

Prof. Dr. Məhəmməd Həmdullah

İSLAMA GİRİŞ

Tərcümə edəni:
Dos. Dr. Fazil Qara oğlu

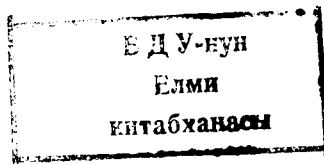
BAKI • GÖYTÜRK • 2000

İÇİNDƏKİLƏR

132
M 73

Prof. Dr. Məhəmməd Həmdullah	8
TƏQDİMAT	9
İSLAM PEYĞƏMBƏRİNİN HƏYATI	
Giriş	10
Ərəbistan	11
Din	11
Cəmiyyət	12
Doğumu	12
Fəzilətlilər məclisi	13
Din şüurunun oyanması	14
Vəhy	14
Elçilik vəzifəsi	15
İctimai baykot	16
Mə'rac	17
Mədinəyə hicrət	17
Cəmiyyətin yenidən qaydaya salınması	18
Xoşgörüsüzlük və inancsızlığa qarşı mübarizə	19
Müqavilə	19
İLK TƏHSİLİN QORUNMASI	22
Qoruma vasitələri	22
İslam təhsili	23
- Qur'anın tarixi	23
- Qur'anın içindəkilər	27
✓ Hədis	29
^ Rəsmi sənədlər	30
^ Hz. Peyğəmbər zamanında toplananlar	32
^ Səhabələr dövründə Hədis əlyazmaları	33
^ Hədis yazmanın qadağan edilməsi	34
^ Sonrakı yüzillərdə	35
^ Nəticə	36
İSLAMIN HƏYAT ANLAYIŞI	38
İslam ideologiyası	39
Allaha iman	42
Cəmiyyət	43
Millət	44
İqtisadi qavram	45
Cüzi iradə və tale	45
Nəticə	46

16548
234594

u

İNSAN VƏ İNAMLAR	47
Allah.....	48
Mələklər	49
Vəhy olunmuş kitablar.....	52
Allahın Elçiləri (Peyğəmbərlər).....	53
Axirət aləmi	54
Tale və cüzi iradə.....	56
Nəticə.....	57

DİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ

İBADƏTLƏR	58
Namaz.....	58
Oruc.....	63
Həcc.....	65
Zəkat	68
Nəticə.....	71

MƏ'NƏVİ HƏYATIN MƏDƏNİYYƏTİ.....

Suffə	72
Təsəvvüfün mahiyyəti	74
Allahın rızası	75
Xüsusi ibadətlər	78
Nəticə.....	80

İSLAM ƏXLAQI

İslamın ayırıcı xüsusiyyəti	82
Əxlaqlığın əsasları	82
Günah və onun islahı	85
Qadağanlar.....	86

İSLAMIN SİYASƏT SİSTEMİ

Millət.....	91
Beynəlmiləlciliyi gerçəkləşdirmənin yolları.....	92
Xəlifəliyin tarixi	94
İslam dövlətinin fəaliyyəti	96
Hökumət idarəsi	96
Danışmalı görüşmə və xalqla əlaqələr	97
Xarici siyasət	98
Nəticə.....	101

İSLAMIN HÜQUQ SİSTEMİ

Müsəlmanların xüsusi qatqısı.....	102
-----------------------------------	-----

Səbəb və niyyət	102
Yazılı konstitusiya.....	102
Beynəlxalq hüquq	103
İslam hüququnun əsas xüsusiyyətləri	103
Hüquq fəlsəfəsi	104
Sanksiyalar	105
Qanunvericilik.....	106
Ədalətin həyata keçirilməsi	108
Hüququn mənbələri və inkişafı.....	109
Nəticə.....	113
İSLAMIN İQTİSADİYYAT SİSTEMİ	114
Miras	116
Vəsiyyət.....	117
İctimaiyyətin malları	117
Dövlət xərcləri	118
İstisna vergilər	120
Sosial sığortalar	120
Qismət oyunları.....	122
Faizlə borc vermə.....	122
Statistika	123
Gündəlik həyat.....	124
MÜSƏLMAN QADIN	125
Ümumi bilgiler	125
Qadının vəzifələri	126
Qadının haqları	129
İSLAMDA QEYRİ - MÜSLÜMLƏRİN VƏZİYYƏTLƏRİ	135
Vəzifələrin ilahi əsasları	135
Əsas qavramlar.....	136
Hz.Peyğəmbərin icrası	138
Sonrakı icralar	138
Sosial müstəqillik.....	139
Din dəyişdirmə.....	142
Cihad.....	143
ELM VƏ SƏNƏTƏ MÜSƏLMANLARIN QATQISI	144
Bu sahədə İslamın davranışı	144
Dini və fəlsəfi elmlər	145
Sosial elmlər	147
Hüquq	147
Tarix və sosiologiya	148
Coğrafiya və topoqrafiya.....	149
Astronomiya	150

Təbii elmlər	151
Optika	151
Mə'dən elmi, mexanika və digərləri.....	152
Zoologiya	152
Kimya və fizika	152
Riyaziyyat.....	153
İman və ağıl.....	153
Sənətlər.....	153
ÜMUMİ İSLAM TARİXİ	157
İlk dörd xəlifə dövrü	157
Əməvilər	159
Abbasilər	160
Hindistan.....	162
Əndəlüs xəlifəliyi.....	163
Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya.....	164
Afrika.....	164
Müasir dünya	165
BİR MÜSƏLMANIN GÜNDƏLİK HƏYATI	167
Doğum	167
Həyatın ilk addımları.....	172
Evlənmə.....	174
Ölüm.....	175
Ümumi vərdişlər.....	176
Yeyəcəklər və içkilər.....	176
Paltar və saç tualeti	177
Namaz.....	178
Bir neçə xüsusiyyətlər.....	183
Məzhəblər arasındakı fərqlər	183
İstixarə namazı (xeyirli olanın axtarılması).....	185
Namazın pozulması	185
Ümumi bilgilər	185
Cənazə namazı	186
Xəstəlik və yolçuluq.....	186
Namaz vaxtları	186
Namaz nə üçün ərəbcə qılınır?.....	188
Nə üçün yalnız ay təqvimini?.....	192
Son söz.....	193
ƏSAS İSLAMİ BAYRAMLARIN CƏDVƏLİ.....	203
ANORMAL BÖLGƏLƏRDƏKİ NAMAZ SAATLARI	206
GÖRKƏMLİ ŞƏXSLƏR.....	210
İNDEKSLƏR.....	213

Prof. Dr. Məhəmməd Həmdullah

1908-ci ildə Hindistanın Heydərabad-Dakkan şəhərində yazıçı ali təhsilini Osmaniyyə Universitetində alıb. İslamın Ümumi Dövlətlər Hüququ və Dövlətlərin Ümumi Hüququ sahələrində master və doktorluq dissertasiyasını Məkkə, Mədinə, Sana, Şam, Qüds, Qahirə, İstanbul və Almaniyanın Bonn şəhəri kitabxanalarında uzun-uzun tədqiqat işləri apararaq tamamladı. 1947-ci ilə qədər Osmaniyyə Universitetinin hüquq fakültəsində professor olaraq çalışdı. Hindistanın Heydərabad Nizamlığı işğal edildikdən sonra Parisə getdi və vətəndaşlıq statusu olmadan oraya yerləşməyə başladı. O, Fransa Elmi-Tədqiqatçılar Milli Mərkəzinin üzvüdür. Başda rus dili olmaq üzrə bir çox Qərb və Şərq dillərini, bu dillərdə əsər verə biləcək qədər yaxşı bilir. Türkiyədə İstanbul, Ankara və Ərzurum Universitetlərində uzun zaman məşğələlər və konfranslar keçirmişdir. Qiymətli elm adamının fransızca, ingiliscə, almanca, türkcə, Malay-İndoneziya dillərində, Portuqaliya, Yaponiya, Bosniya, ərəb və təmül dillərində kitabları və məqalələri çap olunmuşdur. Türk dilində çap olunmuş əsərləri bunlardır: "İslam Peyğəmbəri", "İslamın hüquq elminə köməyi", "İslama giriş", "İslam fikhı (kodeksi) və Roma hüququ", "Müasir iqtisadiyyat və İslam", "Qur'ani-Kərimin tarixi və Səhifə-i Həmmamubn Münəbbih, Rəsulullah Məhəmməd".

TƏQDİMAT

Bu mütavazi əsər İslam haqqında getdikcə artan, qəti və e'tibarlı bir bilgi əldə etmə ehtiyacına cavab vermək üçün hazırlanmışdır. Çeşidli dillərdə tərcümələri olan bu kitabın fransızca tərcüməsini təqdim etməkdən böyük bəxtiyarlıq duyuruq.

Müsəlmanların dini, tarixi, mədəniyyəti və gündəlik həyatı burada açıq-aydın bir şəkildə təqdim edilmişdir. İncələdiyi sahənin sadə bir panoramasını təqdim etməkdən başqa qayə güdməyən bu əsər İslam düşüncəsi mövzusunda obyektiv bir bilgi almaq istəyənlərə lazımi qədər bilgi verə biləcək bir keyfiyyətdədir.

Hər bir hissə öz başına apayrı bir bütündür. Bu bütünlüyü saxlaya bilmək məqsədi ilə, eyni faktlar və hadisələr fərqli məsələlərdə də əlaqəli olduqlarına görə və bunların da açıqlanması lazım olduğu üçün məcburi olaraq bəzi təkrarlara yol verilmişdir.

Çalışmaq bizdən, uğur Allahdandır.

Paris, M.Həmdullah 1989.

İSLAM PEYĞƏMBƏRİNİN HƏYATI

GİRİŞ

1. Tarix boyunca həyatlarını xalqlarının sosial və dini reformasına həsr etmiş olanlar çoxdur. Belə kimsələrə bütün dövrlərdə və bütün ölkələrdə rast gəlirik. Hindistanda Vədaların ilhamını almış olan kimsələr və böyük Budxa vardır. Çinin Konfüçyusu, İranın isə Avestanı tanıdıb yaymış olan kimsələri vardır. Babil, ən böyük reformaçılardan birini vermişdir. Hz.İbrahimlə birlikdə (təbii ki, haqlarında çox az bilgimiz olan Hz.İbrahimin ataları olan Hz.İdris və Hz.Nuh peyğəmbərləri saymasaq...) yəhudi xalqı uzun bir islahatçılar sırasına sahib olduğu üçün haqlı olaraq öyünə bilər: Hz.Musa, Hz.İsmail, Hz.Davud, Hz.Süleyman və Hz.İsanı bir çoxları arasında saya bilərik.
2. İki nöqtəyə diqqət edilməsi lazımdır. Ümumiyyətlə bu islahatçılar özlərinin ilahi bir vəzifə ilə gəlmiş olduqlarını açıqlamışlar. Onların öz xalqlarına vermiş olduqları müqəddəs Kitablara, açıqladıqları inanca və həyat qaydalarının bütününə, Rəbbimiz Allah tərəfindən vəhy edilmiş, ilham verilmiş əsərlər kimi baxılmışdır. Birinci nöqtə budur.
İkincisinə gəlcə, müharibələr, bir milləti yer üzündən silmənin məsuliyətini daşıyan qardaşlar arası daxili müharibələr bu ilahi xəbərlərin təxminən hamısını ortadan qaldırılmasına və silinməsinə səbəb olmuşdur. Hz.İbrahimin Kitabının sadəcə adından xəbərimiz vardır. Hz.Musanın Kitablarının isə, bir neçə dəfə yox edildiyini və qismən yenilənib qorunduğunu bilirik.
3. Homo sapiyensin ən köhnə qalıntılarına baxaraq dəyərləndirsək insanın, hər şeyin Rəbbi və Yaradıcısının isə bir varlıq olduğunu görürük. İbadət dəyişmələrini göstərməklə bərabər, bütün dövrlərin insanları Allaha itaətlərini, Ona qarşı olan vəzifələrini yerinə yetirmə, iradələrini göstərməyə çalışmışlar. Eyni şəkildə, əsilzadə və isə ruhlu çox az sayda insanın, hər yerdə hazır və gözlə görünməz olan Allah ilə doğrudan bir əlaqə qura biləcəyi hər zaman mümkün görülmüşdür. Bu əlaqəni təmin edən, sözünü etdiyimiz az sayda insanlar tərəfindən, ya uluhiyyətin (Allahlığın) təcəssümləri (Allahın insan vücuduna girib görünməsi) olaraq qəbul edilmiş və ya sadəcə vəhy, yaxud ilham yolu ilə aldıkları təlimata bağlı qalaraq xalqlarını doğru yola aparmaq üzrə ilahi vəzifə ilə vəzifələndirilmiş kimsələr olaraq mənimsənmişlər. Hər metafizik düşüncə sisteminin və hər dinin öz terminləri və özlərinə məxsus yozumları vardır. Bununla bərabər, bəzi yozumlar və bəzi izahların ağıl qarşısında dəyərlərindən daha yaxşı vəziyyətdə və məntiqlə də tutarlı olduqlarını söyləməyə gərək yoxdur.
4. Hz.İsanın doğulduğu tarixdən sonrakı, 6-cı əsrin sonlarındaıyq. Bu dövrdə, bəlli nəsillərə, bəlli insan qruplarına məxsus olduğunu səmimiyyətlə e'lan edən dinlər vardır. Bu dinlər, insanlığın geri qalan kəsimini, məruz qaldıqları pislilik və ya rahatsızlıqlara qarşı çarəsiz və müdafiəsiz buraxmışlar. Doğrusu, dünyəvi olduqlarını bildiren başqa dinlər də yox deyildi. Amma bu dinlər insan qurtuluşunun bütününü ilə dünyadan əl çəkmək-

də olduğunu öyrədən, buna görə də çox az sayda insanın qəbul edib həyata keçirə biləcəyi bir çeşid tanımların dini xüsusiyyətini daşıyırlar. Nəhayət, başqa diyarlarda inancsızlıq, maddəçilik, hər cür dindən uzaqlıq hökm sürməkdə və oralardakı insanlar başqasının haqqını heç sayaraq öz zövq və arzularını təmin etməkdən başqa bir şey düşünməyirlər.

Ərəbistan

5. "Daha böyük olan" (yə'ni torpaqların dənizlərdən daha çox olduğu "köhnə dünya" adı verilən Avropa-Asiya-Afrika qitələrinin yer aldığı) yarımkürənin xəritəsinə baxılırsa, Ərəbistan yarımadasının mərkəzi bir yerdə olduğu görünür. Ucsuz-bucaqsız çöllərin uzandığı bu yarımada, çoxusu eyni qəbilədən olan, dəyişik yaşam tərzlərinə baxmayaraq, əqrəbaliq telləri ilə bir-birilərinə bağlı olan yerlilər ilə köçərilərdən əmələ gəlmiş bir xalq yaşayırdı. Səhralıqlar üzündən yaşayış imkanı dar idi. Ticarət, kənd təsərrüfatı və ya sənayedən daha əhəmiyyətli idi. Buna görə çox səyahətlər edilirdi, hətta Ərəbistanın xaricinə belə çıxan olurdu: Suriya, Misir, Efiopiya, İraq və Hindistan kimi yerlərə gedilirdi.
6. Mərkəzi Ərəbistanın Lihyeliləri (saqqallıları) haqqında çox bir şey bilinməyir, buna görə Yəmənə haqlı olaraq "Xoşbəxt Ərəbistan" adı verilirdi. Roma şəhər dövləti qurulmazdan çox-çox əvvəl, Parlaq Saba və Main mədəniyyətlərini görüb keçirmiş, daha sonraları isə bizanslıların və farsların əyalətlərini əllərindən ala biləcək bir gücə çatmış olan Yəmən, bu yeni dövrdə həm sayısız şahzadələr arasında parçalanmışdı, həm də Sasanı işğalı altında idi. Yarımadaın şərq hissəsi də Fars krallarına aid idi, fəqət Mədəindəki siyasi və sosial durum, əslində, bütün əyalətlərin bir aynası vəziyyətində idi. Ərəbistanın Bizans rəhbərliyində olan şimal hissəsinin, Farsların əlində olan torpaqlardan heç bir fərqi yox idi. Ərəbistanın mərkəzi isə, xaricilərin əxlaqı pozan işğalından uzaqda qalmışdı.
7. Bax, bu mərkəzi Ərəbistanda yerləşən Məkkə-Taif-Mədinə üçbucağı sanki ilahi bir xüsusiyyətə sahib idi. Çöllük-səhralıq, hər çeşid kənd təsərrüfatından yoxsul olan Məkkə fiziki coğrafiyasıyla Afrikanı və onun yandırıcı səhrasını xatırladırdı. Oradan yetmiş beş kilometrlik bir məsafədə yerləşən Taif Avropanı və onun sərt iqlimini əks etdirirdi. Üçbucağın şimal nöqtəsində yer alan Mədinə, Asiyanın Suriya və ya digər yerləri kimi ən mülayim rayonlarından daha az məhsuldar deyildi. Əgər iqlimlərin insan xarakterləri üzərində bir təsiri varsa, ana yarımkürənin ortasındakı bu üçbucaq, bütün yer kürəsini, dünyanın hər hansı bir rayonundan çox daha yaxşı, hətta ən yaxşı şəkildə təmsil edirdi. Bura, bütün çeşidliliyi və fərqliliyi ilə dünyanın bir miniatürü idi. Hz.İbrahimin, Hz.Həcərdən olan nəvəsi Hz.Məhəmməd bir Məkkəli idi. Mədinə və Taifdə isə dayıları yaşayırdı.

Din

8. Ərəbistan əhli dini baxımdan bütpərəst idi. Xristianlıq və Mazdeizm kimi dinlərdən olanlar tək-tək idilər. Məkkəlilər bir Tək Allah anlayışına sahib

idilər, fəqət Allah ilə özləri arasında büt-pərəstləri vasitəçi olaraq istifadə edirdilər. Maraqlıdır ki, nə öldükdən sonra dirilməyə, nə də o biri dünya həyatına inanırdılar. Quruluşu Hz.İbrahimə qədər uzanan Tək Allahın Evinə, yə'ni Kə'bəyə edilən həcci davam etdirirdilər, amma Hz.İbrahim ilə onları ayıran iki min il, bu həcci məqsədindən döndərmiş və sadələşdirmişdir. Bu həcc, bir çeşid ticarət yarmarkasına, şəxsin sosial və ya ruhi davranışı üzərində ən kiçik bir inkişafına tə'sir göstərməyən qərribə bir bütçülüyə çevrilmişdi.

Cəmiyyət

9. Məkkə, təbii mənbələrinin cılız olmasına baxmayaraq, üçbucağın üç nöqtəsi içində ən inkişaf etmiş bir şəhər idi. Yalnız o, bir şəhər-dövlət statusuna sahib idi. Bura atadan oğula keçən, on nəfərdən ibarət bir şura tərəfindən aralarında səlahiyyətlər bölüşdürülərək idarə edilirdi. Bunlar xarici işlər, Kə'bə mühafizliyi, kəhanət, ibadətqaha təqdim olunanları qoruma, bir zərər olduğunda ödənəcək miqdarı təsbit etmə, nazirlər şurasının qərarlarını təsdiq edən şəhər məclisi və ya parlament binasının mühafizliyi, bayraq, süvarilərin idarəsi və başqa əsgəri məsələlər ilə əlaqəli nazirliklərdən ibarət idi. Karvan işini yaxşı bilən məkkəlilər, qonşu (ərəzilərdən tranzit olaraq keçdikləri qəbilələr xaric, İran, Bizans, Efiopiya) imperatorluqlarından bu ölkələrə getmə və orada idxalat-ixracat işlərini görə bilmək iznini almışdılar. Bundan əlavə, əcnəbiləri müttəfiq olduqları qəbilələrin torpaqlarından keçmək üçün mühafizəçilərlə tə'min edirdilər. Yazılı mətnlərdən istifadə etməməklə bərabər, sənət və ədəbiyyatla böyük ölçüdə şe'r, xitabət və təmsillərlə çox maraqlanırdılar. Ümumiyyətlə qadınlarla yaxşı davranırdılar. Onlar öz sərvətlərinə sahib olmaq haqqına malik idilər. Evlənmədə onların razılığı alınırdı. Nigah aktı imzalandığı zaman, boşanma haqqından istifadə edə biləcəkləri şərtini qoya bilirdilər. Boşandıqdan və ya həyat yoldaşının ölümündən sonra təkrar evlənə bilirdilər. Çox kiçik yaşda olan qızları diri-diri basdırma məsələsi var idi, amma bu, bə'zi siniflər tərəfindən həyata keçirilirdi və çox seyrək görülən bir vəziyyət halını almışdı.

Hə.Peyğəmbərin doğumu

10. Bax, belə bir vəziyyətdə, M.S. 569-cu ildə Hz.Məhəmməd dünyaya gəldi. Hz.Məhəmməd doğulmadan bir neçə həftə əvvəl atası Abdullah vəfat etdi və onun babası uşağa baxmağı öz öhdəsinə götürdü. O dövrün adətinə görə, anası onu bədəvi bir süd anasına verdi və uşaq çöldə, onun yanında bir neçə il qaldı. Hz.Məhəmmədin həyatını qələmə alanların hamısı da onun süd anasının yalnız bir döşündən əmdiyini, digərini isə süd qardaşına buraxdığını bildirirlər. Çöldəki süd anasından dönər-dönməz, anası Əminə onu atası Abdullahın məzarını ziyarət etmək üçün dayılarının yaşadığı Mədinəyə apardı, fəqət geri dönərkən yolda onun anası son nəfəsini verdi. Aradan çox keçmədi qocalmış babası da həyatdan ayrıldı. Hz.Peyğəmbər 8 yaşında idi və o zamana qədər bir çox acılar çəkmiş

olan bu uşaq əmisi Abu Talibin evində yerləşdi. Abu Talibin könlü zəngin, amma çox böyük bir ailənin yükünü çiyinlərinə aldığı üçün yaşayış imkanları məhdudlaşmış idi.

11. Hz.Məhəmməd həyatını qazanmaq üçün hələ uşaq yaşında ikən işləmək məcburiyyətində qaldı. O, bə'zi qonşuların sürülərinə çobanlıq edirdi. On yaşından e'tibarən əmisi ilə bərabər karvanla Suriyaya getdi. Abu Talibin başqa səyahətlərindən bəhs edilmir, amma bə'zi mənbələrə görə, o, Məkkədə bir dükan açmışdı. Hz.Məhəmmədin ona kömək etməsi olmasa mümkündür.
12. Hz.Məhəmməd 25 yaşına gəlmişdi. Çox namuslu olduğunu hər kəs bilirdi. Bax bu sırada Məkkəli zəngin bir dul qadın olan Hz.Xədicə əlindəki malları götürüb Suriyada satması üçün ona əmanət etdi. Gerçəkləşdirilməmiş fəvqəladə qazancdan məmnun qalan və Hz.Məhəmmədin insanlıq cazibəsinə heyran olan Hz.Xədicə ona evlənmə təklifi etdi (Hz.Xədicə bu zaman, bir rəvayətə görə, 28, digər bir rəvayətə görə isə, 40 yaşında idi; psixoloji və ginekoloji səbəblər 28 yaşında olmasını daha uyğun olduğunu göstərir, çünki 7 uşaq daha dünyaya gətirmişdir) və onunla evlənilib, xoşbəxt bir evlilik həyatı sürdü. Bundan sonra onu bir neçə dəfə Yəməndəki Hubaşa yarmarkasında və İbni Hanbelin bizə nəql etdiyinə görə, bir səfər də Abdulkays ölkəsində (Bəhreyn-Ümman) görürük. Burada olan böyük Daba yarmarkasının olması lazım. İbni Kəlbinin anlatdığına görə, Çin, Hind, Sind, Fars, Şərq və Qərbin bütün ticarət malları hər il bu yarmarkaya dəniz və torpaq yolları ilə gətirilirdi. Məkkəli Saib adında birindən də bəhs edilir, bu insan Hz.Məhəmmədin ticarət ortağı idi. İki ortağ növbə ilə xaricə mal satmağa gedirdilər. Bu mövzuda Saib belə demişdir: "Hz.Məhəmməd, karvanla geri döndüyü zaman mənə ticari gəlir və zərərin hesabını vermədən evinə getməzdi; buna qarşılıq olaraq, xaricdən gələn mən olduğumda, Məkkəyə döndüyümdə, o mənə yalnız sağlığımı əlaqəli xəbərlər sorardı".

Fəzilətlər məclisi

13. Xarici tacirlər mallarını satmaq üçün tez-tez Məkkəyə gəlirdilər. Bir gün yəmənli biri (Zəbid qəbiləsindən) məkkəlilər əleyhinə bir satıra şe'r yazdı, çünki, bə'zi insanlar ondan aldıkları malın pulunu ödəməmişdilər və heç kimsə ona bu mövzuda kömək etməmişdi. Hz.Peyğəmbərin qəbiləsinin rəisi və əmisi Zübeyr bu haqlı satiradan ötrü çox böyük vicdan əzabı çəkirdi. Şəhərdəki digər liderlərlə birlikdə alınan ortağ qərarla bir könüllülər iclası keçirildi və Hilful-Fudul adı verilən bir fəzilətli məclisi quruldu. Bu təşkilatın qayəsi Məkkədə haqsızlığa uğrayan yerli və ya xarici hər kəsə kömək etmək idi. Hz.Məhəmməd çox gənc yaşda bu kimsələrin arasına böyük həyəcanla qatılmışdı. Bu mövzuda sonralar belə deyərdi: "Onların arasına qatıldım və əgər çəkilməm üçün bir dəvə sürüsü versələr lərdilər belə mən bu işdən vaz keçməzdim. Hətta bu gün belə bir anlaşmaya də'vət olunsam mən bunu dərhal qəbul edər və hər kəsə yardım edərdim".

Din şüurunun oyanması

14. Hz.Məhəmməd 35 yaşına gələnə qədər etdiyi ibadət mövzusunda bir şey bilinmir. Fəqət onun həyatını qələmə alan yazıçıların bildirdiyinə görə, o, əsla bütlərə ibadət etməmişdir. Onu da deyək ki, eyni şəkildə davranan və Hz.İbrahim tərəfindən Tək Allaha həsr edilən evə, yə'ni Kə'bəyə sadıq qalmaqla bərabər, bütçülüyə qarşı baş qaldırmış olan bir çox məkkəli də var idi.
15. Hz.İsadan sonra 605-ci ildə Kə'bənin ətrafını bağlayan örtü atəş alıb yandı. Buna görə zəifləyən bina, yağan yağışlara tab gətirməyib çökdü. Qısa bir zamanda Kə'bə yenidən inşa edildi. İmkan dairəsində hər kəs bu inşaata kömək etdi. Bu işdə yalnız namuslu yollarla qazanılmış vəsaitlərin yardım üçün qəbul edilməsinə böyük səy göstərildi. Daş daşımaqdan çiyinləri şişən Hz.Məhəmməd də daxil olmaqla Mə'bədin yenidən tikilməsində hər kəs işçi və ya usta olaraq çalışdı. Kə'bənin ətrafında təvaf (Kə'bə ətrafında dolanma adəti) etmənin başlanğıc nöqtəsini göstərən və böyük ehtimalla Hz.İbrahim zamanında Mə'bədin divarına yerləşdirilmiş olan qara bir daş var idi. Bu mübarək daşı yerinə qoyma zamanı gəldiyində, yerlilər arasında böyük bir münaqişə çıxdı. Bu daşı yerləşdirmə şərəfi kimə aid olmalı idi? Qılınclar çəkilmək üzrə idi ki, orada olanlardan biri çıxdı və bu işi təsadüfün hakimiyyətinə buraxmaq təklifini etdi. İrəli sürülən bu təklifə görə gözləyəcəkdilər və onların yanına bayırdan gələcək ilk adam hakim qəbul edilib, onun dediyi qəbul olunacaqdı. Birdən-birə Hz.Məhəmməd göründü, hər zaman olduğu kimi yenə də oraya işləməyə gəlirdi. Ümumiyyətlə o, Əl-Əmin (e'tibarlı, namuslu) ləqəbiylə tanınırdı. Heç tərəddüd etmədən hakimliyi qəbul etdi. Hz.Məhəmməd yerə geniş bir kaftan sərdi, qara daşı onun üstünə qoydu, şəhərin bütün qəbilələrinin rəislərini çağırırdı, parçanın kənarlarından tutaraq qaldırmalarını söylədi, daş tam qoyulacaq yerə qədər yüksəldiyində onu özü alıb o küncə yerləşdirdi. Beləliklə, bu görülmüş işdən hər kəs razı qaldı.
16. Bax, o anlardan e'tibarən Hz.Məhəmmədin dərin mə'nəvi düşüncələrə daldığını görürük. Eynilə babası kimi, bütün Ramazan ayı boyunca Nur dağında Hirə mağarası deyilən bir mağaraya çəkilməyə başladı. Orada dua edib, dərin-dərin düşünüb, əlində az miqdarda olan ərzağı oradan keçənlərlə bölüşərdi.

Vəhy

17. Hz.Məhəmməd qırx yaşında idi. O il inzivalarının (bir küncə çəkilib dərin düşüncələrə dalmasının) beşinci ili idi. Ayın sonuna doğru bir gecə bir mələk onun ziyarətinə gəldi. Mələk ona, Allah onu Özünün Elçisi olaraq seçdiyini və insanlara göndərildiyini açıqladı. Ona əbdəst almağı, Allaha necə ibadət edəcəyini, namazı necə qılacağını öyrətdi və ona Allahın bu ayələrini söylədi:

"Rəhman və rəhim olan Allahın adıyla.
Yaradan Rəbbinin adıyla oxu!
O, insanı bir qan laxtaşından yaratdı.

Oxu! Rəbbin qələmlə öyrədən,
İnsana bilmədiyini bildirən
ən böyük kərəm sahibidir”

(Surə 96: 1-5)

18. Həyəcanla evinə döndü və başına gələnləri həyat yoldaşına anlatdı. Bunun şeytan işi və ya pis ruhların bir oyunu olmasından narahat olduğunu söylədi. Həyat yoldaşı onun hər zaman rəhmdil və könlünün zəngin olduğunu, yoxsullara, yetimlərə, dullara və köməyə ehtiyacı olan hər kəsə yardım etdiyini; buna görə də Allahın onu hər cür pisliyə qarşı qoruyacağına söyləyərək təsəlli verdi.
19. Daha sonra yeni vəhylər gəlmədən üç il keçdi. Bu vəziyyət Hz.Məhəmməd üçün başlanğıcdakı şokdan sonra bir sükunət və arxasından bir arzu, bir gözləmək, daima artan bir səbrsizlik dövrü olmuşdur... Bununla bərabər, xəbər qulaqdan-qulağa yayıldığı üçün şübhə edənlər ona rişxənd etməyə başladılar, çox acı zarafatlar etdilər və Allahın onu tərک etdiyini söylədilər.
20. Üç illik bu kəsinti və gözləmədən sonra Hz.Peyğəmbər get-gedə özünü daha çox ibadətə və ruhi sə'yələrə verdi. Vəhylər təkrar başladı. Ona inam içində olmasını, çünki Allahın onu əsla tərک etmədiyini, tam əksinə, onu doğru yola sövq edən Allah olduğunu, elə isə yetim və dilənçilərə yaxşı münasibət göstərməsini və Allahın lütfünü e'lan etməsini duyurdu. (Qur'an, Duha surəsi, 93). Bunun mə'nası onun Allahın Elçisi olduğunu və gerçəkləri bildirməsinin əmr edilməsi idi. Daha sonra gələn bir başqa vəhylə ondan bu istəndi: **“Ey sarınıb bürünən Peyğəmbər! Qalx, insanları xəbərdar et! Rəbbini ucalt! Paltarlarını təmizlə! Əzaba götürəcək şeylərdən çəkin!”** (74: 2-7). Bir digər vəhylə yaxın əqrabalarını xəbərdar etməsi əmr olundu (26: 214) və onun araxınca bu buyuruq gəldi: **“Ey Peyğəmbər! İnsanlara əmr olunduğunu açıqca təbliğ et. Müşriklərə (Allaha ortaq qoşanlara) e'tibər etmə. Rişxənd edənlərə qarşı biz sənə yetərik!”** (15: 94-95). İbni İshaqa görə ilk vəhy (bax: §17), təbii ki, keçirəcəyi şokun tə'sirini azaltmaq üçün o yatarkən gəlmişdir. Daha sonra gələn vəhylər tam oyaq olan zaman gerçəkləşmişdir.

Elçilik vəzifəsi

21. Hz.Məhəmməd peyğəmbərliyini gizlicə — əvvəl səmimi dostları, sonra qəbiləsi, sonra da şəhər içində və ətrafında açıqlamağa və xəbərləri verməyə başladı. Əvvəl bütçülüyə, çox tanrıçılığa və ateizmə qarşı çıxdı. Tək və Uca bir Allaha, Dirilişə və Axirət gününə inanmanın lazım olduğu üzərində durdu və sədəqə verməyə, yaxşılıq etməyə də'vət etdi. Aldığı vəhylərin ona inananlar tərəfindən yazıya keçirilməsinə və hamısının əzbərlənib hafizələrdə saxlanmasına sə'y göstərdi və bu əməliyyat bütün həyatı boyunca davam etdi. Çünki Qur'an tək bir dəfədə deyil, parça-parça vəhy edildi və hər vəhy xüsusi bir vəziyyətə cavab olaraq gəldi.
22. Yavaş-yavaş tərəfdarlarının sayı artdı və bütçülüyə qarşı çıxıldığına görə atalarının inanclarına bərk-bərk bağlı olan kimsələrin müxalifəti də eyni

ölçüdə artışı göstərdi. Bu müxalifət, getdikcə, istər Hz.Peyğəmbərə, istərsə də onun dininə girənlərə qarşı maddi işgəncələrə başladı. Müsəlmanları yayın yandırıcı istisində qumların üstünə yatıraraq, bədənlərini dağlayırdılar, zəncirlərə vurub həbs edirdilər. Bə'ziləri şəhid edildilər. Fəqət belə bir imana qovuşduqdan sonra heç kimsə bundan vaz keçmirdi. Şəhərin rəhbərlərindən ümidini kəsən Hz.Məhəmməd ona bağlı olanları doğulduqları şəhəri tərk etmələri və xaricə "Heç bir kimsəyə zülm etməyən adil bir kralın hökm sürdüyü" Efiopiyaya iltica etmələrini tövsiyə etdi. Bu gizli qaçışlar üzündən geri qalana daha dəhşətli işgəncələrin artması gözlənilirdi.

23. Hz.Məhəmməd bu dinə İslam, yəni Allahın iradəsinə boyun əymə (təslim olma) adını verdi. Yeni dinin iki ayırıcı xüsusiyyəti var idi: a) Maddə ilə mə'nə, ruhla bədən arasında ahəngli bir müvazinət qururdu. Bu tərəfilə bir yandan Allahın yaratdığı ne'mətlərdən tam anlamıyla yararlanma imkanı verirkən, digər yandan da hər kəsin Allaha qarşı qulluq borcunu ödəməsinə istəyirdi. Bu borc namaz, oruc və zəkat ilə yerinə yetiriləcəkdirdi. Bu halıyla da İslam sırf məşhurlara məxsus bir din olaraq ortaya çıxırdı. b) Də'vəti beynəlxalq idi: Bütün mö'minlər qardaşdılar, sinif, irq və ya dil ayırımı olmadan hamısı bərabərdilər. Mümkün ola bilən tək bir üstünlük, Allahdan ən çox çəkinib davranışlarında diqqətli olmağa, Allah qorxusu və sevgisi ilə hərəkət etməyə (takvaya) dayanır.

İctimai baykot

24. Çox sayda məkkəli müsəlmanın Efiopiyaya köçməsinin ardından, bütçülüyün irəli gələnləri Hz.Peyğəmbərin qəbiləsi Haşim oğullarına bir ultimatum göndərdilər. Hz.Məhəmmədi uzaqlaşdırıb aralarından atmalarını və boynu vurulmaq üçün bütçülərə təslim etmələrini əmr etdilər. Qəbilə içində İslama girmiş və ya girməmiş hər kəs bu istəyi rədd etdi (bununla bərabər, Hz.Peyğəmbərin əmilərindən Abu Ləhəb bu qərara qatılmadı və bütçülərin öz qəbiləsinə etdikləri işgəncəyə qatılmaq üzrə onları tərk etdi). Şəhər dövləti bunun əvəzində Haşim oğullarına qarşı tam bir baykot həyata keçirməyi qərara aldı. Heç kimsə bu qəbilənin üzvləri ilə danışmayacaq, alış-veriş etməyəcək və evlilik bağları qurmayacaqdır. Məkkəlilərin müttəfiqi olan ətrafdakı qəbilələr də bu ümumi baykota qatıldılar. Nəticədə uşaq, yaşlı, qadın ayırımı etmədən bütün bu mə'sum qurbanlar arasında qorxunc bir səfalət başladı. Bə'ziləri öldülər, amma kimsə Hz.Peyğəmbəri işgəncəçilərə təslim etmək istəmədi. Baykot qurbanlarının heyvanların doğranmış dillərini belə yemək məcburiyyətində qaldıqları bu amansız üç ilin sonunda digərlərindən daha inancılı və fərqli qəbilələrə bağlı olan dörd və ya beş müsəlman olmayan, bu haqsız baykotdan vaz keçdiklərini açıq-aşkar e'lan etdilər. Tam bu sırada Kə'bədə baykot anlaşmasının əsli, Hz.Peyğəmbərin əvvəlcədən xəbər verdiyi kimi qarışqalar tərəfindən möcüzəvi bir şəkildə yeyilmiş olaraq tapıldı; bu hadisədə yalnız Allah və Məhəmməd kəlmələrinə toxunulmamışdı. Embarqo qaldırıldı, fəqət çəkilən əzab-əziyyətdən, məhrumiyətdən sonra Hz.Peyğəmbərin xanımı ilə əmisi Abu Talib çox keçmədən vəfat etdilər.

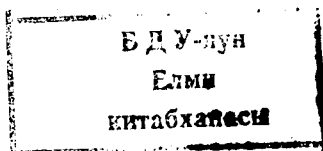
İslamın azğın düşməni Hz.Peyğəmbərin digər əmisi Abu Ləhəb bundan sonra Hz.Peyğəmbərin qəbiləsinin rəisi oldu.

Me'rac

25. Bu əsnada Hz.Məhəmməd me'rac (yüksəlmə) hadisəsini yaşadı. Allah tərəfindən göyə çağrılıb hüzurunda qəbul edildi, səmavi aləmin mö'cüzələrini gözib gördü və ümmətinə ilahi hədiyyə olaraq insan ilə Allah arasında doğrudan, həqiqi əlaqəni qurduran namazı gətirdi. (Bu arada bir nöqtəni açıqlamağı lazım bilirik: müsəlmanların namaz sayəsində Allah ilə qurduqları əlaqə, xristianların istifadə etdikləri termin — "kommuniondan" tamamilə fərqlidir. Çünki "kommunionda" "allahlığa qatılma" mə'nası vardır. İslam isə bunu çox iddialı və qəbuledilməz görür). Allahın gerçək varlığıyla bu əlaqəni gerçəkləşdirmək üçün müsəlman digər dinlərdəki kimi maddi əşyalar deyil, namaz ibadətinin ilk və son oturma hissələrində Hz.Məhəmmədin me'racı zamanı Allah ilə aralarında keçən bu qarşılıqlı salamlaşmalarından istifadə edir:
— Bütün dualar, təriflər və ibadətlər Allah üçündür.
— Salam sənə, ey Peyğəmbər! Allahın rəhməti və bərəkəti sənə üzərinə olsun!
— Bizə də salam olsun, Allahın saleh (təmiz davranışlarda olan) qullarına da!"
26. Bu səmavi görüşmə xəbəri bütə ibadət edənlərin düşmənliyini bir qat daha artırdı və Hz.Peyğəmbər başqa yerdə sığınacaq tapmaq üçün doğulduğu şəhəri tərk etdi. Taifə — əqrabalarının yanına getdi, nə var ki, buranın bütçüləri onu daşlayaraq qovdular, hətta yaraladılar və Məkkəyə dönməyə məcbur etdilər.

Mədinəyə hicrət

27. Kə'bədə həyata keçirilən həcc vəzifəsi yarımadanın bütün nöqtələrindən arəbləri Məkkəyə gətirirdi. Bu səfər Hz.Məhəmməd ona sığınma imkanı və peyğəmbərlik vəzifəsini yerinə yetirmək üçün izin verə biləcək hər hansı bir qəbilə axtarırdı. Bir-birinin ardınca on beş qəbilənin nümayəndələri ilə görüşdü, amma onların hamısı kobud bir şəkildə onu geri çevirdilər. Sevgili Peyğəmbərimiz umidini heç itirməmişdi; son olaraq bir neçə mədinəli ilə qarşılaşdı. Yəhudi və xristianların qonşuları olan bu insanların, peyğəmbərlər və ilahi vəhylər qavramından xəbərləri var idi; üstəlik onlar "bu müqəddəs kitab sahiblərinin" bir peyğəmbərin, son bir təsəlliçinin kəlməsini gözlədiklərini də bilirdilər. Ona görə bu mövzuda başqalarından əvvəl davranmaq fürsətini qaçıрмаq istəmirdilər və dərhal Hz.Məhəmmədə inandılar, ona Mədinədə digər mö'minlər tapmağa çalışacağılarını və lazım olan köməyi edəcəklərinə söz verdilər. Sonrakı il 12-yə qədər mədinəli ona bağlı olduqları haqqında and içdilər və İslamı onlara öyrədəcək bir müəllim istədilər. Bu vəzifəni öz üzərinə alan Hz.Mus'ab bu işdə xeyli bacarıqlı oldu və bir sonrakı il Məkkəyə həcc zamanı yeni müsəlman olmuş 73 adam göndərdi. Bunlar Hz.Məhəmməd

234564

mədi və digər məkkəli müsəlmanları öz şəhərlərinə dəvət etdilər və onları qoruyacaqlarına və öz ailə üzvləri kimi bağirlarına basacaqlarına söz verdilər. Beləliklə, müsəlmanların ən böyük hissəsi gizlicə və kiçik qruplar halında Mədinəyə hicrət etdilər. Müşriklər köç edənlərin geridə qalan mallarını mənimsəməklə bərabər, Hz.Peyğəmbəri qətl etmək üçün bir plan hazırladılar. Bundan sonra Hz. Məhəmməd artıq evində qala bilməzdi. Onu da demək lazımdır ki, bütərəstlər Hz. Məhəmmədin yaymağa çalışdığı dinə düşmən olmalarına baxmayaraq, onun dürüstlüyünə son dərəcə inanırdılar, hətta aralarından bəziləri əldə etdikləri bəzi qiymətli əşyalarını ona əmanət edirdilər. Hz.Məhəmməd bu əmanətləri sahiblərinə verilməsi üçün Hz.Əliyə təslim etdi. Sonra sadıq dostu Hz.Əbubəkr ilə birlikdə gizlicə şəhəri tərk etdi. Bir çox macəralardan sonra sağ-salamat Mədinəyə çatdı. 622-ci il idi, bax, hicri ili bu tarixdən başlayır.

Cəmiyyətin yenidən qaydaya salınması

28. Hz.Peyğəmbər köçəriləri yeni cəmiyyətlə daha yaxşı bütünləşdirmək üçün onları ən varlı mədinəliklərlə bərabər sayda bir çeşid qardaşlıq sözləşməsi ilə birləşdirdi. Sözləşməli olan iki qardaşın ailələri həyatlarını qazanmaq üçün bərabərcə işləyir və hər sahədə bir-birilərinə kömək edirdilər.
29. Daha sonra tək bir bütünün iki parçası olan din ilə siyasətin bir-birindən ayrı deyil, bir-birinə bağlı olaraq həyata keçirilməsinə, insanın əskiksiz inkişafına daha yaxşı təsir edəcəyi düşüncəsinə gəldi. Buna görə müsəlmanların və qeyri-müslümlərin nümayəndələrini çağıraraq, yəni ərəbləri, yəhudiləri, xristianları və digərlərini topladı və onlara Mədinədə bir şəhər-dövlət qurmağı təklif etdi. Onlarla yekdil bir fikrə gələrək dünyada ilk dəfə bir Konstitusiyaya hazırladı. Bu Konstitusiyada vətəndaşların və rəhbərin haqq və vəzifələri izah edilirdi. Hz.Məhəmməd yekdilliklə dövlət rəhbəri seçildi. Şəxslərin özbaşına yerinə yetirdikləri ədalət anlayışı aradan qaldırıldı. Bundan sonra bu iş bütün vətəndaşlardan əmələ gələn cəmiyyətin mərkəzi təşkilatına həvalə edildi. Müdafiə və xarici siyasətin prinsipləri müəyyən olundu. Çox ağır məsuliyyətlilər üçün sosial sığorta sistemi quruldu. Bütün konfliktlərdə son söz Hz. Məhəmmədə buraxıldı, yəni onun yaşama səlahiyyəti hədsiz-hüduzsuz idi. Xüsusilə yəhudilər üçün dini müstəqillik qəbul edildi və dünya işləri ilə əlaqəli hər bir məsələdə Konstitusiyaya onlara müsəlmanlarla bərabər haqlar tanındı.
30. Ondan sonra Hz.Məhəmməd ətraf qəbilələri bir araya gətirmək və onlarla ittifaq və yardımlaşma anlaşmaları yaratmaq üçün bir çox ziyarətlər etdi. Onların köməyi ilə hicrət etmiş müsəlmanların mallarını mənimsəmiş və xeyli zərərlər vermiş olan məkkəli müşriklərə qarşı iqtisadi bir təzyiq qurmağa qərar verdi. Məkkə ticarət karvanlarının Mədinə hüddullarından tranzit olaraq keçişinin əngəllənməsi bütərəstləri hirsələndirdi və bu hal qanlı bir müharibə ilə sonlandı.
31. Cəmiyyətin maddi faydalarının səbəb olduğu bu qayğılar arasında mə'nəvi tərəf əsla yaddan çıxarılmadı. Mədinəyə hicrətdən hələ bir il keçmişdi ki, ən ciddi ruhi intizam məcburi oldu. Bu oruc idi. Həddi-bülüğa çatmış

bütün erkək və qadın müsəlmanlar hər il Ramazan ayında oruc tutmaqla mükəlləf oldular.

Xoşgörüsüzlük və inancsızlığa qarşı mübarizə

32. Müsəlman həmşəhərlilərini qovmaqla kifayətlənməyən məkkəlilər mədinəliklərə bir xəbərdarlıq göndərərək Hz. Məhəmməd və dostlarının üzərindən hər cür himayəni qaldırmalarını və ya şəhərdən çıxarmalarını istədilər. Təbii ki, bu tələb nəticəsiz qaldı. Bir neçə ay sonra — hicrətin ikinci ilində Hz. Peyğəmbərə qarşı güclü bir ordu göndərdilər. Qarşılaşma ⁶²⁴ Bədirə oldu və Hz. Peyğəmbər tərəfindən idarə edilən müsəlman mücahidlərindən üç qat daha çox olan bütperəstlər məğlub oldular. Bir illik həzriyyətdən sonra, məkkəlilər Bədir məğlubiyyətinin intiqamını almaq üçün yenidən Mədinəyə hücum etdilər. Düşmən müsəlmanlardan sayca dörd qat çox idi. ⁶²⁵ Uhudda gedən vuruşmadan sonra müşriklər geri çəkildilər. Bütperəstlərin gətirdikləri əsgərlər özlərini təhlükəyə atmaq istəmədilər.
33. Bu zaman Mədinədə yaşayan yəhudi vətəndaşlar müsəlmanları narahat etməyə başladılar. Bədir qələbəsinin ardından yəhudi liderlərindən biri olan Kaab ibni Əsrəf müşriklərə arxa çıxacaqlarını göstərmək üçün Məkkəyə getmiş və onları yenidən bir intiqam müharibəsi başlamağa təşviq etmişdi. Uhud müharibəsinin ardından adı keçən kişinin qəbiləsindən olan yəhudilər Hz. Peyğəmbəri qətl etmək üçün bir sui-qəsd hazırladılar. Hz. Məhəmmədin bu qəbiləyə getdiyi bir ziyarət əsnasında onun üstünə bir qala divarı üzərindən bir dəyirman daşı buraxdılar. Buna qarşılıq olaraq Hz. Məhəmməd bu qəbilədən olan yəhudilərin daşınır mallarını yollarında götürmək, daşınmazlarını satmaq və borc alacaqları varsa almaq şərti ilə Mədinə hüddudlarından uzaqlaşmalarını istədi. Mərhəmətdən dərd əmələ gəldi. Bu qovulan insanlar Xayberi əsgəri yığınaq halına gətirərək yalnız məkkəlilərlə deyil, Mədinənin şimal, cənub və şərqindəki qəbilələrlə də təmasa keçdilər və onlara hərbi yardım edərək Uhuddakından dörd qat daha güclü bir ordu ilə Mədinəyə hücum etdilər. Müsəlmanlar bir mühasirə planı hazırlayaraq şəhərin çevrəsində dərin xəndəklər qazdılar və özlərini bu güclü düşməyə qarşı müdafiə etdilər. Amma şəhərdə qalan yəhudilərin verdikləri sözdən dönmələri və müdafiə xəttindən vaz keçmələri bütün planları alt-üst etdi. Mahir bir diplomat bu müttəfiqlərin bir-biriləri ilə aralarını vurdu və araları pozulan müttəfiqlər bir-bir mühasirəni aradan qaldırdılar.
34. Spirtli içkilərin və qumar oyunlarının müsəlmanlara haram qılındığı ayələr bu zaman vəhy edildi.

Müqavilə

35. Yuxarıda bəhs etdiyimiz mühasirənin ardından Hz. Məhəmməd məkkəlilərlə anlaşmağı sınağı və Məkkəyə çox uzaq olmayan Xudeybiyyəyə getdi. Karvanlarının şimal yolunun kəsilməsi məkkəlilərin iqtisadiyyatını məhv etmişdi. Hz. Məhəmməd tranzit keçiş təhlükəsizliyin təmin ediləcəyi, onlara qaçıb gələn həmşəhərlilərinin geri göndərilib təslim ediləcəyi

və onların o an üçün istədikləri digər bütün şərtlərin yerinə yetiriləcəyini və'd etdi. Hətta Kə'bəni ziyarət etmədən Mədinəyə dönməyi belə qəbul etdi. Bu Xudeybiyyə anlaşmasına imza atan iki tərəf bir-birilərinə sülh sözü verməklə bərabər üçüncü bir düşmənlə müharibədə tərəfsiz qalmağa söz verdilər.

36. Hz.Peyğəmbər sülhdən faydalanaraq İslamı yaymaq üçün geniş bir fəaliyyətə başladı. Ərəbistandakı sə'ylərindən ayrı olaraq Bizansın, İranın, Efiopiyanın və digər ölkələrin hökmdarlarına yeni dinə də'vət məktubları göndərdi. Bizansın baş papası "autocrator" İslamı qəbul etdi, fəqət xalq tərəfindən linc edildi. Fələstindəki Maan Valisi də eyni şeyi etdi, amma imperator tərəfindən öldürüldü və çarmıxa çəkildi. Fələstin-Suriya rayonunda bir müsəlman elçi şəhid edildi, imperator müqəssirə cinayətinin hesabını sorduğu zaman, Hz.Peyğəmbər tərəfindən göndərilən və cəzalandırma məqsədi güdən əsgəri səfərə qarşı onu qorumaq üçün ordusu ilə imdadına tələsdı (Mütə müharibəsi).
37. Məkkə müşrikləri müsəlmanların içində olduqları çətinliklərdən istifadə edərək sülh anlaşmasını pozdular. Bunun qarşısında Hz.Peyğəmbər on min nəfərlik bir ordunun başına keçdi və Məkkəyə ani hücum edərək şəhəri heç qan tökmədən fəth etdi. Uca könüllü fəth şəhər xalqını topladı və onların etdiklərini bir-bir yadlarına saldı. Dini hücum və işgəncələr hicrət edənlərin mallarının haqsız yerə mənimsənilməsi, ardı-arası kəsilməyən hücumlar, iyirmi illik mənasız düşmənçilik... Bunun ardından onlara bu sualı verdi: "Məndən nə gözləyirsiniz?" Utancdan hər kəsin başını əyməsinə görə Hz.Məhəmməd dedi: "Allah sizi bağışlasın, salamatlıqla gedin; bu gün sizə heç bir yük yüklənməyəcəkdir, sərbəstsiniz". Müşriklərin müsəlmanlardan qəsb etdikləri malları onlara buraxdı. Bu davranış psixoloji vəziyyəti dəyişdirdi və bu ümumi bağışlanmanın ardından məkkəli bir lider qeyri-ixtiyari ona doğru irəliləyib İslama girdiyini söyləyincə, Hz.Məhəmməd ona "Səni Məkkə Valisi tə'yin etdim", — dedi. Mədinəli tək bir əsgər və ya kimsəni buraxmadan Hz.Peyğəmbər Mədinəyə döndü. Bir neçə saat içində Məkkənin İslamlaşması tamamlanmış, mükəmməl və səmimi olmuşdur.
38. Bu dəfə Taif şəhəri Hz.Peyğəmbər ilə müharibə etmək üçün hərəkətə keçdi. Bir az çətin olsa da, düşmən ordusu Xüneyn vadisində darmadağın edildi. Fəqət müsəlmanlar Taif mühasirəsini yox etmək və bu rayonun dirənişini qırmaq üçün daha çox sülhsevər yollar tapmağı üstün tutdular. Bir il keçmədən bir Taif hey'əti Mədinəyə gəldi və İslamı qəbul etmək istədiklərini bildirdi. Bu hey'ət əvvəl namazdan, zəkatdan, müharibədə iştirak etməkdən azad olmalarını, zina və içkidə sərbəst buraxılmalarını və Taifdəki lat bütünün yerləşdiyi ibadətqahın olduğu kimi qalmasını istədilər. İslam əxlaqsız bir hərəkət deyildi, hey'ət üzvləri namaz, zina və şərəblə əlaqəli təkliflərindən daha sonra utanc hissi duydular. Hz.Peyğəmbər onlara zəkat və müharibəyə qatılmaqdan azad olduqlarını tanıdı və bunları əlavə etdi: "Bütünüzü özünüz dağıtmaq məcburiyyətində deyilsiniz, o işi görmək üçün biz buradan adamlar göndərəcəyik, batil e'tiqadlarınızdan ötrü qorxduğunuz bir fəlakət olursa əgər o fəlakətə siz deyil, bizim adamlarımız uğrayacaqlar". Hz.Peyğəmbər bu davranışı ilə

yeni müsəlman olmuş kimsəyə və ya kimsələrə verilə biləcək tavisləri bir daha göstərməmiş olurdu. Taiflilərin İslam dininə girişi o qədər səmimi oldu ki, bir neçə ay sonra anlaşmaya görə azad olduqları maddələri özləri yox etdilər. Hz.Peyğəmbər də digər müsəlmanlaşmış rayonlarda olduğu kimi buraya da bir vergi toplayıcısı göndərdi.

39. Bu "müharibə" illəri boyunca müsəlman olmayanlar döyüş sahələrində toplam 250-yə qədər ölü buraxdılar, müsəlmanların şəhidləri isə daha az oldu. Qabıq bağlamış yaranı deşən faydalı bir cizgi idi bu, bax o cizgi sayəsində milyonlarca kilometrə genişliyindəki Ərəbistan qit'əsi əxlaqsızlıq çibənlərindən qurtarıb şəfaya qovuşdu. Maddi fayda gözləmədən aparılan bu on illik müharibədə Ərəbistan yarımadasının bütün xalqları, Fələstin və İraqın cənub rayonları könüllü olaraq İslamı qucaqladılar; (bə'zi xristian, yəhudi və məcusi qrupları inanclarını mühafizə etmək istədilər, onlara hər cür vicdan sərbəstliyi ilə adil və hüquqi sərbəstlik verildi).
40. Hicrətin 10-cu ilində Hz. Məhəmməd Məkkəyə Həcc etmək üçün getdiyi zaman orada Ərəbistanın dörd bir yanından bu dini vəzifəni onunla bərabər yerinə yetirmək üçün gələn 140 min mö'minlə görüşdü. Onlara o məşhur Vəda Xütbəsini oxudu və bu nitqində bütün öyrətdiklərinin bir xülasəsini təqdim etdi. Dini rəsm (ikona) və ya digər simvollardan istifadə etmədən bir tək Allaha iman, yaxşı dindarlığa (takvaya) dayanan şəxsi üstünlüyün xaricində inananların irq və sinif ayrımı olmadan bərabər olduqları, bütün insanların həyat, sərvət və şəraflərinin qorunması, faizlə borc vermənin qadağan olması, intiqam almağın və özünü hakim yerinə qoymağın qadağan olması, qadınlara qarşı yaxşı davranma, mirasın hər iki cinsdən də yaxın əqrabalar arasında bölüşdürülməsi məcburiyyəti, az sayda adamın əlində sərvətin toplanması imkanının aradan qaldırılması, insan həyatında ortaya çıxan bütün məsələlərdə qanun və ölçü olaraq Qur'anın və Hz.Peyğəmbərin davranışlarının əsas alınması və s.
41. Hz.Məhəmməd Mədinəyə döndükdən sonra xəstələndi və bir neçə həftə sonra son nəfəsini verdi. Ona əmanət edilən ilahi xəbərləri dünyaya çatdırmaq vəzifəsini haqqıyla yerinə yetirmiş olmaqdan məmnun olduğu halda həyata gözlərini yumdu.
42. Gələcək nəsillərə miras olaraq tək Allah inancına dayanan tərtəmiş bir din buraxdı. "Bellum omnium contra omnes" (hər kəsin hər kəsə qarşı savaşıdığı) anarxiya şəraitindən hər şeyi ilə yepyeni bir dövlət meydana gətirdi. Ruhi olan ilə maddi olan, cami ilə kozarma arasında ahəngli bir iş birliyi yaratdı. Tərəfsiz bir ədalət ortaya qoyan yeni bir hüquq sistemi qurdu. Bu sistemdə bir dövlət başçısı ilə sadə vətəndaş eyni bərabərliyə malikdirlər. Üstəlik, bu hüquq sistemində dini xoşgörü o qədər irəliyə götürülmüşdür ki, müsəlman ölkənin qeyri-müslüm sakinləri tam bir hüquq, ədalət və mədəniyyət sərbəstliyinə sahibdirlər. Dövlətin gəlirinə gəldikdə isə, Qur'an bunların idarəsini bəlli qanun və qaydalara bağlamışdır. Bu gəlirlər əsla dövlət rəhbərinin mülkü və ya sərvəti şəklində görünməz, tam əksinə, hər şeydən əvvəl yoxsulların xidmətinə verilir. Son olaraq bunu əlavə edək: Hz.Məhəmməd özü öyrətdiyinin qüsursuz həyata keçirəni olmuşdur.

İLK TƏHSİLİN QORUNMASI

43. Yanlış ilə doğru arasında ortaq heç bir şey yoxdur. Dünyada bu iki şeydən daha zidd və bir-birinə daha uzaq heç bir şey ola bilməz! Gündəlik maddi həyatın ən əhəmiyyətsiz məsələlərində belə yalan və yanlışın nə qədər pis bir şey olduğu göz qabağındadır, yalanı istəməz, saxta olanı rədd edərik... Ya əbədi qurtuluş, inanclar, ümumi təlim, bir dinin əsası kimi mövzularda buraxılan saxtaçılıq və ya yalan mövzu olduğunda!..
44. Dürüst və məntiqli adam üçün hər hansı bir təlimin doğrumu, yanlışını, edilə biləmi, edilə bilməzmi mövzusunda hökm vermək çox çətin deyilsə də, doğrudan-doğruya doqmatik bir təlim ortada olduğu halda hökm vermək heç də asan olmaz. Çünki belə hallarda ölçü dərəcəsi əvvəla danışıq insanı bərk-bərk bağlıdır. Əgər o e'tibarlı bir insandırsa, ona inanacaq. Əgər bə'zi qaranlıq nöqtələr ortaya çıxarsa, insan bunu şəxsən özündən biləcək və özü anlama imkanına bağlayacaqdır. Bə'zi xüsusiyyətlər anlamadım deyər inanmış olduğu kimsənin sözlərini rədd etməyəcəkdir. Bu vəziyyətdə xüsusilə də təlimin yazıçısı ölmüşsə, gerçəklik və ya sadıqlıq məsələsi çox böyük mə'na qazanır.
45. Dünyadakı bəlli-başlı bütün dinlər böyük həcmdə ilahi vəhy ilə istiqamətləndirilən bə'zi müqəddəs kitablara dayanır. Hər hansı bir fəlakət nəticəsində əldə edilmiş vəhy edilmiş mətn itirilmiş olsa, bu tam bir faciədir. Çünki sonradan ağıllarda qaldığı şəkli ilə yerinə qonan mətn itirilmiş mətnlə tamamilə eyni ola bilməz. O halda braxman, bütprəst, yəhudi, məcusi və xristianlar öz dinlərinin ümumi təliminin mühafizəsini müsəlmanlarınki ilə müqayisə edə bilirlər. Kim yazdı bu kitabları, nəsil-dən-nəsilə kim çatdırdı onları, əldə olan orijinal mətnmi, yoxsa yalnız tərcüməsi-mi? İçində zidd olanı yoxdurmu? Digər hissələrdə mənbə olaraq göstərilən hissələr itməmişlərmi? Bir də bunlara bənzəyən suallar. Hər bir dürüst həqiqət axtaranın öz-özünə soruşması və qənaətləndirici cavablar axtarması lazım olan suallardır.

Qorunma vasitələri

46. Böyük dinlərin ortaya çıxdığı dövrdə insan yalnız hafizəsinə sahib deyildi, düşüncələri saxlamaq üçün yazını çoxdan icad etmişdi. Əlbəttə, yazı insan oğlunun həyatı ilə birlikdə sona çatan şəxsi hafizədən daha davamlı və qalıcıdır.
47. Fəqət ayrı-ayrı ələ alındıqlarında bu iki çatdırma vasitəsindən ikisi də çəşməz və yanılmaz deyildir. Belə ki, gündəlik həyatda təcrübələrimiz göstərir ki, bir şeyi yazıb, sonra onu təkrar gözdən keçirdiyimizdə fərqi nə varmadan buraxdığımız bir çox səhvlərə rast gəlirik. Hər f, hətta kəlmə əskikliyi, təkrarlar, bir kəlməni bir başqa kəlmənin yerinə yazma, imla səhvləri kimi. Üslubunda, düşüncələrində, dəlillərində düzəltmələr edən, bə'zən yazdıqlarını bütünlüklə atıb, yeni bir mətnə başlayan yazıçının fikir dəyişdirməsini təbii ki burada hesaba almırıq. Hafizə üçün də eyni şeylər

söyləyə bilərik. Bir şeyi sonradan eyni təkrarlamaq üzrə əzbərləmə alış-qanlığında olanlar və ya peşələri bu olanlar, xüsusilə uzun parçalar bərsində söz edildiyi zaman növbəsi gəldiyində hafizələrinin özlərini aldatdığına zaman-zaman şahid olurlar. Sözcəlişi, bə'zi hissələri aşaraq birisini digəri ilə qarışdırırlar, yaxud da bə'zi hissələri heç xatırlamazlar. Bə'zən də əsl mətn, onların şüuru altında qalır və bir başqa zamanda və ya hafizənin sadə bir canlanmasıyla, suflyorun xəbərdarlığı ilə və ya yazılı bir mətnə baxışıyla, yaxud da digər bir səbəblə dərhal yada düşür.

48. Bax, buna görə İslamın mübarək Peyğəmbəri Hz.Məhəmməd bu iki yön-təmin ikisini də birlikdə istifadə etmiş və birinin digərinə dəstək olmasını tə'min etmişdir. Yazma və əzbərləmə, aşağıda görəcəyimiz kimi, bütünlü-yü gücləndirmə və səhv ehtimalını ən aza endirmə imkanı əldə etmişdir.

İslam təhsili

49. İslamın tə'limi əsasən Hz. Məhəmmədin sözlərinə və eyni zamanda davranışlarına dayanır. Allahdan aldığı buyuruqları vəhy katiblərinə şəxsən özü yazdırmışdır (bu hissə Qur'anı təşkil edir). Bunun xaricindəkilər, səhabələri (dostları, yaxınları) tərəfindən əksəriyyəti özlərinin təşəbbüsləri ilə yazıya köçürülmüşdür (bu hissə də Hədəsləri meydana gətirir).

Qur'anın tarixi

50. Kəlmə mə'nasıyla Qur'an oxuma və ya əzbərdən oxuma mə'nasına gəlir. Hz.Məhəmməd ona inananlara Qur'anı yazdırarkən bunun ona vəhy edilən ilahi bir xəbər olduğunu açıq-aşkar bildirirdi. Zaman-zaman və hissə-hissə ona enən Qur'an ayələrini gözləyib birdən yazdırmayırdı. Əksinə, vəhyi alar-almaz enən xəbərləri dərhal mö'minlərə mə'lumat verir və onlardan bunları namazda oxumaq üçün yalnız əzbərləmələrini deyil, eyni zamanda yazıya köçürmələrini və nüsxələrini çoxaltmalarını da istəyirdi. Bundan əlavə, hər yeni ayə endiyi zaman bu yeni mətnin hansı surəyə aid olduğunu da söyləyirdi. Eniş tarixinə aid mexaniki bir sinifləndirmə və ya sıralama istəmədi. O zamankı ərəblərin mədəniyyət səviyyəsi ələ alındığı zaman Qur'an mətninin qorunmasına göstərilən sə'yə insanın heyran olmaması mümkün deyildir.
51. Hz.Peyğəmbərin aldığı ilk vəhylərin dərhal yazıya keçirilməmiş olmasını düşünmək yerində olar, çünki o sırada nə bağlılıqlar var idi, nə də mö'minlər. Yalnız bu ilk zaman enən mətnlər nə uzun, nə də çox sayda idi. Hz.Peyğəmbərin onları unutma təhlükəsi yox idi. Çünki onları namazlarında daima oxuyur və dinə də'vət etdiyi çıxışlarında təkrar edirdi.
52. Bə'zi tarixi məsələlər nələrlə olub-bitdiyini bizə xəbər verir. Hz.Ömər İslama girmiş olan qırxıncı adam olaraq tanınır. O, hicrətdən 8 il əvvəl (Peyğəmbərliyə başlanmanın 5-ci ilində) müsəlman oldu. Hələ bu ilk zamanda belə Qur'anın yazıya keçmiş çeşidli hissələri əldə var idi. İbni Xişama görə, belə bir yazılı sənədi oxumaq Hz.Öməri İslama qazandırmışdır. Qur'anın hansı tarixdən e'tibarən yazıya keçirilməyə başlandığını tam olaraq bilmirik, fəqət Hz.Peyğəmbərin həyatının son 18 ili boyunca

müsəlmanların sayının artmasıyla əlaqəli olaraq Qur'anın nüsxələrində artmış olmasına heç bir şübhə yoxdur. Hz.Peyğəmbər vəhyləri parça-parça alırdı. Alınan mətnin aktual bir çətinliyin həlli ilə əlaqəli olması təbiidir. Sözləyi səhabələrdən biri öldüyü zaman o gün spirtli içkilər və ya cinayətlərlə əlaqəli bir qanuna deyil, əlbəttə ki, miras məsələləri ilə əlaqəli bir vəhyə ehtiyac var idi. On üç il Məkkədə, on il də Mədinədə, Hz.Məhəmmədin bütün Peyğəmbərlik həyatı boyunca vəhylər davam etdi. Hər vəhy bə'zən qısa və ya uzun tam bir surə şəklində, bə'zən də bəlli sayda bir neçəsi enirdi.

53. Vəhyin bu şəkildə gəlməsi Hz.Peyğəmbərin dostları (səhabələri, əshabı) qarşısında sürəkli olaraq təkrarlamasını və açıqlamasını, hətta ona enən vəhylərin bütünün olması lazım olan şəklini sürəkli gözdən keçirilməsini tələb edirdi. Mənbələrin bildirdiyinə görə, "Hər il Ramazan ayında Hz.Peyğəmbər Qur'anın o zamana qədər vəhy edilmiş olan qismini Mələk Cəbrailə əzbərdən oxuyurdu (bunu eyni zamanda dostlarının önündə həyata keçirir, beləliklə əllərində Qur'anın nüsxəsi olanlar qarşılaşdırmaqlar edər və səhvləri varsa dərhal düzəldirilər) və son ilin Ramazan ayında Mələk bu oxumunu iki dəfə təkrarlatdırmışdır — Hz.Peyğəmbər bunun yaxında vəfat edəcəyi mə'nasına gəldiyini anlamışdır". Hz.Peyğəmbərə edilən bu Mələk yardımının mə'nəvi mə'nası nə olursa olsun, dostları ("arza" deyilən və sonuncusu məşhur "arza ahirə" adı ilə bilinən) bu "ayəni" əzbərdən oxumağa hazır olub, əllərindəki Qur'an nüsxələrini bu sırada qarşılaşdırırdılar (bu gün İslam dünyasında Ramazan ayında bu qarşılaşdırılmalı oxuma işi "qarşılıq" adıyla sürdürülməkdədir). Bax, bu şəkildə Hz.Məhəmməd hər il oruc ayında Qur'anın ayə və surələrini qaydaya salmaq və yerli-yerində tə'yin etmək üzrə gözdən keçirməyi adət halına gətirmişdir. Yə'ni vəhy edilənlərin davam etməsindən ötrü bu, eyni zamanda bir məcburiyyət idi. Bə'zən bütün bir surənin hamısı vəhy edilmiş olurdu. Bə'zən fasilələrlə və yeri gəldikdə eyni surənin başqa ayələri enirdi. Bə'zən də (tarixçilərin "suvər-i zevat'əl-ədəd" dedikləri) bir çox surə eyni anda vəhy edilməyə başlayır və aralıqlarla davam edirdi. Bu son hal olduğu zaman, ayələri keçici olaraq ayrı-ayrı "yarlıq" üzərinə qeyd etmək məcburiyyəti də olurdu. O zaman qeyd etmə materiyası olaraq dəvələrin kürək sümükləri, quru xurma yarpaqları, ağ daşlar və ya dəri istifadə olunurdu. Bir surənin hamısı enər-enməz katiblər Hz.Peyğəmbərin nəzarəti altında qəti bir qaydaya salmaq üçün ayələri lazımı sıraya yerləşdirirdilər (bax: Tirmizi, İbni Hanbel, İbni Kəsir və digərlərinin Nuellifu'l-Qur'an hissələri). Bundan əlavə, Hz.Peyğəmbərin hər il oruc ayında fəvqəladə uzun, əlavə bir namaz olan Təravih namazı qıldırıldığını və bu namazda Qur'anın tamamı ayın sonunda bitəcək şəkildə hissə-hissə oxuduğunu, yə'ni xətm etdiyini də bilirik. (Təravih namazı bu günə qədər böyük bir şövlə qılınmaqdadır).
54. Hz.Peyğəmbər son nəfəsini verdiyində davam etməkdə olan bir üsyan var idi və bunun yatırılması zamanı Qur'an hafizi tanımaqla məşhur çox sayda insan şəhid olmuşdu. Xəlifə Əbu Bəkir dərhal Qur'anın bütün halında toplanıb kitablaşdırılmasını anladı. Bu iş Hz.Peyğəmbərin vəfatından bir iki ay sonra aşağıdakı şəkildə həyata keçirildi.

55. Hz.Peyğəmbər həyatının son illərində Hz.Zeyd bin Sabit Qur'an vəhyini yazdırmaq üçün baş katibi olaraq istifadə edirdi. Xəlifə bu adamı Qur'an mətninin tamamını bir kitab şəklində bir yerə gətirməklə vəzifələndirdi. Mədinədə bəlli sayda hafiz (Qur'anın tamamını əzbərdən bilənlərə bu ad verilir) var idi. Yuxarıda adını çəkdiyimiz Arza Ahırada da olmuş olan bu katib Zeyd bin Sabit də onların arasında idi. Fəqət xəlifə ona qəti olaraq sona yetmiş nüsxəyə qoymadan əvvəl ayənin iki ədəd sənədini tapmaq vəzifəsini vermişdir. Xəlifənin istədiyi üçün Mədinə sakinləri Hz.Peyğəmbərin əzbərdən oxuduğu zaman qarşılaşdırıb qaydaya saldıqları yazılı Qur'an mətnlərini ona gətirdilər. Mənbələrin bildirdiyinə görə yalnız iki ayə ancaq bir tək adamda yazılı olaraq tapılmışdır, geri qalanlarını Hz.Peyğəmbərin doğrudan-doğruya yazdırdığı bir çox dəfə sənədləşdirilmişdir.
56. Mushaf (bir araya gətirilmiş səhifələr) adı verilən bu nüsxə Xəlifə Hz.Əbu Bəkir tərəfindən himayə altına alındı, ondan sonra xəlifə olan Hz.Ömər zamanında Qur'an tə'limi İslam dövlətinin hər bir yerində təşviq edildi. Xəlifə Hz.Ömər hər çeşid yanlışın önünü almaq üçün Qur'anın əsl nüsxələrini çeşidli mərkəzlərə göndərmək ehtiyacını hiss etdi, amma bu iş onun yerinə keçən Hz.Osmana nəsib oldu. Hz.Osman problemə bu şərtlər altında əl atdı. Komandirlərindən biri uzaq məsafədə olan Ermənistan-dan döndü və Qur'an nüsxələri arasında fərqliliklər olduğunu, hətta fərqli Qur'an xocaları arasında mübahisələrin belə çıxdığını ona xəbər verdi. Hz.Osman dərhal Hz.Əbu Bəkir tərəfindən qaydaya salınmış olan əsl nüsxəni gətirdi və onu yuxarıda adını çəkdiyimiz Hz.Zeyd bin Sabitin rəhbərliyi altında yaradılmış komissiyaya əmanət etdi. O, komissiyadan yeddi nüsxə meydana gətirmələrini istədi, daha əvvəl istifadə edilən yazı şəklinin gözdən keçirilməsini əmr etdi və onlara səlahiyyət verdi. Daha sonra xəlifə bu yeni nüsxələri Hz.Peyğəmbərin səhabələrindən baş şəhər Mədinədə olan Qur'an alimlərinin hüzurunda oxutdu, ardından da bu nüsxələri böyük imperatorluğun çeşidli mərkəzlərinə göndərdi və bundan sonra yalnız bu əsl mətnin ələ alınmasını əmr etdi. Hətta rəsmən əmələ gətirilmiş bu mətnə tərs gələn nüsxələr varsa bunların ləğv edilməsini əmr etdi.
57. İlk müsəlmanların böyük əsgəri fəthlərinin bə'zi saxtakarları, maddi səbəblərlə İslama qatıldıqlarını təkəbbürlənərək açıqlamağa sövq etmiş olduqlarını aqlın almayacağı bir şey deyildir. Həqiqətdə bu insanların əsl məqsədləri gizlicə İslama zərər vermənin yollarını axtarmaq idi. Belə ki, bu insanlar üçün bir çox əlavələr etmiş, mətnlər soxuşdurulmuş, Qur'an nüsxələrinin yayılmasını bilmişlər. Xəlifə Hz.Osmanın doğru olmayan bu Qur'an nüsxələrinin ləğv edilməsini əmr etməsi onlara timsahvari göz yaşları tökdürmüş və ikiüzlülərin maskasını yırtmışdır.
58. Hz.Peyğəmbərin Qur'anın daha əvvəl vəhy edilmiş bə'zi ayələrini təbii ki, hər zaman daha sonra enən vəhylərə əsaslanaraq ara-sıra ləğv etdiyini bilirik. Ona görə bu ayələrin ilk şəklini öyrənmiş, fəqət öldüyü və ya Mədinə xaricində yaşadığı üçün dəyişiklikdən xəbəri olmamış səhabələr, öz uşaqlarına əsl, fəqət hökmü qalxmış ayələr buraxa bildirildilər. Digər yandan, bə'zi müsəlmanlar müqəddəs mətnədə istifadə olunan bə'zi ter-

minlərin izah olunmasını Hz.Peyğəmbərə sormağ ehtiyacı içində idilər. Onlar bu izahları unutmamağ üçün özlərinin Qur'an nüsxələrində qeyd edirdilər. Daha sonra bu qeyd olunmuş mətnlərə görə qaydaya salınan nüsxələr əsl mətnlə izahının bə'zən qarşılaşdırılmasına səbəb olurdu. Hz.Osmanın əskik olan mətnlərin ləğv edilməsi üçün verdiyi əmrə baxmayaraq, hicrətin 3-cü və 4-cü yüz illərində müsəlmanların əllərində hələ yetəri qədər sənədlər var idi. Ona görə "Qur'an nüsxələrindəki dəyişikliklər" adıyla böyük cildlər qələmə alınmışdır. Bu nüsxələr hələ də mövcuddur və onların incələnməsi göstərir ki bu dəyişikliklər ya izahlardan və ya köhnə yazının oxuma səhvlərindən irəli gəlir. Bilindiği kimi, köhnə yazıda səsli hərflər və bir-birinə yaxın yazılan hərflər arasında tam bir ayırd yox idi. (Bu gün bir nöqtələmə sistemi ilə bu ayırd gerçəkləşdirilmişdir). Bunu da əlavə edək. Ləhcələr Ərəbistanın rayonlarına görə dəyişiklik göstərir və Hz.Peyğəmbər dəyişik rayonların müsəlmanlarına alışıqları kimi tələffüz etmə və hətta başa düşmədikləri kəlmələri daha yaxşı bildikləri sinonim kəlmələrlə dəyişdirmə icazəsi vermişdir. Bu bir yüngüllük idi, fəqət Xəlifə Hz.Osman zamanında xalqın oxuma, yazma nisbəti xeyli artmışdı. Ona görə ilahi mətnin üzərindəki təsirlərinə meydan verməmək üçün, Hz.Peyğəmbərin danışdığı ləhcə xaricindəki ləhcələrin çox mənasız dəyişikliklər gətirmələrinə baxmayaraq, Qur'an oxumada istifadə olunmasına artıq icazə verilməməsi arzu edilirdi.

59. Hz.Osman tərəfindən şəhər mərkəzlərinə göndərilmiş olan Qur'an nüsxələri sonrakı yüzillərdə bir-birinin ardınca yox olurdu. Fəqət bu gün bunlardan biri İstambuldakı Topqapı Sarayındadır, ikincisi də bir neçə səhifə əskikliyi ilə Daşkənddədir. Çar dövründə Rus hökuməti bu nüsxənin eynisini çap etmişdir. Onu incələdiyimizdə bu mətni ilə digər yerlərdə hələ də istifadə edilən Qur'an mətni arasında heç bir fərqin olmadığını görürük. İlk və daha sonrakı yüzillərdən qalma tam və ya hissələr halındakı digər əlyazması Qur'an mətnləri üçün də eyni dəqiqliyi söyləyə bilərik.
60. Qur'anın əzbər öyrənilməsi hələ Hz.Peyğəmbər dövründən başlayır. Xəlifələr və müsəlman dövlət rəhbərləri bunu daima təşviq etmişlər. Bu sevinci hal Qur'an mətninin sağlamlığını bir qat daha gücləndirmişdir. Müsəlman başlanğıcdan e'tibarən bir əsəri öyrətmək və ya yaymaq üçün nəql etmədən əvvəl onu yazanın önündə (və ya yazıcının tələbəsi qarşısında) oxumağı və lazım olan düzəltmələr edildikdən sonra özündən əlyazmasının dəqiqliyini göstərən bir sənəd almağı adət etmişdir. Qur'an oxuyucuları və hafizləri də eynisini etmişlər və eyni şəkildə sənədlər almışlar. Bu hal bu günə qədər sürmüşdür. Heç şübhəsiz, bu diqqətə layiq uygulama qiymətli bir xüsusiyyət də daşımaqdadır. Hər bir ustad verdiyi sənəddə yalnız tələbəsinin oxuyuşunun dəqiq olduğunu deyil, eyni zamanda bunun öz xocasının öyrətdiklərinə uyğun olduğunu da bildirir. Bundan əlavə, Hz.Peyğəmbərə qədər uzanan ustadlar zənciri də sənədlərdə bir-bir açıqlanır. Bu şərtlərin müəllifi Qur'an təhsilini Mədinədə Şeyx Həsən Şair yanında aldı və aldığı diplom ustadların, onların da ustadlarının, ustadlarının ustadları şəklinə uzanıb gedən zəncirinin başlarına doğru bu ustadların sonuncusunun eyni zamanda Osman, Əli, İbni Məs'ud, Ubey İbni Ka'b və Zeyd İbni Sabit Həzrətlərindən (hamısı da

Həz. Peyğəmbərin səhabələridir) dərs aldığı və hamısına da eyni oxuma şəklini öyrətdiklərini bildirməkdədir. Bu gün yer üzündə yüz minlərcə hafiz vardır. Qur'an nüsxələri isə dünyanın dörd bir yerində mövcuddur. Hafizlərin (Qur'anın tamamını əzbərdən bilənlərin) hafizəsindəki Qur'an mətni ilə yer kürəmizin dörd bucağındakı insanların əllərində olan yazılı mətnlərlə heç bir fərqin olmadığını müşahidə etmək heyranedicidir.

61. Qur'anın əslinin Ərəb dilində olduğu mə'lumdur, hər zaman istifadə edilən mətn də bu mətndir. Ərəb dilini bilməyənlərin faydalanması üçün dünyanın bütün əhəmiyyətli dillərində az-çox yaxşı tərcümələri vardır. Fəqət vurğulamaq lazımdır ki, bizə qədər qoruna-qoruna gəlmiş olan mətn ərəbcə orijinal mətndir. Yə'ni onu daha sonrakı bir tərcümədən təkrarən ərəbcəyə tərcümə etmək məcburiyyətində qalınmamışıdır.
- 61a. Dillər inkişaf edir və zaman keçdikcə bu dillər, onları danışmağa davam edənlər tərəfindən xeyli anlaşılmaz hala gəlir. Sözləyişi, Chaucer-in (ö.1400) ingiliscəsi köhnə ingiliscə üzrə ixtisaslaşmış universitet tələbələri xaricində bu gün ingiliscədə heç kimsə tərəfindən anlaşılır. Bu vəziyyət yunanca, latınca, fransızca, almanca, rusca və başqaları kimi dünyanın köhnə və yeni bütün dilləri üçün də keçərlidir. Bu ümumi qaydaların xaricində qalan tək bir dil ərəbcədir. Bu dil ən azından 1500 ildən bəri lüğət, qrammatika, yazılış və hətta tələffüz baxımından bir dəyişiklik varsa, o da bə'zi kəlmələrin köhnədən iki cür istifadəsi varkən, indi bunlardan birinin artıq istifadə olmamasıdır. Bir də bir kəlmənin yeni şeyləri ifadə edəcək şəkildə mə'na genişlənməsi, qazanmasıdır. Sözsüzə qədər dünyanın sonuna qədər sürəcək bir ilahi xəbər üçün Uca Allahın mə'lumat verən vasitəsi olaraq bir stabil dili seçmiş olması mö'cüzə deyilmidir?
62. Vəhy olduğu orijinal dilində mühafizə edilmiş bir mətn... Həz. Peyğəmbərin şəxsən nəzarəti altında bir yazıya keçirmə... Eyni anda həm əzbər, həm yazı və həm də bir ustaddan öyrənib bir şəhadətnamə alma şəklindeki üçlü çarə ilə sürəkli bir qoruma... Üstəlik bu mühafizənin hər nəsilə də çox sayda şəxslər tərəfindən edilməsi və son olaraq mətndə heç bir fərqliliyin ol-maması... Bax İslamın müqəddəs kitabı olan Qur'anın diqqət çəkici bə'zi xüsusiyyətləri... belədir.

Qur'anın içindəkilər

63. Daha əvvəl söylədiyimiz kimi müsəlmanlar Qur'anın Allah kəlamı olduğuna, elçisi Həz. Məhəmmədə vəhy edildiyinə inanırlar. Elçi sadə bir aracıdan ibarətdir, vəhyi alır və başqalarına çatdırır, nə yazıçı, nə də redaktor olaraq başqa heç bir kəs rol oynamaz. Əgər Həz. Məhəmməd ara-sıra bə'zi ayələrin silinməsinə əmr etmişdirsə bu da yenə Rəbbdən gələn yeni bir vəhy ilə olmuşdur.
64. Allah Ucadır (üstündür), insanın hər cür maddi dərkini üstündədir. Allah insanlar haqqındakı iradəsini, buyruğunu, bəşəriyyət arasından seçdiyi elçisinə göydən bir elçi, bir mələk vasitəsilə çatdırır (vəhy edir). Allah hər cür dilin çox-çox üstündə olduğu üçün, onun insanlarla danışması, yə'ni istədiklərini bildirməsi ancaq belə bir məcaz yolu ilə izah edilə bilər. De-

yək ki peyğəmbərlər bir lampadır, vəhy də elektrik axımıdır. Axımın gəlməsi ilə lampa öz voltuna və rənginə görə işıq verir. Bir Peyğəmbərin dili də bir baxıma ampulun rənginə bənzəyir. Bu lampanın və ya bu cərəyanın gücü eynilə digər şeylər kimi şəxsən Allah tərəfindən təyin edilmişdir. Ona görə insan faktoru bəsit bir nəqliyyat vasitəsindən ibarətdir və bir aracıdır.

- 64a. İslama görə Qur'an Allah kəlamıdır. Ona görə gecə-gündüz fürsət olduğu zaman onu oxumasını mö'mindən Qur'anın özü istər. Mutasavvıflar burada Allahın sözləri ilə və onların vasitəsilə insanın Rəbbinə doğru bir səyahətdə olduğunu çox gözəl izah etmişdir. Çünki Allah kəlamı insanı Ona aparan ana xətt vəzifəsi olaraq görür, eynilə işığa yol vəzifəsini görən və lampanı generatora bağlayan elektrik axımı kimi. Bunlar boş sözlər deyildir. Həqiqətən də, Peyğəmbərimiz Qur'anı həftədə bir dəfə xətm etməyi (tamamını oxumağı), hər gün bir mənzil (yəni Qur'anın yeddidə birini) oxumağı sə'ylə məsləhət etmişdir.

Qur'an surə adı verilən 114 hissədən ibarətdir və bunlardan hər biri bəlli sayda ayə deyilən cümlələri əhatə edir. Ərəb dilində mənzil termini yolçuluqda gündəlik olan xərclər deməkdir. Surənin mə'nası divar, yəni mənzildir, evdir. Ayə isə yatağa getmək mə'nasına gələn bir fe'l kökündən gəlir. Gecələmə yeri, mənzil və çarpayı, demək ki, bunlar maddi olduğu qədər mə'nəvi səyahətin də üç ünsürüdür. Uzun bir səyahətə çıxan yolçunun əbədiyyətə uzanan bitməz səyahəti üçün ertəsi günü hərəkətə başlamazdan əvvəl dincəlmək üzrə, gündəlik getdiyi məsafənin sonunda dayanacaqlara, bir mənzilə və bir də çarpayıya ehtiyacı vardır. Zaman həftənin "ad finitum" (sonsuzadək) təkrarlanan yeddi gününə bölündüyü üçün yeddi rəqəminin əbədiyyəti ifadə etdiyini yada salaq.

65. Qur'an irq, din, hətta dövrləri fərq qoymadan bütün insanlığa səslənir. Bundan əlavə, Qur'an insana bütün həyatının maddi, mə'nəvi, sosial sahələrində rəhbərlik etməyə çalışır. Qur'anda bir dövlət rəhbərinə olduğu kimi, sadə bir vətəndaşa da, zənginlərə olduğu qədər yoxsullara da, sülh üçün olduğu qədər müharibə üçün də, mə'nəvi təhsilə olduğu qədər ticarət və maddi xoşbəxtlik üçün də şəxsi direktivləri vardır. Ən başda, Qur'an fərdi bir şəxsiyyət kimi inkişaf etdirməyə əhəmiyyət verir. Hər bir insan Yaradıcısı qarşısında şəxsən cavabdeh olacaqdır. Bu qayə ilə Qur'an yalnız əmr etməklə kifayətlənməz, inandırmağı da sınaqdan keçirir. İnsanın ağına dəvətdə olar, hekayələr nəql edər, məsələlərdən, məcazlardan istifadə edər. Qur'anda Allahın öz xüsusiyyətləri haqqında açıq bilgilər vardır. O təkdir, hər şeyin yaradıcısıdır, hər şeyi bilən, hər şeyə gücü yetəndir, öldükdən sonra bizi diriltməyə və bu dünyada etdiklərimizin hesabını sormağa qadirdir, adildir, mərhəmətlidir və s. Bundan əlavə, Qur'an Allaha ibadət etmənin şəklini, ən yaxşı duaları, insanın Allaha və digər Onun yaratdıqları məxluqlara və özünə qarşı olan vəzifələri haqqında tam bir bilgi verir. Özümüzə qarşı vəzifəmiz dediyimizdə, biz öz-özümüzün sahibi deyil, əksinə bizlər Allaha aidik. O, öz mülkiyyəti olaraq bizi bizə əmanət etmişdir, ona görə bu əmanəti sə'ylə qorumağımız lazımdır. Qur'an ticarət, evlənmə, miras, cəza hüququ, millətlər arası hüquq kimi bütün mövzularda cəmiyyətin həyatı üçün ən yaxşı

38
+315

10
P.3.
10

- qullarını müəyyən edir. Fəqət Qur'an, sözün əsl mə'nasında bir kitab deyildir. Qur'an Allahın insanlara göndərdiyi xəbərçisinə iyirmi üç il boyunca zaman-zaman vəhy etdiyi sözlərinin toplamıdır. Kral elçisinə tə'limatını vermişdir. Onun üçün örtülü ifadələr, yeniləmələr və hətta izahatlarda görünüş dəyişiklikləri də vardır. Allah bə'zən birinci, bə'zən də üçüncü şəxs olaraq danışıcaqdır. "Biz" və ya "O" deyəcəyi kimi, "Mən" də deyəcək, fəqət əsla "Onlar" deməyəcəkdir. Qur'an lazım olduqca enən vəhylərin bir toplamıdır, onu oxumağa ilk dəfə başlayanların bu həqiqəti hər zaman xatırlamaları lazımdır, vəhylərin mə'nasını daha yaxşı qavraya bilmək üçün onu təkrar-təkrar oxumaq şərtdir, çünki Qur'an hər kəs, hər yerdə və hər zaman üçün ən e'tibarlı yol göstərən tək rəhbərdir.
66. Qur'anın dili və üslubu misilsiz və ilahi keyfiyyətinə lai q səviyyədədir. Onun oxunması ruhları coşdurur, başa düşmədən belə dinləyənləri həyəcanlandırır. Bu arada yada sala q ki, Qur'an özünün ilahi mənbəli olduğunu qətiyyətlə ifadə edir: "And olsun ki, insanlar və cinlər, Qur'ana bənzər bir kitab uydurmaq üçün bir araya gəlsələr də, heç bir zaman onun bir bənzərini meydana gətirə bilməyəcəklər!" (17: 88). Bu meydan oxuma bu günə qədər cavabsız qalmışdır!

Hədis

u

67. İslam Peyğəmbəri Hz.Məhəmməd haqqındakı izahatlara Hədis deyilir. Hədis deyildiyində onun sözləri, davranışları və özünə inanan insanların hərəkətlərinə qarşı göstərdiyi təpkilər (reaksiyalar) anlaşılır. Çünki bir davranış, hərəkət qarşısında susaraq təqdird etməsi də, bu hərəkətin qəbul edilməsi baxımından, sözləri və ya özünün həyata keçirməsi kimi hökm və xüsusiyyətini daşıyır.
68. Qur'an özü, hədisin hüquqi mə'nasını onlarca dəfə yada salmışdır: "Allaha və Elçisinə itaət edin" (4:59). "Peyğəmbər sizə nə verdisə onu alın. Sizə nəyi qadağan etdisə, ondan qaçın" (59:7). "O özünün arzu və havasından danışmaz. Onun hər danışdığı Allah tərəfindən göndərilən bir vəhydən başqa bir şey deyildir" (53: 3-4) "Həqiqətən Allahın Rəsulunda sizin üçün Allahın rəhmətini və axirətini arzulayanlar və Allahı çox zikr edənlər üçün gözəl bir nümunə vardır" (33:21) və s. Ona görə Peyğəmbərin əmr etdiyi hər bir şey ümmətə onu göndərənin iradəsinin ifadəsi olaraq görünür. Hz.Peyğəmbərin vəhy gəlmədiyi zaman öz aqlına güvənərək qərar verdiyi vəziyyətlər də olurdu. Allah bu qərarı doğru bilməsə, bir vəhy ilə müdaxilə edər, Peyğəmbərin qərarını düzəldərdi. Belə hadisədən sonra cəmiyyətə çatmış əvvəlki tə'limatın praktik bir nəticəsi olmurdu. Fəqət Hədis aşağıda aydınlaşdıracağımız şəkildə başqa bir əhəmiyyətə sahibdir.
69. Qur'an əsasən qısa, keyfiyyətli və şərəfli hökmlər daşıyır. Biz bunların istifadə qaydasını, təfərruatını və lazımı açıqlamalarını Hz.Peyğəmbərin tətbiq etməsində görürük. Bir nümunə verək: Qur'an yalnız "namazı qılın" buyurmuş, şəklini və təfərruatlarını açıqlamamışdır. Hz.Peyğəmbər də namazın bütün təfərruatlarını söz ilə başa sala bilməzdi, ona görə mö'minlərə "Namazı mənim qıldığım kimi qılın!" demişdir.
70. Hz.Məhəmməd yalnız öyrətmədiyi, eyni zamanda öyrətdiklərini həyatın

bütün mə'nalı sahələrində istifadə etmək imkanını da əldə etdiyindən müsəlmanlar üçün Hədisin əhəmiyyəti daha bir dəyər qazanır. Allah tərəfindən vəzifələndirildikdən sonra Allahın elçiliyini həyata keçirmək üçün yirmə üç il yaşadı. Bu zaman içində cəmiyyətinə özünün sə'ylə yerinə yetirdiyi bir dini tanıtdı. Ən üst rəhbər olaraq idarə etdiyi bir dövlət qurdu, sülhü və iç qayda-qanununu tə'min etdi. Xarici güclərdən qorunmaq üçün ordular qurdu. Vətəndaşların arasında olan anlaşmazlığı həll etdi, günahı olanları cəzalandırdı. İnsan həyatının bütün sahələri ilə əlaqəli qanunlar yaratdı. Evləndi və ailə həyatının bir nümunəsini verdi. Əhəmiyyətli bir nöqtə: Başqalarına qoyduğu qanunlardan özünü üstün tutmadı. Ona görə qoyduğu qanunlar xüsusi, şəxsi bir davranış biçimi olaraq deyil, əksinə, tə'liminin tam həyata keçməsi fe'lən səlahiyyət qazandı.

71. Məhəmməd əleyhissalam insan olaraq davranışlarında e'tinalı və eyni zamanda yumşaq könüllü idi. Uca Allahın elçisi olduğundan ilahi xəbərin, yə'ni Qur'anın sadəcə insanlara çatdırılması üçün deyil, qorunması üçün də lazımı və mümkün olan bütün tədbirləri aldı. Fəqət qürurlu, təkəbbürlü sanılmaması üçün özü davranışlarının və sözlərinin mühafizəsi üçün eyni sə'yi göstərə bilməzdi. Ona görə Hədisin qorunması Qur'anından çox fərqli bir tarixə sahibdir.

Rəsmi sənədlər

72. Hədisin bir hissəsinin keyfiyyət üçün yazılmış olması lazım. Bunlar Hz.Peyğəmbərin yazdırdığı sənədlərdir.
73. Təbəri tarixindəki bir mətdən başa düşürük ki, Məkkədə öz həmyerliləri tərəfindən işkəncə görən müsəlmanlar Efiopiyaya sığınmaq üçün getdikləri dövrdə, Hz.Peyğəmbər onlara Kral Necasiya aid bir tövsiyə məktubu vermişdir. Hicrətdən əvvəl ona aid bir neçə belə sənədin olduğu bildirilir. Amma o doğulduğu şəhəri tərk edib Mədinəyə yerləşdiyi və dövlətin gücünü əlinə aldığı zaman yazılı sənədlərin sayı və mövzusu gündən-günə artmışdır.
74. Mədinəyə gəldikdən az sonra müsəlmanlar və qeyri müsəlmanlardan əmələ gələn bir şəhər-dövlət qurdu. Bu dövlətə dövlət rəhbəri ilə dövlətin vətəndaşlarının haqq və vəzifələrini də müəyyən edən bir konstitusiyaya qazandırdı. Bu sənəd bu günə qədər qorunub saxlanmışdır. Hz.Peyğəmbər bu şəhər-dövlətin sərhədlərini də yenə yazılı olaraq təsbit etmişdir. Eyni dövrün sonuna doğru bütün müsəlmanların adlarının yazılmasını əmr etdi: Buxari ümmətinin bu sayımında min beş yüz adamın qeyd edildiyi yazılıb.
75. Bunlardan başqa Ərəbistandakı bir çox qəbilə ilə qurulmuş ittifaq və ya sülh müqavilələri vardır. Mənbələrin bildirdiyinə görə, bə'zən bunlar imza atan hər iki tərəfin də əlində olmaq üzrə iki nüsxə yazılmışdır. İslama boyun əyən liderlərə himayə haqqı verən və ərazi, su mənbələri və başqaları kimi köhnə mülklərinin onlara buraxıldığını bildirən açıq məktublər vardır. İslam dövlətinin genişlənməsilə birlikdə, təbii olaraq, vilayət valiləri ilə yazışmalar oldu. Yeni qanunlar və ya digər idarəçi, sözləşmələri vergilərlə əlaqəli; hökmlər, mə'murların ədliyyə və ya idarəçi bə'zi

qərarlarını düzəldən müdaxilələr, bu mə'murlar tərəfindən mərkəzi hökumətə verilmiş suallara cavablar və s.

76. Bundan əlavə, İslama girmək üçün çeşidli qəbilə rəisi və ya krallara göndərilmiş də'vət məktubları vardır: Ərəbistandakı qəbilə rəislərinə, Bizans, İran, Efiopiya krallarına və başqalarına.
77. Hərbi səfərlər üçün könüllülər siyahısı və bu arada səfərə qatılan bütün adamlar arasında qənimət mallarının adil dağıtımını tə'min etmək üçün siyahı da yazı ilə təsbit edilirdi.
78. O zamanlar qul ticarətinin və ya onların azad edilmələrinin də yazı ilə edildiyi görülür. Ən azından bu mövzuda Hz.Peyğəmbərdən gələn və bizzə qədər qorunmuş iki sənəd vardır.
79. Maraqlı bir hadisə: Hicri 8-ci ildə, Məkkənin fəth edildiyi gün Hz.Peyğəmbər əhəmiyyətli bir nitq söylədi. Bu müraciətdə bə'zi mövzulardan söz etdi. Səhabələrindən biri olan Yəmənli Əbu Şahın tələbinə görə bu nitqin yazıya keçirilməsini və Əbu Şaha verilməsini buyurdu.
80. Nəhayət, Qur'anın tərcüməsindən söz edək: Hz.Peyğəmbər namazda surələrin ərəbcə oxunmasını əmr etmişdir. İslama girən bə'zi iranlılar namazda oxunacaq dua və ayələrin əsillərini öyrənilib əzbərləyincəyə qədər namaz qılmağa e'tinasızlıq göstərdilər. İran əsilli bir müsəlman olan Hz.Salman əl-Farisi, Hz.Peyğəmbərin izni ilə Qur'anın ilk surəsini farscaya çevirdi və yeni müsəlman olan iranlılara ərəbcə mətnləri əzbərləyincəyə qədər namazlarında farscadan istifadə etmələrinə icazə verildi (Bax: Serahsi, Məbsut, 1, 37).
81. Hz.Peyğəmbər dövrünün bu cür sənədlərini bir araya gətirən əsərlər yüzlərcə səhifələrdən ibarətdir.
82. Hz.Peyğəmbərin xalq təhsili məsələsinə xüsusi maraq göstərdiyini unutmamaq lazımdır. Tez-tez "Allah məni müəllim olaraq göndərdi" deyirdi. Mədinəyə gəlişində gördüyü ilk ictimai işi bir cami tikdirmək oldu. Bu caminin bir qismi gecə yataqxana, gündüz məktəb vəzifəsini görən və istəyən hər kəsin bundan faydalana biləcək məktəbə (məşhur Şuffa) ayrılmışdı. Hicrətin 2-ci ilində (M.624), Məkkəli bütpərəstlərin ordusu məğlubiyətə uğradıldığı zaman, Hz.Peyğəmbər oxuma-yazma bilən bütün əsirlərin qurtuluş pullarını (fidyələrini) iş ilə, yə'ni hər birinin on müsəlman uşağına oxuma-yazma öyrədərək ödəmələrini əmr etdi. Qur'an kreditli ticarət alış-verişlərin ən az iki şahidin imzası olan yazılı bir sənədə dayanmasını əmr edir. Bu və buna bənzəyən hökmlər müsəlmanlar arasında oxuma və yazma sənətinin çox tez artmasına kömək etmişdir. Ona görə Hz.Peyğəmbərin dostlarının uca bələdçi sözlərini yazı ilə qorumağa daima daha çox əhəmiyyət verdiklərinə çaşmaq lazım deyil. Bir dinə yeni girən və qətiyyətlə inanaraq iman edənlərin bağlılıqları və dindarlıqları çox güclü olur. Buna tipik bir nümunə göstərmək lazımdırsa: Hz.Ömər Mədinəyə gəldiyi zaman-məkkəli mühacirlərin səfalətini yüngülləşdirmək və onları Mədinə iqtisadiyyatına daxil etmək üçün Hz.Peyğəmbərin əmri ilə bağlanan məşhur qardaşlıq müqaviləsi sırasında mədinəli bir müsəlmanla dostluq qurduğunu, əlaqəsinin də bir xurmalığın işlətməsində növbə ilə çalışdıqlarını başa salır. Hz.Ömər çalışdığı gün dostu Hz.Peyğəmbərin yanına gedər və Hz.Peyğəmbərin hüzurunda görüb-əşitdikləri-

ni Hz.Ömərə çatdırardı. Növbə ona gəldiyində Hz.Ömər də eyni hərəkətləri edərdi. Beləliklə, hər ikisi də Hz.Peyğəmbərin səviyyəsində olan yeni qanunların ilahi müdafiə və bunlara bənzəyən bütün məsələlərdən daima xəbərdar olurdular. Hz.Peyğəmbər həyatda ikən yazıya keçirmə mə'suliyətinə gəlincə, aşağıdakı nümunələr bunun ən canlı şahididirlər.

Hz.Peyğəmbər zamanında toplantılar

83. Tirmizi belə nəql edir. Bir gün bir Ənsər (mədinəli müsəlman) Hz.Peyğəmbərə yaddaşının pisliliyindən, eşitdiyi hikmətli sözləri çox tez unuduğundan şikayət etdi. Buna görə Hz.Peyğəmbər ona "Sağ əlindən istifadə et" (yə'ni istədiklərini yazıya keçir) qarşılığını verdi.
84. Çox sayda mənbələr (Tirmizi, Əbu Davud və başqaları), gənc bir məkkəli olan Abdullah ibni Əmr ibni Asın Hz.Peyğəmbərin bütün dediklərini qeyd etməyi vərdiş halına gətirdiyini bildirir. Bir gün dostları ona belə dedilər: "Peyğəmbər bir insandır, ona görə bə'zən məmnundur, bə'zən də qəzəbli. Bu baxımdan onun hər dediyini yazmamalısan!" Abdullah Hz.Peyğəmbərin yanına getdi və hər dediyini yazıb-yazmayacağını ondan sordu. Hz.Peyğəmbər "Bəli" cavabını verdi. Tam əmin olmaq üçün Abdullah inadla sordu: "Sən sakit olduğun zaman da, qəzəbli olduğun zamandı?" Hz.Peyğəmbər cavab verdi: "Əlbəttə, Allaha and olsun ki, bu ağızdan əsla yalan çıxmaz". Hz.Abdullah bu topladıqlarına "Sahifa Sadika" (Doğru səhifələr) adını verdi. Nəsillər boyu bu kitab müstəqil bir əsər olaraq nəql edilmiş, daha sonra İbni Hənbəl kimi Hədis toplayanların içinə qatılmışdır. Darimi ilə İbni Abdulkərim rəvayət edirlər: "Sonraları Abdullah bir gün çevrəsindəki tələbələr ilə birlikdə ikən biri ondan sordu: "Bu iki şəhərdən hansı — Romanı, yoxsa İstanbulu daha əvvəl fəth ediləcək? Abdullah köhnə bir sandıq gətirdi, içindən kitabını çıxartdı və səhifələrini çevirdikdən sonra oxudu: Bir gün Peyğəmbərin ətrafında oturub dediklərinin hamısını yazırdıq. Bərdən biri qalxıb sordu: İki şəhərdən hansı əvvəl fəth ediləcək? Romanı, İstanbulmu? Hz.Peyğəmbər belə cavab verdi: Herakliyusun soyundan gələcəklərin şəhərini". Bu anlatılan açıqca göstərirdi ki, Hz.Peyğəmbərin səhabələrindən çox əhəmiyyətli saydakı bir hissəsi hələ o həyatda ikən sözlərinin qorunması ilə maraqlanırdılar.
85. Hz.Ənəsin vəziyyəti daha bir əhəmiyyət daşıyır. O dövrdə mədinəlilər arasında xüsusi bir nümunə olan Hz.Ənəs on yaşında ikən oxuma və yazma bilirdi. Hz.Peyğəmbər Mədinəyə gəldiyi zaman onun ana və atası bağlılıqlarının bir nişanəsi olan oğullarını Hz.Peyğəmbərin xüsusi xidmətlərini görməsi üçün təqdim etdilər. Hz.Ənəs Hz.Peyğəmbərdən ancaq vəfat etdikdə ayrıldı. Buna görə gecə-gündüz evində qaldığı üçün sürəkli olaraq onu görmək və dinləmək fürsətini əldə etdi. Digər müsəlmanların asanlıqla sahib ola bilməyəcəkləri bir imkan idi bu. Bax, Hz.Peyğəmbərin "Elmi yazı ilə zəncirə bağlayınız (qeyd ediniz)" sözünü nəql edən bu Ənəsidir. Tələbələrindən biri belə söyləyir: "Daha sonra tə'kidimiz üzərinə bir başqa rəvayətə görə: sayımız çoxdu— Ənəs rulonlarını çıxardır və "bunlar mənim Peyğəmbərdən qeyd etdiyim və (səhvim varsa düzəlt-

məsi üçün) ona təqdim etdiyim sözlərdir”-deyirdi. Bu əhəmiyyətli fakt yazımın yalnız Hz.Peyğəmbər həyatda ikən yazıldığını bəhs etmir, eyni zamanda özünə aid olanları şəxsən gözdən keçirdiyini də göstərir. Bu hadisə ən köhnə mənbələrdən faydalanan Rəmhürməzi (ö.H.360), Hakim (ö.H.405), Hatib Bağdadi (ö.H.463) kimi bir çox klassik yazıçılar tərəfindən nəql edilmişdir.

Səhabələr dövründə hədis əlyazmaları

86. Hz.Məhəmmədin həyatına göstərilən marağın ölümündən sonra artması son dərəcə normaldır. Hz.Peyğəmbərin dostları (səhabələri), öz uşaq və nəvələrinə həsrətlə xatırladıqları rəhbərləri haqqında bildiklərini danışır-dılar. Yeni müsəlman olanlar dinlərinin mənbələri haqqında doymaq bil-məz bir susuzluq içində idilər. Digər bir tərəfdən ölüm ilk əldən Hədis bi-lənlərin sayını hər gün azaldırdı. Bu vəziyyət həyatda qalanları öz yad-daşlarında olan bilgiləri qoruma altına almağa məcbur etdi. Bax bu şəkil-də Hz.Peyğəmbər haqqında onun vəfatından sonra dostlarının hafizələri-nə dayanaraq çox böyük sayda bilgi və sənədlər toplanmış oldu.
87. Hz.Peyğəmbər Əmr ibni Xəzmini Yəmən valisi olaraq tə'yin etdiyi zaman idarə vəzifələri ilə əlaqəli ona yazılı tə'limat verdi. Hz.Əmr bu sənədi qo-rumaqla bərabər Hz.Peyğəmbərin imzasını daşıyan (Cüheynə, Cüzam, Tay, Sakif və başqa qəbilələrə göndərilmiş) iyirmi bir sənəd daha tə'min etdi və bunları rəsmi sənədlər kolleksiyası halında sinifləndirdi. Bu əsər mühafizə edilərək günümüzə qədər gəlmişdir.
88. Müslimin Səhihində Cabir ibni Abdullahın Məkkəyə həcc mövzusunda bir kitab yazmış olduğunu bilirik. Bu kitabda Hz.Peyğəmbərin son həcci və bu sırada söylədiyi nitqlərin anladılması lazım. Bir çox mənbələr Ca-birin bu səhifəsindən və onun tələbələrinin bunu əzbərlədiklərindən bəhs edir. Burada yaqın ki, Hz.Peyğəmbərin həyatı və sözləri ilə əlaqədar ümumi mahiyyətli bir xatirədir.
89. Hz.Peyğəmbərin dostları arasında Samura ibni Cündəb və Sə'd ibni Ubadə də öz xatirələrini yazmışlar. Bunu öz uşaqları üçün etmişdilər. Bundan söz edən İbni Həcər Samuranın əsərinin böyük bir kitab oldu-ğunu bildirir. Hz.Peyğəmbərin vəfatı zamanı çox gənc olan İbni Abbas yaşlı dostlarından bir çox şey öyrəndi və bunları öz əsərləri ilə bir araya gətirdi. Ona görə "İbni Abbas bir dəvə yükü əsər yazıb buraxdı"-deyilir-di. Hz.Peyğəmbərin səhabələri arasındakı ən böyük hüquqçulardan biri olan İbni Məsud da bir hədis toplamasını həyata keçirmişdir. Onun oğlu Əbdürrəhman bu toplanmış olan hədisləri dostlarına və tələbələrinə gös-tərməyi adət etmişdi (Bax: əl-Hakim, əl-Müstədrək, İbni Məsud bölümü).
90. Buxari Abdullah ibni Avf, Əbu Bəkirə və əl-Muğirə ibni Şubənin mək-tublaşma yolu ilə Hədis tədrisini etdiklərini yazmışdır. Biri digərindən Hz.Peyğəmbərlə əlaqəli bir bilgi istədiyi zaman cavab verərmişlər və Hz.Peyğəmbərlə əlaqəli bir məsələni və ya hadisəni fürsət varsa mə'-murlar və dostlar vasitəsilə bildirməyə çalışırdılar.
91. Bir çox mənbədə olan bu rəvayət bu mövzuda lazım olan bilgini verir: Bir gün Əbu Hüreyrənin bir tələbəsi ona "Sən bizə bu və ya bu hadisəni

anlatmışdın"- dedi. Əbu Hüreyrə (qocalıq dövründə olduğu mütləqdir) belə bir şey anlatmadığını söylədi. Fəqət tələbəsi bu məsələni onun öyrətməmiş olduğunu təkid edincə Əbu Hüreyrə "Əgər bunu məndən eşitmişsənsə o zaman onun mənim yazılarımın arasında olması lazımdır"- cavabını verdi. Tələbəsinin əlindən tutub evinə götürdü və orada ona "Hz.Peyğəmbərin Hədisi mövzusunda bir çox kitab" göstərdi və yuxarıda verilən hadisəni onların içində tapdı. Bunun üzərinə belə dedi: "Əgər bunu sənə nəql etmişəm o zaman mənim yazdıqlarımın arasında olması lazım deyə sənə söyləmişdim". Bu rəvayətdə keçən "bir çox kitab" (kütüben kesireten) ifadəsini qeyd edək. Əbu Hüreyrə hicrətin 59-cu ilində öldü. Tələbələrindən biri olan Həmmam ibni Münəbbihə Hz.Peyğəmbərin 138 hədisini toplayıb bir broşur yazdırdı (və ya yazılı olaraq buraxdırdı). İslamın ilk yüzilinin ilk yarısından qalan bu əsər bizə qədər gəlmişdir. Bu əsər bizə daha sonrakı Hədis toplanmalarıyla qarşılaşdırmalar etmək və Hədis mövzusunda köhnələrin xatirələri sonrakı yazıçılar tərəfindən çox sə'ylə qorunmuş olduqlarını görmək imkanı vermişdir.

92. Zəhəbi nəql edir: Xəlifə Hz.Əbu Bəkir içində Hz.Peyğəmbərlə əlaqəli 500 hadisənin yer aldığı bir əsər qələmə aldı. Bunu qızı Hz.Ayişəyə təslim etdi, fəqət ertəsi gün geri alıb ləğv elədi və "Öyrənmiş olduğum kimi qeyd etmişdim, Hz.Peyğəmbərin buyurduğu şeylərlə kəlməsi-kəlməsinə eyni olmaya bilər" dedi. Hz.Ömərə gəldikdə isə, Mə'mar ibni Rəşid bunu söyləyir: "Hz.Ömər xəlifəliyi sırasında Hədislərin toplanıb yazıya keçirilməsi haqqında fikir almaq üçün səhabələrin düşüncələrini sordu. Hər kəs müsibət cavab verdi. Fəqət Hz.Ömər tərəddüd etdi və bir ay boyunca bu mövzuda onu aydınlaşdırması üçün Allaha dua etdi. Sonra heç bir şey etməmək qərarını aldı. Qədim millətlərin vəhy edilmiş ilahi kitabı buraxıb peyğəmbərlərinin davranışları ilə əlaqəli anlatılanlara sarıldıqlarını onun üçün də Qur'an ilə Hədis arasında qarışıqlıq meydana gətirmək istəmədiyini söylədi". Ən yeni tədqiqatlar (Hörmətli A'azminin etdiyi kimi), Hz.Peyğəmbərin ən az əlli səhabəsi tərəfindən Hədis yazma işinin götürüldüyünü göstərən dəqiq olan dəlilləri ortaya qoymuşdur. Bunların təfərrütünü vermək burada çox yer tutacaqdır.

Hədis yazmanın qadağan edilməsi

93. Hz.Əbu Bəkir ilə Hz.Ömər haqqında söylədiyimiz bu iki hadisə Hz.Peyğəmbərin sözlərinin yazıya keçirilməsini qadağan etmiş olmasının doğruluq dərəcəsini göstərməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Əgər Hz.Peyğəmbər bu mə'nada həqiqətən qadağan etmiş olsa idi, -Səhabələr içində ən seçkin, Hz.Peyğəmbərin söhbətlərinə ən yaxın və ən uzun zaman onu dinləyən bu iki böyük insan, əlbəttə ki, bunu bilərdilər və Hədisləri yazılı olaraq toplamağı düşünməyə bir an belə cəsarət etməzdilər. Bundan əlavə, bu işdən vaz keçdikləri zaman Hədislərin kitablaşdırılmasını müdafiə edənləri susdurmaq üçün Hz.Peyğəmbərin qadağan etdiyindən başqa, bir səbəb irəli sürməyi lazım bilməzdilər. Bildiyimizə görə, Hz.Peyğəmbərin Qur'andan başqa bir şey yazmağı qadağan etdiyini söyləyən rəvayətçilər yalnız Əbu Səid əl-Xudri, Zeyd ibni Sabit və Əbu Hüreyrədir. Bu direk-

tivin hansı bağlamda və nə münasibətlə verildiyi bilinmir, yalnız diqqət edilməsi lazım olan bir cəhət var: Əbu Səid əl-Xudri ilə Zeyd ibni Sabit çox gənclirdilər. Hicri 5-ci ildə hələ 15 yaşlarında idilər. Buna görə nə qədər ağıllı olmuş olsalar da Hicrət illərinin başlanğıcında Hz.Peyğəmbərin nitqlərinin qeyd alınması onlara qadağan olması yadırgana bilməz. Əbu Hüreyrəyə gəlincə az əvvəl onun "Hədis mövzusunda bir çox kitab" yazmış olduğunu söylədik. Bununla bərabər, o özü son dərəcə dindar, prinsip sahibi olaraq tanınmışdır. Belə bir qadağan olmanın sonradan qaldırıldığını eşitməmiş olsa idi, Hz.Peyğəmbərin belə bir direktivini çiyənəmiş olması düşünülə bilməz. Əbu Hüreyrə Hicrətin 7-ci ilində İslamı qucaqlamaq üçün Yəməndən Mədinəyə gəlmişdir. Buna görə də onun müsəlman olduğu ilk zamanlarda Hz.Peyğəmbərin ona Qur'andan başqa bir şey yazmağı qadağan etməsi mümkündür. Daha sonra Qur'an və Hədisi bir-birindən ayırd etməsini mükəmməl öyrəndiyində qadağan edilmənin səbəbi öz-özünə ortadan qalxmışdır. Diqqətimizi cəlb edən başqa fakt: İbni Abbasın Hz.Peyğəmbərin direktivi olaraq deyil, özünün şəxsi qənaəti olaraq Hədisi yazıya keçirməmək direktivini müdafiə etdiyi bildirilir. Halbuki yuxarıda gördük ki, özü yazanların başında gəlirdi və bir dəvə yükü dəyərində əsər buraxmışdı. Dindarlıqları və Hz.Peyğəmbərin direktivlərini tələbkarlıqla izlədikləri bilinən belə insanların sözləri ilə hərəkətləri arasındakı bu ziddiyyət bizi belə bir məntiqli nəticəyə yönəldir: Hədis yazmanın qadağan edilməsi nəql edənlərin bizə anlatmadıqları bəlli bir vəziyyət üçün mö'təbər əhatəsi məhdud idi və bu iki zidd əmrdən birini atmaq yerinə bunları bir araya gətirmək üçün izahlar axtarmaq lazımdır.

94. Məsələnin izahı üçün aqlımıza üç təhlil yolu gəlir:

- a) Qadağan etmə fərdi idi, yazı sənətini yeni öyrənmiş və ya İslama yeni girmiş və Qur'an ilə Hədisi bir-birindən ayırmasını hələ bilməyən kimsələri hədəf alırdı. Bu insanlar elmdə irəlilədiklərinin dəlilini göstərdikləri zaman qadağan halı da aradan qalxdı. Sözcəlişi, Əbu Hüreyrə yəmənlidir. Hər halda müsənəd və ya himyeri yazısını bilir və çox güman ki, Məkkədə və sonra da Mədinədə istifadə edilən "Ərəb" yazısını heç bilmirdi.
- b) Mətn ilə izah etmənin bir-birinə qarışmaması üçün bu qadağan edilmə yalnız Qur'an səhifələri üzərinə hədislərin yazılmasının qarşısını almaq üçün idi. Əbu Səid əl-Xudri buna aid olaraq, əslində biz Xəlifə Hz.Ömərin bu cür yazmaları açıqca qadağan etdiyini bilirik.
- c) Son olaraq bu qadağan yalnız bəlli bir nitqlə, sözcəlişi Hz.Peyğəmbərin İslamın gələcəyindən, mə'nəvi və siyasi geniş fəthlərindən xəbər verdiyi gün bir söhbət ilə əlaqəli ola bilər. Bu vəziyyətdə qadağanın məqsədi müsəlmanların sə'y və qeyrətlərinin azalmasına əngəl olmaqdır. Çünki necə olsa fəthlər müqəddərat işidir deyərək lazım olan qeyrəti göstərməkdən və fədakarlıqlardan uzaq dura bilərdilər.

95. Başqa izahlar da mümkündür, fəqət bizə görə bu qədər bəs edər.

Sonrakı yüzillərdə

96. Hz.Məhəmmədin hər bir dostu öz xatirələrini qeyd etdiyi üçün, başlanğıcda Hz.Peyğəmbərin hədisləri ilə əlaqədar xatirə əsərlərinin qısa və şəx-

si olması təbiidir. İkinci nəsildə tələbələr çeşidli xocaların dərslərindən hazır olduqlarından bu kimsələr fərqli mənbələr arasında fərq görməyə sə'y göstərərək bir çox xatirələri tək bir əsər halında birləşdirib bütünləşdirmə imkanını əldə etdilər. Yalnız bir neçə nəsildən sonra Hz.Peyğəmbərin dostlarının bütün xatirələri bir yerə toplanmış oldu. O zaman hədisləri mövzularına görə sinifləndirmə və bunlardan hüquqi hökmlər çıxarma kimi çalışmalara başlandı. Eyni Qur'an kimi hər bir hədis mətninin də əzbər bilinməsi üzərində duruldu. Əzbərləmək üçün yazıdan da faydalandı. Keyfiyyətli və diplomlu bir ustaddan hədis dərsləri almaq "sine qua non", yəni olmazsa-olmaz bir şərt halına gəldi. Bu üçlü təhlükəsizlik tədbiri bə'ziləri tərəfindən daha tələbkar, bə'zilərinə də daha az tələbkarlıqla həyata keçirildi. Nəql etdikləri hədislərin sağlamlığı mövzusunda göstərilən e'timadın çeşidli ustadlara görə dəyişməsi bax bunlardır.

97. Hz.Məhəmməddən qısa bir zaman sonra hədis nəql edənləri çətdirilan mə'lumatın ilk mənbəsi olaraq yalnız Hz.Məhəmmədin adını deyil, eyni zamanda bu mə'lumatın əldə edilməsini tə'min edən yolları, yə'ni çatdırma zəncirlərini də xatırlatmağı adət etdilər. Məsələn, Buxari belə deyir: "Xocam İbni Xanbel mənə dedi: Xocam Əbdürrəzzak belə danışdığı zaman eşitdim: Xocam Mə'mar ibni Rəşid mənə dedi: Xocam Həmmamın mənə dediyini eşitdim: Xocam Əbu Hüreyrə mənə dedi: Peyğəmbərin bunu və ya onu dediyini eşitdim". Hz.Peyğəmbərin bir neçə kəlməlik hər bir hədisi üçün daima bu cür əhatəli mənbələr zənciri verilir. Verdiyimiz bu nəql edənlər zənciri içində yalnız Buxarinin "Sahihini" deyil, eyni zamanda İbni Xanbelin "Müsnəd"ini, Əbdürrəzzakın "Mussannaf"ını, Mə'marın "Cami"sini, Hz.Peyğəmbərin səhabəsi Əbu Hüreyrə tərəfindən yazdırılan Həmmamın "Sahifə"sini də bilirik. Biz bu hədisin az əvvəl adını çəkdiyimiz əsərlərin hamısında da tam olaraq eyni kəlmələrlə verildiyini görürük. Andığımız bütün bu mənbələr ortada ikən, Buxari bütün bu hədisləri özündən uydurdu və bunları Hz.Peyğəmbərə aid etdi, əvvəlki nəql edənlər zəncirini də özü icad etdi və ya yalnız öz dövrünün folklorunu, söyləntilərini topladı və bunları Hz.Peyğəmbər demiş kimi göstərdi demək əsassız bir iftira olar.

Nəticə

98. Mətni əzbərləmək, yazılı olaraq mühafizə etmək və bunu diplomlu bir ustaddan öyrənmək, beləliklə, hər biri digərinin bütünlüyünü qorumağa kömək edən bu üçlü təhlükəsizlik tədbiri ilə İslamın dini təhsili ilk mənbəsindəki halı ilə bizə qədər eynən çatdırılmışdır. Bu vəziyyət Qur'an üçün doğru olduğu kimi, Hz.Peyğəmbərin dostlarının Allah elçisinin söylədikləri və ya etdikləri hərəkətlər və yaxud mö'minlərin etməsinə izin verdikləri xüsuslarla əlaqəli xatirələrini əhatə edən Hədislər üçün də doğrudur və keçərlidir. Bu arada yada salaq ki, Hz.Məhəmməd din qurucusu olaraq böyük bir uğur qazanmışdır. Hicrətin 10-cu ilində Məkkədə (Ərəfatda) sayıları yüz qırx min (bundan əlavə o il digər bir çox müsəlman Məkkəyə getməmişdi) olaraq təxmin edilən bir hacı basırığına müraciət edə bilmişdir. Hz.Peyğəmbərin, Hədis rəvayət edən dostlarının həyatla-

rını qələmə alan yazıçılar Hz.Məhəmməddən ən az bir Hədis nəql etmiş səhabələrin sayı yüz mindən artıq olduğunu qeyd etmişlər. Əlbəttə, onların arasında eyni hədisləri çatdıranlar olmuşdur. Fəqət eyni hədislər üçün göstərilən mənbələrin çoxluğu çatdırılan hədisin gerçəkliyini daha da qüvvətləndirir. Təkrar olanları siyahıdan çıxartdığımız zaman İslam Peyğəmbəri haqqında təxminən on minə qədər rəvayət olduğunu görürük. Hədis çərçivəsində yer alan bu rəvayətlər onun həyatının bütün yönlərini və mö'minlərə verdiyi həm mə'nəvi, həm də maddi həyatla əlaqəli bütün direktivləri əhatə edir.

İSLAMIN HƏYAT ANLAYIŞI

99. Bir cəmiyyətin, bir xalqın, bir mədəniyyətin yaşaya bilməsi, böyük ölçüdə bu cəmiyyətin, bu xalqın, bu mədəniyyətin həyat anlayışına və bu həyatı istifadə fəlsəfəsinə bağlıdır. Təbii vəziyyətlə və tə'limsiz, təhsilsiz halı ilə insan ancaq özünü və yaxın əqrabalarını düşünür. Ancaq insanın bilinən tarixinin bütün dövrlərində görkəmli insan cəmiyyətlərinə rast gəlirik. İyirmiyə qədər mədəniyyətin qalıntılarını bilirik və bu anda yeni bir mədəniyyətin çiçəklənməsi ərafəsində insan cəmiyyətlərinə rast gəlirik. Dən bəlli bir cəmiyyətin mədəniyyəti, insanlığın geri qalanları ibtidai vəziyyətdə, vəhşi tərzdə yaşadığı mə'nasına gəlməz. Belə vəziyyətlərdə daha ziyadə digər cəmiyyətlərə nisbətən bir cəmiyyətin üstün olmasıdır. Bu digərləri də mədəniyyətin dəyişik dərəcələri boyunca sıralanmışdır. Məsələn, finikiyalılar mədəniyyəti çağında digər millətlər də təxminən onlar qədər mədəni idilər, lakin onlar özlərini göstərməyə fürsət tapmamışdılar, hərəkət sahələri olmamışdır. Ərəb-İslam mədəniyyəti sırasında o dövrlərdə mədəniyyətinin bayrağı ilə boy ölçüləcək dərəcədə olmamalarına baxmayaraq yunanlar, romalılar, çinlilər, hindlilər və digərləri mədəni xalqların bütün xüsusiyyətlərinə sahib idilər. İndiki zamanda belə ABŞ ilə Rusiya atom gücünün irəlində gedənləridirlər. İngilislər, fransızlar, almanlar onların arxasınca gəlirlər. Bununla birlikdə 20-ci əsrin ikinci yarısında belə vəhşi həyata və hətta bə'zi uzaq qəbilələrin hanniballığına qədər uzanan çox geniş mədəniyyət yelpiyi görünməkdədir.
100. Aqlımıza belə suallar gəlir: nə üçün bə'zilərinin inkişafı çox sür'ətli, digərlərininki yavaş olur? Yunanların ən gözəl mədəniyyətə sahib olduqları bir dövrdə nə üçün Qərbi Avropada mərhəmətsiz və qəddar idilər? Ərəb bir dövrə nə üçün Rusiya geri qalmış və mərhəmətsizdir? Hər bir dövr və bütün ölkələr üçün eyni suallar verə bilərik. Bu vəziyyətlər yalnız və yalnız təsadüflər və fürsətlərdənmi irəli gəlirdi, yoxsa digərlərdən ayrı olaraq bir cəmiyyət içində dünyaya gəlmiş yüksək səviyyəli birilərininmi tə'siri idi? Əlbəttə, birilərinin uğurlu olmasını, digərlərinin isə dağılmasını və hətta yox olmasını əmələ gətirən və hamısı bir yerdə olan bir çox səbəblər bütününe bağlı daha başqa və daha qarışıq izahlar da irəli sürülə bilər.
101. Eyni anda ortaya çıxan bir başqa sual daha vardır. Bir xalq müəyyən zaman parıldadıqdan sonra nə üçün, ibtidai vəziyyətə deyilsə də təkrar nisbi bir qaranlığa düşür?
102. Biz bu sualı müasir İslam baxımından incələmək və bacardıqca İslamın həyatda qala bilmə şansını tədqiq etmək istəyirik.
103. İbni Xaldunun yazdıqlarına baxarsaq əgər, mədəniyyətlərin çöküşünün əsl səbəbi bir bioloji qanundur. Bir nəsil sonunda irq tükənir və ayaqda qala bilmək üçün bir dəyişiklik heç olmazsa rəhbərlərin dəyişməsi lazımdır. Elmin şişirtməsinə diqqət edərsək əgər, irqə dayanan bu nəzəriyyə, etnik mədəniyyətlər və xaricdən kimsəni qəbul etməyən (Yəhudilik kimi) dinlər üçün keçərli ola bilər. Bu baxımdan İslam belə bir çöküş çəmbə-

rindən yaxasını qurtarır. Çünki bütün irqlər içində inananları vardır və dünyanın hər yerində az-çox irəliləməsini sürdürürlər. Üstəlik, İslam hər bir kəscə qəbul edildiyi zaman ümmət içində irqə dayanan hökmü bütünlüklə silməyi bacarmışdır. Ona görə İslam cəmiyyəti onu idarə edə biləcək adamı hansı irqdən olursa-olsun, tərəddüdsüz qəbul edir. Qur'an tərəfindən əmr edilən qulların sistemli bir şəkildə azad edilmələri mövzusunda ən parlaq nümunəsini təqdim edir. İslam tarixində köləlikdən yeni qurtulmuş kimsələrin qurtulduqları hökmdar xanədanları görülür.

104. Bir mədəniyyətin yaşaması və ya ölməsi eyni zamanda onun əsas təliminin keyfiyyətinə də bağlıdır. Əgər bu mədəniyyət ona bağlı olanları dünyanı tərk etməyə dəvət edərsə ruhi istiqamətdə əlbəttə çox böyük irəliləmələr qeyd ediləcəkdir. Ancaq fiziki, fikri, qabiliyyəti və təbii vəzifələrini əsla həyata keçirə bilməyəcəklər və cücərmədən yox olub gedəcəklər. Əgər mədəniyyət yalnız maddi istiqaməti üstün tutarsa insan yenə digər sahələrin zərərinə olaraq bəzi sahələrdə inkişaf edəcəkdir, ancaq bu mədəniyyət öz ölümünün səbəbi olan bir bumeranqa dönə biləcəkdir. Çünki materializm böyük ölçüdə eqoizmi, başqasının haqqına hörmət etməməyi əmələ gətirir və yalnız öz mənfəətini güdən düşmənlər ortaya çıxarır. Nəticədə də insanlar bir-birlərinin quyusunu qazmağa başlayırlar. Soyğunçuluqla məşğul olmuş iki quldurun hekayəsini hər kəs bilir: Bunlardan biri ərzaq almaq üçün şəhərə gedir, digəri də yemək bişirmək üçün odun toplamağa çıxır, fəqət hər biri bu haram maldan təkbaşına istifadə etmək üçün digərini aradan götürməyi planlayır. Bazara gedən ərzaqların içinə zəhər qatır, digəri isə gizlənərək pusquya yatır və dönüşdə dostunu öldürür. Amma ərzaqlardan yediyi zaman o birisi ilə bərabər digər dünyaya getməkdə gec qalmaz.
105. Bir başqa nöqsan da mədəniyyətə tə'sir edə bilər. Bu nöqsan özündə heç bir inkişafın və yeni vəziyyətlərə uyğunlaşma qabiliyyətinin olmamasıdır. Bu təlimin də müəyyən tarixi şərait içində mükəmməl olduğu halda, başqa bir tarixi şəraitdə bu mükəmməlliyi qoruya bilməməsidir. Bax o zaman əfsuslar olsun bu təlimin tərəfdarlarına! Çox da qorxulu olmayan bir misal: Elektriklə işıqlandırılmanın olmadığı və ibadət yerlərinin stabil gəlirləri olmadığı bir dövrdə gecələr gedilən mə'bədlərə bir şam təqdim etmək əlbəttə ki, dindarca bir davranışdır. Belə bir dini davranışın günahları təmizləməyə yaratdığı və Allaha və ya bir qula qarşı etmiş olduğu bir günahı sildiği inancına qarşı çıxmaq olmaz. Ancaq bu gün elektrik lampaları ilə işıqlandırılmış bir yerdə yenə kiçik bir şam yandırmaq daha çox bir israf olaraq görülməzmi? İndi də bu dəyişik məcburiyyətləri diqqətə alaraq davamlı canlılığını qoruma və irəliləmə acısından İslamı incələyək.

İslam ideologiyası

106. Bilindiği kimi, İslamın şüarı "Bu dünyada da rifah və xoşbəxtlik, o biri dünyada da rifah və xoşbəxtlikdir". (2:201). Bu formul (dünyanı tam olaraq rədd etməyi müdafiə edən və əzab çəkməyi bir vəzifə olaraq görən) həddindən artıq ruhçular ilə (başqasının haqqlarına inanmayan) həddindən artıq materialistlərin uc və zidd anlayışlarından bizi əlbəttə uzaq

tutar. Əksinə, bu fikir həm fiziki, həm də ruhi inkişaf etdirərək və bütün insanı yönlərin ahəngli bir müvazinətini quraraq bu iki aşırılığın (həddindən ziyadə) ortasında yer alan ən geniş əksəriyyət tərəfindən asanlıqla yerinə yetirilə bilər. İslam insanın bu iki tərəfinin ehtiyacları üzərində inadla durmaqda qalmamış, birini digərinin xeyrinə fəda etməyəcək şəkildə, bir-birini tamamlayan bir bütün halında inkişaf etdirmələrini də istəmişdir. Mə'nəvi ibadət və vəzifələr yükləmişsə də, bunların maddi xeyirlərinə də diqqət çəkmişdir. Maddi faydaya dayanan bir öhdəçilik gətirmişsə də bu davranışın eyni zamanda ruhi bir açıqlıq mənbəsi olduğuna da işarət etmişdir. Bə'zi misallar verək:

107. Mə'nəvi cəhətdən həyata keçirmələrin, ruhi ibadətlərin qayəsi bizi məcburi varlığa Yaradanımız və Rəbbimizə yaxınlaşdırmaq və Onun bizdən razı olmasını tə'min etməkdir. Qur'anın ifadə etdiyi kimi (2:138), "Allahın boyası ilə boyanmağa". Onun gözləri ilə görməyə, Onun dili ilə danışmağa, Onun iradəsinə uyğun olanı istəməyə, qıscacası insani iştahın dayana bildiyi ölçüdə, Ona bənzəyincəyə qədər, tamamilə Onun iradəsinə uyğun olaraq hərəkət etməyə çalışırıq. Nümunə olaraq oruc məsələsini ələ alaıq. İnanmış insan Qur'an tərəfindən fərz qılınan zamanda oruc tutmaq məcburiyyətindədir. İlahi buyruq belədir. Allahın əmrinə boyun əymək əslində başlı-başına bir ibadətdir, fəqət orucun özündə insan üçün həm maddi, həm mə'nəvi qoşa bir xeyir olduğu ortadadır. Bir zaman üçün bədəni zəiflədərək ruhu qüvvətləndirir, onu maddi arzulardan qurtarır. O zaman insan yemə, içmə bilməyən, göydə olan varlıqlara bir az daha çox bənzəmiş olur. Özünün gücsüzlüyünü daha yaxşı hiss edir, Rəbbini və lütf etdiklərini düşünür. Bütün bunlar mə'nəvi faydaların yalnız bir neçəsidir. Maddi baxımdan isə oruc daha az xeyirli deyildir. Aclıq və susuzluq anında hücrələrin əmələ gətirdiyi turşular mə'dədəki bir çox mikrobları öldürür. Oruc insanda, kriz dövrlərində görəcəyi vəzifələrini axsatmadan məhrumiyyətlərə qatlanma alışqanlığını qazandırır. Sırf maddi məqsədlərə oruc tutulursa, bunun mə'nəvi heç bir savabı yoxdur. Ancaq Allah rizası üçün oruc tutulursa maddi faydalar da heç itirilməmiş olur. Tək-tək ələ alıb ayrıntılara girmədən dəqiq söyləyə bilərik ki, İslamın digər bütün əmrləri və ya ibadətlərinin də eyni şəkildə həm maddi, həm də mə'nəvi faydaları vardır. Təkbaşına və ya camaatla qılınan namazın Allahın Evi olan Kə'bəyə həcc sırasında göstərilən fədakarlığı ehtiyac sahiblərinə göstərilən köməyin fərz ibadətlərinin xaricində qalan dini və ruhi ibadət və davranışların da eyni şəkildə qoşa faydaları vardır. Bir digər deyişlə sırf Allah üçün edilmiş hərəkət qoşa dəyəərə sahibdir. Belə bir hərəkət maddi qazanclardan heç bir şey əksiltmədən mə'nəvi yararlar tə'min edir. Buna qarşılıq əgər eyni şey maddi bir məqsədlə edilmişdirsə, bu məqsədi əldə etmək olar, amma mə'nəvi qazanclardan bütünlüklə yoxsul qalınmış olar. Həz. Məhəmmədin məşhur sözünü xatırlayaq: "Həç şübhə yoxdur ki, əməllər niyyətlərə görədir".

108. Yaxşı bəs qəti olaraq maddi olan vergi* və ya cihad ibadətləri? Vergi

* Qur'an terminologiyasında zəkat əsla sədəqə mə'nasına gəlməz. Zəkat kənd təsərrüfatından, mə'dən ocağı işlətməsindən, ticarətdən, sürülərdən və b. alınan bir vergidir. Bütün bu vergilərə zəkat adı verilir. Zəkatın yararları həddindən artıq çoxdur və Qur'an bundan (9:60) bəhs edir. Daha geniş mə'lumat almaq üçün aşağıdakı 10-cu bölmə baxın.

dövlətə ödəyir, fəqət İslamda bu “sosial vəzifə”, kəlmeyi-şəhadət gətirib iman etmək, namaz qılmaq, oruc tutmaq, həccə getməklə bərabər dəyərdə olan dinin beş əsas dirəyindən biridir. İslam mə'nəvi olanla maddi olanı bir bütün içində toplayır. Bir mö'min vergisini ödəyərkən hər şeydən əvvəl bir borcu yerinə yetirmiş olmaz. O, ən başlıcası Allahın rızasını qazanmağa çalışır. Bu vergilərini ödəmə vəzifəsi müqəddəs bir şey olaraq heç bir şeyin ondan gizli qalmadığı, üstəlik də bizi dirildib, bizdən hesab soracaq olan Allaha qarşı bir vəzifə olaraq zehinlərə yerləşdirdiyi zaman, mö'minin bu vəzifəni necə bir tələbkarlıq və sə'ylə yerinə yetirəcəyi asanlıqla anlaşıla bilər. Eyni şəkildə, İslamda “Allah yolunda” olmazsa əgər, müharibə haramdır. Yə'ni əsgər müharibədə heç bir maddi çıxar axtarmamalıdır. Müsəlman əsgəri buna görə hətta ölümlə nəticələnə biləcək bir döyüşdə insanlığını heç itirmədən vuruşmağı sürdürür. Maddi mükəlləfliyi mə'nəviləşdirmək surətilə İslam insanın yalnız ruhi dəyərlərini sağlamlaşdırmağa çalışır. Beləliklə də insan maddi şeylərin arxasınca sırf maddi çıxar üçün düşməz, əksinə, o, Allahın razılığını qazana bilmənin həsrətini çəkər. Belə ki, Hz.Peyğəmbər “Göstəriş bir büt-pərəstlikdir (çox-allahlıqdır)” buyurmuş və böyük mutasavvif (sufi) Qazəli bu açıqlamanı etmişdir. Göstəriş üçün namaz qılınır və ya oruc tutulursa, bu insanın Allaha deyil, özünə ibadət etməsi deməkdir. Buna qarşılıq erkək ərlük vəzifəsini yalnız zövq üçün deyil, Allah tərəfindən yerinə yetirilməsi istənmiş bir vəzifə düşüncəsilə həyat yoldaşının haqqını ödəmə, ərin həqiqi bir vəzifəsi olduğunu düşünərək yerinə yetirirsə, o zaman bu davranış tam bir ibadət olmuş olur və Allahın rızasını və mükafatını haqq edən mö'min bir hərəkət xüsusiyyəti qazanır.

109. Qur'anın “İman edənlər və yaxşı işlər görənlər” şəklindəki ikili formülünü çox tez-tez söyləməsi bəlkə də bu eyni həyat anlayışının təbii bir nəticəsidir. İbadətsiz sadə bir imanın dəyəri yoxdur. İslam bu iki anlayış üzərində tə'kidlə durur. Allaha inanmadan yaxşı işlər görmək, insanın mənfəəti baxımından əlbəttə pis işlər görməkdən üstün tutulur, amma mə'nəvi baxımdan dəyərləndirdiyimizdə, imansız görülmən yaxşı işlər insana o biri dünyada qurtuluş tə'min etməz.
110. İşin (əməlin) dəyəri bu olduğuna görə yaxşı iş ilə pis işi bir-birindən ayırmaq lazımdır. Bu mövzuda ölçü nə olacaqdır? Ən başda vəhy edilmiş qanun və yalnız o, fəqət son nöqtədə hakimlik insanın vicdanına qalmışdır. Bir məsələ ortaya çıxdığında insan gücü yetirsə şəxsən lazım gəlsə alim və mütəxəssislərin vasitəsilə bu mövzudakı İslami qanunun mətninə baxmaq lazımdır. Hüquqşünas (və ya müfti) ancaq ona danışılan hadisələri əsas alaraq cavab verə bilər. Bə'zi maddi faktlar yetərsiz və ya qədsiz gizlənmişsə nəticədə ortaya çıxan haqsızlığı qanunun adına çıxmaq olmaz. Bu mə'nədə bir gün Hz.Peyğəmbərin etmiş olduğu bu kiçik nitqini xatırlayaq: “Ey insanlar! Mənə gətirilən iddialarda mən ancaq mənə nəql edilən hadisələri əsas tutaraq hökm verirəm. Tam mə'lumat olmadığı halda haqqı olmayan birinin lehində qərar verirəm əgər, o bilsin ki, mən ona cəhənnəm atəşi vermişəm”. Bir hədis bu doktrini çox gözəl bir şəkildə insanlara çatdırır: “Hakimlər sənə haqq versələr də sən öz vicdanına danış”.

111. Yalnız özünü düşünmək insanlıqcasına deyildir, heyvancasına bir hərəkətdir. Öz ehtiyaclarını aradan qaldırdıqdan sonra başqasının ehtiyaclarını düşünmək normaldir, təbiidir. Ancaq Qur'an insanlar arasında "Ehtiyac içində olsalar belə başqalarını özündən üstün tutan" (59:9) kimsələri öyə. Əlbəttə, bu sadə bir öyüddür, insan üçün bir məcburiyyət deyildir. İnsan bunu etməsə günahkar olmayacaq və ya günahkar görülməyəcəkdir. Eyni tövsiyələr arasında, Hz.Peyğəmbərin bu məşhur hədisini də zikr edək: "İnsanların ən yaxşısı başqalarına yaxşılıq edəndir".
112. Qur'anın bu dəvəti İslamın ayırıcı bir xüsusiyyəti olaraq görülə bilər: "Rəbbinin ne'mətinə gəldikdə onu çox yada sal" (93:11). Hz.Peyğəmbər bunu daha mə'nalı bir şəkildə belə açıqlamışdır: "Allah qulunun üzərində ona verdiyi ne'mətin tə'sirini görmək istəyər". O bu sözləri ilə zəngin olduğu halda yanına kasıb bir qiyafətlə gələn bir səhabəsinə işarət etmişdir. Hz.Peyğəmbərin sualına qarşılıq olaraq, bunu xəsislikdən ötrü etmədiyini, yoxsulları özündən üstün tutduğuna görə belə geyindiyini açıqlamışdır. Hz.Məhəmməd onun bu fikrinin doğru olduğunu söyləmədi, fədakarlıqlara müəyyən bir sərhəd qoydu və açıq bir şəkildə (Əbu Davuda görə) "Allah qulunun üzərində ona verdiyi ne'mətin tə'sirini görmək istəyər"-dedi. Qur'an (28:77) buyurmuşdur: "Dünyadakı nəsibini də unutma" (öz işindən əlini çəkmə). İslam insanı işləməyi buraxıb, bir müftəxər olmasını qəbul etməz, əksinə, Allahın yaratdıqlarından faydalanmaq üçün bütün təbii qabiliyyət və bacarığından istifadə etməsini istər. Mümkün olduğu qədər çox qazanmasını məsləhət edir. Çünki ehtiyacımızdan artıq olanlar, lazım olanları əldə edə bilməyənlər üçün istifadə oluna bilər. Hz.Peyğəmbər belə demişdir: "Özünüzdən sonra başqalarından dilənməkdənsə rifah içində yaşayan zəngin əqrəbalar buraxmanız daha yaxşıdır". Çox əhəmiyyətli olan gündəlik ibadətlərin sə'ylə yerinə yetirilməsini qətiyyətlə əmr etməklə bərabər, İslam əzab-əziyyəti və könüllü olaraq kasıblığı istəməz. Tam əksinə, Qur'an bu son davranışı bu ifadələrlə qınayır: "De ki: Allahın qulları üçün verdiyi zi'nəti və təmiz azuqələri kim haram etdi? De ki: Bunlar dünya həyatında iman edənlər üçündür. Axirət də yalnız onlar üçün olacaqdır. Bax biz ayələri bilən bir xalq üçün beləcə geniş olaraq açıqlayırıq" (7:32). İlahi qanunla halal edilmiş şeylər vardır, ilahi qanunla haram qılınmış şeylərdən qaçan kimi bunları da insanın özünə haram etməsi də mütləq surətdə dindarlıq olaraq dəyərləndirilə bilməz.

Allaha iman

113. İnsan daima Yaradanını tanımağı, Ona itaət etməyi arayan kimi görünür. Hər bir dövrün, hər bir mədəniyyətin ən yaxşı dini liderləri bu mə'nada bə'zi davranış qaydaları qoymuşlar. İlk insanlar Allahın qüdrətinin və ne'mətinin görüntülərinə ibadət etmiş və bu yolla Onun xoşuna gəlməyə ümid bəsləmişlər. Bə'zi xalqlar yaxşılığın, digəri pisliliyin olduğuna görə iki ayrı Tanrıya inanır və bu iki Tanrı arasında bir daxili münaqişə demək olan bu ayırımın məntiqi nəticələrini gözardına vururdular. Digər bir xalq ilahlığın ətrafını sirlərlə əhatə edir, bu sirlər isə bə'zən Allahın zatını belə

kölgədə buraxırdı. Nəhayət, bir başqaları da simvol ehtiyacı duyaraq dinlərini bunlarla doldurdular və dinlərini hardasa bütperəstçilik və ya çox-allahlıqdan çox çətin ayırd edilən bir hal gətirdilər.

114. İslam dini bu məntiqdə də görkəmli bir vəziyyət sahibidir. İslam Allahın mütləq birliyinə inanır, rəsmləri və simvolları qəbul etməyən bir ibadət və dua şəkili əmr edir. Allah hər cür maddi anlayışın yanında yalnız hər şeydən uca və maddə üstü deyildir. O eyni zamanda hər an hər yerdədir və hər an hər bir şeyə qadirdir. İnsanla Yaradanı arasındakı əlaqələr vasitəçilərə ehtiyac olmadan doğrudan-doğruyadır və şəxsidir. Peyğəmbər kimi ən müqəddəs şəxslər belə yalnız yol göstərənlərdir, elçilərdir. Üstünlük şəxsin özünə qalmışdır. Allah qarşısında doğrudan-doğruya cavabdehdir.
115. Beləliklə, İslam fərdin şəxsiyyətini inkişaf etdirməyə çalışır. İslamın zəif olduğunu, ona yaxşılıq etmə meyli ilə pislik etmə meylinin hər an münaqişə və döyüş içində olduğunu qəbul edir. Fəqət insanın dünyaya (Hz.Adəm ilə Həvvanın etdikləri ilk günahdan ötrü) günahkar olaraq gəldiyini qəti olaraq qəbul etməz. Çünki bu bir haqsızlıq və ədalətsizlik olar. Əgər Hz.Adəm bir günah etmişsə, bu digər insanların cavabdeh olduqları anlamına gəlməz, çünki hər kəs ancaq öz hərəkətlərinin hesabını verməklə borcludur.
116. İnsan zəifliyinə görə Allaha, insanlara və ya digər məxluqlara qarşı haqsızlıqlar edə bilər, günah edə bilər. Prinsip olaraq hər bir günaha qarşı bir cəza vardır. Ancaq İslam bağışlamasını da bilir. Bağışlanmanın şərti isə tövbə edib peşiman olmaq və buraxılan səhvi düzəltməkdir. Edilən günah insanlara zərər vermişsə, imkan ölçüsündə bu zərərin əvəzini vermək və aradan qaldırmaq lazımdır. Zərər görəndə adam qarşılıq almada və ya oğurlanan, ya da ziyan görəndə əşyanın eynisinin (ya da bənzərinin) geri verilməsi şərti ilə, yaxud bir başqa yolla günahkarı bağışlaya bilər. Amma Allaha qarşı edilmiş günahlara gəlinə, insan ya uyğun bir cəzanı çəkərək və ya Rəbbi tərəfindən qarşılıqsız bağışlanaraq bundan yaxasını qurtara bilər. Ancaq İslam açıq-aydın bildirir ki, Allahın tövbə edən günahkarları bağışlaması üçün bir günahsız (bir mə'sumu, yə'ni Hz.İsani) cəzalandırmağa ehtiyac yoxdur.

Cəmiyyət

117. İslam bir yandan insanlarda şəxsiyyət hissini inkişaf etdirərkən, digər yandan da onların əmələ gətirdikləri cəmiyyəti yüksəltmənin yollarını axtarır. Bu vəziyyət dini və bütün dünyəvi əməllərində özünü göstərir. Namaz ibadəti prinsip olaraq camaatla, yə'ni cəmiyyətlə birlikdə yerinə yetirilir (gündəlik beş dəfə qılınan namaz üçün lazım olduğu zaman təkbəşinə qılmağa izin verilmişsə də, həftəlik olan cümə və illik olan bayram namazları ancaq camaatla qılınır). Həcc bunlar arasında ən çarpıcı nümunədir, çünki yer kürəsinin dörd bir tərəfindən yola çıxan mö'minlər eyni yerdə bir araya gəlirlər. Orucun ictimai tərəfi, bütün müsəlmanlar üçün eyni anda tutulması ilə özünü göstərir. Bir xəlifənin iştirakı məcburiliyi, cəmiyyətin ehtiyaclarını qarşılamaq qayəsi güdən zəkat ödəmə məcburiyyəti və b., bütün bunlar eyni ictimai hədəfin şahidləridir. Həm də eyni

insanların yetişə bilmədiyi bir gücə, cəmiyyət həmrə'lyişi içində sahib olduqlarını söyləməyə belə lüzum yoxdur.

118. Yalnız özünün bildiyi səbəblərdən ötrü Allah fərdləri dəyişik qabiliyyətlərlə təchiz etmişdir. Eyni iki uşaq, eyni sinifin iki şagirdi hər zaman eyni qabiliyyətdə deyildir. Bütün ərazilər eyni dərəcədə verimlilik göstərə bilməz. İqlimlər də dəyişikdir. Eyni cür iki ağac eyni miqdarda meyvə verməz. Hər bir varlığın hər parçası özünə xas xüsusiyyətləri daşıyır. Bu təbii faktlardan çıxardığı nəticə ilə İslam, ümumiyyətlə hər kəsin bərabər olduğunu və şəxsi üstünlüyünü qəbul edir. Bəli, hər kəs eyni Rəbbin qullarıdır, amma ilahi razılığı əldə etmək, maddi üstünlüyü əldə etmək demək deyildir. Takva, yə'ni nöqsansız dindarlıq, bax fərdin böyüklüyünün tək ölçüsü budur. Əslində bu dünya həyatı keçicidir və insan ilə heyvanların davranışları arasında bir fərq olması lazımdır.

Millət

119. Bu anlayışdan hərəkətə gələrək İslam, həmrə'lyişi ünsürünü "doğum və qan bağına dayanan cəmiyyətdə" görməyi rədd edir. Əqrəbaya və insanın doğulduğu torpağa bağlı olması, əlbəttə, təbiidir, amma insan irqinin öz mənfəəti digər cəmiyyətlərə qarşı xoşgörülü olması lazımdır. Təbii zənginliklərin yer üzündə bərabər olmayan bir tərzdə dağılmış olması, hər kəsi bir-birindən asılı olmağı qılmaqdadır. Dilə, irqə, rəngə və ya doğum yerinə dayanan millət ibtidaidir. Çünki bu bir taledir və insanın heç bir zaman digərindən üstün olmadığı bir vəziyyətdir. Bu mövzuda İslamın anlayışı qabaqcıldır və yalnız şəxsin üstün tutmasını əsas alır, çünki İslam irq, dil və ya yaşayış yeri ayırmadan ortağ bir ideologiyaya inanan hər kəsə birlik və bərabərlik əmələ gətirməyi təklif edir. Birilərinin digərlərini yox etmək və ya onları boyunduruq altına almaq kimi bir vəziyyətin adı belə edilməyəcəyindən, gəriyə qalan tək bir şey bir-birilərinə bənzəmək, bir-birilərinə qarışmaq-assimilyasiyadır. Bir ideologiyaya inanmaqdan başqa hansı yolla həqiqi bir assimilyasiya həyata keçirilə bilər? İslam ideologiyası isə bu assimilyasiya mövzusunda son dərəcə əlverişlidir. İslam bədənə lazım olanlar ilə ruhun istəkləri arasında qaynaşmağı həyata keçirməklə qalmaq, eyni zamanda "böyük" dinlər arasında misilsiz bir xoşgörüyə sahibdir. Həqiqətən də, İslam çeşidli dövrlərdə çeşidli millətlərə Allahın durmadan elçilər göndərmiş olmasını e'lan edir (ona görə də İslam özünü, onlarca səfər, onlarca Peyğəmbər tərəfindən təkrarlanmış olan əbədi olan əbədi xəbərlərin, ilahi xəbərlərin yalnız yeniləyicisi, dirildici və ya tə'mirçisi olaraq təqdim edir) dini inanc mövzusunda hər cür təzyiqli rədd edir. Hətta nə qədər inanılmaz kimi görülsə də müsəlmanlıq, şəxsən İslam dövlətinin sərhədləri içində oturan qeyri müsəlmlərə muxtariyyət tanımağı, dinin və dini hökmlərin bir gərəyi olaraq özünə vəzifə bilir. Qur'an, Hədislər bu qeyri-müsəlmlərin dini və sosial mövzularda müsəlman idarəçilərin müdaxiləsi olmadan, öz mövzularına sahib olmalarını, öz hakimləri tərəfindən öz məhkəmələrində mühakimə olmalarına şərait yaradır.

- kölgədə buraxırdı. Nəhayət, bir başqaları da simvol ehtiyacı duyaraq dinlərini bunlarla doldurdular və dinlərini hardasa bütpərəstçilik və ya çox-allahlıqdan çox çətin ayırd edilən bir hal gətirdilər.
114. İslam dini bu məntiqdə də görkəmli bir vəziyyət sahibidir. İslam Allahın mütləq birliyinə inanır, rəsmləri və simvolları qəbul etməyən bir ibadət və dua şəkili əmr edir. Allah hər cür maddi anlayışın yanında yalnız hər şeydən uca və maddə üstü deyildir. O eyni zamanda hər an hər yerdədir və hər an hər bir şeyə qadirdir. İnsanla Yaradanı arasındakı əlaqələr vasitəçilərə ehtiyac olmadan doğrudan-doğruyadır və şəxsidir. Peyğəmbər kimi ən müqəddəs şəxslər belə yalnız yol göstərənlərdir, elçilərdir. Üstünlük şəxsin özünə qalmışdır. Allah qarşısında doğrudan-doğruya cavabdehdir.
115. Beləliklə, İslam fərdin şəxsiyyətini inkişaf etdirməyə çalışır. İslamın zəif olduğunu, ona yaxşılıq etmə meyli ilə pislik etmə meylinin hər an münaqişə və döyüş içində olduğunu qəbul edir. Fəqət insanın dünyaya (Hz.Adəm ilə Həvvanın etdikləri ilk günahdan ötrü) günahkar olaraq gəldiyini qəti olaraq qəbul etməz. Çünki bu bir haqsızlıq və ədalətsizlik olar. Əgər Hz.Adəm bir günah etmişsə, bu digər insanların cavabdeh olduqları anlamına gəlməz, çünki hər kəs ancaq öz hərəkətlərinin hesabını verməklə borcludur.
116. İnsan zəifliyinə görə Allaha, insanlara və ya digər məxluqlara qarşı haqsızlıqlar edə bilər, günah edə bilər. Prinsip olaraq hər bir günaha qarşı bir cəza vardır. Ancaq İslam bağışlamasını da bilir. Bağışlanmanın şərti isə tövbə edib peşiman olmaq və buraxılan səhvi düzəltməkdir. Edilən günah insanlara zərər vermişsə, imkan ölçüsündə bu zərərin əvəzini vermək və aradan qaldırmaq lazımdır. Zərər görən adam qarşılıq almada və ya oğurlanan, ya da ziyan görən əşyanın eynisinin (ya da bənzərinin) geri verilməsi şərti ilə, yaxud bir başqa yolla günahkarı bağışlaya bilər. Amma Allaha qarşı edilmiş günahlara gəlincə, insan ya uyğun bir cəzanı çəkərək və ya Rəbbi tərəfindən qarşılıqsız bağışlanaraq bundan yaxasını qurtara bilər. Ancaq İslam açıq-aydın bildirir ki, Allahın tövbə edən günahkarları bağışlaması üçün bir günahsız (bir mə'sumu, yə'ni Hz.İsani) cəzalandırmağa ehtiyac yoxdur.

Cəmiyyət

117. İslam bir yandan insanlarda şəxsiyyət hissini inkişaf etdirərkən, digər yandan da onların əmələ gətirdikləri cəmiyyəti yüksəltmənin yollarını axtarır. Bu vəziyyət dini və bütün dünyəvi əməllərində özünü göstərir. Namaz ibadətini prinsip olaraq camaatla, yə'ni cəmiyyətlə birlikdə yerinə yetirilir (gündəlik beş dəfə qılınan namaz üçün lazım olduğu zaman təkbaşına qılmağa izin verilmişsə də, həftəlik olan cümə və illik olan bayram namazları ancaq camaatla qılınır). Həcc bunlar arasında ən çarpıcı nümunədir, çünki yer kürəsinin dörd bir tərəfindən yola çıxan mö'minlər eyni yerdə bir araya gəlirlər. Orucun ictimai tərəfi, bütün müsəlmanlar üçün eyni anda tutulması ilə özünü göstərir. Bir xəlifənin iştirakı məcburiliyi, cəmiyyətin ehtiyaclarını qarşılamaq qayəsi güdən zəkat ödəmə məcburiyyəti və b., bütün bunlar eyni ictimai hədəfin şahidləridir. Həm də eyni

insanların yetişə bilmədiyi bir gücə, cəmiyyət həmrəyliyi içində sahib olduqlarını söyləməyə belə lüzum yoxdur.

118. Yalnız özünün bildiyi səbəblərdən ötrü Allah fərdləri dəyişik qabiliyyətlərlə təchiz etmişdir. Eyni iki uşaq, eyni sinifin iki şagirdi hər zaman eyni qabiliyyətdə deyildir. Bütün ərazilər eyni dərəcədə verimlilik göstərə bilməz. İqlimlər də dəyişikdir. Eyni cür iki ağac eyni miqdarda meyvə verməz. Hər bir varlığın hər parçası özünə xas xüsusiyyətləri daşıyır. Bu təbii faktlardan çıxardığı nəticə ilə İslam, ümumiyyətlə hər kəsin bərabər olduğunu və şəxsi üstünlüyünü qəbul edir. Bəli, hər kəs eyni Rəbbin qullarıdır, amma ilahi razılığı əldə etmək, maddi üstünlüyü əldə etmək demək deyildir. Takva, yə'ni nöqsansız dindarlıq, bax fərdin böyüklüyünün tək ölçüsü budur. Əslində bu dünya həyatı keçicidir və insan ilə heyvanların davranışları arasında bir fərq olması lazımdır.

Millət

119. Bu anlayışdan hərəkətə gələrək İslam, həmrəyliyin ünsürünü “doğum və qan bağına dayanan cəmiyyətdə” görməyi rədd edir. Əqrəbaya və insanın doğulduğu torpağa bağlı olması, əlbəttə, təbiidir, amma insan irqinin öz mənfəəti digər cəmiyyətlərə qarşı xoşgörülü olması lazımdır. Təbii zənginliklərin yer üzündə bərabər olmayan bir tərzdə dağılmış olması, hər kəsi bir-birindən asılı olmağı qılmaqdadır. Dilə, irqə, rəngə və ya doğum yerinə dayanan millət ibtidaidir. Çünki bu bir taledir və insanın heç bir zaman digərindən üstün olmadığı bir vəziyyətdir. Bu mövzuda İslamın anlayışı qabaqcıldır və yalnız şəxsin üstün tutmasını əsas alır, çünki İslam irq, dil və ya yaşayış yeri ayırmadan ortağ bir ideologiyaya inanan hər kəsə birlik və bərabərlik əmələ gətirməyi təklif edir. Birilərinin digərlərini yox etmək və ya onları boyunduruq altına almaq kimi bir vəziyyətin adı belə edilməyəcəyindən, geriye qalan tək bir şey bir-birilərinə bənzəmək, bir-birilərinə qarışmaq-assimilyasiyadır. Bir ideologiyaya inanmaqdan başqa hansı yolla həqiqi bir assimilyasiya həyata keçirilə bilər? İslam ideologiyası isə bu assimilyasiya mövzusunda son dərəcə əlverişlidir. İslam bədənə lazım olanlar ilə ruhun istəkləri arasında qaynaşmağı həyata keçirməklə qalmaq, eyni zamanda “böyük” dinlər arasında misilsiz bir xoşgörüyə sahibdir. Həqiqətən də, İslam çeşidli dövrlərdə çeşidli millətlərə Allahın durmadan elçilər göndərmiş olmasını e'lan edir (ona görə də İslam özünü, onlarca səfər, onlarca Peyğəmbər tərəfindən təkrarlanmış olan əbədi olan əbədi xəbərlərin, ilahi xəbərlərin yalnız yeniləyicisi, dirildici və ya tə'mirçisi olaraq təqdim edir) dini inanc mövzusunda hər cür təzyiqi rədd edir. Hətta nə qədər inanılmaz kimi görülsə də müsəlmanlıq, şəxsən İslam dövlətinin sərhədləri içində oturan qeyri müslimlərə muxtariyyət tanımağı, dinin və dini hökmlərin bir gərəyi olaraq özünə vəzifə bilir. Qur'an, Hədislər bu qeyri-müslimlərin dini və sosial mövzularda müsəlman idarəçilərin müdaxiləsi olmadan, öz mövzularına sahib olmalarını, öz hakimləri tərəfindən öz məhkəmələrində mühakimə olmalarına şərait yaradır.

İqtisadi qavram

120. İqtisadi məsələlərin əhəmiyyətini vurğulamağa belə gərək yoxdur. Qur'an (4:5), dünya malının "insanlığın yaşayış vasitəsi" olduğunu bildirərkən məsələni heç də böyütməmişdir. Əgər hər kəs yalnız özünü düşünsə idi o zaman çox az varlı və həddindən çox kasıb olacağı üçün cəmiyyət get-gedə təhlükəyə düşərdi və geniş əksəriyyətin (ac qalan yoxsulların) həyatda qala bilməsi üçün verdikləri bir mübarizə nəticəsində azlığın (varlıların) kökü qazınmış olardı. İnsan oğlu bir çox məhrumiyətlərə qatlana bilər, lakin ərzaq yoxluğuna dayana bilməz. İslamın bu mövzudakı anlayışı çox yaxşı mə'lumdur: Bu da milli sərvətlərin paylaşdırılması və sürəkli olaraq də-yişməsidir. Ona görə kasıblar vergidən azaddırlar, varlılar isə yoxsullar üçün ödəmədə borcludurlar. Mirasların adil paylaşması üçün, sərvətlərin bir neçə adamın əlində toplanmasının qadağan edilməsi üçün qanunlar vardır (faizin (sələmin) qadağan edilməsi, yaxın qohum-əqrəbanın mirasdan məhrum edilməsinin ləğv olunması və s.). Bundan əlavə, dövlət gəlirlərinin xərclənməsini də qaydaya salan qanunlar vardır (bu qaydaların qayəsi gəlirlərin ən xeyirli bir şəkildə paylaşdırılmasıdır ki, bu dağılımdan ən başda faydalananacaq olanlar yoxsullardır). Bu prinsipləri əsas alan İslam məqsədinə çatmaq üçün çarələrin və istiqamətlərin bölgələrə, dövrlərə və şərtlərə görə dəyişiklik etməyə xoşgörü ilə baxar. Şəxsi təşəbbüskarların rəqabətinə icazə verilə bilər, yetər ki, bu rəqabət istismara dönməsin və "iqtisadi baxımdan gücsüzləri" yıxmasın. Ümumi şərtlər və ya iqtisadiyyatın və əhalinin quruluşundakı inkişafın nəticəsində məcburiyyət halına gələn ümumi planlamalar qurulmasına da icazə verilə bilər. Bütün bu və buna bənzəyən vəziyyətlərdə hər cürə mal və enerji israfçılığından qaçmaq və zamanın tələblərinə cavab olaraq veriləcək ən uyğun çarələri axtarıb tapmaq şərtidir.

Küzi iradə və tale

121. Yuxarıda sözünü etdiyimiz çarələrin seçimindəki belə bir azadlıq bizi fəlsəfə ilə əlaqəli kiçik iradə məsələsinə aparıb çıxarır. Bu əzəli ikilik əsla məntiqi qane etməyəcəkdir. Çünki əgər insan bütün davranışlarında kiçik iradəyə sahib olsa idi, Allahın mütləq qüdrətinə bundan ötrü bir əskiklik olardı. Buna görə əgər Allah hər bir şeyi əvvəlcədən tə'yin edirsə, insan nəyə görə hərəkətlərindən cavabdeh olacaqdır? Hz.Peyğəmbər dostlarına — "sizdən əvvəlkiləri doğru yoldan uzaqlaşdırmış olan" — bu mövzuda mübahisə etməmələrini çox açıq bir şəkildə məsləhət vermiş və iki məsələni, yə'ni Allahın mütləq qüdrəti ilə fərdin cavabdehliyini bir-birindən ayırmışdır. Sevginin məntiqi yoxdur və Yaradanını sevən müsəlman Allahın əskik xüsusiyyətlər daşdığını düşünməyi belə ağılından keçirməz. Allah yalnız qüdrət sahibi və hakim deyildir, eyni zamanda ən üst dərəcədə adildir və mərhəmətlidir. İslam Allahın xüsusiyyətləri olan ilahi məsələləri insanın maddi problemlərindən ayıraraq, mö'minlərin qeyrət göstərmələri mövzusunda tə'kid edir. Bundan əlavə, ilahi iradə insan üçün bir sirr olaraq qalacağından insanın ilk uğursuzluqlarında ümidini əsla itirməmə-

si əsl vəzifədir. Qayə gerçəkləşincəyə və imkansız hala gəlincəyə qədər təkrar-təkrar sə'y göstərməsi lazımdır. Bax, ancaq o zaman, bacarmaq üçün hər şeyin edilmiş olduğu an, insanı ruhən yatışdırmaq və tam təsəlli etmək üçün İslamın tale qavramı araya girər. Demək Allahın iradəsi belə imiş! Üstəlik bu dünyanın bacarıqlı və ya bacarıqsızlığı əbədi qurtuluş aləmində gerçəkləşdirənlərə və uğurlara görə deyil, niyyət və qeyrətə görə qərar verəcəkdir.

122. Qur'ana görə bir-birinin ardınca gələn peyğəmbərlərə Allahın daima bildirdiyi həqiqət də budur: "Yoxsa Musanın və vəfakar İbrahimin suhurlarında bu vəziyyətlər bildirilmədimi? Kimsə kimsənin günahının altına girməz. İnsan üçün çalışdığından qarşılığında başqa bir şey yoxdur. İnsanın etdiyi əməlin qarşılığı mütləq görülür. Sonra etdiklərinin qarşılığı ona tam olaraq veriləcəkdir. Nəticədə mütləq Rəbbinə çatacaqdır" (53: 36-42). Qur'anda buna bənzəyən daha bir çox ayələr vardır. Söyləməyə gərək yoxdur ki, əgər insan Mütləq Qadir olan Uca Allah qarşısında günahlarından özünü cavabdeh tutmayırsa, xeyirsevər davranışlarından ötrü də mükafat gözləməməsi lazımdır. Qısacası, İslam iki məsələni bir-birindən ayırd edir. Ona görə də, həm insanın şəxsen etməsi lazım olanları (sə'y, qeyrət, cavabdehlik hissi), həm də əzəldən təqdir etmə də daxil bütün xüsusiyyətləri ilə birlikdə Allahın haqlarını tə'yin edib tanımaq İslam üçün çətin deyildir.
123. İslamda ilahi taleyin daha az əhəmiyyətli olmayan, bir başqa tərəfi daha vardır: İnsanın hər hansı bir əməlinə (bir hərəkət və ya davranışına) yaxşı və ya pis qiymət verən yalnız Allahdır; hər cür qanunun mənbəyi Allahdır. Bizə düşən, etdiyimiz hərəkətlərin hər birində ilahi buyuruğu diqqətə almaqdır. Bu ilahi buyuruq Allah tərəfindən elçiləri vasitəsilə bizə çatdırılmışdır. Hz.Məhəmməd bu elçilərin yalnız sonuncusu deyil, eyni zamanda tə'limi də ən yaxşı mühafizə edilmiş olanıdır. Keçmiş ilahi xəbərlərin orijinallarına sahib deyilik. Onlar bəşər cəmiyyətinin uğursuz qardaş müharibələrində ziyana uğramış, itirilmişlər. Qur'an yalnızca bir istisna deyil, üstəlik, son ilahi xəbər və ən yeni qanundur. Bilindiyi kimi, qanunların ən yenisi, eyni Qanun Qoyanın köhnə hökmlərini qüvvədən salır.

Nəticə

124. Bu bölümü İslam həyatının bir başqa xüsusiyyətini bildirərək bitirək: Bir müsəlmanın vəzifəsi gündəlik davranışında, şəxsi həyatında olduğu kimi, cəmiyyət həyatında da, maddi işlərdə olduğu qədər ruhi məsələlərdə də yalnız ilahi qanunu izləmək deyildir, digər tərəfdən, ilahi vəhyə dayanan və bütün insanlığın xoşbəxtliyini hədəfləyən bu ideologiyanın yayılmasına da qabiliyyətləri və imkanları çərçivəsində kömək etməkdədir.
125. Bu İslami inanc və ibadət bütünüünün həqiqətdə bu dünyada özünü hər an o biri dünyaya hazırlamağa çalışan insanın həm maddi, həm də mə'nəvi həyatının tamamına nə dərəcədə tə'sir göstərdiyi ortaqladır.

İNSAN VƏ İNAMLAR

126. İnsanların inamları çox çeşidlidir. Bir qavram olmaqla bərabər, həqiqətlər, batil e'tiqadlar, bə'zən də yanlışlıqlar bu inamların içində yerini alır. İnam bir çox faktorla bərabər, yaş və təcrübə ilə də dəyişə bilər. Ancaq cəmiyyətlərin də şərikli paylaşıqları inamları vardır. Bu baxımdan ən əhəmiyyətli nöqtə insanın özü haqqında əldə etdiyi bilgidir: Haradan gəlmişdir? Haraya gedir? Onu kim yaratdı? Yaradılışının məqsədi nədir? və s. İnsan bu metafizik, cansıxıcı suallara cavab verməyə çalışır. Hər nə olursa-olsun, bu mövzular dinin əsl sahəsinə girir. Doğrusu, inamlar şəxsidir, bununla bərabər insanlıq tarixi bu inamlar üzündən heyvanların belə utanacağı bir çox qardaş qanının töküldüyünə və dəhşətlərin yaşanmasına şahid olmuşdur. Bu mövzuda İslamın əsas prinsipi Qur'anın bu ayəsidir: "Dində zorlama yoxdur. Artıq haqq batıldən seçilib bəlli olmuşdur. Kim bütələri inkar edib Allaha iman edərsə, həqiqətən o, qopmayan sağlam bir qulpla Ona sarılmışdır. Allah hər şeyi eşidən və çox yaxşı biləndir". (2:256). Hər hansı bir kimsəni, hər hansı bir şeyə inandırmaq üçün təzyiq etmədən, digər insanlara yol göstərmək və başqalarının içində olduqları cəhələri aradan qaldırmaq üçün mübarizə etmək bir sədəqədir, bir yaxşılıqdır, hətta bir fədakarlıqdır. İslamın bu xüsusdakı anlayışı budur.
127. İnsanın bilgisi və zəkası sürəklili inkişaf etməkdədir. Bir zaman Qalenosun və ya Öklidin tibb və riyaziyyat elmləri haqqında olan bilgiləri bu gün lise buraxılış imtahanları səviyyəsində idi: İndi Universitet tələbələri çox daha yüksək bilgiləri əldə etmək məcburiyyətindədirlər. Dini inamlar sahəsinə gəldiyimizdə isə keçmişdəki insanların ibadət etmək üçün lazım olan bir simvol, eskiz və ya Uca Allah haqqında qavramları belə yox idi. Dil belə mücərrəd qavramlara əsla uyğun gəlməyən terminlərdən istifadə etmək məcburiyyətində qalmadan uca fikirləri dilə gətirmə gücündən məhrum idi.
128. İslam insanın həm bədən, həm də ruhdan meydana gəldiyini və insanın sırf birinin lehinə digərini tamamilən ləğv etməməsi prinsipinin üzərində son dərəcə inadla durur. İnsan, özünü yalnız ruhi ehtiyaqlara həsr etmək və mələkiyə həsrət hissi duyacaqdır (halbuki, Allah mələkləri yaratmışdır); özünü sırf maddi ehtiyaqlara həsr etmək isə, şeytanlıq deyilsə belə, bir heyvan və ya bir bitki dərəcəsinə düşmək olacaqdır (halbuki, Allah bizdən başqa bu cür canlıları da yaratmışdır). İnsan, həm bədəninin və həm də ruhunun ehtiyaqları arasında ahəngli bir müvazinət qurmazsa, onun maddi və mə'nəvi iki qabiliyyəti ilə birlikdə yaradılışının məqsədi gerçəkləşməmiş olacaqdır.
129. Müsəlmanlar dini imanlarını Allahın Elçisi Hz.Məhəmmədə borcludurlar. Bir gün Hz.Məhəmməd, "İman nədir?" sualına, şəxsən özü cavab vermiş və belə demişdir: "Allahın tək olduğuna, mələklərinə, vəhy edilmiş kitablarına, peyğəmbərlərinə, axirat gününə (dirilməyə və hesaba çəkilməyə), xeyrin və şərin Allahdan olduğuna inanmaqdır". Hz.Məhəmməd bu əsna-

da, Allaha boyun əymənin və Allaha ən yaxşı itaətin necə olduğunu da bildirmişdir. Gələcək iki bölümdə biz bu nöqtlərdən bəhs edəcəyik.

Allah

130. Müsəlmanların nə Tanrı tanımazlar, nə çox tanrıçılar, nə də Allaha başqa ilahları ortaqlar edənlarla heç bir ortaqlar ərləri yoxdur. Tək Tanrı üçün istifadə olunan ərəbcə kəlmə Allahdır və bu kəlmənin nə dişilisi vardır, nə də cəm şəkli.
131. Ən sadə, hətta ən keçmiş və cahil bir insan, insanın yaradıcısı özü olmayacağı, bizlərin hamımızın, bütün kainatın bir Yaradanı olmasını qəti olaraq bilir. Ateizm (Tanrı tanımazlıq) bu məntiqi ehtiyaca cavab verə bilməz.
132. Çox tanrıçılığa inanmaq, fərqli tanrılar arasında bir daxili müharibə yaratmasa belə, aralarında səlahiyyətlərin paylaşması məcburiyyətini əmələ gətirir. Buradan asanlıqla görünür ki, kainatda hər bir şey qarşılıqlı olaraq bir-birinə bağlıdır. Sözləşmə, insanın bitkilərin, maddələrin, heyvanların və hətta ulduzların belə yardımına ehtiyacı vardır, eynilə bunlardan hər birinin bu və ya digər şəkildə bir-birinin köməyinə möhtac olduqları kimi. Buna görə ilahi səlahiyyətlərin paylaşması həyata keçirilə bilməz bir xüsusiyət qazanır.
133. Bəzi filosoflar Allaha pislilik yaraşdırmağa mövzusunda tərifə layiq bir qayğı ilə, biri yaxşılıq, digəri pislilik üçün iki Tanrıya sahib olmaq istədilər. Ancaq bu vəziyyətdə bu iki Tanrının ortaqlar bir razılıqları hərəkət etdikləri, yoxsa aralarında çəkişməmi olduğu sualıyla qarşı-qarşıya qalırıq. Əgər ortaqlar bir razılıqlar içində hərəkət edilərsə, o zaman iki Tanrının olmasına gərək qalmaz. Çünki yaxşılıqlar Tanrısı pisliliyə razılıqlar verirsə, digəri ilə günah ortaqları olmuş olur. İkinci vəziyyətdə isə, yəni aralarında çəkişmə varsa, o zaman da pislilik Tanrısının üstünlük qazandığını və digərinə qalib gəldiyini qəbul etmək lazım gələcəkdir. Belə bir vəziyyətdə, zəif və məğlub bir Tanrıya inanmaqmi lazım gələcək? Sonra pislilik nisbi bir şeydir: Pislilik bir insan üçün yaxşı, digəri üçün isə pis ola bilər. Belə olduğunda mütləq pislilik olmadığına görə, Allaha pislilik istinad edilməsi ola bilməz (Bax: § 155, 157, 228).
- / 134. Yalnız arı-duru və əlavəsiz olan tək Tanrıçılıqlar ağıl təmin edə bilər. Allah birdir və hər cürə şeyi həyata keçirmək gücünə sahibdir. Atributlarının çoxluğu bundan ötrüdür: Allah yalnız Yaradan deyildir, O, hər kəsin və hər bir şeyin sahibidir. Göylərə də hökm edər, yerə də. Onun bilgisi və Onun izni olmadan heç bir şey qımıldamaz. Peyğəmbər Hz.Məhəmməd Allahın doxsan doqquz ismi olduğunu bildirir. Bu "Ən gözəl isimlər" Onun bəlli-başlı doxsan doqquz sifətinin qarşılıqlıdır. Belə ki, Allah Yaradıcıdır, bütün varlıqların özüdür, hakimdir, adildir, mərhəmət edəndir, hər şeyə gücü yetəndir, hər şeyi biləndir, hər bir şeyin taleyini təyin edəndir, bütün varlıqların həyatı, ölümü, dirilişini Onun əlindədir. Allah sevgidir və s.
135. Nəticədə, Allah anlayışı şəxslərə görə dəyişir: Bir filosof Allahı küçədəki adam kimi təsəvvür etməz. Peyğəmbər Hz.Məhəmməd sıradan insanların

iman qeyrətinə heyran olur və sarsılmaz və səmimi inamla dolu “qoca qarıların imanı” nümunəsini tez-tez verirdi. “Gözəlüm fil ilə korlar” hekayəsi məşhurdur: Gözləri görməyən insanlar fil mövzusunda heç bir şey eşitməmişlərmiş. Bir gün onların kəndlərinə fil gəlmiş və bunların hər biri bu qərib heyvanların yanına yaxınlaşmışdır. Bunlardan biri əli ilə filin xortumuna toxunur, digəri qulağına, bir başqası ayağına, dördüncüsü də quyruğuna və s. Geri döndükləri zaman öz fikirlərini bir-birilərinə söyləməyə başlayırlar. Hər biri fili özünə görə və şəxsən etdiyi yoxlamaya görə tərif edir. Belə çıxır ki, bu fil boru (xortumu), qanad (qulağı), kəskin daş (dişləri), incə və silindir şəklində (quyruğu) və s. Hamısı da haqlı idilər, amma heç biri hissiyyat qabiliyyəti xaricində qalan bütün həqiqətləri bilmirdilər. İndi bu misaldakı korların yerinə gözlərin görmədiyi Uca Allahı axtaranları qoysaq, şəxsi yoxlamalarının nisbi doğruluğunu asanlıqla başa düşə bilərik. İslamın ilk yüzillərində yaşamış bir mutasavvif bu xüsusdə diqqət çəkirdi: “Allah haqqında küçədəki adamın bildiyi bir həqiqət, böyüklərin bildiyi bir digər həqiqət, peyğəmbərlərə aid başqa bir həqiqət və şəxsən Allahca bilinən başqa bir həqiqət vardır”. Yuxarıda verdiyimiz, Peyğəmbər Hz.Məhəmmədə aid edilən açıqlamada, dəyişik insan sınıflarını, yəni alimləri olduğu qədər cahilləri də, adi insanları olduğu qədər zəkiləri də, şairləri, sənət adamlarını, hüquqşünasları, ilahiyətçiləri və daha başqalarını da təmin edə biləcək bir elastik vardır. Görüş və fikir aspekti şəxslərə görə dəyişə bilər, amma baxılan əşya heç dəyişmədən olduğu kimi qalır.

136. Müsəlman alimləri bütün sistemlərini, haqlarla vəzifələrin bir-birinə bağlı olduğunu hüquqi əsaslara oturtmuşlar. Allahın bizə bəxş etdiyi orqanlara və bacarıqlara sahibik, hər bağış isə, bir mükəlləf istəyir. Allaha ibadət etmək, Ona şükr etmək, Ona itaət etmək, Onun hər şeyi bəzəyən Allahlığına uyğun gəlməyən hər şeydən uzaq durmaq lazımdır. Bax bütün bunlar hər bir insanın vəzifəsidir və bunlardan hər kəs tək-tək və şəxsən cavabdeh olacaqdır.

Mələklər

137. Allah gözlə görülə bilməz və hər cür maddi qavramdan uzaqdır. Ona görə insan ilə Allah arasında əlaqə yaradan vasitənin olması lazım idi. Bu vasitə olmadan insanın Allahın iradəsinə boyun əyməsi imkansız olardı. Allah yalnız bizim bədənimizin deyil, çox çeşidli və inkişaf etməyə əlverişli qabiliyyətlərimizin də yaratıcısıdır. Hissetmə qabiliyyəti (intuisiya), əxlaq şüurunun və sayələrində doğru yolu tapa bildiyimiz digər vasitələri bizə verən Odur. İnsan ruhu yaxşı və ya pis olmaq üçün iki cür ilham almaq qabiliyyətinə sahibdir. Sadə insanlar arasında, yaxşı adamlar bəzən pis ilhamlar ala bilərlər, eynilə pis insanların yaxşı ilhamlar ala biləcəkləri kimi. İlhamlar Allahdan başqa mənbələrdən də gələ bilər; belə ki, Şeytandan irəli gələn pis düşüncələr belədir. Aqlımızın səmavi olan və uyğunlaşması lazım olanla, şeytani olan və uzaqlaşması lazım olan şeylər arasında ayırd etmə gücünə sahib olması Allahın bir lütfüdür.
138. İnsan ilə Allah arasında təmas və ya xəbərləşmə qurmanın bir çox yolları

vardır. Bəlkə də ən yaxşısı Allahın insan şəklində ortaya çıxması ola bilərdi, amma bunun daşdığı qorxulu çətinliklərdən ötrü İslam belə bir inancı qətiyyətlə rədd etmişdir. Çünki hər şeydən uca bir Allahın insan halına gəlməsi, yeməsi, içməsi, Özünün yaratdıqları tərəfindən işgəncəyə tabe tutulması və hətta öldürülməsi çox kiçildici və alçaldıcı bir şey olardı. İnsan Allaha doğru yolçuluğunda, nə qədər irəliyə gedə bilməmiş olarsa-olsun, Ona doğru yüksəlişinin ən yüksək nöqtəsində belə, insan yenə insandır və Allahın çox gerisində qalır. Mistiklərin dedikləri kimi, insan öz mənliliyini yox edə bilər və Allahın iradəsinə uyğun olaraq hərəkət etmək üçün kişiliyini tamamilə ortadan qaldıra bilər; ancaq buna baxmayaraq, təkrar bildirək ki, insan daima insan olaraq qalır və əskiklərilə qarşı-qarşıya. Halbuki Allah bütün bu çatışmazlıqdan uzaqdır və bunlardan ucadır.

139. İnsan ilə Allah arasında adamın sahib olduğu digər xəbərləşmə vasitələri arasında ən zəif olanı bəlkə də rəydir. Peyğəmbərimiz Hz.Məhəmmədə görə yaxşı yuxular Allah tərəfindən ilham edilir və insanı doğru yola aparır.
140. Bir başqa yol ilkdir (kəlmə mə'nası: bir başqa kişiə doğru atılan şey). İlka çıxmazlar, həlli olmayan və ya çətin problemlər qarşısında insanın öz-özünə doğru yol tapması, onun intuisiyası, problemlərin həlli mövzusunda əvvəlcədən onu görmə hissiyyətidir.
141. Bir də ilham vardır ki, biz bunu "İlahi ruhlanma" deyər tərcümə edə bilərik. Ruh başqalarına qarşı ədalət, mərhəmət, xeyirxahlıq, cömərdlik ilə dolu bir insanın könlünə (zəhninə) bə'zi şeylər yeridə bilər. Bütün zamanların və bütün ölkələrin böyükləri bu lütfədən istifadə etmişlər. Bir insan özünü Allaha həsr etdiyi və özünü unutmaya çalışdığı zaman, bə'zi anlar olur, təbii çox qısa sürən bu anlarda ilahi cavab bir şimşək kimi çaxar. Bax o vəziyyətlərdə insan heç bir cəhd ilə anlama bilmədiyi şeyləri bir anda, sə'y göstərmədən qavrayır. İnsan ruhu və ya keçmişlərdə deyildiyi kimi, insan qəlbi bu şəkildə aydınlığa qovuşur və nəticədə qərarlılıq, razılıq və həqiqəti anlama duyğusuna sahib olur. Ona bələdçilik edən və düşüncələrində olduğu qədər, davranışlarında da onu kontrol edən Allahdır. Peyğəmbərlər də Allahın insan elçiləri rolunda bu cür vəziyyətlərdə iştirak edirlər. Fəqət nə olursa-olsun, ilham mövzusunda insanın bir mühakimə və anlama səhvi hər zaman mümkündür. Ona görə mutasavvıflar, bə'zən ən dindar adamların belə eqoizmlərindən ötrü, özlərini sınamaq üçün göndərilən adi ilhamların fərqiində olmadıqları üçün yoldan çıxmış olduqlarına diqqət çəkmişdilər.
142. İnsanla Yaradıcı arasındakı təmasın ən yüksək dərəcəsinə, bu xəbərləşmənin ən etibarlı və ən yanılmaz (səhv etməyən) olanına Hz.Məhəmməd vəhy adını vermişdir. Bu sadə bir ilham deyildir, əksinə, Allah tərəfindən insana edilən həqiqi bir açıqlama, səmavi bir xəbərləşmədir. İnsan maddədir, buna qarşılıq Allah ruhun da üstündədir, deməkdir insanla doğrudan hər cür maddi təmas imkanının çox-çox irəlisindədir. Qur'anın bildirdiyinə görə, Allah ucadır: "Gözlər onu görməz. O isə bütün gözləri görür. O hər şeyin incəliklərini bilir, hər şeydən xəbərdardır" (6:103). Yenə Qur'ana görə, Allah hər an hər yerdədir: "Biz insanlara şah damarımızdan

daha yaxındır” (50:16). Ancaq onunla heç bir maddi təmas mümkün deyildir. Ona kəlmə mənası xəbərçi olan bir mələk, səmavi xəbər daşıyıcısı vasitəçilik edir. Yəni mələk ilahi xəbəri Allahın insan qulluqçusuna, Peyğəmbərinə çatdırma kanalı vəzifəsini görür. Peyğəmbərdən başqa heç kimsə səmavi bir xəbər daşıyıcı, yəni bir mələk vasitəsilə belə bir vəhy ala bilməz. Unutmamaq lazımdır ki, İslamda Peyğəmbər əsla qabaqcadan xəbərdar edən biri mənasına gəlməz, əksinə, o, yalnız öz xalqına ilahi xəbərləri daşıyan bir adam, Allahın bir Rəsuludur. Mələyə gəldikdə isə, onun Rəbbdən Peyğəmbərə xəbər daşdığı bilmək kifayətdir. Onun dünyadakı digər maddi varlıqlardan ayrı ruhi bir varlıq olduğunu, yoxsa başqa bir şeymidir mövzusunda çiy mübahisələrə girmək ehtiyacı hiss etmirik.

143. Qur’ana görə, bir Peyğəmbərə vəhy gətirən səmavi xəbər daşıyana Cəbrayıl adı verilir, sözün kökü baxımından “Allahın qüdrəti” mənasına gəlir. Qur’an, vəzifəsinin nə olduğunu bildirmədən Mələk Mikayıldan da bəhs edir. Cəhənnəmin qoruyucusu Malik (kəlmə mənası sahibdir) adını daşıyır. Qur’an adsız və atributsuz, fəqət Rəbbin əmrlərini yerinə yetirən digər mələklərdən də söz edir. Qur’anda ər-Ruh əl-əmin (ə’tibarlı ruh) deyə də adlandırılan Cəbrayıl, İslami mə’naya görə, digər mələklərin üstündə olan bir dərəcəyə sahibdir. Hz.Məhəmmədin sözlərindən — Qur’andan ayrı olan sözlərindən (hədislərindən) bu səmavi xəbər daşıyıcı Cəbrayılın hər zaman Peyğəmbərə eyni şəkildə görünmədiyini öyrənirik. Hz.Məhəmməd onu bə’zən atmosferdə asılı duran bir varlıq, bə’zən bir adam surətində, bə’zən də qanadlı bir varlıq olaraq görmüşdür. İbni Hanbəl tərəfindən nəql edilən bir rəvayətə görə (1, 53 və ya No:374), bir gün, bir qrup insanın olduğu bir zaman, kim olduğu bilinməyən bir adam, Hz.Məhəmmədin qarşısına gələrək, ona bə’zi suallar verdi (yuxarıda §129-da bəhs etdiyimiz sualları) sonra da heç bir iz buraxmadan çıxıb getdi. Bir neçə gün sonra Hz.Peyğəmbər dostlarının diqqətini bu mövzuya çəkdi: “Keçən gün mənə suallar verən adamın Cəbrayıldan başqası olmadığından əminəm, o sizə dinimizi öyrətməyə gəlmişdi. Mən onu tanımaqda heç bu qədər gecikməmişdim”. O, Hz.Peyğəmbəri imtahan etmək üçün gəlmişdi, ilahi bir xəbər vermək üçün deyil.
144. Vəhyin eniş şəkli şəxsən Hz.Peyğəmbər və şahidləri olan səhabələri tərəfindən təsvir edilmişdir. Belə ki, Hz.Peyğəmbər belə deyir: “Bə’zən vəhy mənə çalmaqda olan bir zil səsi kimi gəlir — ən çətin olanı da budur, sonra səs kəsilir, bu əsnada mənə deyilmiş olanları hafizəmdə çox yaxşı əks etdirərək tutardım. Bə’zən də mələk mənə, mənəmlə danışmaq üçün gəlmiş bir adam şəklinə görünür və onun dediklərini yenə də çox yaxşı bir şəkildə ağımda tutardım” (Buxari). İbni Hanbəlın bir rəvayətində bunları oxuyuruq: “Çalan bir zil səsi eşidərdim və o zaman susardım; vəhy hansı şəkildə gəlsə-gəlsin, o sırada ruhumun məni tərk edib gedəcəyini düşünmədiyim bir an belə yoxdur”. Səhabələri də öz müşahidələrini nəql edirlər: “Ona vəhy gəldiyi zaman, onu bir çeşid istirahət (hərəkətsizlik) bürüyürdü” (İbni Hanbəl). “Ona vəhy gəldiyində zəhərlənmiş və ya gipnoz olmuş kimi, bir an özündən keçmiş bir halda qalırdı” (İbni Sə’d). Əgər ona çox soyuq bir gündə belə bir vəhy gəlsə, onun alnından tər ax-

dığını görürdük" (Buxari). "(Vəhyin) gəlmək üzərə olduğu bir gün, başını (paltarınınımı?) içinə çəkdi və çox keçmədən Peyğəmbərin üzü qıpqırmızı oldu və xoruldadı, sonra bu hal keçdi" (Buxari). "Ona vəhy gəldiyi zaman, ətrafında arı vızılıtsına bənzəyən bir vızıltı eşidərdik" (İbni Hanbəl və Əbu Nuaym). "Vəhy sırasında Peyğəmbər bir iztirab hiss edər və dodaqlarını qımıldadardı" (Buxari). Digər bir sıra rəvayətlər, o sırada onun vücudunun ağırlaşdığını bildirirlər. Belə ki, belə rəvayət vardır: "O bir dişi dəvə üstündə olduğu zaman vəhyin gəldiyini gördüm, heyvan səsləri çıxarırdı və ayaqları (yükün ağırlığından) bükülürdü. Bu hal o qədər güclü idi ki, mən ayaqlarının sinacağından qorxdum. Heyvan bu hal keçənə qədər, bə'zən çökkür, bə'zən də ayaqları paya kimi yerə çaxılmışcasına dimdik dururdu. Bütün bunlar vəhyin ağırlığından irəli gəlirdi. Tam o sırada mirvari dənələri kimi tər tökürdü" (İbni Sə'd). "Ağırlığı haradasa dəvənin ayaqlarını sındırırdı" (İbni Hanbəl). Zeyd İbni Sabit öz gördüklərini belə nəql edir: Hər kəsin yerdə oturduğu basırıq bir gündə vəhy başladığı zaman, "dizi mənim buduma söykənirdi, onun dizi o qədər ağırlaşdı ki, budumun sümüyü sinacağından qorxurdum" (Buxari). Bir başqa rəvayətdə bu əlavə vardır: "Allah Rəsulu olmasaydı, bir fəryad qoparıb çıxımı çəkərdim". Daha başqa rəvayətlərdə bunlar nəql edilir: "Bir gün vəhy O minbərdə ikən gəldi, vəhy bitənə qədər hərəkətsiz qaldı" (İbni Hanbəl). Belə hallarda Hz.Peyğəmbər bə'zən arxası üstə uzanar, ətrafındakılar da vəziyyətə görə hörmətlə üzünə bir örtü örtərdilər. Amma o, əsla şüurununu və kontrolunu itirməzdi. Peyğəmbərliyinin ilk dövründə, vəhy alarkən eşitdiklərini yüksək səslə təkrarlaması adət etmişdi, amma Hicrətin əvvəlindən e'tibarən Məkkədə ikən bu vərdişini buraxdı və vəhy bitincəyə qədər sakit və səssiz durardı. Bundan sonra vəhyi ətrafındakılara söyləyər və katibinə yazdırardı. Qur'anda bu nöqtəyə işarət edilir: "Cəbrayıl sənə Qur'anı oxuyarkən tələsərək onunla bərabər dilini oynatma" (75:16). Bir başqa ayədə belə deyilir: "Qur'an vəhy edilərkən, tam olaraq bitmədən oxumağa başlama. Rəbbim elmimi artır! de" (20:114). Normal halına gəldiyi zaman, katiblərindən birini çağırır, yeni vəhyi yazdırır və nüsxələri çoxaltdıraraq cəmiyyətə yayılması üçün bu vəhyin ümumi Kitabın hərəsinə, hansı surəsinə daxil ediləcəyini bildirərdi (Bax: yuxarıda §50 və 53). İbni İshaq əl-Məbas və'l-mağazisində bunu nəql edir: "Qur'andan bir parçanın vəhy edildiyi hər səfərdə, Peyğəmbər əvvəl onu erkəklərdən əmələ gələn camaata, sonra da qadınlar camaatına əzbərdən oxuyardı".

Vəhy olunmuş kitablar

145. Allah yerin və göylərin Rəbbi olduğuna görə, üstəlik, Allah insanların yaxşılığı üçün və Özünün mərhəmətli olduğuna görə elçilərini göndərmişdir. Buna görə də Ona itaət etmək insanların borcudur. Allah hökmrandır, həm dini, həm də dünyəvi qanunların mənbəidir. Az əvvəl ilahi iradənin insana aid vəhyindən və xəbərləşmələrindən söz etdik. Bu vəhylərin toplanıb bir araya gətirilməsi vəhy olunmuş kitabları əmələ gətirir.
146. Peyğəmbər Hz.Məhəmməd tərəfindən izah edilən iman qavramınının formulası, yalnız Qur'anla əhatə olacaq bir Kitabdan deyil, Kitablardan bəhs

edir. Bu xoşgörüdə və belə geniş fikirli olmaq İslam təliminin ayırıcı xüsusiyyətidir. Qur'an Kitablar məsələsini bir çox dəfə dilə gətirir. Sözləyişi: "(Peyğəmbər və Müsəlmanların) hamısı Allaha, mələklərinə, kitablarına, peyğəmbərlərinə iman etdilər. Allahın peyğəmbərlərini bir-birindən ayırd edə bilmərik, dedilər" (2:285). "Heç bir ümmət yoxdur ki ona bir xəbərdar edici gəlmiş olmasın" (35:24). Şübhəsiz ki, Biz səndən əvvəl bir çox peyğəmbərlər göndərdik. Onlardan bir qismini sənə söylədik, bir qismini də söyləmədik (40:78). Qur'an Allah tərəfindən vəhy edilmiş kitablar olaraq "İbrahimin Səhifələri"ni, Hz.Musanın "Tövrat" və ya "Səhifələri"ni, Hz.Davudun "Zəbur"unu, Hz.İsanın "İncil"ini sayaraq adlarını verir.

147. "İbrahimin Səhifələri"ndən bu gün əsər qalmadığı doğrudur. Hz.Musanın "Tövrat"ının həzin hekayəsinin büt-pərəstlər (Babililər, romalılar və s.) tərəfindən bir neçə dəfə necə yox edildiyini bilirik". Zəbur"un başına da eyni şeylər gəldi. Hz.İsaya gəldikdə isə, vaaz etdiklərini yazdıracaq və ya qeyd etdirəcək zamanı olmadı. Özünün Havariləri və onların xələfləri onun sözlərini topladılar və bunları sonrakı nəsillərə çox sayda yazılar və ya incillər (bunların sayı 70-dən artıq olduğu bilinir) halında nəql etdilər. Qələmə alınan bu incillərin yalnız dördü kilsə tərəfindən həqiqi, geri qalanları isə uydurma olaraq qəbul edilmişdir. Hər nə isə, yalnız Qur'ana deyil, eyni zamanda İslamdan əvvəl peyğəmbərlərə gəlmiş olan vəhylərə də inanmaq, müsəlman imanının şərtlərindən biridir. İslam Peyğəmbəri ismən nə Zərdüş, nə Butxa, nə də Hind Braxmanizminin qurucularından bəhs etmişdir. Ona görə müsəlmanlar, misal olaraq Zərdüştilərin "Avesta"sının və ya Hinduların Vədalarının ilahi mənbəli olduqlarını qəbul etməyə səlahiyyətləri yoxdur; buna qarşılıq, zərdüştilərin və Braxmanların iddia etdikləri kimi bu kitabların ilahi vəhy əsasına dayanmış olmaları və Hz.Musanın "tövrat"ının uğradığı fəlakətə mə'ruz qalmış olduqları ehtimalını da rədd edə bilməzlər. Belə ehtimallar Çin, keçmiş Yunan və dünyanın bir başqa ölkəsi üçün də keçərlidir. Bunlardan hər biri bəlli bir dövrdə peyğəmbərlərə vəhy edilmiş kitablara sahib olmuş ola bilər.

Allahın elçiləri (Peyğəmbərlər)

148. Bir mələk, seçilmiş bir adama ilahi xəbərləri gətirir, bu adam da onu xalqına çatdırmaqda borclu olur. Bu qulluqçu mə'mur, bu bəşəri vəzifəli Qur'an terminologiyasında bu adlarla adlandırılır: Nəbi (peyğəmbər), Rəsul (elçi), Mürsəl (göndərilmiş), Başir (xəbərçi), Nəzir (xəbərdar edən) və s., bunlar ilk baxışda sinonim kəlmələrdir.
149. Peyğəmbərlər tam olaraq dindar, maddi, mə'nəvi və sosial davranışları baxımından ən yaxşı insanlardılar. Mö'cüzələr göstərmək onlar üçün məcburi deyildir (buna baxmayaraq tarix onların hamısının da mö'cüzələr göstərdiklərinə şahidlik edir, peyğəmbərlər bu mö'cüzələri həyata keçirənin Allah olduğunu açıq-aşkar bildirmişlər). Onların doğru olduqlarını yalnız və yalnız gətirdikləri təlim təsdiq edir.
150. Qur'ana görə, İlahi kitablar bəlli sayda peyğəmbərə vəhy edilmişdir. Kitab verilməmiş olan digər peyğəmbərlər isə, onlardan əvvəl vəhy olun-

muş kitabları ələ alaraq təqib etmişlər. İlahi xəbərlər, Allahın birliyi, pisliliyin qadağan edilməsi, yaxşılığın əmr edilməsi kimi əsas həqiqətlər baxımından əsla dəyişiklik göstərməmişdir, ancaq bu xəbərlər bir xalqın əldə etdiyi sosial inkişafa uyğun olaraq sosial davranış qaydaları mövzusunda fərqli ola bilər. Ümumiyyətlə, peyğəmbərlərin dalbadal göndərilməsi hadisəsi, əvvəlki direktivlərin qaldırıldığını və yerinə digərlərinin gəldiyini sübut edir. Heç olmasa bəzi qaydalar baxımından bu belədir, digər bəzi qaydalar isə olduqları kimi buraxılmışdır.

151. Bəzi peyğəmbərlər, tək bir "evin", tək bir irqin, tək bir dinin üzvlərini tərbiyə etmək istiqamətində ilahi vəzifə almışdılar. Digərləri isə bütün insanlığı qucaqlayan və əbədi davam edəcək olan vəzifələrlə gəlmişdilər. Sonuncu vəzifə, əlbəttə, son peyğəmbərin xüsusiyyətidir.
152. Qur'an Hz.Adəm, Nuh, İbrahim, Yaqub, Davud, Musa, Saleh, Hud, İsa, Yəhya və Məhəmməd kimi bəzi peyğəmbərləri isim-isim yada salmışdır. Fəqət Qur'an, Hz.Məhəmməddən əvvəl gəlmiş olan digər bir çox peyğəmbərlərin olduğunu və Hz.Məhəmmədin Allah elçilərinin sonuncusu və möhrü olduğunu qəti olaraq e'lan edir.

Axirət aləmi

153. Peyğəmbər Hz.Məhəmməd, ona bağlı olanlardan axirət gününə iman etmələrini də istəmişdir. İnsan öldükdən sonra dirildiləcək və yaxşı hərəkətlərini mükafatlandırmaq, pis hərəkətlərini isə cəzalandırmaq üçün, dünya həyatındakı hərəkətlərinə görə Allah hökmünü verəcəkdir. Bir gün Allahın əmri ilə dünyamız məhv olacaq və onu ilk dəfə yaratmış olan Rəbbimiz bizi bir müddət sonra təkrar həyata qaytaracaqdır. Mükafat olaraq Cənnət, cəza olaraq da Cəhənnəm terminləri, bu dünya həyatındakı qavramlarımızın xaricində olan bir şeyin vəziyyətini bizə başa salmaq üçün istifadə edilmiş məcazi terminlərdir. Qur'anda belə deyilir: "Heç bir kimsə, onlar üçün dünyada etdiklərinin qarşılığı sirlə olduğunu, məmnun edici ne'mətlərin isə nə olduğunu bilməz" (32:17). "Allah, mö'min olan erkək və qadınlara altından çaylar axan, içində davamlı qalacaqları cənnətlər və cənnətlərdən gözəl məskənlər və'd etmişdir. Allahın rızası isə hər şeydən daha üstündür. Ən böyük qurtuluş bax budur" (9:72). Bir başqa yerdə Qur'an bildirir: "Yaxşılıq edənlərə ən gözəl mükafat və daha artığı vardır" (10:26). Müslüm, Tirmizi və digər hədis mütəxəssisləri rəvayət edirlər ki, Hz.Peyğəmbər Cənnətdən sonra, dindarlar üçün ən son mükafat olaraq, Allahın öz camalını göstərəcəyini bildirmək üçün, tez-tez bu son ayayə işarət etməyi vərdiş etmişdi. Cənnətlə əlaqəli olaraq Peyğəmbər Hz.Məhəmmədin çox yayılmış sözü vardır: "Cənnətdə, bənzerini gözlərin əsla görmədiyi, qulaqların eşitmədiyi, insanın könlündən belə keçməyən şeylər vardır". Ancaq cənnətdən sonrasına gəldikdə, Müslüm və digərləri Hz.Peyğəmbərin bu sözlərini nəql edirdilər: "Cənnətlilər oraya girdikləri zaman Allah onlara soracaq: Sizə verə biləcəyim daha başqa bir şeyə ehtiyacınız varmı? Hər kəs çəş-baş qalacaq və istənəcək heç bir şey tapmayacaqlar. Bax o zaman Allah özü hərəkətə gələrək Onu örtən pərdəni açacaq və o ana qədər sahib olunan ne'mətlərin heç biri Rəbblərinə

baxmaqdan və seyr etməkdən daha dəyərli bir şey tapılmayacaq". Hz.Məhəmməd, (10:26) ayəsində keçən "ən gözəli və daha artığı" ifadəsinin buna işarət olduğunu bildirir. Buxari və Müslüm tərəfindən nəql edilən bir başqa rəvayətdə Hz. Peyğəmbərin belə dediyini oxuyuruq: "Uca örtüsü (rida'əl-kibriya) xaricində heç bir şey Allahı insanların baxışlarından ayırmayacaqdır". Bir digər dəyişlə, Allahı görüb seyr edə bilmək, mö'minin ən uca və həqiqi mükafatıdır; bu söylədiklərimiz, digər dünya mövzusunda mücərrəd qavramları anlayıb dəyərləndirə biləcək kimsələr üçündür. İnsan Allaha, sonsuzluğa doğru səyahətdədir, Cənnət və Cəhənnəm bu səyahətin yalnız əksidir. Qur'an və Hədisin Cənnət və onun zövqləri, Cəhənnəm və onun dəhşətləri mövzusunda sıradan insan üçün cızıqları tabloları, şəxsən Hz.Peyğəmbər kimi bir avtoritetdən irəli gələn bu şərhin işığında dərk etmək lazımdır. Ümumiyyətlə Qur'an və Hədisdə cızılan tablolar bu dünyada ətrafımızı bürüyən əşyaları birləşdirir. Cənnətdə bağçalar və çaylar vardır, gözəl və gənc hurilər vardır, xalçalar, çox qiymətli paltarlar, mirvarilər, qiymətli daşlar, meyvələr, şərab və insanın arzu edə biləcəyi hər bir şey vardır. Eyni şəkildə Cəhənnəmdə də atəş, ilanlar, qaynar su və digər işgəncələr vardır; bundan əlavə buz tutmuş kəsimlər vardır və bütün bunlara baxmayaaraq, bu dözülməz ağrılardan qurtarmaq üçün ölüm yoxdur! Sadə və orta səviyyəli insanların əmələ gətirdiyi çoxluq göz qabağına gətirildiyində, bütün bunlar asanlıqla anlaşılır. Əslində ilahi xəbərlər bütün insanlar tərəfindən asanlıqla qavranılır. Hər kəsə qavrama qabiliyyəti və zəkasının gücü dərəcəsinə danışmağı şərtidir. Bir gün Hz.Məhəmməd dostlarına Cənnətdən və onun (qanadlı atlar da daxil) nə'mətlərindən bəhs edirdi: Bir dərviş qalxıb bu sualı verdi: "Görəsən dəvələr də olacaqlarmı?" Hz.Peyğəmbər gülümsədi və nazik bir şəkildə "Arzulanan hər bir şey olacaqdır" cavabını verdi. Qur'an Cənnət və Cəhənnəmdən, sadə adamı dürüst və namuslu bir həyat sürməyə və həqiqət yolu ilə irəliləməyə, inandırıcı vasitə olaraq istifadə edir; təfərrüata heç əhəmiyyət verməz və bunlar haqqında bir yermi, yoxsa bir vəziyyətmə olduğunu da bildirməz. Bunların bizi də çox maraqlandırmaması lazımdır. Bir müsəlman bunlara "Necə?" sualını vermədən inanmalıdır.

154. Cənnətin əbədi olduğunu söyləməyə gərək yoxdur. Ora girdikdən sonra hər hansı bir səbəbə görə oradan çölə atılmaq halı yoxdur. Bu mövzuda Qur'an qəti ifadələr verir: "Cənnətdə onlar heç bir yorğunluq hiss etməzlər. Oradan çıxarılaçaq da deyildirlər" (15:48). Bə'ziləri oraya dərhal girəcəklər, bə'ziləri də Cənnətə layiq olmadan əvvəl Cəhənnəmdə az və ya çox uzun bir məhkumluq dövrü keçirəcəklər. Burada qarşımıza Cəhənnəmin kafirlər üçün əbədi olub-olmadığı məsələsi çıxır. Bu mövzuda müsəlman ilahiyyatçılarının fikirləri fərqlidir, amma böyük əksəriyyəti, bə'zi Qur'an ayələrini (4:48 və 116) əsas alaraq Allahın dilərsə, Allaha inanmama xaricində, bütün günahları bağışlayacağını, imansızlığın cəzasının isə əbədi olacağını ifadə edirlər.

Bir qisim ilahiyyatçılar isə, imansızlıq cəzasının belə Allahın sonsuz rəhməti ilə bir gün bitə biləcəyini irəli sürürlər; onlar da bu fikirlərini Qur'anın bə'zi ayələrinə dayanaraq söyləyirlər: "Göylər və yer durduqca

onlar atəşdə qalacaqlar. Ancaq diləməsi müstəsnaadır. Şübhəsiz sənin Rəbbin dilədiyini mütləq edər” (11:107). “Ey öz əleyhlərinə həddi aşan qullarım! Allahın rəhmətindən ümidinizi kəsməyin. Şübhəsiz ki, Allah, bütün günahları bağışlayar. Şübhəsiz ki, O, çox bağışlayan və çox mərhəmət edəndir” (39:53). Bu mübahisəni burada daha artıq sürdürməyimizə gərək yoxdur. Bizlər Allahın rəhmətindən ümidimizi kəsməyək.

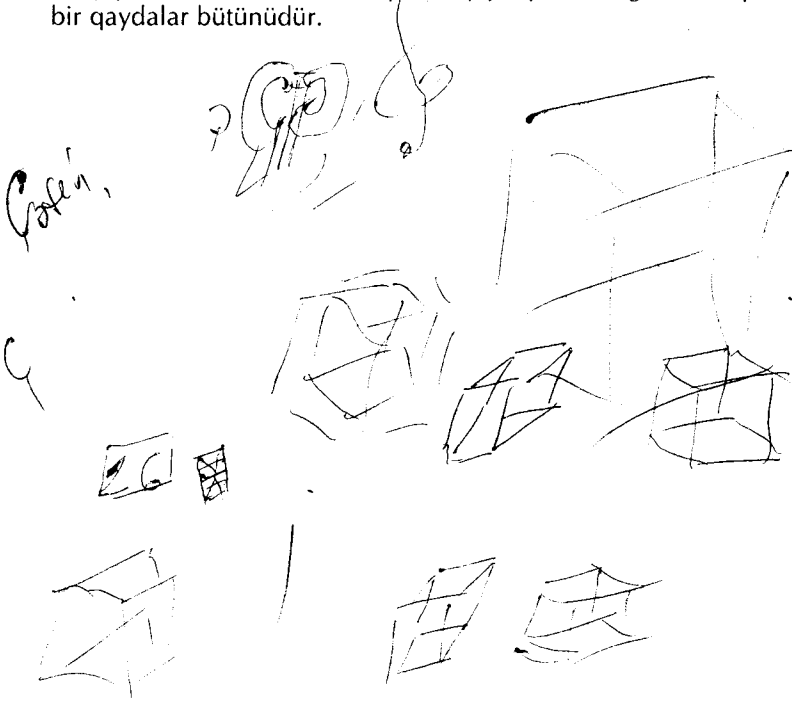
Tale və cüzi iradə

155. Peyğəmbərimiz Hz.Məhəmməd iman ilə əlaqəli açıqlamasında son olaraq taleyə, yaxşının və pisin, hər bir şeyin Allahdan gəldiyinə inanmağı istəmişdir. Bunun mə'nası hər şey insan üçün əvvəldən tə'yin olunmuşmu deməkdir, yoxsa bu ifadə yalnız hər hansı bir davranışa, yaxşı və ya pis keyfiyyəti verənin Allah olduğu mə'nasınamı gəlir? Digər bir deyişlə, heç biri özbaşına yaxşı və ya pis deyildir, əksinə, o sırf Allah elə buyurduğu üçün yaxşı və pisdir; insanın isə buna tələbkarcasına uymaqdan başqa çarəsi yoxdur.
156. Əslində burada ilahiyyətçilər üçün bir dilemma vardır. Əgər insan hərəkətlərinə görə cavabdehdirsə, bu cavabdehlik o hərəkətlərin əvvəlcədən təqdir edilmiş olması ilə uyğun gəlməz. Eyni şəkildə, insan öz hərəkətlərinə görə cavabdehdirsə və bu fikir də Allahın insanın edəcəkləri mövzusunda bir gücü və həтта ön bir bilgisi olmadığı mə'nasına gəlir. Buna qarşılıq olaraq, insanın bütün davranışları əvvəlcədən tələşdirilmişsə, insanı bunlarda necə cavabdeh tutmaq olar? Hər iki qənaət də eyni dərəcədə zəhin yorucudur. Allah yalnız ədalət sifətini deyil, eyni zamanda hər şeyə gücü yetmə və hər şeyi bilmə keyfiyyətlərini də daşıyır. Peyğəmbər Hz.Məhəmməd hər zaman çözümsüz qalacaq olan bu məsələni gülünc olaraq görür. Həm də, ümumiyyətlə tale mövzusunu qəti ifadələrlə qadağan etməyi və belə demişdir: “Sizdən əvvəl olan xalqlar bu münəqişə üzündən yanıldılar (azdılar)”. O, nöqsansız bir hörmət və sevgi ilə Allahın hər bir şeyə gücünün yetdiyini və hər şeyi bildiyini təsdiq edir və eyni zamanda da insanı hərəkətlərinə görə cavabdeh tutacağını bildirir. Birini digərinə bağlamaq istəməz. O, bu mübahisəni, toyuqmu yumurtadan və ya yumurtanı toyuqdan çıxdı sualını bilmək qədər mə'nasız bir məsələ olaraq görür.
157. Üstəlik, yaxşılıq və pislik yalnız nisbi terminlərdir. Bir qurd bir dovşanı yemək üçün ovlayar. Biri üçün yaxşı (qida) olan, digəri üçün pisdir (ölümdür). Ona görə bizə pislik olaraq gələn şey, yalnız onu “pis” görən təbiətimizə görə pisdir. Bax buna görə də hər hansı bir hərəkətin kim üçün də pislili təmsil etməsi lazımdır. Bundan əlavə, “cavabdehlik” qavramının bu dünya ilə əlaqəli bir şey olduğunu, halbuki, “İlahi cəza və mükafatların” o biri dünyaya aid şeylər olduğunu unutmamaq lazımdır. Biz bu iki fərqli şeyi ancaq eyni qaydada ələ aldığımız zaman narahatlıq çəkirik. Belə etmək aldadıcı bir şeydir, başqa bir şey deyildir.
158. Xatırlayaq ki, Allahın hər şeyi əvvəlcədən bildiyinə və insanın mütləq şəxsi cavabdehliyinə olan bu qoşa inanc, müsəlmanı həm fəaliyyətə itələyər, həm də qaçınılmaz bir fəlakət qarşısında ona müdafiə gücü verər.

Hərəkətsizlik meydana gətirmək qırağa dursun, bu inanc ona bir dinamizm qazandırır. Bunu isbat etmək üçün ilk müsəlmanların böyük-böyük uğurlarına baxmağımız yetər. Çünki ilk müsəlmanlar, bu mövzuda Hz.Məhəmmədin tə'limini hər kəsdən çox daha yaxşı bilir və həyata keçirirdilər.

Nəticə

159. Bir müsəlmanın inanmaqda borclu olduğu bütün xüsusların tam bir xülasəsi bax bunlardan ibarətdir. İman anlayışının formulu, yə'ni Kəlməyi Şəhadət, bu iman əsaslarını çox gözəl bir şəkildə özündə toplayır: "Allahdan başqa ilah yoxdur və Məhəmməd Onun qulu və elçisidir". Bu iman bizim, İslamın yalnız bir inanc olmadığını, eyni zamanda həm dini, həm də dünyəvi bir yaşama şəkili olduğunu, ya da salmağımıza yarayacaqdır. Həqiqətən də İslam, insan həyatını qaydaya salmağı hədəfləyən əskiksiz bir qaydalar bütünüdür.

DİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ

İBADƏTLƏR

160. İslam, həyatı tamamilə qucaqlayan bir bütün əmələ gətirməkdən və bəşəri fəaliyyət sahələrindən heç birinə maraqsız qalmaq istəməz. Bundan əlavə, bütün bu sahələr arasında əməkdaşlığın həyata keçirilməsini güdür. Bu "mərkəzləşdirmə" qayğısı, ibadətlərin eyni anda, həm ruhun, həm də bədənin yaxşılığını hədəf alması nəticəsini əmələ gətirir. Bu baxımdan ilahi əmrlərə uyğun dünyəvi davranışlar hər zaman müqəddəs və əxlaqi bir xüsusiyyət daşıdıqları kimi, eyni şəkildə dini ibadətlər də maddi bir yarar saxlayırlar. Buna da diqqət edək ki, yalnız dini deyil, dünyəvi davranış qaydaları da eyni mənbədən, yəni Allah kəlamı olan Qur'andan irəli gəlir. Bax buna görədir ki, İslam dünyasının ən üst rəhbəri mə'nasındakı "imam" termini, yalnız camidə namaz qıldıran kimsə üçün istifadə olunmaz, eyni zamanda İslam dövlətinin rəhbəri üçün də istifadə edilir. Bir gün İslam Peyğəmbəri Hz.Məhəmməd birisinin sualına verdiyi cavabda dinin tətbiqi haqqında belə söyləmişdir: "Namaz, oruc, həcc və zəkat".
161. Peyğəmbər Hz.Məhəmmədin çox yaxşı bilinən bir hədisində təlimin üçlü cəbhəsini belə açıqladığını görürük: İnanc (iman), Allaha boyun əymək şəkli (İslam) və bunları ən gözəl şəkildə həyata keçirmənin metodu (ehsan). Daha əvvəl inancın əsaslarını açıqladıq, indi də ikinci nöqtəni açıqlayacağıq. Bu nöqtə haqqında Hz.Məhəmməd belə buyurmuşdur: Allaha boyun əymən (İslam), namazı qılman, Ramazan ayında orucu tutman, Allahın evinə həcc etmən və zəkati ödəməndir".

Namaz

162. "Namaz dinin dirəyidir" — demişdir Hz.Məhəmməd. Qur'an namazdan yüz dəfədən çox bəhs edir və onu dəyişik şəkillərdə adlandırır: Salat (meyil, rəğbət), dua (yalvarış), zikr (anmaq, xatırlamaq), təsbeh (böyütmə, öymə), inabe (itaət) və s.
163. İslam yer üzündə Allahın hökmranlıq şəraitini yarada bilmək qayğısı ilə hər gün beş vaxt (dəfə) namaz qılınmağı əmr etmişdir: Səhər çağı — buna görə səhər erkəndən qalxmaq lazımdır — günəş doğmadan əvvəl, günorta çağı və gecə yatmadan əvvəl. Bu vəziyyət, Yaradanımıza boyun əydiyimizin və minnətdarlıq hissimizin bir dəlili olaraq, hər zaman üçün, bütün maddi mənfəətimizdən bir neçə dəqiqəliyinə vaz keçməyimizi lazım bilir. Bu məcburiyyət qadın, kişi hər bir həddi-bülüğa çatmış olanları maraqlandırır.
164. Günorta namazı hər həftə cümə günü eyni vaxtda, mütləq camaatla qılınan, daha möhtəşəm və daha diqqət çəkici bir namaza dönüşür. Cümə namazı olaraq bilinən bu namazdan əvvəl o bölgənin imamı bir xütbə oxuyur. İslam, hər il bayram edilən iki bayram tə'yin etmişdir. Biri oruc

ayının sonunda, digəri isə Məkkəyə həcc ziyarəti əsnasında keçirilir. Bu iki bayramın hər biri, gündəlik beş vakit namaza əlavə olaraq xüsusi bir namazla bayram edilir. Səhər çağı camaatla qılınan bayram namazı üçün camiyə və ya bir başqa yerə toplanılır, sonra isə imam bir xütbə oxuyur. Məcburiyyət (farz-ı kifayə) xüsusiliyindəki bir başqa namaz da dəfn edilməzdən əvvəl ölü üçün qılınan namazdır.

165. Böyük mutasavvif Şah Vəliyullah Dəhləvi, "Namazın sirləri"ndən bəhs edərək belə demişdir: "Bil ki, insan bə'zən Allahın hüzurunda bir şimşək kimi alınıb götürülür və özünü Allahın astanasına mümkün olduğu qədər ən böyük bağlılıqla bağlanmış olur. Orada, bu insanın üstünə ilahi görünüşlər yağmur kimi yağar və bu ilahi təsəllilər onun ruhuna sahib olar. Orada elə şeylər görür ki, insan oğlunun dili bunları başa sala bilməz. O şimşək hal bir dəfə keçinsə də, insan əvvəlki vəziyyətinə geri döner və o coşğunluq halını itirdikdən sonra tələş içində qalar. Ona görə itirdiyi o vəziyyəti yenidən əldə etməyi sınayar və bu dünyadakı halı içində, Allah bilgisi içində ərimənin ən yaxın halına keçər. Bu hal, hörmət, sədaqət və Allah ilə bilavasitə söhbət etmə halıdır. Təbii ki, bu hal uyğun hərəkətlər və münasib sözlərlə birlikdə gerçəkləşdirilir... Namaz üç hissədən ibarətdir: Əvvəl Allahın Uca hüzurunda özünün heçliyini hiss etmək lazımdır, sonra uyğun sözlərlə ilahi ucalığı və bəşəri heçliyi qəbul etmək və son olaraq da hörmət və ehtiram duruşunu vücud və bütün orqanlar ilə təsdiq etməkdir... Birinə hörmət göstərmək üçün ayağa qalxılır, hörmət və müraciət edilən kişiye doğru yönəlinir. Daha da hörmət etmək istəyincə, insan əyilir və hörmətlə başını əyir... Çox dərin sevgi və hörmət əlaməti olaraq, hörmət etdiyinin qarşısında torpağa dəyəcək qədər başını əyməkdir — bu vəziyyətdə insanın "eqoizmi" və şüuru bir nöqtə üzərində ən yüksək dərəcədə sıxılmış olur... İnsan ruhi inkişafının zirvəsinə yavaş-yavaş yüksəldiyi üçün, belə bir yüksəlişin üç mərhələdən keçməsi təbiidir. Ona görə də nöqsansız bir dua (namaz), bədənin üç duruşunu (vəziyyəti) əhatə edir: Ayaqda dik durmaq, tam olaraq əyilmə və Allahın hüzurunda alnı torpağa qoyma... bax bunlar, Allahın qarşısında ilahi ucalığı və bəşəriyyətin acizliyini hiss etdirən, beləcə də ruha lazım olan inkişafını təmin edən mərhələlərdir". (Hucetü-Llahil-baliğa, c.I, §"Namazın sirləri")

- / 166. Qur'anın bir yerində belə deyilir: "Göylərdə və yerdəkilərin — günəşin, ayın və ulduzların, dağların, ağacların və heyvanların Allaha boyun əydiyini, bir çox insanların Ona səcdə etdiklərini görmürsənmi?" (22:18). Bir başqa ayədə: "Yeddi göy, yer və onlarda olan varlıqlar, Allahı təsbəh və tənzih edərlər. Əslində heç bir şey yoxdur ki, and ilə Allahı təsbəh etməsin. siz onların təsbəh etməsini anlamazsınız " (17:44). İslamın namaz ibadəti bütün məxluqların dua növlərini bir yerə toplayar: "Günəş, ay və ulduzlar" doğma və batma hərəkətlərini (eyni namazların rük'ət-rük'ət qılındığı kimi) təkrarlayar. Dağlar daima dik dururlar (İslamın namazındakı ayaqda duruşu kimi). Heyvanlar sürəkli olaraq əyilmiş haldadırlar (namazda ayaqda duruşdan sonra ikinci hərəkət olan rukun kimi). Bitkilərin qidalarını köklərindən aldıklarını bilirik, yəni onların başları hər zaman səcdə halındadır (namazdakı üçüncü hərəkət olan səcdə ki-

4
3

mi). Bundan əlavə, Qur'ana görə (8:11), suyun ilk vəzifələrindən biri təmizləmədir (ona görə namaz üçün abdest alınır). Digər bir ayədə belə deyilir: "Göy gurlayarkən Allahı and ilə təsbeh edər" (13:13), bu isə bizə, bə'zi namazlarda Qur'anın yüksək səslə oxunmasını düşündürməyə belə, mö'minin namaza başlama və ondan sonrakı hər hərəkət dəyişikliyinə gurlarcasına yüksək səslə "Allahu Əkbər" (Allah böyükdür) deyişini düşündürür. Başqa bir ayədə də bu xüsus bildirilir: "Göylərdə olan və yerdəkilərin, qanadlarını çırparaq sıra-sıra uçan quşların, Allahı təsbeh etdiklərini görmürsənmi? Hər biri öz niyaz və təsbehini bilir" (24:41). Eyni qanad çalan quşlar kimi müsəlmanlar da camaatla qıldıkları namazları sıx-sıx sıralar halında yerinə yetirirlər. Gün boyunca kölgə necə uzanır və qısalırsa (Qur'ana görə, bu da kölgənin Rəbbinə etdiyi özünə məxsus bir ibadətdir: (13:15 və 16:48), namaz qılan müsəlman da, namazını qıldığı zaman, ayaqda durarkən genişləyib uzanar, səcdə etmək üçün qısalır və səcdə edər və ya oturarkən qıvrılıb bükülər. İslami dua şəkili olan namaz, demək ki, Allaha ibadətə dünyadakı bütün dəyişik şəkillərinin sintezidir (kitabın sonunda namazdakı dəyişik duruş şəkillərini göstərən fotolara baxın). Bununla bərabər, namazda sadəcə xəbərdarlıq və bənzətmə yox, üstəlik digər məxluqlar üçün mümkün olmayan tamamilən insani bir şey daha vardır (bax: §167).

166a. Namazın da içində yer aldığı "ibadət" kəlməsinin, "abd" (qul) kəlməsi ilə eyni kökdən gəldiyini də unutmamaq lazımdır. Bir başqa deyişlə, namaz qulun etdiyi və əfəndisinin ondan istədiyi hərəkətdir. Allah dağlardan ayaqda durmalarını, heyvanlardan əyilmiş halda qalmalarını, bitkilərdən səcdə halını davam etdirmələrini istəyir: Onların itaəti, ibadəti, namazı budur. Hər birindən özünə uyğun düşən və Rəbbin ondan gözlədiyi şey istəyir. Ağılla təchiz olunmuş bir canlı, məxluqların arasında üstün bir varlıq və Allahın xəlifəsi olmaqdan ötrü, əlbəttə, insandan da özünə uyğun bir ibadət istənməkdədir.

★ 166b. Bədənəcə təmiz olmaq üçün alınan abdest və ya dini təmizlik, namazın öz şərtidir (bax: §549 və davamı): Təbii ehtiyaclarını gördükdən sonra, bu orqanlarını təmizləmək, ardından da əlləri yumaq, ağız, burnu, üzü, qolları, başı, qulaqları və ayaqları yumaq lazımdır. Bir müsəlman sufinin bildirdiyi kimi, yuyunmaq yalnız diş təmizliyi deyildir, pislik maddi olduğu qədər mə'nəvi də olduğundan, bu eyni zamanda keçmiş günahlarından peşmançılıq hiss etmək və gələcək üçün yaxşı qərarlar almaq deməkdir. Peşman olub tövbə etmək keçmiş təmizləyib duruldu; Allahın yardımını diləyərək alınan qərar isə bundan sonrakı həyatında edəcəkləri xüsuslarla əlaqəlidir. Üstəlik bunlar, günah etmiş olan orqanlarla bağlıdır. Abdəsti pozan orqanlarımız cinsi günahları edərlər, əl yazar, ağız yeyər və danışar, burun iyləyər, gözlər görər, üz ümumiyyətlə mə'nəvi təzyiqlər edərək səlahiyyəti pisləyə yönəlik istifadə etmə vasitəsi olur, qollar hücum edir və yaxalayır, baş planlar və qurğular qurar, qulaqlar eşidərlər, ayaqlar isə günahın və Rəbbimiz tərəfindən qadağan edilmiş bütün şeylərin yolunda gedər. Bu simvolik və ruhi yön hər orqanı yuduğun zaman söylədiyin dualarda da özünü göstərir. Abdəsti pozmaq üçün tualetə girərkən belə deyilir: "Rəbbim, qəlbimi ikiüzlülükdən və cinsi orqanlarımı namussuz-

123 1000 1000
1000

luq və şəhvətdən təmizlə" Abdəst almaq üçün hərəkətə keçdiyində, təmizlənmə imkanları haqqında bəhs edildiyi kimi, Allaha and edilərək başlanır və niyyət edilir. Uz yuyularkən: "Rəbbim, dostlarının ağaracağı və düşmənlərinin üzünün qaralacağı qiyamət günündə mənim üzümü ağart". Sağ qol yuyularkən: "Rəbbim, məni xeyrə yönəlt, axirətdə əməl dəftərimi sağ əlimə ver və hesabımı asanlaşdır". Sol qolu yuyarkən: "Rəbbim, məni şərə sövq etmə, əməl dəftərimi sol əlimə vermə və hesab verməyimi çətinləşdirmə". Başa gəldiyində: "Rəbbim mənə faydalı elmləri öyrət". Qulaqlarda: "Rəbbim, mənə Sənin kəlamını və Elçinin sözünü eşitdir". Sağ ayaq yuyularkən: "Rəbbim, dostlarının ayaqlarının sağlam tutacağı gün ayağımı Sırat Körpüsünə sağlam basdır". Sol ayaqda: "Rəbbim, düşmənlərinin ayaqları sürüşəcəyi gün ayağımı Sırat körpüsündən sürüşdürmə". Abdəst bitdikdən sonra bu dua oxunur: "Allahdan başqa İlah olmadığına şahidlik edirəm və Məhəmmədin Onun qulu və elçisi olduğuna şahidlik edirəm. Allahım, məni çox tövbə edənlərdən və təmizlənənlərdən eylə. Rəbbim, Səndən bağışlanmanı və tövbələrimin qəbulunu istəyirəm".

167. Bilindiği kimi, gündə beş dəfə namaz qılmaq müsəlmanlara Hz. Peyğəmbərin Allah qatına yüksəlişi (me'rac) sırasında fərz qılınmışdır. Hz. Məhəmməd, mö'minin də me'racının namaz olduğunu və namaz qılarkən Allah qatına yüksəldiyini bildirmişdir. Bu ifadə səbəbsiz deyildir. Gəlin bir müsəlmanın namaz qılarkən etdiklərinə bir baxaq. O, əvvəl ayağa qalxar, əllərini yuxarı qaldırar və "Allahu Əkbər" ("Allah böyükdür") deyər. O, bu sözlə Allahdan başqa hər şeyi rədd edər və tək olan Rəbbinin iradəsinə boyun əyər. Allaha andü-səna etdikdən sonra özünü Allahın hüzurunda o qədər aciz hiss edər ki; hörmətlə əyilər, başını əyər və bu sırada "Böyük Allahım, Səni nöqsanlıqlardan uzaq bilirəm" deyər. Ardından düzəlir və ona hidayət verdiyi üçün Allaha şükr edər. O an düşünür və Allahın əzəməti qarşısında özündən keçərək səcdə etmək və tam bir təvəzökarlıq içərisində başını torpağa qoymaq lazım olduğunu hiss edər, bu əsnada da "Uca Allahım, səni nöqsanlıqlardan uzaq bilirəm" deyər. O bu hərəkətləri bədənini ruhaniyyətə alıxdırmaq və maddi dünyadan alınib səmavi atmosfərə, Allahın hüzuruna özünü götürməyə gedərək daha layiq hala gətirmək üçün təkrar-təkrar edər. Bu nöqtəyə gəldiyində, Allaha salam verər və Ondən salam alar. Həqiqətən də o, bu salamlaşma üçün, Hz. Məhəmmədin Allah qatına yüksəlişi və Onunla qarşılaşması sırasında, yə'ni me'racda istifadə edilmiş olduğu bildirilən bu formulaların eynisindən istifadə edər: "Bütün sevgilər, gözəl olan şeylər və namazlar Allah üçündür. Ey Nəbi, salam, Allahın rəhməti və bərəkətləri sənin olsun. Şahidlik edirəm ki, Allahdan başqa İlah yoxdur və yenə şahidəm ki, Məhəmməd Allahın qulu və elçisidir". Mö'min, maddi simvollarla istifadə etmədən, Uca Allahın qatına bu şəkildə yüksələr və Ona doğru ruhi səyahətini edər. Xristianlar bunu maddi simvollar, yə'ni şərab ilə çörəkdən istifadə edərək görürlər: "communion".

168. Bu namazın mə'nəvi tərəfidir. Faydaları çoxdur. Maddi baxımdan belə: Bir məhəllənin sakinlərini gündə beş dəfə bir yerə toplayır, gündəlik şəxsi səylərimizin monotonluğunun ortasında bir neçə dəqiqəlik bir rahatlama

61

imkanı təmin edər və ən əhəmiyyətli insanlara ən mütəvazi kimsələri tam bir bərabərlik içində yan-yanə toplayar (çünki namazı, o yerləşim bölgəsinin ən üst rəhbəri, baş şəhərlərdə isə mərkəzi camidə şəxsən dövlət rəhbəri qıldırır). Beləliklə, cəmiyyətin yalnız digər şəxsləri ilə deyil, eyni zamanda məhəllənin səlahiyyətli dövlət qulluqçuları ilə də görüşülür. Bu insanlar formalitə və əngəlləmə olmadan bir-birlərinə yaxınlaşdırılır. Müsəlmanların qıldıqları namaz çox güclü qaydaya salınmışdır və qulluqçuların ətrafında Allahın böyüklüyünü hiss edəcəkləri şəkildə layihələnməmiş sosial bir istiqamətə, hərbi bir intizama sahibdir. Müəzzinin (əzan oxuyan) çağırışı ilə birlikdə, insanlar ortağ görüşmə yerinə gedər, imamın arxasında sıralar halında ard-arda düzülər, tam bir bənzərlik və əhəng içində hər kəslə birlikdə hal və hərəkətlər edirlər. Bundan əlavə, dünyanın dörd bir yanında müsəlmanların hamısı namazlarında tək bir mərkəzi nöqtəyə — Məkkədəki Allahın Evinə — Kə'bəyə doğru yönəliirlər. Bu isə sinif, irq, bölgə fərqi nədir bilməyən dünyadakı İslam cəmiyyətinin birlik və bütünlüyünü yada salır.

169. Namaz qılmanın ən yaxşı, ən qəti şəkli camaatla birlikdə qılınandır; imkansızlıq və ya çətinlik olduğu halda isə, hər biri, yə'ni qadın və ya erkək təkbaşına da qıla bilər. Hər nə isə, gündəlik beş dəfə qılınan namaz, ən başlıca və ən məcburi bir vəzifədir. Əhəmiyyətli olan, insanın özü üçün ayırdığı zamanların xaricində, iyirmi dörd saat içində təxminən iyirmi dörd dəqiqəsini də Allahın hüzurunda xərcləməsidir. Əslində mö'min hər an belə Allahı düşünmək məcburiyyətindədir. Xoşbəxt günlərində də kədərli günlərində də, çalışarkən də, yatdığı zaman da, başqa işlərlə məşğul olduğu zamanda da... Qur'an bizə bu mövzuda belə səslənir: "Ağıl sahibləri ayaqda ikən, oturarkən, yanları üstə yatarkən Allahı zikr edirlər. Göylərin və yerin yaradılışını düşünür və belə deyirlər: "Rəbbimiz, Sən bunu boş yerə yaratmadın" (3:190-191). Allah, insanın xeyri üçün kainata boyun əydirmişdir. O, bu faydaya görə minnətdar və itaətkar olmalıdır, Allaha qarşı üsyan, digər varlıqlara və məxluqlara qarşı zülm etməməlidir.
170. Bu arada yada salaq ki, namaz mö'minin yaxşılığı üçün fərz qılındığı zaman bir Qur'an ayəsi də vəhy olundu: "Allah bir kimsəni ancaq gücünün çatdığı qədər mükəlləf tutar" (2:286). Allah nəzərində əhəmiyyətli olan niyyət və iradədir, edilənin miqdarı və ya xarici şəkli deyildir. Dininə bərk-bərk bağlı olan bir adam, bəlli bir sürə, gündə beş dəfə namaz qılmağa gücü çatmayacağına səmimiyyətlə qənaət gətirə bilərsə, əngəl davam etdiyi müddətcə, imkanlara və şərtlərə görə, namazlarını dörd, üç, iki və ya bir dəfə qılsın. Əsl olan maddi və ya dünyəvi məşğuliyyətlərinin ortasında mə'nəvi vəzifəsini unutmamaqdır. Bu cür endirmələr və ya azaltmalara normal vəziyyətlər xaricindəki zamanlarda və ya şəxsən Hz.Peyğəmbərin uygulamaları mövzusunda oxuduğumuz kimi bəlli vəziyyətlərdə izin verilmişdir. Həqiqətən də, xəndək müharibəsi sırasında, düşmən namaz qılmaq üçün heç fürsət buraxmadığı hallarda, Onun günorta, günortadan sonra, axşam və yatmadan qabaq namazlarının dördünü gecənin gec saatlarında birdən qıldığı zamanlar olmuşdur. Yə'ni Hz.Peyğəmbər bu vəziyyətdə günlük beş vaxit namazı iki dəfədə qılmışdır; bir səhər çağı, bir də gecənin gec saatlarında. Buxari və Müslüm tə-

rəfindən nəql edilən bir başqa rəvayətə görə, İbni Abbasın bu ifadələrini oxuyuruq: "Allahın Rəsulu Əleyhissalam, günorta və günortadan sonra (ikinci) namazlarını, eyni şəkildə axşam və yatmadan əvvəl qılınan namazlarını, bir düşmənin qorxusu və ya yolçuluq olmadan, bir dəfəyə qıldı". İbni Abbas nəql etdiyinə bunu da əlavə etdi: "O ümməti üçün bir sıxıntı olmasını istəməirdi". Rəvayət bu halda, üç vaxit namazdan bəhs edir, ayrıca Qur'an da bundan bəhs edən kimidir (50:39-40). Şübhəsiz, hər şey mö'minin vicdanına qalmışdır. Allah qatında özü şəxsən cavabdeh olacaqdır. Allah isə, aldadıla və heç bir şey Ondan gizlənə bilməz. Geriyə namaz saatları məsələsi qalır: Bilindiyi kimi, normal ölkələr (ekvator, tropik) ilə onların xaricində yer alan iki qütbə qədər uzanan bölgələr arasında günəşin doğuş və batışları çox böyük fərqlilik göstərir. Çox əvvəldən əl-Biruni bilirdi ki, qütblərdə günəş altı ay boyunca batmış olaraq durur və daha sonra da altı ay (iki gündönümü günləri xaric) sürəkli parlayar. İslam fiqhi (kodeks) və ilahiyyatçıları ümumiyyətlə 45-ci paralel üzərində qüvvədə olan namaz saatlarının, 90-cı paralelə, yəni qütblərə qədər keçərli olduğunu ifadə edirlər. Bunun mənası budur: 45 ilə 90-cı paralellər arasında olan bölgələrdə günəşin hərəkəti deyil, saatların hərəkəti təqib edilməlidir. Bu qayda namazlar üçün olduğu kimi, orucular və s. üçün də tətbiq edilir.

171. Qadınlar aybaşı narahatlıqları zamanı və eləcə də doğum sırasında namaz ibadətləri ilə mükəlləf deyildirlər.

Oruc

172. Bir mö'minin ikinci dini vəzifəsi hər il bir ay surətilə oruc tutmaqdır. Beləliklə, Ramazan ayının hər günü, ekvator və tropik bölgələrdə şəfəqdən günbatana qədər yemək, siqaret çəkmək və hər nə olursa-olsun (iyənə vurdurmaq belə) qadağandır, içməkdən uzaq durmaqdır (yer kürəsinin mərkəzindən daha uzaq bölgələrdə isə, daha əvvəl bildirdiyimiz kimi, 45-ci paralelin saatlarını əsas alaraq bunlara uyğun bir zaman içində oruc tutulur). Xəstələr üçün daha sonrakı maddələrə baxın. Söyləməyə gərək yoxdur ki, cinsi zövqlərdən fikrən belə uzaq durulmaz isə, orucun heç bir ruhi müalicə dəyəri qalmaz. Oruc, digər dinlərdən olanlar üçün çox çətin görünən, olduqca sərt bir vəzifədir, ancaq əgər yaxşı niyyətli olursa, yüzillərin təcrübəsinin sübut etdiyi kimi, dinə yeni girənlər belə buna çox az bir zamanda alışırlar.
173. Oruc tam bir ay sürər. Bilindiyi kimi, İslam ay ilini tətbiq edir. Ona görə, oruc tutulan Ramazan ayının sıra ilə ilin bütün mövsümlərinə: payız, qış, bahar və yay aylarına tən gəlir. Beləliklə, boğucu istilərdə olduğu kimi, sərt soyuqlarda da bu məhrumiyyətlərə vərdiş edilir. Ruh sınağı olan oruc bir Allaha itaət anlayışı içində yerinə yetirilməlidir. Bununla bərabər, eyni namaz ibadətində olduğu kimi, sağlq, əsgəri təlim, iradənin inkişafı kimi mövzularla əlaqəli orucun maddi faydaları da vardır. Hər kəsdən daha çox bəlkə də əsgərlər, mühasirələr və digər müharibələr zamanında bir yandan müdafiə vəzifələrini yerinə yetirərkən, digər yandan da aclıq və susuzluğa qatlanmaq məcburiyyətində qalırlar. Belə olan hallarda, Rama-

zan ayında müsəlman əsgərlərinin oruc tutmasını qadağan edən bir komandır, ən axmaq komandır olur. Fəqət oruc, yenə də əsasən dini bir ibadət, Allaha yaxınlaşdıran ruhi bir tə'limdir. Ona görə hər hansı bir şəxs doktorunun tövsiyəsi və ya bir başqa maddi səbəbə görə oruc tutacaq olarsa, dini vəzifəsini heç bir şəkildə yerinə yetirməmiş olacaqdır.

174. Qadınlar, namazda olduğu kimi, aybaşı narahatsızlıqları zaman və ya doğum sırasında oruc tutmazlar, amma bu səbəblərlə tutmadıqları oruc-larını başqa bir zamanda tutmalıdırlar.
175. Bu arada, yada salaq ki, Hz.Peyğəmbər iftar etmədən bir neçə gün boyunca oruc tutmağı (məsələn 48 saatdan 72 saata qədər sürən savm vüsali) və ya ilin bütün günləri, özünü yemək və içməkdən məhrum etmək, kəsintisiz oruc tutmağı qadağan etmişdir. Hətta bu cür oruc tutmaları ruhunu yaxşıca tə'lim etmək və bununla daha çox mə'nəvi ucalıqlara qovuşmaq istəyənlərə belə qadağan etmişdir. Bu mövzuda bu xəbərdarlıq edilmişdir: "Sənin özünə qarşı olan vəzifələrin vardır". Fərz olan Ramazan orucu xaricində, arzu edildiyində zaman-zaman da oruc tutula bilər. Hz.Peyğəmbər belə könüllü tutulan (nafilə) orucunun dalbadal iki gün tutulmasını məsləhət etmişdir. Tibbi baxımdan açıqca müəyyən edilmişdir ki, sürəkli tutulan oruc bir vərdiş halına gəlir və bu alışqanlığı zaman-zaman dayandırmaqla tutulan oruc kimi bir tə'sir göstərməz. Yenə də həkimlərin tədqiqatlarına görə, bir aydan daha az tutulan orucun böyük bir tə'siri yoxdur və qırx günü aşan oruc isə bir alışqanlıq meydana gətirir.
- 175a. Yeməyi və içməyi buraxaraq İslami mə'nada oruc tutmanın soyuq bir iqlim şəraitində insan sağlığına zərərli olduğunu söyləmək boş şeydir. Bioloji müşahidələr göstərir ki, vəhşi heyvanlar qar yağdığı zaman yeməyə bir şey tapmadıqları üçün qış yuxusuna yatarlar və ya zamanlarını "oruc" tutmaqla keçirirlər və bu onları bahar fəslinin yaxınlaşması ilə gəncləşmiş bir halda hərəkətə gətirir. Ağaclar üçün də eyni vəziyyət keçərlidir. Qışda yarpaqlarını tökər və yuxuya gedərlər, hətta su belə almazlar. Bir neçə aylıq bu "orucdan" sonra bahar fəslində gəncləşər və əvvəlkindən daha sağlam hala gələrlər. Yeni yarpaqlarının və yeni çiçəklərinin bolluq və qurluğuna baxaraq hər kəs bu həqiqəti müşahidə edə bilər. Mə'dənlərin belə bu oruca ehtiyacları vardır. Motorlar və mexanizmlər bir neçə saat işlədikdən sonra durdurulmalıdırlar, bu dincəlmə onlara yeni bir güc verir. Həqiqətən də bütün heyvani orqanlar kimi həzmetmə sisteminin də istirahətə ehtiyacı vardır. Oruc bu qayəni gerçəkləşdirmək üçün düşünülə bilən tək çarədir. Son zamanlarda Qərbdə xüsusilə xronik xəstəlikləri, hər bir xəstənin ehtiyacına görə, qısa və ya uzun oruclarla müalicə edən yeni bir tibb anlayışı ortaya çıxmışdır.
- 175b. Qazanclarımızın onda birini Allaha təqdim etmək insan cəmiyyətində çox köhnə bir anlayışdır. Sözcəlişi, məhsulun onda birini vermək kimi, oruc tutmaq da, yeməklərimizin onda birini Allaha təqdim etməkdir. Buna çox yaxın bir qavrama görə (Qur'an bundan belə bəhs edir: "Kim bir yaxşılıq ortaya qoyarsa, ona o yaxşılığının on qatı vardır" (6:160), hər yaxşı hərəkət Allah tərəfindən on qatı ilə mükafatlandırılır. Bax bu, Hz.Peyğəmbərin bu hədisinin də açıqlamasıdır: "Kim bütün Ramazan ayı boyunca oruc tutar, sonrakı aydan da (şəvvəl) buna altı gün əlavə edərsə,

o, bütün ili oruc tutmuş olur". Həqiqətən də, müsəlmanların istifadə etdikləri ay təqviminə görə, bir il 355 gündür və Ramazan ayı bə'zən 29, bə'zən də 30 gün olur. Ona görə də bu altı günlük əlavə ilə birlikdə, illərə görə 35 və ya 36 gün oruc tutmuş olan müsəlman bunun on qatını haqq etmiş olur, bu da 350 və ya 360 gün edir. Təxmini 355 gün etdiyinə görə, bu da ay ilinin gün sayına bərabər olur.

176. Mutəsəvvüflər heyvani yaradılışımızın qüdrətinin insanın ruhunun inkişafını əngəllədiyinə diqqət çəkirlər. Bədənin ruha boyun əyməsi üçün bədənin gücünü qırmaq, ruhun gücünü isə artırmaq lazımdır. Tədqiqatlar nəticəsində görülmüşdür ki, bu qayəyə çatmaqda aclıq, susuzluq, cinsəl arzulardan vaz keçmə və dilin (sözün), ürəyin (düşüncənin) və digər orqanların kontrol altına alınmasından daha təsirli heç bir şey yoxdur. Adamın yetişmiş olmasının əlamətlərindən biri heyvani təbiətini ağılına və ruhuna boyun əydirməsidir. İnsanın təbiəti gah üsyan halındadır, gah da itaətkar. Ona görə, insanın, öz heyvanlığını yatirtmaq üçün oruc kimi sərt idmanlar etməyə ehtiyacı vardır. Günah etmişsə, tövbə etməsi və orucla kafarət (günahı yüngülləşdirmə) yolunu seçməsi onun həm günah və bəyuzluqları bir daha etməyəcək bir şəkildə iradəsini gücləndirərkən özünə təsəlli verər və ruhunu təmizləyər. Bundan əlavə, yeməmə və içməməyin bir mələk təbiəti olduğunu da yada salaq. İnsan belə bir rejimi mənim-səməklə, özünü mələklərə daha oxşar hala gətirər, üstəlik bunu, sırf Allahın buyurduğunu yerinə yetirmək üçün də, Ona daha çox yaxınlaşar, insan üçün ən son arzu olan Onun rızasını qazanmış olar.

Həcc

177. Həcc söz olaraq həm (Rəbbə doğru) yönəlmə hərəkəti, həm də bir şeyə (mövzumuzla əlaqəli olaraq da, eqoizmə, nəfsə) sahib olma cəhdi mənasına gəlir. Həcc kəlməsini tam olaraq qarşılamaqla bərabər, Qərb dillərində bu ifadə "müqəddəs sayılan yerləri ziyarət" mənasına gələn "pəlerinaq" kəlməsilə tərcümə edilməkdədir. Həcc müsəlmanın dini vəzifələrinin üçüncüsüdür. Erkək və ya qadına—hər bir yetişmiş insana, ilahi iradənin içində özünü yox etmənin böyük "Cəhdini" yerinə yetirmək üçün, ömründə bir dəfə Məkkəyə getmək fərzdır. Bu səyahəti edəcək maddi imkanlardan yoxsul olanlar həccdən azaddırlar. Fəqət hansı müsəlman bir gün, dininin mərkəzini, Allahın Evi olan Kə'bəni ziyarət edə bilmək üçün lazım olan pulu yığa bilməz? Qur'an, Kə'bənin tək Tanrı inancı içində, Allaha həsr edilmiş ən köhnə "ev" olduğunu bildirdiyi zaman (3:96) şişirtməz. Tikilisi sadəcə Hz.İbrahim zamanında olmuş olsa belə, — İslami ən'ənəyə görə, Hz.İbrahim Hz.Adəm tərəfindən tikilmiş bu evi yalnızca təmir etmişdir—yənə də Hz.Süleyman tərəfindən Qüdsdə inşa edilən ibadətqahdan daha köhnə bir məbəd olduğu ortadadır. Hələ fəaliyyətdə olan və Məkkədəki Kə'bədən daha keçmişə dayanan bir ibadət məhəlləsi bilinmir.
178. Həcc ibadəti sırasında edilməsi lazım olan bunlardır: Məkkə yaxınlığında, müqəddəs torpaqların sərhəddinə gəldikdə normal paltarlar çıxardılır və iki parçadan əmələ gələn (eyni tiptə) bir paltar geyilir. Qadınlardan

deyil, yalnız kişilərdən istənən bu paltar döş ilə çiyinləri örtən geniş bir örtüdür. Baş açıqdır. Həcc bitənə qədər adam özünü, öz mənlüyini unutmaya çalışır. Bütün günü dərin düşüncələrlə keçirmək üçün Məkkənin ətrafında olan Ərəfata gedilir. Axşama doğru, Məkkə istiqamətində hərəkətə keçilir, Müzdəlifədə gecələnir və səhər çağı erkəndən Məkkənin yaxınındakı Minaya gedilir. Orada üç gün keçirilir. Bu sırada hər səhər Şeytan daşlanır. Minadakı bu üç gün əsnasında qurban kəsilir, Kə'bəni dolanmaq və Kə'bənin qarşısındakı Səfa və Mərvə təpələri arasında yeddi kərə qaçmaq üçün şəhərə qısa bir ziyarət edilir. Bu edilənlərin hamısının bir mə'nası vardır. Bunların simvolik olaraq arxa planları belədir:

179. Hz.Adəm ilə Həvva Cənnətdən düşdükləri zaman azmışdılar, bir-biriləri ni axtarırdılar. Allahın lütfü ilə nəhayət Ərəfatda bir-birilərinə qovuşdular. Ona görə Hz.Adəm ilə Həvvanın nəvələri Allaha minnət və təşəkkürləri ni təqdim etmək üçün Ona yönəlir, İlahi varlıqda azmaq və özünü unutmayaq üçün bir cəhd, qeyrat sərf edir, keçmiş günahlarından ötrü Ondan bağışlanmasını diləyir və gələcək üçün istiqamət və kömək niyaz edir.
180. Şeytan daşlamağa gəldikdə isə, bilindiği kimi, Hz.İbrahim Allahdan başqa kimsəni sevmədiyini iddia etdi. Allah da bu mövzuda onu imtahan etmək üçün ondan çox sevdiyi oğlunu boğmasını istədi. Buna qarşılıq Şeytan ilk qərarından caydırmaq üçün Hz.İbrahimin yanına gəldi, sonra həyat yoldaşını (ərinə) vaz keçirsən deyər Hz.Həcərin yanına getdi və son olaraq da qurban olmağı rədd etməsi üçün uşağın—şəxsən Hz.İsmayılın yanına getdi. Hər biri də onu daşlayaraq qovdu. Bu hadisənin Minada cərəyan etdiyi söylənir. Ona görə bu hərəkətlər, həyatın şeytanı dürdülərinə (stimullarına) qarşı bir qərarlılıq nümayişi şəklində orada simvolik olaraq təkrarlanır.
181. Allahın Evinə ziyarət asanlıqla izah edilir: İnsan itaətkarlığını göstərmək üçün oraya nöqsansız bir hörmət və ciddiyyət ilə gedər. Çox keçmiş bir adətə görə birinin ətrafında dönmək üçün, titrəyən və ürəkdən bağlı olan kimsə üçün canını verməyə hazır olduğunu bildirmək mə'nasına gəlir.
- 181a. Haqqındakı bir yığın yanlış anlamalardan ötrü Kə'bədəki Qara Daş haqqında ayrıca danışmaq lazımdır. O, bir göy daşı deyildir, əksinə, qara rəngli bir daşdır. Onun praktik faydası Allahın Evi olan Kə'bə ətrafındakı dönmələr (tavaf) üçün başlanğıc nöqtəsi olmasıdır və rəngindən ötrü də binada rahatlıqla fərq edilir. Sonra bu daşa ibadət edilməz, ona yönələrək səcdə belə edilməz. Bütün binanın hər hansı bir nöqtəsinə əyilərək qılınacaq namaz keçərli olacağından, istər Məkkədə, istərsə də Yer kürəsinin başqa yerlərindəki müsəlman namaz əsnasında Kə'bənin Qara Daşın (Hacərül Əsvəd) olduğu nöqtəsindən başqa bir nöqtəsi ilə qarşı-qarşıya qalır. Yərinizdə olduğu kimi, pozğun Karmatilər H.318, M.930-da Məkkəni talan etdikləri zaman, bu Qara Daşı ölkələri Omana (orada yeni bir Kə'bə tikmək üçün mü?) qənimət olaraq götürmüşlər və onu ancaq 21 il sonra geri vermişdilər. Qara daşın olmadığı bu zaman boyunca müsəlmanlar Məkkəni qiblə olaraq tanımağa davam etdilər, (Cənubi-Şərq Ərəbistandakı) Omanı deyil. Kə'bənin binası belə əsl deyildir. Çünki Kə'bə uçsa, — sözləlişi tə'mir üçün, — namaz da yenə o tərəfə dönməyə davam ediləcək idi; Kə'bə binasının belə tikili olub-olmaması qiblə baxı-

mından çox da əhəmiyyət daşımaz. Az əvvəl bildirdiyimiz kimi, Qara Daşın praktik faydası tavafin başlayacağı və bitəcəyi nöqtəni işarət etməsidir. Yenə də Qara Daşın simvolik baxımdan mübahisəyə dəyməz böyük bir mə'nası vardır. Bir hədisində Hz.Peyğəmbər belə demişdir: "Qara Daş yer üzündə Allahın sağ əlini (Yeminullah) təmsil edər" və bunda şübhə yoxdur. Həqiqətən də hacı bağlılıq andı içmək üçün əllərini onun üstünə qoyar. Qur'an terminologiyasında Allah Kral olduğuna görə, Onun yalnız xəzinələri, orduları deyil, bir də krallığı vardır. Krallıqda isə bir baş şəhər olur (Ummülkura, "şəhərlərin anası", çox keçmiş zamanlardan bəri Məkkənin adıdır) və baş şəhərdə təbii olaraq "Allahın Evi" olur. Hər bir dürüst vətəndaşın əlini Kralın sağ əlinin üstünə qoyaraq itaət sözü vermək üçün oraya getməsi lazımdır. Bax bundan ötrü Görünməzin əli görünən kimi olmalıdır və bu yuxarıda adını çəkdiyimiz Qara Daşdır.

182. Geriyə Səfa və Mərva təpələri arasında yeddi dəfə qaçmaq qalır: Rəvayətə görə, Hz.İbrahim həyat yoldaşı Hz.Həcəri, oğlu Hz.İsmayıl ilə birlikdə, Məkkənin o zamanlar səhra olan o bölgəsinə buraxıb getdiyi və çox keçmədən əllərindəki su bitdiyi zaman Hz.Həcər susuz uşağına su tapmaq üçün analıq sevgisi ilə sağa-sola qaçdı. Zəməm bulağı bax o zaman fişqırdı. Bu analıq sevgisinə hörmət hissi duymaq və Allahın mərhəmətinə şükür etmək üçün, bu hərəkətlər Hz.Həcərin qaçmış olduğu eyni yerlərdə təkrarlanır.
183. Həccin sosial tərəfi də daha az çarpıcı deyildir. Çünki dünya müsəlmanlarının qardaşlığı burada çox parlaq bir şəkildə özünü göstərir: irq, dil, bölgə, hətta sinif ayrımı olmadan mö'minlər məcburən oraya gedərlər, ən nöqsansız qardaşlıq bərabərliyi içində-bir-birilərinə qarışır, çöldə bərabər yaşayırlar və dini vəzifələrini şərikli olaraq həyata keçirirlər. Bəlli saatlarda qaçılır, durulur; günlərcə çadır altında və ya açıq havada gecələnir. Bütün bunlar gündəlik beş dəfə qılınan namazdan da artıq olaraq, mö'mini Allahın əsgərlərinin intizamlı həyatına alışdırır.
- 183a. Hz.Məhəmməd öz həccı sırasında çox əhəmiyyətli bir nitq söylədi. Bu nitq "Vida Xütbəsi" adı ilə bilinir. Çünki bundan üç ay sonra vəfat etmişdir. Bu həcc sırasında Ərəbistanın və qonşu ölkələrin bütün nöqtələrindən gələn 140 min müsəlmanla görüşdü və onlara İslamın ümumi əsaslarını başa saldı: İkona və digər simvolları istifadə etmədən tək Allaha iman; irq və sinif ayrımı bilməyən takvaya (qüsursuz dindarlığa) dayanan üstünlükdən başqa heç bir şəxsi üstünlük tanımayan mö'minlərin bərabərliyi; hər bir insanın üç haqqının, yə'ni həyatı, malı və şərəfinin qorunması; faizlərin qadağan edilməsi; qisas almanın və özünü hakim yerinə qoyub şəxsən haqq almanın ləğv olması; qadınlarla ən gözəl şəkildə davranılması; az sayda insanın əlində sərvətlərin toplanmasına əngəl olmaq üçün sərvətlərin dağıdılması və sürəklil dolaşımı (bu, miras və vəziyyətlərlə əlaqəli qanunlar sayəsində gerçəkləşdirilmişdir); son olaraq, həyatın bütün sahələrində və hər kəs üçün yalnız Allah iradəsinin keçərli olduğunun e'lanı. Hər il Zilhicce ayının 9-da Ərəfatda toplanan müsəlman hacıların önündə bu xütbə möhtəşəm bir şəkildə təkrarlanır.
184. İslamdan əvvəl bir uyğulamanın, heç deyilsə ilk müsəlman nəslı içində davam etdirilmiş olduğu söylənə bilər: Bu geniş toplanmadan faydala-

naraq ildə bir əbədi konqres keçirilirdi. Burada şairlər yeni əsərlərini oxuyur, imam xatiblər isə toplananlara səslənərək məharətlərini nümayiş etdirirdilər. Hətta professional güləşçilər seyiriciləri ofsunlayır, tacirlər isə hər cür ticarət malların gətirirdilər. Xəlifə Hz.Ömər bu konqresə daha sağlam bir idari istiqamət qazandırdı. Həcc konqresi bütün vali və komandirlərlə ən yüksək səviyyədə bir məhkəmə əmələ gətirmə və bəlli-başlı problemləri mübahisə vəsiləsi və eyni zamanda alınması düşünülmən əhəmiyyətli tədbirlər üçün bir danışma fürsəti idi. Bir dəfə daha təkrar edək, İslamda müqəddəs olan ilə müqəddəs olmayan, ruhani olan ilə cismani olan şərikli yaşayar və hətta ahəngli bir iş birliyi içində həyata keçirilər.

Zəkat

185. Qur'an (4:5), maddi imkanların insanlığın, cəmiyyətin əsasını, hətta həyatda qala bilmənin başlıca çarəsinin əmələ gətirdiyini bildirir. Ona görə hökumətə zəkat vermənin Hz.Peyğəmbər tərəfindən dinin dörd əsas ibadətlərindən biri halına gətirilməsinə əsla heyrət etməməliyik. İslamda dövlət rəhbərinə cah-cəlal və şan-şöhrəti üçün "xərac" ödənməz; xüsusilə möhtaclar göz qabağında tutularaq cəmiyyətin haqları ödənər və bu ödəmə hər zaman Allahın lütfünün artması və malın təmizlənməsi qayəsilə edilər. Əslində Hz.Məhəmməd, "Bir xalqın lideri, haqiqətdə, onun xidmətçisidir" buyurmuşdur. Bu sözün doğruluğunu və xalqının idarəsini— istər mə'nəvi bələdçisi, istərsə də dövlət rəhbəri olaraq—, heç bir mənfəət gözləmədən etdiyini sübut üçün, İslam dövlətinin müsəlmanlardan gələn gəlirləri özünə və bütün ailəsinə qadağan etmiş olduğunu rəsmən e'lan etmişdir. Ayə, dövlət rəhbəri ictimaiyyətin e'tibarını pisliyə tərəf istifadə etməz isə, vətəndaşları vəzifələrini yerinə yetirmkdə çox ciddi davranacaqdır.
- 185a. Son zamanlarda küçələrdəki insanlar, zəkat deyildiyində əldə etdikləri mülk və gəlirlərdən hər il kasıblara vermələri lazım olan faizi anlayırlar. Amma Qur'anda, Hədisdə və İslamın ilk əsrlərində həyata keçirilən zəkat (2:43) — Qur'anda zəkat ilə eyni mə'nada istifadə olunan digər kəlmələr bunlardır: haqq (6:141), nəсіб (16:56), infaq (2:267), sədaqət və sədaqət (9:60), İslam dövlətinin müsəlman vətəndaşlardan aldığı hər cür vergini ifadə edirdi (qeyri-müslümlərdən alınan vergilərə başqa ad verilirdi). Bu vergilər kənd təsərrüfatı məhsullarından, yeraltı işlətmələrdən, ticari sərmayədən, ümumi otlaqlarda otlayan ev heyvanı sürülərindən, qızıl və gümüş əmanətlərindən və s. alınırdı. Əvvəllər bütün bu vergilər hökumətə ödənirdi, sonradan isə, Hz.Osman dövründə (644-654) hökumət əmanətlərdən alınan verginin, Qur'anda bildirilən (9:60) siyahıda yer alan kimsələrə vergi sahibinin özü tərəfindən verilə biləcəyi qərarını aldı.
- 185b. Dərin iqtisadi səbəblərdən ötrü Qur'an, milli sərvətin durmadan dolaşması və səmərəli hala gəlməsi üçün yığıb toplamağa ağır bir vergi qoyaraq "cəzalandırdı". Xəlifə Hz.Osmanın direktivi idarəni sadələşdirmək qayəsini güdüdü. Çünki o dövrdə müsəlmanlar ümumi əhali içərisində kiçik bir azlıqda idilər, amma Əndəlüsdən Çinə qədər üç qit'əyə yayıl-

mışdılar. Həqiqi mal varlığının yoxlanılması, bu sahədə alınacaq vergilərin gəlirindən daha çox xərc tələb edən bir idari mexanizminin qurulmasını istəyirdi. Bax bu texniki qaydaların əmələ gəlməsini istəyənlər əsl səbəb və arxa plan açıq olaraq budur.

186. Hz.Peyğəmbər və ilk dörd xəlifə dövründə İslam dövlətlərində müsəlmanlardan zəkatdan başqa alınan vergi yox idi. Bir sədəqə olmaqdan uzaq olan zəkat, ödəmə zamanı və miqdarı sabit, ödəməyənlərə qarşı cəza və zorlamalar hüquqi bir vergi, məcburi bir borc idi. Bu ödəmələrin əhəmiyyətini mö'minlərin ağıllarına yaxşıca yerləşdirmək üçün Hz.Peyğəmbər bunların da Allahın birliyinə iman, namaz, oruc və ya həcc kimi ibadətlərlə bərabər dəyərdə dini bir vəzifə və ilahi bir əmr olduğunu bildirdi. İnanmaq ruhi bir vəzifə, namaz, oruc və həcc bədəncə bir borcdursa, zəkat da mali bir vəzifədir. Hüquqçular ona "ibadeh maliyeh" (mal və sərvət yolu ilə Allaha ibadət) adını verirlər. Bax, insani quruluşu əmələ gətirən ünsürlərdən heç birini digərindən üstün və ya əhəmiyyətsiz tutmadan, ruh ilə bədən arasında ahəngli bir dəngə qurmaq üçün, İslamın insan həyatının tamamını tək bir bütün içində qaydaya saldığının bir başqa dəlili də budur.
187. Daha əvvəl gördüyümüz kimi, Qur'an bu vergini bildirmək üçün aralarında fərq gözləmədən bir çox termindən istifadə edir: Bir çox ayədə rast gəldiyimiz zəkat (həm artma, həm də təmizlənmə mə'nasına gəlir; ona görə, dinə bağlı olunduğunun doğruluğunu təsdiq etmək üçün, xeyirxahlıq etmək lazımdır), haqq (haqq mə'nasındadır, çünki zəkat başqasının haqqı isə, sahib olanın da vəzifəsidir, haqq və vəzifələr hər cürə sosial işləmin əsası, əməkdaşlığın məcburi tamamlayıcılarıdır), nəсіб (qatılma payı və sabit şey deməkdir) və infak (xərcləmək və bir tunel qazmaq, yə'ni sərvətimizin torpağının altında mə'nasını daşıyır).
188. Beləliklə, təsərrüflər, məhsullar, ticarət, otlarlarda otlayan heyvan sürüləri, mə'dənlər, dəniz məhsulları və s. zəkata tabedir. Bunlardan alınan zəkat nisbətləri dəyişir, fəqət bunlar eyni mə'nanı ifadə edən zəkat, haqq və ya sədəqə kimi adlar alırlar.
189. Hz.Peyğəmbər zamanında istifadə edilən qiymət cədvəli dəyişdirilə bilməz deyə hökm edilməmişdir. Belə ki, daha əvvəl, Hz.Peyğəmbərin Taif (eyni şəkildə digər bə'zi bölgələrdə) sakinlərinin zəkat vermə məcburiyyətindən azad edildiklərini gördük (§ 38). Bundan başqa böyük Xəlifə Hz.Ömər, Əbu Ubeydin bildirdiyi kimi, Mədinəyə ərzaq satısından alınan vergiləri ləğv etmişdi. Hz.Peyğəmbər öz həyatında yeri gəldiyi zaman, ölkənin xarici güclərə qarşı müdafiə edilməsi üçün, fəvqə'l'adə vergilərdən istifadə etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bütün bunlar İslam hüquqçularına, hökumətin yeni müvəqqəti vergilər qoya bilməsi (bunlara nəvaib adı verilmişdir) və ya böhran dövrlərində tariflərin (qiymət cədvəli) yüksəlməsinə hökm vermə imkanı yaratmışdır. Qur'anın vergilər mövzuları və tarifləri üzərində səssiz qalması da, hüquqçuların bu imkanlardan istifadə etmələrinə yol açır.
190. Buna qarşılıq olaraq Qur'an, ictimai xərclərin, dövlət büdcəsindən sərf ediləcək yerlərinin ayrılıqlarını vermişdir: "Zəkat (müsəlmanlardan gələn dövlət gəlirləri) Allahdan bir fərz olaraq ancaq kasıblara, yoxsullara, zə-

katı toplayan mə'murlara, ürəkləri İslama doğru olanlara, qullara, borclulara, Allah yolunda cihad edənlərə və yolda qalanlara verilir. Şübhəsiz, Allah, hər şeyi çox yaxşı biləndir, hökm və hikmət sahibidir" (9:60). Ayənin Ərəbcəsində keçən sədaqət kəlməsi, daha əvvəl bildirdiyimiz kimi, zəkat ilə sinonimdir və müsəlmandan alınan hər cürə vergi deməkdir. Bir qeyri-müslüm vətəndaşdan alınan xərac, cizyə, qənimət kimi vergilər zəkata daxil deyildir. Hər iki vergi gəlirindən faydalananlar da böyük ölçüdə fərqlilik göstərilər.

191. Başqa qanun qoyanlar xüsusilə dövlət gəlirləri üzərində ciddi dururlar. Buna qarşılıq olaraq, Qur'an xüsusilə xərcə prinsiplərini təyin etməyə sə'y göstərir. Ayə zəkattan faydalanan səkkiz sinif içində Hz.Peyğəmbərin olmadığına diqqət etmək lazımdır. Başqa ayələrdən fərqli olaraq, vergidən faydalananları bir-bir sayan bu ayənin əhəmiyyətini daha yaxşı qavramaq üçün az da olsa açıqlıq gətirməyimiz faydalı olacaqdır.
192. Çox yüksək bir avtoritet olan Xəlifə Hz.Ömər'in şərhinə görə (bax: Əbu Yusif, Xərac, bl. Fimən təcib əleyhi əz-zəkat), "kasıblar" İslam dinindən olan yoxsullarla himayə altında olan qeyri-müslümlər arasındakı yoxsullardır. Sədaqət qeyri müsəlmanlardan gələn gəlirləri əhatə etməməkdədir, amma İslam müsəlmanlar tərəfindən ödənməmiş olan vergilərdən faydalananlar arasına qeyri-müslümləri də soxmaqdadır.
193. "Zəkati toplayan mə'murlar", — bunlar vergi toplanmasında, mühasibatında, sərf edilməsində, yoxlanmasında və hesab təsviyyəsində işləyən kimsələdir, — uygulama baxımından dövlətin mülki və hərbi bütün rəhbərliyini əmələ gətirir. Belə olduğunda bu vergidən faydalananlar dövlətin idarə mexanizmini əmələ gətirən bütün bölümlərində işləyən mə'murlardır.
194. "Ürəkləri İslama doğru olanlar" çox çeşidlidirlər. Böyük hüquqşünas Əbu Yalə əl-Ferrə (əl-Ahkəm əssultaniyyə, s.116) bu mövzuda belə deyir: "Ürəkləri qazanılacaq olanlara gəlincə, bunlar dörd sinifə ayrılırlar:
 - a) Müsəlmanlara kömək etsinlər deyə könülləri qazanılanlar.
 - b) Müsəlmanlara pislik etməsinlər deyə könülləri alınmağa çalışılanlar.
 - c) Müsəlmanlığa girmələri istənənlər.
 - d) Özlərinin vasitəsilə xalqlarının və ya qəbilələrinin üzvlərinin İslama girmələri istənənlər.

Belə olduğu zaman, istər müsəlman, istər bütpərəst olsunlar, ürəkləri qazanılacaq olan kimsələrin hissəsinə düşən paydan saydığımız bu siniflərdən hər birini faydalandırmaq caizdir".

195. "Kölələr" terminindən hər zaman, kölələrin azad edilmələri və düşmən tərəfindən — İslam dövlətinin müslüm və ya geyri-müslüm vətəndaşlarından — dustaq edilmiş olan müharibə əsirlərinin fidyə ödənərək qurtarılmaları anlaşılışıdır. Burada kölələrlə əlaqəli bir neçə kəlmə söyləməyimiz heç də yersiz olmayacaqdır: İslamdan əvvəl heç bir dində kölələrin vəziyyətinin düzəldilməsi qaygısını görmürük. Sərahsinin (Məbzut, X, 40 və 118) bildirdiyinə görə, İslam Peyğəmbəri ərəblərin kölə edilməsini qətiyyətlə qadağan etmişdir. Ərəb olmayanlara gəlincə, Qur'an (24:33) əmrinə görə, əgər bir kölə sahibinə qurtuluş pulunu ödəməyə hazırdırsa və bu kölədə bir xeyir (yaxşı niyyət) görülürsə, onun sahibi bu təklifi geri

qaytarmaz. Əks halda, məhkəmə sahibi öz köləsinə hüriyyətini satın almaq üçün lazım olan pulu qazanıb yığıma imkanı verməyə məcbur edəcək və bu sırada da sahibinə xidmət etməkdən azad tutulacaqdır. Bundan əlavə, daha əvvəl diqqətinizi cəlb etdiyimiz kimi, müsəlman hökuməti hüriyyətlərinə qovuşmalarından ötəri ölkədəki kölələrə kömək etmək üçün hər il büdcəsindən bəlli bir miqdar ayırmaq məcburiyyətindədir. İslamda köləliyin leqal olmasında məqsəd bizim kimi zavallı bir varlığı əsla istismar etmək deyildir. İstismar etmək bir qırağa dursun, əsl qayə hər bir şeylərini itirmiş, bu və ya digər səbəbdən ötrü yurduna dönə bilməmiş olan müharibə dustaqlarına ilk öncə bir yuva təmin etməkdir. Bundan əlavə, onları oxutmağa və İslami şəraitdə və Allah hökumətinin idarəsi altında onlara ən yaxşı mədəniyyəti əldə etmə fürsəti verilməyə çalışılır. Kölələr ancaq dövlət tərəfindən başladılan leqal bir müharibədə əldə olunurlar. Şəxsi basqınlar, adam qaçırmaq fidyə almaq üçün edilənlər və ya hətta ana və ataları tərəfindən uşaqların satışı heç bir surətdə leqal deyildir. Bu cür yollarla kölə əldə edilə bilməz.

196. "Borclulara" kömək etmək müxtəlif şəkillərdə həyata keçirilə bilər. Sözləşmə, Xəlifə Hz. Ömər'in faizsiz borc verən rəsmi bir büro qurduğunu görürük.
197. "Allah yolunda cihad edənlər" ifadəsi, hər cür yaxşılıq və yardımı əhatə edir və hüquqçular bunlar arasında İslamın müdafiəsi üçün əsgəri vəsi-tələrin təminini ən başa qoymaqda heç tərəddüd etməmişlər.
198. Son olaraq "yolda qalanlara" (yolçulara) kömək edilməlidir. Bu kömək yalnız ona sığınmaq imkanı vermək deyil, eyni zamanda onun sağlamlığı və şəraitlə təmin olunmasına kömək edilməlidir: İstər yerli, istər əcnəbi, istər müsəlman, istərsə də qeyri-müslüm olsun, bir yerdən gəlib keçənlərin dincliyi üçün alınması lazım olan bütün tədbir və yol güvənliyi təmin edilməlidir.

Nəticə

- 198a. Dini ibadətlər mövzusunda etdiyimiz bu açıqlamaları təkrar etməkdə fayda var: müsəlmanın bütün həyatını idarə edən əsas prinsipləri yetərincə gözlər önünə gətirirlər: Bütünü inkişaf etdirmək və parçaların əməkdaşlığını təmin etmək. Qur'an iyirmiyə qədər ayədə "Namazı qılın və zəkatı verin" əmrini təkrar edir. Maddə ilə mə'nanın ayrılmazlığı, bədən ilə ruhun birliyini gözlər önünə sərmək baxımından, Allaha ibadət etmək ilə dövlətə vergi verməyi, yə'ni namaz qılmaq ilə zəkatını ödəməyi eyni səviyyədə ələ alan bu əmrdən daha açıq bir şəkildə dəlilə ehtiyac varmıdır? Mə'nəvi vəzifələr maddi faydalardan yoxsul olmadığı kimi, maddi borclar da ruhi faydalardan uzaq deyildir. Bundan əlavə, faydaların tamamı, bu borcların yerinə yetirilməsindəki niyyət və səbəbə bərk-bərk bağlıdır.

MƏ'NƏVİ HƏYATIN MƏDƏNİYYƏTİ

199. İslam insana həm maddi, həm də mə'nəvi həyatının ahəngli bir bütün əmələ gətirməsi üçün bir intizam təklif edir. Bu, şəxslərin xüsusi və dəyişik xasiyyətlərinə görə, digərlərini bir yana buraxıb, bə'zi sahələrdə ixtisaslaşmalarına əngəl olmur. İnsan bütün diqqətini həyatın mə'nəvi istiqamətində toplasa belə, yenə də geriyə qalandan, qidadan, üzvü olduğu cəmiyyətin əhəmiyyətli mənfəətlərindən və bənzəri vəziyyətlərindən bütünlüklə qopa bilməz.
200. İslam Peyğəmbəri iman (imanın şərtləri), Allahın iradəsinə boyun əymə (İslamın şərtləri) və bu boyun əymənin ən yaxşı tərəfi (ihsan) mövzusunda o məşhur nitqində bu üçüncü imkanı bu şəkildə nəql etmişdir: "İhsan (hər bir şeyin gözəlləşdirilməsi) Rəbbinə sanki Onu görürmüşcəsinə ibadət etməndir. Çünki sənin Onu görə bilmədiyinə baxmayaraq, O səni qəti olaraq görür". İhsan, yə'ni hər şeyin gözəlləşdirilməsi, Allaha ən yaxşı şəkildə bağlılıq və qulluq metodu, İslamın mə'nəvi mədəniyyətini əmələ gətirir. Bu həqiqəti unutmamalıyıq ki, Allaha qulluq demək, heç bir zaman yalnız ibadət, insan ilə Allah arasındakı əlaqələr demək deyildir, eyni zamanda — İslam həyat anlayışının da lazım bildiyi kimi insan həyatının bütün sahələrində ilahi qanunlara uyğun davranması da deməkdir. Ona görə mə'nəvi baxımdan ruhən ən inkişaf etmiş, ən mədəni adam bütün hal və hərəkətlərində ilahi iradəni ən diqqətli tə'qib edən adamdır.
201. Bu mövzu ilə əlaqəli məsələlər mistisizm sahəsinə girir. Mistisizm termininin İslamda bir çox sinonim kəlmə qarşılığı vardır: İhsan (bunu yuxarıdakı Hz.Peyğəmbərin açıqlamasında gördük), Kurb (Allaha yaxın olma), Təriqət (Rəbbimizə doğru səyahət yolu), Sülük (Allaha doğru gediş), Təsəvvüf (kəlmə mə'nası, yun paltar geyməkdir). Nədənsə, bu son kəlmə ən çox işlənən və ən yayılmış termin olmuşdur.
202. Müsəlman mütəsəvvüflərin — eynilə digər mədəniyyətlərin mistikləri kimi müridləri və ya təsəvvüf ərbabının məhdud çərçivəsi xaricindəkilərə uyqulmalarını və xüsusi vəziyyətlərini açıqlamağı sevmədikləri doğrudur. Bu xüsusda utarılacaq sirləri olduğu üçün deyil, yəqin ki, orta səviyyəli insanların onları nə üçün "əbəs yerə" həyatın zövqlərindən özlərini yoxsul buraxdıqlarını anlaya bilmədiklərini və ayrıca bu kimsələrin sufilərin şəxsi təcrübələrinə inanmayacaqları üçündür. O halda bütün bunları qiymətini biləcək səviyyədə olmayanlardan gizləmək daha yaxşıdır. Digər tərəfdən, bir şeyi əhatə edən sirr bu şeyi heç bilmədən axtaranların gözündə onu daha da qiymətli hala gətirir.
203. İnsan irqində xasiyyət fərqliliyi hər zaman mövcud olmuşdur. İslamın hünəri hər kəsə müştərək paylaşmaq və həyata keçirmək üçün gətirdiyi şeylər içində minimum şərti tə'yin etmişdir. Bu minimum şərt, insanın həm ruhi ehtiyaclarını, həm də maddi ehtiyaclarını əlaqələndirən əsaslardır. Bu hünəri yaxından görə bilmək üçün, Hz.Peyğəmbərin dostları olan ilk müsəlmanların — onların ən yaxşı müsəlmanlar olduğuna həmrəylik var-

dır — həyat hekayələrinə bir nəzər salmaq yetər. Nə qədər fərqli-fərqli xasiyyətlər var! Hz.Peyğəmbər onu “Allahın qılıncı” deyər anmaqdan çox xoşlandığı, bir mücahid, qorxu bilməyən bir əsgər — Hz.Xalid var idi. Hz.Peyğəmbərin cənnətlik olduqlarını müjdələdiyi, ikisi də zəngin tacir olan Hz.Osman və Hz.İbni Avı var idi. Puldan diksinən və könüllü olaraq əziyyətli bir həyat seçmiş olan Hz.Əbuzər var idi. Bu arada, onu cənnətə götürəcək olan əsas vəzifələr mövzusunda bilgi almaq üçün bir gün Hz.Peyğəmbərin hüzuruna gələn köçəri bir bədəvini də yada sala bilərik. Hz.Peyğəmbər onun sualına bu cavabı vermişdir: “Allahın birliyinə iman, gündə beş dəfə namaz, Ramazan ayında oruc, həcc və imkanlar əl verirsə zəkat vermək”. O bədəvi bunun qarşılığında İslama girdi və məclisdən çıxarkən belə bağırdı: “Vallahi, bunlardan daha artığını, nə də daha azını etməyəcəyəm”. O uzaqlaşarkən Hz.Peyğəmbər belə buyurdu: “Kim cənnətlik bir adam görmək istəyirsə, baxın, o gedir!” Böyük döyüşçü Hz.Xalid də, zəngin tacir Hz.Osman da, İslamın və İslam mə'nəviyyatını şərtlərindən heç bir şeyi ləğv etmirdilər. Hz.Əbuzər, Salman və Əbu'd-dərda da eyni şəkildə idilər. Bu sonuncular özlərini həərətlə əziyyətə vermək və dünyadan tamamilə əl çəkmək istəyirdilər. Amma qapalı bir həyat, ömür boyu oruc və ya bədən zövqünə nifrət etmək kimi mövzularda Hz.Peyğəmbərdən izin ala bilmədilər. Hz.Peyğəmbər onlara evlənmələrini belə məsləhət etdi və “Öz bədəninə qarşı belə vəzifələrin vardır” -dedi. İslama görə, insan öz vücudunun sahibi deyildir, bu bədən də Allaha aiddir və Allahın bizə təslim etdiyi bu əmanəti, şəxsən özümüzündür demək və bu əmanəti yararsız hala gətirməyə icazə verilməmişdir.

Suffa

204. Hz.Peyğəmbər zamanında Mədinənin böyük camisində, namaz qılınan sahənin bir az qırağında, Suffa adı verilən bir yer var idi. Bura Hz.Peyğəmbərin şəxsi nəzarəti altında işləyən bir tədris mərkəzi idi. Çox sayda müsəlman orada qalırdı. Gündüz zamanlarının bir hissəsini istər Allah ilə, istərsə də cəmiyyətin digər üzvləri ilə əlaqələr mövzularını əhatə edən İslami həyatı öyrənməyə ayırırdılar. Müftəxor halına düşməmək, başqasına yük olmamaq üçün, minimum yaşayış səviyyələrini tə'min etmək üçün də bə'zi işlərdə çalışırdılar. Gecələri, ən yaxşı mütəəvvüflər olaraq, vaxtlarını nafilə ibadətlərlə, yə'ni fərz olan namazların xaricində qıldıkları namazlarla və dərin-dərin düşünməklə keçirirdilər. Bu quruluşa istər bir təkkə (dərvişlərin yaşadığı yer) deyilsin, istər deyilməsin, Suffadə insanların maddi qazanclardan çox mə'nəvi cəhdlərə bağlanmış olduqlarına şübhə ola bilməz. Hz.Peyğəmbərin bu ilk sufilərə hansı ibadətləri etmələrinə əmr verdiyi mövzusunda bəlkə də təfərrüatlı bilgi əldə edilməyəcəkdir. Əslində bu ibadətlər də hər bir şəxsin təhsilinə və qabiliyyətlərinə görə dəyişiklik göstərəcəkdir. Fəqət nə mə'nası var? Hədəf bəlli olduqdan sonra ona aparacaq yolların seçilməsində insan sərbəstdir! Bu münasibətlə, Hz.Peyğəmbərin bu sözlərini xatırlayaq: “Hikmət, mö'minin itirilmiş malıdır; onu harada taparsa geri alır”.

Təsəvvüfün mahiyyəti

205. Təsəvvüf (mistika) deyildiyində İslamın inanc doğruluğunu, dini ibadətlərin ən gözəl və ən coşğun bir görünüşdə edilməsini, həyatın bütün sahələrində nümunə alınacaq bir model olaraq Hz.Peyğəmbərin həyatının seçilməsini, şəxsi davranışların yaxşılaşdırılmasını və İslamın əmr etdiyi vəzifələrin yerinə yetirilməsini anlar.
206. Təsəvvüfün bilinməyən və görünməyən şeyləri tanıyıb bilmək gücünü əldə etmək, olmayacaq şeyləri gerçəkləşdirmək, əsrarəngiz yollarla birinin iradəsini digərinə qəbul etdirmək ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Çətinlik, əzab-əziyyət, nəfsinə əziyyət etmə, insanlardan uzaq bir yerə çəkilmə, dərin-dərin düşüncələrə dalma və buna bağlı hissiyyatlar əldə etmə (bütün bunlar zaman-zaman bir vasitə ola bilərlər, amma əsla tam vasitə deyildirlər), ayrıca, Allahın zati haqqındakı bə'zi inanclar (panteizm və digərləri) ilə də əlaqəsi yoxdur. Bə'zi şarlatanların sufi insanın İslami qanun və qaydaların və məcburi olan minimum ibadət vəzifələrinin üstündə olduğu şəkildəki iddiaları ilə də ən kiçik bir əlaqəsi yoxdur.
207. Daha yaxşı bir ifadə tapa bilmədiyimiz üçün deyə bilərik ki, təsəvvüf, şəxsin ən yaxşı davranışının metodudur: Bu isə özünü kontrol etmə, səmimiyyət, istər davranışımızda, istərsə də düşüncələrimizdə Allahın nəzarəti və yoxlaması altında sürəklili olduğumuzu bilmə, Allahı getdikcə daha çox sevmək üçün bir sə'y göstərməkdir.
208. İslami əmr və qadağanlar namaz, oruc, yaxşılıq, yardım, pisdən və pislikdən üz çevirmə və s. kimi bəlli saydakı xarici vəzifələri əhatə edir, fəqət eyni zamanda, iman, Allaha şükür, səmimiyyət (ihlas), eqoizmdən uzaqlaşma və s. kimi daxili vəzifələri də əhatə edir. Təsəvvüf, həyatın bax bu daxili cəbhəsinə aid bir çalışma, bir alışıdır. Xarici vəzifələr belə əbədi qurtuluşun bir vasitəsi olan ruhun təmizlənməsi hədəfinə doğru yönəlməkdir. Ümumiyyətlə, mütəsəvvüf göstərdiyi ruhi cəhdlərlə qabiliyyət və ya qabiliyyətlərdən bə'zilərini inkişaf etdirir. Nəticədə onun bə'zi hərəkətləri sıradan insanlar üçün mö'cüzəvi bir görünüş daşıyır. Əslində mütəsəvvüf belə bir nümayişin arayışı içində deyildir, hətta bu cür nümayişlərə xor baxır. Bilinməyən və görünməyən şeyləri görə bilmək, bir neçə ruhi sə'yələr nəticəsində, bə'ziləri üçün mümkün olsa belə, sufi üçün bunlar arzulanan xüsuslar deyildir, çünki bunlar Allahın sirləridir. Ona görə bu sirləri vaxtından qabaq açıqlamaq, insan baxımından belə zərərli ola bilər. Ona görə mütəsəvvüf, bu qabiliyyətləri əldə etsə də, bunlardan istifadə edə bilməz. Onun qayəsi Rəbbinin ondan razı olması üçün daima ruhunu təmizləməkdən ibarətdir. Xatırladaq ki, insanların ən mükəmməli yalnız xaricini deyil, daxilini də, sufilərin dediyi kimi, həm bədənini, həm də könlünü gözəlləşdirən kimsədir. İnsanın xarici cəbhəsinə gəlinə, buna istiqamət verən (ibadət, inam əlaqələri, cəzalar və s. kimi xarici həyatın bütününü üçün qaydaları əhatə edən) fikihdır (müsəlman kodeksi; qanunlar məcmuəsi). Daxili cəbhə isə təsəvvüfün sahəsidir. Namaz qılarkən edilməsi lazım olan fikihi maraqlandırır, fəqət səmimiyyət və nöqsansız dindarlıq (ihlas və sofuluq) daxili hadisələrdir və təsəvvüfün sahəsinə girir. Bu xüsusda iki Qur'an ayəsini xatırlayaq: "Mö'minlər, əlbət-

tə ki, qurtuluşa qovuşanlardır. Onlar namazlarında huşu içindədirlər” (23:1-2) və “Münafıqlar namaza qalxdıqları zaman tənbel-tənbel qalxarlar. İnsanlara nümayiş etdirirlər” (4:142). Burada yaxşı qılınan namazla pis qılınan namaz təsviri, İslamın ona bağlananlardan, həyatın hər sahəsindəki davranışlarda nələ istədiyini görüb anlamağımıza imkan verir.

- 208a. İslami adət xəlifəyə (İslam dövlətinin rəhbərinə) yalnızca (idarə və ədalət də daxil) siyasəti deyil, ibadəti də, yəni dinin “xarici” tətbiqi olan namaz, oruc və həcci də əmanət edir. Bütün bunlar, çeşidli məzhəblər tərəfindən inkişaf etdirilmiş halı ilə (bax: aşağıda § 563 “a”) fıkıhın (İslam hüququnun) sahəsinə girir. Həyatın ən əhəmiyyətsiz hissəsi ortada olsa belə, bu sahədə iqtidarın tək əldə toplanması qəti olaraq bir məcburiyyət ortaya qoymuşdur. Siyasət və ibadət işlərini idarə etmək üçün Hz. Peyğəmbərin yerinə keçmə haqqının kimin olduğu məsələsilə əlaqəli olaraq, müsəlmanlar arasında da Hz. Peyğəmbərin vəfatından e'tibarən fərqli fikirlər vardır. Bu mövzudakı hökmü axirətdə Allahın düşmənlərinə qarşı müdafiə ilə maraqlanaq. O biri dünyada qurtuluşun tək müəyyən edicisi olan “deruni” həyata gəldikdə, rəhbərlər arasında bu mövzuda qısqıncılıq olmaz. Ona görə bu sahədə Hz. Peyğəmbərin eyni anda bir çox şəxslər davamçısı (mirasçısı) ola bilərdi və həqiqətən də ola bilməmişdilər. Nəqşibəndi sufilərinin təriqəti keçərliliyini Hz. Əbu Bəkir vasitəsilə Hz. Peyğəmbərin avtoritetinə borcludursa, Qədirlilər və Suhrəvərdilər təriqətləri də öz keçərliliklərini Hz. Əli vasitəsilə əldə etmişdilər. Adı keçən təriqətlər Sünni müsəlmanlar arasında məqbul təriqətlərdir. Ayrıca Sünnilərə görə Hz. Əbu Bəkir siyasi iqtidar baxımından da Hz. Peyğəmbərin ilk xəlifəsi olmuşdur. Fəqət həm Sünniləri, həm də (Hz. Əbu Bəkirin siyasi xəlifəlik haqqını qəbul etməyən) Şiələri bir yerə gətirən bu mə'nəvi hökmranlıq içi boş bir anlayış deyildir; bu hökmranlıq da tam bir idari təşkilatla təchiz edilmişdir. Abdal və Evtadların (mə'nəvi və ya ruhi valilərin, yönəticilərin) varlığı, İbni Sə'ddə belə oxuduğumuz kimi, şəxsən Hz. Peyğəmbər tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu mövzuda əs-Suyuti tərəfindən qələmə alınmış olan bir kitabda qütblər, abdal və evtad ilə əlaqəli olaraq Hz. Peyğəmbərdən nəql edilən bütün rəvayətlər bir araya gətirilmişdir. Burada bunların təfərrütünə girməyə lüzum yoxdur.

Allahın rızası

209. Sadə insanlar Allah tərəfindən, fəqət tək istiqamətli bir sevgiylə sevlmək və Allahın onlara xoşbəxtlik verməsini istəyərlər. Onu sevmək çox gözəl, bəs Ona itaət etmək?! Bax bununla əlaqəli olaraq Qur'an bunu öyrədir: “Mö'minlər isə ən çox Allahı sevěrlər” (2:165). Bir başqa yerdə də ən yaxşı insanların xüsusiyyətlərini belə açıqlayır: “Özünün onları, onların da Onu sevmə bir xalq” (5:54).
210. Maddi rifah heç bir şəkildə Allahın rızasının işarəti deyildir. Allah onu minnətdarlığını imtahan etmək istədiyinə verir. Səbrini sınamaq istədiyi kimsələri də ondan yoxsul buraxır. Hər iki halda da insan üçün əhəmiyyətli olan dini bütün olma və Allaha bağlılıqdan ayrılmamaqdır. Bu isə bir yandan, ilahi iradənin içində itərək öz mənliliyindən uzaqlaşmağı, di-

- gər yandan da həqiqətən Allahın hüzurunda olduğunu hər an hiss etməyi lazım bilir.
211. Mənliyindən uzaqlaşma və ya mənliyini yox etmənin yenə eyni şəkildə Allahda yox olma məcburiyyətindən əmələ gələn fəlsəfi panteizm inamı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bir sufi üçün, bu məcburiyyətin fikrən ifadə edilməsinin heç bir dəyəri yoxdur. Əksinə, sufinin istədiyi bunu mənim-səmək və bir həqiqət olaraq yaşamaqdır. Ona görə varlığın birliyi mə'nasındakı panteizm və ya görüntü birliyi panteizmi, yaxud bir başqası arasında olan ayrılıqlar həqiqi bir mütəsəvvüf üçün, sadıq yolçunu yolundan uzaqlaşdıran və hədəfinə çatmasını gecikdirən boş fikirlərdir.
212. Bəlkə burada bunu xatırlatmalıyıq ki, "İslami vəhdəti vücud" insanı Allah ilə birləşməyə götürməz. İslam Allaha nə qədər çox yaxınlaşırsa yaxınlaşsın, Yaradan ilə yaradılan arasında daima bir məsafə, bir ayrılıq, bir fərqlilik vardır. İnsan mənliyini yox edər, amma insanlığını deyil. Biz nə qədər yüksək dərəcədə yetişirsək, Allah da o dərəcədə bizim ağızımızla danışar, əlimizlə qavrayar, könlümüzə arzulayar (bax: Buxari, kəlməsi-kəlməsinə: "Onun eşitdiyi qulağı, gördüyü gözü, tutduğu əli, yeridiyi ayağı olaram"). İnsanın Allaha doğru bir yüksəlişi, bir yolçuluğu vardır, fəqət, əsla ikisinin bir-birinə qaynaşması yoxdur. Ona görə müsəlman bir birlik əhatə edən, qaynaşma və qarışmağı əhatə edən "communion (qatılma, birləşmə)" terminindən istifadə edə bilməz. Müsəlmanlar bu mə'nəvi yolçuluğu "me'rac" termini ilə başa salırlar ki bu, fərdlərə görə dəyişən nərdivandır, yüksəlmə mə'nasına gəlir. Bir insan üçün əldə olunması xəyal ola biləcək ən yüksək dərəcə Hz.Peyğəmbərin əldə etdiyi dərəcədir. Onun bu təcrübəsinə buna görə "me'rac" adı verilir. Şüuru tam olaraq yerində və oyanıq olduğu halda Peyğəmbər Hz.Məhəmməd göylərə götürüldüyünü və ilahi hüzura çıxma şərafinə çatdırıldığını gördü. Orada, zamanın və məkanın xaricində yer alan o vəziyyətdə belə, Qur'an Peyğəmbər ilə Allah arasında daima bir məsafə olduğunu açıqlayır: "Deyərkən araları iki yay aralığı qədər qıسادı və ya daha az..." (53:9). Həm yaxınlığı, həm də məsafəni vurğulamaq üçün bir cizgi cızan gözəl bir ifadədir bu. Bu arada, "Namaz mö'minin me'racıdır" deyərək etdiyi açıqlama ilə, sadə mö'minlər üçün belə "me'rac" terminindən istifadə etmiş olan şəxsən Hz.Peyğəmbərin özüdür. Əlbəttə bu, hər kəsin qabiliyyətinə görə və ləyaqətinə görə həyata keçəcəkdir.
213. Mə'nəvi yolçuluğun bir sıra mərhələləri vardır və bunlar ancaq sıra ilə aşılib irəliyə doğru keçilir. Hz.Peyğəmbərin həyatında onun da Hira mağarasına inzivaya çəkilərək bu yolçuluğa başladığını görürük. Məkkə dövründə ilahi iddia uğrunda, özünün hələ iztirablar və fədakarlıqlardan başqa nəsibi yox idi. Ancaq Hicrətdən sonradır ki, zülmə qarşı qüvvətdən istifadə edərək qarşıdurma yenə təbii, ilahi əmrlə izin verildi. Özünü dərviş olaraq göstərən birinin, yalnızca görünüşdə elə olması, həqiqətdə isə quzu dərisinə bürünmüş bir qurd olması hələlik mümkündür. Buna qarşılıq, bütün iqtidar imkanlarına və əlində olan bütün xəzinələrə baxmayaraq, bir kralın da şəxsi vəziyyətindən vaz keçən, bu zənginliklərdən faydalanmayan və vəzifələrini yerinə yetirmək üçün böyük fədakarlıqlar edən bir əziz, bir müqəddəs olması da mümkündür.

214. Mənliyi əzmək üçün, hər şeydən əvvəl, gəlişdirilməsi lazım olan yumşaq könüllülük duyğusudur. Böyüklənmə, Allaha qarşı işlənən günahların ən pisi olaraq görülmüşdür. Qazalının ifadəsilə, təkəbbürlənmək insanın özünə sitayiş etməsidir və buna görə də bir növ bütçülükdür.
215. Xasiyyətlər fərqli-fərqlidirlər. Ona görə yollar da dəyişik-dəyişikdir. Bir mürtəd, bir rəhbər, bir İslam bu xüsusda inadcıdır—gərəkliliyi bundandır. Tibbi təkbaşına öyrənmiş kimsəyə stajorluqdan keçmədən, hətta təcrübəli insanların dərslərinə qatılmadan həkimlik etməsinə izin verilməz. İnsanın bütün səhvlərini görməsi çox nadirdir. Səhvlərini öz başına və dərhal düzəltdiyi vəziyyətlər isə, daha çox nadirdir. Bir ustadın rəfəqəti hər şeydən əvvəl bizə səhvlərimizi və onları düzəltmə şəklini göstərməsi məcburidir. Hər hansı bir şəxsə sürəkliliyi bir inkişaf, davamlı bir irəliləmə vardır. Ustad bizi bir çox faydasız sınaqlardan qoruyur. Keçmişin təcrübəsindən istifadə edilməməsi idi hər yeni doğulan hər şeyə yenidən başlayacağı və sadəcə öz üstünə əyilib qalacağı üçün, nə inkişaf olardı, nə də mədəniyyət. Çünki mədəniyyət atalarımızdan bəri yığılmış bilgilərə və uyğunlamalara dayanır. Tələbə müəlliminin fikir və məsləhətlərinə göstərdiyi hörməti, dostlarının fikir və məsləhətlərinə əsla göstərməz. Teoretik təhsilin ardından praktik bir uyğunlama stajirovkası görülür. Bu xüsus maddi elmlər üçün olduğu qədər mə'nəvi elmlər üçün də keçərlidir. Oxuyaraq və dinləyərək heç bir zaman öyrənilməz bilməyəcək bir çox şey vardır. Ona görə təcrübəli bir ustadın nəzarəti altında aparılacaq tədqiqat, mütləq surətdə lazım deyilsə belə, hər zaman xeyirlidir. Əslində bilmək belə yetməz, bu bilgini ikinci bir təbiətimiz, vəz keçməz bilmədiyimiz bir xasiyyət və ya alışqanlıqımız halına gəlincəyə qədər mə'nimsəməyimiz də lazımdır.
216. Mütəəvvüflər dörd uyğunlamayı tövsiyə edirlər: Az yemək, az yatmaq, az danışmaq və az görüşmək. "Az"ın heç mə'nasına gəlmədiyini xatırlayaq. Çünki, belə bir şey bə'zən (hələ yemək və yatmaqdan danışıldığı zaman) imkansızdır və hər zaman arzu olunmaz. Ona görə hər şeydə təmkinli olmaq əsasdır. Yaşamaq üçün yeməli, amma yemək üçün yaşanmamalıdır. İlahi iradənin və əmrlərin yerinə yetirilməsi üçün qüvvət qazanmaq üçün yemək yemək başlı-başına bir ibadətdir. Mə'nəvi səmərəni yox edəcək dərəcədə yeməyi azaltmaq və zəifləmək isə günahdır. Sağlq üçün lazım olan yuxunu yatmaq insan üçün bir vəzifədir. Fəqət tənbəlliklə uzun sürə yatmaq ruhi inkişafınızı əngəlləyər. Az yatmaq zamanını maddi işlərlə keçirmək demək deyildir, əksinə, dini ibadətlərə və ruhi fəaliyyətlərə daha çox zaman əldə etmək deməkdir. Az danışmaq, adi sözləri azaltmaq və mümkünsə hər cürə pis sözlərdən tamamilə qaçmaq mə'nasına gəlir. İnsan tez-tez başqalarına gözəl məsləhətlər verməyə alışmışdır, halbuki bunları ilk öncə özünün etməsi lazım olduğunu yaddan çıxarır. İnsanlarla az görüşmək, lazım olmayınca onlarla görüşməmək mə'nasına gəlmir, əksinə, başqalarına yararlı olmaq, onların Rəbbin rızasını qazandıracaq şeyləri etmələrini həyata keçirmək mə'nasına gəlir. Əsl arzu edilən görüşmələr bax bu şəkildə və bu yolla olanlardır. Bununla bərabər, fərdin ehtiyaclarının onun inkişaf səviyyəsinə görə dəyişdiyini də unutmaq lazımdır. Təcrübəli ustaya, təcrübəsiz bir gəncə verilən məsləhət-

lərin eynisi verilməz. Dünyanın sırf zövq və əyləncəsinə dayanan görüş-mələr isə bizi pis meyillərə sövq edər və bizə daha əhəmiyyətli və daha yararlı vəzifələri unudur.

Bunlara bir beşinci məsləhəti də əlavə etmək yerində olar: Daha az xərcləmək. Yə'ni, lüks həyat, şəxsi zövqlər üçün daha az məsrəf etmək lazımdır. Beləliklə, qurtarılmış olan məbləğ, israf alışqanlığımızdan ötrü heç bir zaman vermədiyimiz məbləğ, bizim üçün çox dəyərli olan müharibələr uğrunda xərclənə bilər. Bu beş məsləhət İslam iqtisadiyyatının həm maddi, həm də mə'nəvi beş prinsipini əmələ gətirə bilər.

Xüsusi ibadətlər

217. İnsan hər an Allahı xatırlamağa çalışmalıdır. Əhəmiyyətli olan Onu qəlbən xatırlamaqdır. Fəqət diqqətini bu nöqtə üzərində toplama davamlı olmayacağından, bu zəhin açıqlığını və diqqətini Allahın zati üzərində artırmaq üçün bir sıra metodlardan istifadə olunur. Qur'an buyurur: "Ey iman edənlər! Allahı çox zikr edin. Onu səhər, axşam təsbehləyin" (33:41-42). Bir başqa ayədə də belə deyilir: "Onlar ayaqda ikən, oturarkən, yanları üstündə yatarkən Allahı zikr edərlər. Göylərin və yerin yaratılışını düşünürlər və belə deyirlər: Rəbbimiz! Sən bunu boş yerə yaratmadın. Səni təsbehləyən və tənzihləyirik. Bizi cəhənnəm atəşindən qoru!" (3:191). Eyni metodların tez-tez təkrarlandığı zikrlər vardır; vərdiş halına gətirilərək hər gün edilən dualar vardır. Bunlar yüksək və alçaq səslə oxunur, amma xəbərdar edirik ki, bu dua və zikrlərdə oxunanlar, dəyişməz bir şəkildə və hər zaman Allah, Onun zati və ya saflarıdır, əsla Onun məxluqları deyildirlər. Minnət və heyranlıqla Peyğəmbər Hz.Məhəmməd mövzu olsa belə, yaxınlaşma hər zaman Allahın vasitəsilə olmalıdır və bizə özbaşına bir şeylər etsin deyər əsla Məhəmmədə dua edilməz. Məsələn, belə dua edilir: "Allahım! Məhəmmədə mərhəmət et və ona bərəkət ver Allahümmə səlli və bərik ələ Məhəmməd". Yaxud bu şəkildə niyəz edilir: Allahım! Məhəmmədi və'd etdiyini öyülmüş məqama yüksəlt və onu bizim lehimizə müdafiəçi qəbul et". Və buna bənzər dualar oxunur. Düşüncəni bir nöqtədə artırmaq üçün mütəsəvvüflər, daima Allahı yad edərək, bə'zən bir yerə qapanıb çölə çıxılmama, bir küncə çəkilməyə, bəlli bir zaman içində almağa, gözləri bağlayıb diqqəti ürəyin vurması üzərində toplamağa kimi hərəkətlərə müraciət edirlər. Allahı xatırlamada da üç dərəcənin olduğunu söyləyirlər: Sadəcə adını xatırlamaq, adından başlayaraq zatını xatırlamaq və nə adına, nə də başqa vasitələrə ehtiyac hiss etmədən zatını xatırlamaq lazımdır. Bu zikr və duaların Hz.Peyğəmbər tərəfindən məsləhət görülüb öyrədildiyinə və daha sonra bir əcnəbi mənəbdən alınmamış olduğuna ən inandırıcı dəlil budur ki, səhabələrdən biri olan Hz.Əbu Hüreyrənin bir təsbehi var idi. Bu təsbehi düzmək üçün təsbehlə dənələrini tapmadığından bir ipin üzərinə atılmış iki min düyükdən istifadə edirdi. O, dua və zikrlərini bax bu təsbehin düyünləri sayı qədər edirdi (bax: əl-Uməri Məsəlik əl-əbsər).
218. Digər dini uyğulamalar arasında, nəfsin istəklərini qəmlənmə və ölüm və axirət günü mövzuları başda olmaq üzrə dərin düşüncələrə dalma sayıla

bilər. İslam baxımından, bu uyğulamalar bir qayə deyil, daha ziyadə özünə hakim olmanın və nəfsi qırmanın keçici vasitəsidir. İnsanın həyatda etməsinə əngəl olmayan şeylərin tamamı məcburi olan və lüks olmaq üzrə ikiyə ayrılır. Məcburi olanları insan özünə əsla qadağan edə bilməz, çünki bu bir intihar olar. İntihar etmək İslam dinində qadağandır, çünki biz öz-özümüzün sahibimiz deyilik, Allaha aidik. İnkişaf edib təkmilləşmədən əvvəl bir şeyi yox etmək isə ilahi iradəyə qarşı olmaq olar. Lüksə gəldikdə isə bu dünyadakı yaşayışımızın qayəsi halına gəlməyincə leqaldır. İnsan nəfsinə sahib olmaq üçün lüksdən uzaq dura bilər, ayrı yaşaması üçün lazım olan ehtiyaclarını belə tam olaraq qarşılamaqdan yoxsul kimsələrə kömək etmək və ya əziyyət çəkib tövbə etmək üçün də lüksdən qaça bilər. Fəqət bütün bu xüsurlarda bəlli bir ölçünün xaricinə daşmağa izin verilməz. Namuslu qalmaq üçün böyük qeyrət sərf edən iqtidarlı bir kişi, sözləşmə, cərrahi müdaxilə yolu ilə cinsi arzularını ortadan qaldıran kimsədən çox daha dəyərlidir. Pislilik edə biləcək gücü olmayan bir kimsənin, pislilik edəcək hər cürə imkanın ən mükəmməlinə sahib olduğu zaman sırf Allah qorxusu ilə belə davranmaqdan könüllü olaraq qaçan bir kimsə ilə müqayisədə heç bir üstünlüyü yoxdur, heç bir savab və ya mükafatı da olmaz.

219. Əziyyətlər, istəyərək bə'zi zövqlərdən uzaq qalmalar və digər ruhi uyğulamalar, bə'zi qabiliyyətli olanları gücləndirib inkişaf etdirirlər, fəqət nə qədər yaxşı olarsa-olsunlar belə qabiliyyətlərə sahib olmaq Allaha doğru olan yolçuluğun əsla qayəsi deyildir. Allah yolçusu, Allah yolunda edilən davranışlar və hərəkətlər gerçəkləşdirməyi hədəfləyər, yoxsa bunlardan bir cür avtomatik yollarla ortaya çıxan hissiyyatlar deyildir. Bir dinsiz belə ilahi rəhbərin bə'zi qabiliyyətlərini əldə edə bilər, fəqət bunlar o biri dünyada ona qurtuluşu təmin etməz. Sufi yolçuluğundan doğan bu nəticələrlə heç maraqlanmadan daima hədəfinə doğru yoluna davam edə.
220. Bir dərvişin, sufinin həyatı keçmiş günahlarına tövbə və başqa insanlara qarşı etdiyi haqsızlıqları mümkün olduğu qədər aradan qaldırmaqla başlayar. Allaha qarşı işlənmiş olan günahları bağışlamaq Allaha aiddir, buna qarşılıq insanlara qarşı işlənən günahları bağışlamaq da insanlara aiddir. Allaha ibadət etməklə insan özünü qul haqqından qurtara bilməz. Bax yalnız bunlardan sonra adam özünü Rəbbinə aparan yolda yeriyə bilər. Allah yolunda yerimək kimsənin inhisarında deyildir. Bu yol hər kəsə açıqdır və bu yola baş vurmaq eyni zamanda hər kəsin də vəzifəsidir. Bu yolun iki tələbi vardır: Allaha tam itaət etmə və Allahı sürəkli xatırlamaq. Nə etmək lazım gəldiyinin və Allahın iradəsinin nə olduğunun bilinməsi baxımından itaət etmə daha asandır. Çünki Allah öz iradəsini və buyruqlarını peyğəmbərlərin vasitəsilə vəhy etmiş və bunları insanlara çatdırmaqlarını istəmişdir.
221. Allah saysız Peyğəmbər göndərmişdir. Onların öyrətdikləri fərqlilik göstərmişsə, bu, Rəbbimizin dəyişdirilməsindən deyildir. Tam əksinə, bizim insani bacarığımızın inkişafı və ya pozulması bu dəyişikliyi məcburi qıldığına elmi, hikməti və mərhəməti ilə hökm etmiş olmasındandır. Öyrətdiklərinin əsasında, xüsusilə də Allah ilə insan arasındakı əlaqələr mövzusunda, peyğəmbərlər heç bir fərqlilik gətirməməklə bərabər — Qur'an

bu xüsusu ən güclü bir şəkildə vurğulayır,— Rəbbinin iradəsinin ən yeni buyruqlarına uymaq, Onun əmrlərinə boyun əyən insanın vəzifəsidir. Allahın Hz.İbrahimin vasitəsilə insanlara öyrətdiyi şeyləri buraxıb Hz.Musanın gətirdiklərinə uymaq heç də itaətsizlik sayılmaz, çünki Hz.Musa öz zamanında eyni Qanun Qoyanın ən son buyruqlarını bizə çatdırmış olmuşdur. Vəziyyət bu ikən Hz.Musanın direktivlərini göz ardı edib Hz.İbrahimin öyrətdiklərini tətbiq etməyə davam etmək, Allaha qarşı açıq bir itaətsizlik olacaqdır. İnsanlar bax bu şəkildə bir-birinin ardınca gələn və sonuncusu Hz.Məhəmməd olan peyğəmbərlər tərəfindən gətirilən ilahi məsajları sıra ilə tətbiq etməyə məcburiyyətindədirlər. Buna görədir ki, bir müsəlman, köhnə peyğəmbərlərə tam bir hörmət və sevgi hissi duymaqla bərabər, insana çatdırılan ilahi iradənin ancaq ən son əmrinə özünü uydurur. Müsəlman Tövrat, Zəbur və İncilə Allahın kəlamı olaraq hörmət göstərir, fəqət Rəbbin sözlərinin ən sonuncusu və ən yenisinə, yəni Qur'ana uyar. Bir kimsə keçmiş qanunlara bağlı qalırsa, Qanun Qoyan tərəfindən bu adam heç bir zaman həqiqi itaətkarın biri olaraq görülə bilməz.

Nəticə

222. İnsan həm bədən, həm ruh, həm xaric və daxildən meydana gəlmiş üçün, ahəngli irəliləmə və müvazinətli inkişaf etmə, insan kişiliyinin bu iki cəbhəsinə də bərabər bir diqqət və əhəmiyyət göstərməyi lazım bilir. İslamda təsəvvüf və ya ruhi təlim, eqoizmi azaltmağı, nəfisi qırmağı və daima gedərək artan ölçüdə Allahın hüzurunda olmağı hədəfləyir. İlahi iradənin içində yox olmaq demək, heç bir zaman hərəkətsizlik mənasına gəlməz. Qur'andakı bir çox ayələr insanı fəaliyyətdə olmağa və Allahın rızasını qazanmaq üçün "yaxşı işlər — saleh əməllər" edərək başqaları ilə "yarışmağa" təşviq edir. Pis işlərin arxasınca getməmək, əksinə, tək olan Allahın iradəsinə uyğun hərəkət etmək insanı hərəkətsizliyə də sövq etməz. Əlbəttə, Allahın dilədiyindən başqası olmaz. Fəqət insan özündən gizlənməmiş olan ilahi iradəni bilmədiyindən, yaxşı olduğuna inandığı və Allah tərəfindən vəhy edilmiş əmrlərə uyğun hədəfə çatmaq üçün hər zaman sə'y göstərmək məcburiyyətindədir. Bu dinamik tale qavramı, Qur'anın bu ayələrində çox gözəl göstərilmişdir: "Yer üzünə və sizə enən heç bir müsibət yoxdur ki, Biz onu etmədən əvvəl Ləvhə Mahfuzda yazılmış olmasın. Şübhəsiz ki, bu, Allah üçün çox asandır. Bu, keçənə üzülməməyimiz və Allahın verdiyi nə'mətlərə sevinib ərköyünləşməməyimiz üçündür. Allah, özünü bəyanib öyünən heç bir kimsəni sevməz" (57:22-23). İnsanın hər zaman Allahın böyüklüyünü düşünməsi və bu böyüklük qarşısında, eynən Diriliş günündəki kimi, Rəbbin bir-bir hər kəsə etdiklərinin hesabını soracağı zamandakı kimi, özü etdiklərinin fərqində olması lazımdır. Qur'an buyurur: "Uğrumuzda cihad edənlərə Biz mütləq yollarımızı göstəririk. Şübhəsiz ki Allah, yaxşılıq edənlərə bərabərdir" (29:69).

İSLAM ƏXLAQI

223. İnsanları əsasən üç sinifə ayıra bilərik:
- a) Duyğu və instiktlərində daxil yaxşılıq və mərhəmət hissi olan, günah meyilləri qarşısında özünü qoruyan, yaradılışdan yaxşı niyyətli və sağlam olan kimsələr.
 - b) Tam əksinə, pis və yola gəlməyən kimsələr.
 - c) Bunların ikisi arasında yer alanlar. Bu ara qrupdakılar bir nəzarət və ya bir cəzalandırma ilə məcburiyyət altında qalarlarsa, qaydalara uyğun davranış göstərirlər. Fəqət sərbəst buraxılırlarsa, e'tinasız davranaraq başqalarına haqsızlıq edə bilərlər.
224. Söyləməyə lüzum yoxdur ki, bu üçüncü sinif, insan irqinin əzici əksəriyyətini təşkil edir. İkinci sinif isə, çox az insanı içinə alır. Birinci sinif (mələk-insanların) heç bir rəhbərliyə, heç bir sınağa ehtiyacı yoxdur. İkinci sinif (şeytan insanlar) aid olan insanların pislilik etmələrinin qarşısını alıb əngəlləmək üçün mümkün olan bütün çarələrə əl ataraq durdurulmağa çalışmaq lazımdır. Xüsusilə üçüncü sinifə aid (bəşəri-insanlar) insanlarla diqqətlə maraqlanmaq lazımdır.
225. Bu üçüncü sinifə aid olan şəxslər, bə'zi baxımlardan heyvanlara bənzəyirlər: Başqalarında bir şey görmədikləri və ya başqasının pisiyindən şübhələnmədikləri zamana qədər sakit və əllərində olduğundan məmnundurlar. Günah meyli oyandığı zaman bu pis instinkt, insan cəmiyyətinin keçmişdən bəri ən böyük qaygısını əmələ gətirir. Necə ki, ata uşaqlarını əngəlləyər, ailə, qəbilə, şəhər-dövlət və ya başqa insan qruppasının rəhbəri, öz əmri altında olanları sahib olduqları ilə kifayətlənməyə başqalarının namuslu bir şəkildə əldə etdiklərini zorla əllərindən almamağa məcbur etməyə çalışır. Əslində, insan cəmiyyətinin bəlkə də pislilik meylini kontrol etmək və daha əvvəl səbəb olunmuş pislilikləri aradan qaldırmaqdan başqa qayəsi yoxdur. Bütün insanlar, eyni millətin sinəsində belə olsalar, heç bir zaman bərabər səviyyədə inkişaf göstərməmişlər. Ona görə soylu ruhlar fədakarlıqlara, xeyir işlər arxasınca qaçar; ağıllı kimsələr uzağı görürlər və öz əleyhlərinə fədakarlıq etməyə o qədər də niyyətli olmamalarına baxmayaraq, qazanclarını təhlükəyə salacaq nəticələr onları pislilikdən uzaqlaşdırar. Sadə kimsələr isə, yalnız xeyir işlərdən uzaq durmaqla qalmaz, üstəlik qurbanının, cəmiyyətin və ya digər bir avtoritetin o andakı sətir bir təpənməsindən qorxmadiqca, başqalarının zərərinə olaraq özünün zənginləşməsində bir günah görməz. Anlamayanlara gəldikdə isə, onları bu qorxu da qorxutmaz və cəmiyyət tərəfindən ölüm və ya həbs yolu ilə zərərsiz hala gətirincəyə qədər günah etməyə davam edəcəklər.
226. Bütün qanunlar, bütün dinlər, bütün fəlsəfələr kütlələri orta sinifləri qanun-qaydaya riayət etməyə, hətta könüllü fədakarlıq edərək yoxsullara, talesizlərə və ya özlərinin günahları olmadan ehtiyac içinə düşənlərə və bundan qurtara bilməyənlərə kömək etdirməyə çalışırlar.

İslamın ayırıcı xüsusiyyəti

227. İslam tam bir həyat tərzidir. Çünki İslam yalnız bəlli inanc əsaslarını verməklə qalmaz, eyni zamanda sosial davranış qaydalarını da verir. Ayrıca öz qanununun həyata keçməsi və yaxşı işləməsilə də maraqlanır. Bilindi-yi kimi, İslam bu dünya həyatını sabahı olmayan bir qayə olaraq görməz, ruhla əlaqəsi olmayan bir bədənin varlığını qəbul etməz. Əksinə, o biri dünya inancı da verir. İslamın Qur'anda ifadəsini tapan əsas şüarı budur: "Bu dünyada da yaxşılıq və xoşbəxtlik, digər dünyada da yaxşılıq və səadət". Ona görə İslam, yaxşılığı tərif, pisləri isə mühakimə etməkdən qalmayıp, bunlara həm maddi, həm də mə'nəvi mükafat və cəzalar da hazırlamışdır. Qadağanlar mövzusunda İslam, zehinlərə Allah, diriliş sonrasındakı axirət günü, cəhənnəm atəşi ilə cəzalandırılma qorxusunu əks etdirər, fəqət o, bu qorxutmalarla da kifayətlənməz: İnsanın haqsızlıq işləməsini və başqalarının haqqını sıxışdırmağını əngəlləmək üçün maddi cəzalar sahəsində alınacaq bütün tədbirləri alır. Bax buna görə mö'min, kimsə onu məcbur etmədiyi zaman belə, namaz qılar və oruc tutar. Ona görədir ki, mö'min, nə qədər veriləcəyini hökumət bilmədiyi və ya hökumətin zorla ala bilmədiyi zaman belə vergisini (zəkatını) verir.

Əxlaqlılığın əsasları

228. Xarici görünüşü e'tibarilə bənzərlik göstərən davranışların dəyərini, içində saxlayan səbəbləri və şərtləri dəyişikliyə uğratdığına çox tez-tez şahid oluruq. Sözcəlişi, bunların hamısı da bir ölüm və ya öldürmə hadisəsidir. Bir quldurun, qurbanını ov heyvanı sanan bir ovçunun, bir dəlinin və ya bir uşağın, yalnız özünü düşünən birinin, məhkəmənin qərarını yerinə yetirən bir cəlladın, ölkəsini istilaya qarşı müdafiə edən bir əsgərin və bunlara oxşayanların əli ilə gerçəkləşdirilən ölüm kimi. Adam öldürmələr gah çox sərt, gah yumşaq bir şəkildə cəzalandırılır, bə'zən bağışlanır, bə'zən nə öyüləcək, nə də normal bir iş olaraq görülür. Bə'zən də ən böyük öyü və hörmətə layiq görülən və qəbul edilən bir işdir. Təxminən bütün insan həyatı yaxşı ilə pisin görünən bir xüsusiyyət daşdığı davranışlardan meydana gəlir. Ona görə Hz.Məhəmməd tez-tez bunu xatırlatmışdır: "Davranışlar (əməllər) yalnız niyyətlərə görə dəyərləndiriləcəkdir".
229. İslam peyğəmbərlər vasitəsilə insanlara verilmiş ilahi bir vəhy inancını əsas alır. İslamın qanunu və əxlaqı, eynən iman kimi, ilahi əmrlərə dayanır. Əxlaq mövzusunda insan aqlının vəhy edilmiş qanunla eyni nəticələrə gəlməsi mümkündür, fəqət, əsas e'tibarilə İslamda əhəmiyyətli olan vəhy edilmiş qanundur, yoxsa bir filosofun, bir hüquqçunun, bir əxlaqçının ağıl verməsi deyildir. Çeşidli şəxslərin ağıl verməsi fərqlilik göstərə biləcəyi və tamən zidd nəticələr verə biləcəyi üçün bu xüsüs son dərəcə əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, bə'zən bir intizam gərəkcəsi, xaricdən baxıldığında lüzumsuz görülən bir vəzifənin, bir uygulamanın əsasını əmələ gətirir.
230. İnsanların davranışlarını əvvəlcə yaxşı və pis, edilməsi lazım olanlar və edilməsi qadağan olanlar deyə ikiye ayıra bilərik. Fəqət qaçınılması lazım

olan hərəkətlər də öz aralarında iki böyük sinf ayrılır: Dünyəvi bir sanksiyanı, maddi bir cəzalandırması, üstəlik bir də o biri dünya məhkumiyəti olan davranışlar və İslamın axirətdə uğrayacağı cəzadan başqa sanksiya vermədən qınadığı hərəkətlər.

231. Hz.Peyğəmbərə aid olan (lyad tərəfindən şəfasında nəql olunan) bir açıqlamada İslamın necə bir həyat anlayışına sahib olduğunu açıqca görürük: “Bir gün Hz.Əli Peyğəmbərə ümumi qənaəti mövzusunda bir sual verdi, bunun cavabında belə dedi: Bilgi (və ya anlayış) sərmayəmdir, ağıl (və ya zəka) dinimin əsasıdır, sevgi dayağımdır, arzu bəbəyimdir (görən gözümdür), Allahı xatırlamaq yoldaşımdır, güvən xəzinəmdir, qayğı dostumdur, elm silahımdır, səbr arxalığımdır, məmnunluq qənimətimdir, təvazö (və ya alçaq könüllülük) qürurumdur, zövqlərə arxa çevirmə peşəmdir, doğruluq vasitəmdir, itaət iftixarımdır, mübarizə alışqanlığımdır və gözümün işığı (və ya mənim ən çox xoşuma gələn şey) isə namazdır.
232. Bir başqa vəsilə ilə Hz.Məhəmməd “Hikmətin (hər cürə alimliyin) başı (əsas) Allah qorxusudur, takvadır”— buyurmuşdur. İslam əxlaqı Allahdan qeyrisinə ibadət etməkdən vaz keçməklə başlayar: insanın öz-özünə ibadət etməsi (eqoizm), əlimizin məhsullarına ibadət (bütpərəstlər, batil inanışlar və s.) və insanın dəyərini düşürən hər çeşid rəftardan uzaq durmaq (ateizm, zülm və b.).
233. İslam irq, dəri rəngi, dil, doğulan ölkə əsaslarına dayanan qaçınılmaz, dözülməz bərabərsizlikləri silib ataraq şəxsiyyətin üstünlüyünün ancaq istisnasız hər kəsin əldə edə biləcəyi əxlaqi dəyərə dayanan olduğunu e’lan etmişdir (heç bir dinin, düşüncənin və fəlsəfənin bacara bilmədiyi bu xüsusu həyata keçirmişdir). Belə ki, Qur’anda buyurulur: “Ey insanlar! Şübhəsiz, sizi bir erkəklə bir dişidən yaratdıq. Bir-biriniz ilə tanış olasınız deyə sizi millətlərə və qəbilələrə ayırdıq. Əlbəttə ki, Allah qatında ən şərəfli olanınız, Ondən ən çox qorxanınızdır. Heç şübhə yoxdur ki, Allah hər şeyi bilir və hər şeydən xəbərdardır” (49:13).
234. Güzəl ayələr sırasında Qur’an müsəlman ümmətinə buyuruqlarını vermişdir, bax bu ayələr belədir:
- “Rəbbin qəti olaraq əmr etdi ki, ancaq ona ibadət edəsiniz, ana və ataya yaxşılıq edin. Ana və ya atadan biri və ya hər ikisi də sənin yanında yaşlanırsa və yoxsullaşırsa, bezmiş olduğunu “of” belə deməklə onlara hiss etdirmə, onları danlama, onlara gözəl və şirin sözlər söylə.
- Onlara mərhəmətlə təvazökar qanadlarını endir. Onlar üçün, “Rəbbim! Onlar məni kiçik olduğum zaman böyüdərkən necə mərhəmətli davrandılarsa, Sən də onlara eləcə mərhəmət eylə”— deyərək dua et.
- Rəbbiniz içinizdən keçənləri çox yaxşı bilir. Əgər əməli-saleh kimsələr olarsanız, şübhəsiz, Allah tövbə edənləri bağışlayandır.
- Əqrəbaya, yoxsullara, yolda qalanlara haqlarını ver. Olar-olmaz yerə də əlindəki malını dağıdıb sovrma.
- Şübhəsiz, malını dağıdanlar şeytanın qardaşlarıdır! Şeytan isə hər zaman Rəbbinin ne’mətlərinə qarşı çox nankordur.
- Rəbbindən yardım etməsini dilədiyiniz halda, vəziyyətin müsaidsiz olduğundan yardım edə bilməyib, üz çevirmək məcburiyyətində qalırsansa, onlara şirin və yumşaq söz söylə.

Qəti olaraq əli boynuna kilidlənmiş kimi simic olma. İsfərcılıq edərək də əlini tamamən açma. Sonra qınanar açıqda qalarsan.

Şübhəsiz ki, Rəbbin, qullarından dilədiyinin azuqəsinə genişlədir, dilədiyinə qısır. Mütləq ki, O, qullarından xəbərdardır və onları görür.

Qəti olaraq uşaqlarınızı yaşayış vasitəsi qorxusu ilə öldürməyin. Çünki onları da, sizi də qidalandıran Bizik. Şübhəsiz ki, onları öldürmək böyük bir günahdır.

Qəti olaraq zinaya yaxın durmayın. Çünki o biabırçılıqdır, pis bir yoldur.

Allahın öldürülməsini haram qıldığı bir cana haqlı bir səbəb olmadıqca qəti olaraq qiyməyin. Biz haqsız yerə öldürülənin sahibinə bir səlahiyyət vermişik. O da öldürmədə haqqı aşmasın. Çünki ona yetərinə yardım olunmuşdur.

Qəti olaraq yetiminə malına yaxınlaşmayın. Ancaq həddi-buluğa çatıncaya qədər onun malına ən gözəl bir şəkildə baxa bilərsiniz. Verdiyiniz sözü də yerinə yetirin. Çünki verilən sözdə borcluluq vardır.

Bir şeyi ölçərkən tam ölçün, tərəzidə çəkərkən də doğru tərəzi ilə çəkin. Bu sizin üçün daha xeyirli, nəticə e'tibarı ilə daha gözəldir.

Bilmədiyən bir şeyin arxasınca düşmə. Çünki qiyamət günündə qulaq, göz və ürək, bax bütün bunlar etdiklərinə cavabdehdir.

Yer üzündə təkəbbürlənərək yerimə. Çünki sən, əlbəttə, yeri yara bilməzsən, boyca da dağlara çata bilməzsən.

Bunlardan pis olduqları səbəbilə qadağan edilənlərdir, Rəbbinin sevmediyi xüsuslardır.

Bunlar, Rəbbinin sənə vəhy etdiyi hikmətlərdəndir. Qəti olaraq Allahla bərabər başqa İlahə ibadət etmə. Əks halda, qınanmış və qovulmuş olaraq cəhənnəmə atılırsan" (17:23-39).

235. Qur'anın bütün təşviqlərini burada bir-bir sayıb söyləmək çox yer alaçaqdır. Biz bunlardan ortalama insanın sosial davranışlarından bəhs edən bir başqasını xatırladaq:

"Allaha ibadət edin. Ona heç bir şeyi orta qoşmayın. Anaya, ataya, əqrəbaya, yetimlərə, yoxsullara, əqrəbə olan qonşulara, yaxın qonşulara, yanında olan dostlara, yolda qalanlara, sahib olduğunuz qullara yaxşılıq edin. Şübhəsiz, Allah lovğalanan və öyünən kimsəni sevməz.

Bunlar xəsislik edərlər və insanlara da xəsisliyi əmr edərlər. Allahın onlara lütfündən verdiyi ne'məti gizlədərlər.

Biz, kafirlərə alçaldıcı bir əzab hazırladıq.

Bunlar, mallarını insanlara göstərmək üçün xərcləyərlər. Allaha və axirət gününə iman etməzlər. Şeytan kimin dostu olarsa, o nə pis dostdur!" (4:36-38).

236. Bir başqa yerdə Qur'an müsəlman cəmiyyətinin ayırdedici xüsusiyyətlərini belə sıralayır:

"Mö'minlər ancaq qardaşdılar. O halda qardaşlarınızın arasını barışdırın. Allahdan qorxun ki, mərhəmət ediləsiniz.

Ey iman edənlər! Bir millət digər bir millətə rişxənd etməsin. Bəlkə rişxənd edilən millət rişxənd edəndən daha xeyirlidir.

Qadınlar da qadınlara rişxənd etməsinlər. Bəlkə rişxənd edilən qadınlardan daha xeyirlidirlər.

Bir-birinizi qınamayın. Bir-birinizə ləqəblər taxmayın. İman etdikdən sonra bir mö'minin fasiqliq ilə alınması nə pis şeydir!

Kim bunlardan tövbə etməzsə, bax onlar zalımların özləridirlər.

Ey iman edənlər! Zənn etmənin bir çoxundan çəkinin. Çünki zənnin bə'zisi günahdır. Bir-birinizin günah və nöqsanlarını araşdırmayın. Bir-birinizin qeybətini etməyin. Sizlərdən biriniz ölmüş qardaşınızın ətini yeməkdən xoşlanarmı? Ondan diksinərsiniz. Allahdan qorxun. Şübhəsiz ki, Allah tövbələri daima qəbul edər, çox mərhəmətlidir" (49:10-12).

Günah və onun islahı

237. Bu ayələrdə əxlaqi qaydalara kimsənin e'tirazi ola bilməz, ancaq insanın zəif yerləri də vardır. Çünki insan həm yaxşı, həm də pis ünsürlərdən əmələ gəlmişdir. Doğuşdan gələn günahlar insanı öfkəli (hirsli) edər, onda günah işləmə meyli əmələ gətirər və onu özündən daha zəif və onu durduracaq və ya qisas alacaq imkanları olmayan kimsələrə qarşı haqsızlıq etməyə sövq edər. Buna cavab olaraq daxilində daşdığı əsl davranışın gücü nisbətində insan səbəb olduğu qarşılığı az-çox aradan qaldırmanın çarələrini arar.
238. İslam günahları iki böyük sinifə ayırır: Allahın hüququna qarşı işlənmiş olanlar (imansızlıq, namazda e'tinasızlıq və s.) və insan haqlarına qarşı işlənmiş olanlar. Öz xüsusiyyəti gərəyi olaraq, insanın insana qarşı işləmiş olduğu günahı Allah bağışlamaz, bunu ancaq aldanılmış və ya haqqı yeyilmiş olan insan bağışlaya bilər. Bununla bərabər, bir başqa məxluqa, insana, heyvana və ya digər bir canlıya haqsızlıq edildiyində əslində iki günah işlənmiş olur: Yalnız aldanılmış olana deyil, Allaha qarşı da günah işlənmiş olur. Çünki günah sayılan davranışla ilahi buyruqlara da hörmətsizlik edilmiş olur. Ona görə başqa varlığa qarşı bir haqsızlıq edildiyində, günah işləndiyində, yalnız haqqını əlindən aldığımız qurbanımıza haqqını geri qaytarmaqla haqsızlığımızı islah etməyə çalışmaq qalınmamalı, eyni zamanda tövbə edib Allahdan da bağışlanmamızı diləməliyik. Çox yayılmış bir hədisində Hz.Məhəmməd qiyamət günündə bir kimsənin pişiyini bağladığı, onu ac buraxaraq ölümünə səbəb olduğu üçün cəhənnəmə atılacağından xəbərdar edir. Bir başqa hədisdə də Hz.Məhəmməd lazım olan qədər yemək verməmək, gücünün çatdığından artıq yük yükləmək kimi davranışlarda heyvanlara qarşı olan vəzifələrini yerinə yetirməyən insanların etmiş olduqları günahlara qarşı ilahi cəzaların veriləcəyindən bəhs etmişdir. Hz.Peyğəmbər zərurət olmadan ağacların kəsilmələrini belə qadağan etmişdir. İnsan oğlu Allahın yaratdığı şeylərin hamısından istifadə etməlidir, amma çox ölçülü bir şəkildə və israfsız etməlidir.
239. Başqasına qarşı edilmiş olan bir haqsızlığı islah etmənin bir çox yolu vardır: Bə'zən üzr istəmək yetərli olur və hər şey düzəlir, bə'zən də alınan haqqı geri qaytarmaq, verilməyəcək şeyin yerinə bir başqa şey vermək və s. lazımdır.
240. Başqalarına qarşı xoşgörməli olmaq və onları bağışlamaq İslamın tez-tez üstündə durduğu məşhur bir davranışdır. Qur'an bu cür davranışı öyrək belə deyir: "Rəbbiniz tərəfindən bağışlanmağa və genişliyi göylərlə yer

qədər olan, Allahdan qorxanlar üçün hazırlanmış olan cənnətə doğru qaçın. O takva sahibi olanlar, bolluqda və darlıqda, Allah yolunda xərcləyərlər. Öfkələrinin qarşısını alar və insanları bağışlayarlar. Allah yaxşılıq edənləri sevər” (3:133-134).

241. Bağışlama məsləhət edilir, amma (sadə insan göz qabağına gətirildikdə) qovuşdurmağa, qisasa da izin verilir. Digər bir çoxları arasında Qur'anın bu ayəsini bax bu şəkildə anlamaq lazımdır: “Pisliyin cəzası onun kimi bir pislkdir. Kim ona edilən pisliliyi bağışlayıb barişarsa, onun mükafatı Allaha aiddir. Şübhsiz ki, Allah zalımları sevməz” (42:40).

242. Allah ən bağışlayıcı insandan qarşılaşdırılmayacaq qədər çox bağışlayıcı və mərhəmət edicidir. İslamın Allaha verdiyi isimlər arasında Rəhman (ən böyük əsəgəyən), Təvvab (tövbələri ən çox qəbul edən), Afv (ən böyük əfv (bağışlamaq) edici), Qaffar (ən böyük bağışlayıcı) kimi adlar vardır. Allaha qarşı bir günah işləyənlər ardından günahlarından dərhal dönərlər, Allahı ən böyük xoşgörücü olaraq qəbul edərlər. Qur'anın bu iki ayəsi ilahi lütf və bağışlama mövzusunda İslami anlayışı gözəl qabağına sərir:

“Şübhsiz Allah, ona orta qoşulmasını bağışlamaz. Bunun xaricində istədiyini bağışlayar” (4:116).

“Ey öz əleyhlərində həddi aşan qullarım! Allahın rəhmətindən ümidinizi kəsməyin. Şübhsiz ki, Allah bütün günahları bağışlayar. Həqiqətən o, çox bağışlayan, çox mərhəmət edəndir (39:53).

243. Əgər imansızlıqdan üz çevrilər və Ondən əfv diləmək üçün Allaha yönəlilsə, Onun rəhmətindən hər şey ümid edilə bilər. İnsan çox zəifdir və tez-tez öz qərarlarından dönər: Həqiqi bir tövbə hər zaman ilahi bağış və əfvi qazandıra bilər. İslamda ilahi əfvi əldə etmək üçün heç bir formallıq, başqa insanların vasitəsinə ehtiyac yoxdur. Bunun üçün yalnız doğrudan-doğruya Allaha yönəlmək lazımdır, Ona heç bir şeyin gizli qalmadığı, hər şeyi bilən Allaha yalvarıb-yaxarmaq, tam səmimiyyətlə tövbə və peşiman olduğunu Onun özünə söyləmək lazımdır. Hz.Peyğəmbərin bu hədisində buyrulduğu kimi, “Allahın yaratdıqlarına olan sevgisi, ananın uşaqlarına olan sevgisindən çox daha üstündür”. Bir başqa hədisdə də belə deyilir: “Allah mərhəməti yüz hissəyə ayırdı, bunların 99 hissəsini Öz yanında saxladı, yer üzünə yalnız bir hissəsini endirdi. Bax bu bir tək hissəndir ki, yaradılmışlar arasında qarşılıqlı mərhəmət vardır”. Bir hədisdə də Hz.Peyğəmbər bizə Allahın bu sözlərini çatdırır: “Bir kimsə Mənə bir qarış yaxınlaşarsa, Mən ona bir qulac yaxınlaşaram. Kim Mənə bir qulac yaxınlaşarsa, Mən ona bir arşın yaxınlaşaram. Kim Mənim yanıma yeriyərk gələrsə, Mən ona qaçaraq gedərəm”. Qur'an qəti ifadələrlə “Şübhsiz, yaxşılıqlar pislilikləri silər” (11:114) buyurur, amma yaxşılığın da, pisliliyin də azad bir varlıq olduğu və Allahın hüriyyəti tam və mütləq olaraq qaldığından, yaxşılıqlar, Allahdan hər hansı bir günahın bağışlanmasını avtomatik olaraq həyata keçirə bilməzlər.

Qadağanlar

244. Qur'an yaxşılıq ilə pisliliyi müəyyən etmək üçün çox əhəmiyyətli xüsusiyyətlər daşıyan iki termindən istifadə edir:

a) Maruf: yaxşılıq mə'nasına gəlir. Hər kəscə yaxşı bilinən və hər kəs tərəfindən yaxşı olaraq qəbul edilən şeydir. "Uyğun, yerində, doğru" olanı bildirir.

b) Münkər: "Qərib, bilinməyən, alışmamış" mə'nasına gəlir. Hər kəscə pis bilinən və hər kəs tərəfindən pis olaraq e'lan edilən şeydir. "Qınanılacaq, ayıblanacaq" olanı bildirir.

Bir başqa deyişlə, Qur'an insan təbiətinə, onun dərrakəsinə güvənir. Çünki bə'zi kimsələr pislik etməyi uyğun görsələr belə, heç bir zaman pislikdə yekdillik və əməkdaşlıq olmaz. Qur'an mö'minlərinə "Siz ən xeyirli bir ümmətsiniz" (3:10) adını verir və bunun səbəbini də belə izah edir: "Yaxşılığı (maruf) əmr edər, pislüyə (münkər) mane olmalısınız".

Bir surə bu xüsusu daha da qəti olaraq ifadə edər: "Əsrə and olsun ki, insan mütləq itki (ziyan) içindədir. Ancaq iman edənlər, saleh əməllər işləyənlər, bir-birilərinə haqqı tövsiyə edən və səbri tövsiyə edənlər bunun xaricindədirlər" (Əsr surəsi).

245. Bilinən çeşidli pis davranışlarla əlaqəli əmrlər də vardır. Daha əvvəl işarət etdiyimiz kimi, bir sanksiya, açıq bir cəzanı istəyən hərəkətlər və yalnız o biri dünya cəzası ilə qorxudulan davranışlar vardır. Dövlətin təhlükəsizlik gücləri fəvqə'adə vahiməli bir vəziyyət olmadıqca bu sonuncu davranışlarla maraqlanmazlar.

246. Hz.Peyğəmbər son həcci zamanı verdiyi o məşhur vədə xütbəsində, bu üç sinif içində yer alan insan haqlarının sıxışdırılmayacağını e'lan etmişdir. Can, mal və şərəf. Həqiqətən də, İslam Cəza Hüququnun diqqətə aldığı bəlli-başlı günahlar bunlardır: Cinayət, vücuda verilən zərərlər, zina və qeyri qanuni əlaqələr (bütün bunlar cana qarşı işlənən günahlardır); oğurluq və yol kəsmə (mal və sərvətlərə qarşı olan günahlardır) və son olaraq da, iffət və namus mövzusunda iftira ilə spirtli içki içməkdir (şərəfə qarşı işlənən günahlardır). Bütün bu günahlar bu şəkillərdə cəzalandırılır:

247. Cana qarşı işlənən haqsızlıqların cəzası qisasdır. Yə'ni cana can, gözə göz, dişə diş. Ən azından prinsip olaraq bu belədir. Çünki edilən hərəkətin əsl səbəbinin nə olduğu məsələsi qarşımıza çıxar: Bu haqsızlıq qəsd olaraq edilmişdir, yoxsa təsadüf nəticəsindəmi olmuşdur? Ayrıca, qurbanın (və ya gərəkdiyində mirasçılarının) diyeti qəbul etməsi və ya düpbə-düz əfv (bağışlama) etməsi də mümkündür. Qəsdən bir cinayətin dəlili olduğu zaman dövlətin əfv etmə haqqı yoxdur; belə vəziyyətlərdə əfv etmə haqqı yalnız haqsızlığa uğrayana aiddir.

248. Qeyri-qanuni əlaqənin və zinanın vəziyyəti bambaşqadır: Tərəflərin arzusu günahın əhəmiyyətini azaltmaz. Hz.Peyğəmbər ədalət və özünü tənqid qavramını bu dünyada açıq cəza görməyi axirət əzabından üstün tutan səhabələrinin könlündə eləsinə inkişaf etdirmişdir ki, günahlarını e'tiraf etmək və qanuni cəzaya məhkum etmək üçün öz tərəflərindən könüllü olaraq Hz.Peyğəmbərin hüzuruna çıxırdılar. (Cinsi əlaqələr məsələsində, iki tərəfin də razılığı olduğu zaman, özləri e'tiraf etmədikcə, xarici bir dəlil ilə isbat etmək çox çətindir). Mö'minlərin imanını da bundan daha yaxşı ölçülə bilməz. Şeytana uymağı azaltmaq üçün İslam başqa tədbirlər də almışdır: Qadın və kişinin bir yerdə olmalarını, yaxın əqrəba olma-

yan qarşı cinsdən olan gənclərin nəzarətsiz görüşmələrini qadağan etmiş və hətta qadına küçəyə çıxdığı zaman və ya əcnəbilərlə qarşılaşdığında təsəttürə (örtüyə) bürünməsinə tövsiyə etmişdir. Cilvələr edərək əcnəbi erkəklərin diqqətini çəkmək qırağa dursun, bir müsəlman xanımı gözəlliyini və cazibəsini ərinə saxlamaq borcundadır. Təsəttürün qadın üçün başqa xeyirləri də vardır: Tarlalarda işləyən qadınlarla günəş şüalarına daha az məruz qalan qadınlar arasında, ayrıca quşun xarici tükləri ilə alt tükləri arasında böyük bir görünüş fərqi yoxdurmu? Həqiqətən də təsəttür dərinin cazibəsini və təzəliyini çox daha uzun zaman mühafizə edir. Üz və ya əllərin dərisi ilə ümumiyyətlə örtülü olan orqanlarımızın dəriləri arasında bir müqayisə etsək, bu həqiqəti görə bilərik. Təsəttür heç bir zaman içəri qapanmaq deyildir, yalnız əcnəbilərin diqqətini çəkməyi azaltmaq üçündür. Təsəttürün tuberkulyoza yol açdığını iddia etməyə çalışanlar, insanların güvənindən sui-istifadə edənlərdir. Bu xəstəlik qadınların heç örtünməyən xalqlar arasında, yalnız Afrikada deyil, Finlandiyadan İtaliyaya qədər çox inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə də geniş yayılmışdır. Yaxın zamanlarda aparılan tədqiqatlar bu həqiqəti gün üzünə çıxarmışdır. (Bu arada xatırladaq ki, təsəttürə riayət etməyənlərə qarşı qanuni cəza yoxdur).

249. Oğurluq, yol kəsmə və ya mala qarşı işlənən digər günahların çeşidli yönələri üzərində ayrıntılı bilgilər verməyə gərək görməyirik.
250. Qadınların namuslarına iftira atılmasına qarşı qanuni cəza qoymuş olması İslamın ayırıcı xüsusiyyətidir. O və ya bu qadın haqqında necə asanlıqla zənn edildiyi, dostlar arasında dilin cilovunun bütünlüklə buraxıldığı düşünülürsə, cəmiyyətin yararına olaraq İslamın qoyduğu bu əyləcin yerində olduğu, əlbəttə, qəbul ediləcəkdir. Bir qadın günahlandırılmaq istəndiyində, bunun hüquqi dəlillərini də gətirmək lazımdır; əks halda bir qadının şərəfinə ləkə sürtən zənn etmə və ya təxmin sahibləri şiddətlə cəzalandırılacaqlar.
251. Spirtli içkilərin qadağan edilməsi İslamın ən bilinən xüsusiyyətlərindən biridir. Qur'an bu qadağanı mərhələ-mərhələ etmişdir: "Səndən şərab və qumar haqqında soruşurlar. O ikisində böyük günah vardır. İnsanlara bəzi faydaları varsa da günahları faydalarından böyükdür, de" (2:219); "Ey inananlar, sərxoşkən namaza yaxın durmayın ki, nə dediyinizi biləsiniz" (4:43) və son olaraq da "Ey inananlar, şərab, qumar, tikilmiş daşlar, şans oxları bir pislidirlər, şeytan işidir. Bunlardan uzaq durun ki, qurtuluşa yetişəsiniz. Şeytan şərab və qumar ilə aranızda düşmənlik və kin soxmaq, sizi Allahı anmaqdan və namazdan uzaqlaşdırmaq istəyir. Artıq vaz keçdiniz deyilmi?"

Bu ayədə, Qur'anın spirtli içkilər ilə bütpərəstliyi eyni sinif içində topladığı, əlbəttə, diqqətlərdən qaçmayacaqdır. Hz.Peyğəmbər həyatda ikən bu qadağanlara əməl etməyənlərə qırx qırmanc vurdururdu. Xəlifə Hz.Ömər, sərxoşluğun qadınların iffət və namuslarına söyüş və küfr etmələrinə yol açdığını dəlil göstərərək bu cəzanı iki qatına çıxarmışdır. Qadınların iffətinə dil uzatmanın Qur'anda bildirilən cəza qırx dəyənək olduğuna görə, spirtli içki içənlər üçün də eyni cəza verilməlidir. Həm sağlıq, həm də əxlaq üçün zərərli olan bu içkilərdən qaçınılmalı olsa idi,

- həm böyük xərcdən, həm də neçə ailələr hüzurə qovuşmuş olardı!
252. Cəzası hakimnin insafına buraxılmış davranışlar arasında hər çeşid (lotereya, at yarışları və s.) qumar oyunlarını göstərə bilərik. Kazinolardakı bədbəxtçilikləri kim bilmir? Asan qazanc (və ya qeyri-qanuni qazanc) ümid və xəyali ilə neçə-neçə ailələr dağılmış və dağılmaqdadır! Məllət həcmində oynanan lotereyalar ölkə zənginliyinin adil paylaşmasını yavaş-yavaş dəngəsiz hala gətirməkdədir. Bu dəngəsizlik bütün iqtisadi fəlakətlərin mənbəyidir və siyasətə belə təsir göstərir.
253. Hz.Peyğəmbər cəmiyyəti, xüsusilə də dövlət mə'murlarını rüşvət və anarxiyadan təmizləmək qayəsilə ən ağır ifadələrdən istifadə etmiş və "Rüşvət verən də, alan da cəhənnəmlidir" — demişdir. Bir gün vergi toplayanlardan biri Hz.Məhəmmədin hüzuruna gəlib ona hesabları təqdim etdi və sonra belə dedi: "Bax bunlar dövlət xəzinəsinin gəlirləri, bunlar da mənə hədiyyə olaraq verilənlərdir". Buna çox hirsənən Hz.Peyğəmbər ayağa qalxdı və camidə bir nitq söyləyərək, "Bu vergi toplayan mə'murlar analarının evlərində qalsınlar və onlara hədiyyələrin gəlib-gəlməyəcəklərini görsünlər" — dedi. Ərinin xəbəri olmadan Xəlifə Hz.Ömər in xanımı bir gün Bizansa gedən rəsmi bir şəxs ilə imperatrichəyə bir hədiyyə yolladı. O da ona qiymətli bir boyunbağı göndərdi. Xəlifə bunu öyrəndiyində boyunbağını dövlət xəzinəsinə verdi və arvadına onun göndərmiş olduğu hədiyyənin dəyərini ödədi.
254. İnsanların gözəl əxlaq sahibi olmaları qayəsilə bir gün Hz.Peyğəmbər belə buyurmuşdur: "Əsla zəmanəyə küfr etməyin, bununla Allaha küfr etmiş olursunuz, çünki gecə və gündüzü bir-birinin ardınca gətirən Odur". Müasirlərimiz üçün də keçərli bir xəbərdarlıqdır bu. Həm də gündə bir neçə dəfə zəmanəyə lə'nət oxumaq, öz bütpərəstliyimizi sübut etməkdən başqa nəyə yararlar ki?
255. İslam heç bir zaman imkansız olanı istəməz, amma İslam şəxslərin və cəmiyyətlərin əllərindəki bütün çarələrə baş vuraraq, insan davranışlarının həyatın bütün sahələrində sürəklilə düzəldilib yaxşıya doğru yönəldirilməsini gözləyər. Məsuliyyətlik də şəxsi olacaqdır, Qur'anın bildirdiyi kimi: "Hər kəsin qazandığı yaxşılıq öz yararına, pislilik də özünün zərərinədir" (2:286). Əsl bir insan başqaları edir deyər pislilik etməyə yol verməz. Başqalarının biabırçılıqlarını təqlid etmək yerinə, onlara daha ziyadə yaxşılıq və xasiyyət bütünlüyü nümunəsini vermək lazımdır.
256. Bu hissəni ümumi sosial davranışlar mövzusunda xəbərdarlıqlarla bitirək. Yaxşı qonşuluq barədə Hz.Məhəmməd belə buyurmuşdur: "Cəbrayıl mənə qonşu haqlarını o qədər çox xatırlatdı ki, bir ölünün mirasından yaxın əqrəbalara olduğu kimi, qonşuya da veriləcəyindən də şübhə etdim". Hz.Peyğəmbər, bir müsəlmanın qeyri-müslüm belə olan qonşularla necə davranılmasının şəxsi nümunəsini vermişdir. Rəvayətlərə görə, Hz.Peyğəmbər Mədinədə bir yəhudiyə qonşu olan bir evdə yaşayırmış, onun tez-tez könlünü almaqdan xoşlanırmış və bu yəhudi qonşu xəstələndiyi zaman onun vəziyyətindən xəbərdar olmaq və kömək etmək üçün onun ziyarətinə gedərmiş. Başqaları ilə gündəlik əlaqələr mövzusunda gəlincə, Hz.Peyğəmbər xüsusda "Bir kimsə özü üçün sevib istədiyini, qardaşı (dostu) üçün də sevib istəmədikcə həqiqi mö'min ola bilməz" — deyirdi.

Bir başqa səfər də “İnsanların ən xeyirlisi, başqalarına yaxşılıq edəndir” — buyurmuşdur. Qur’an konkret bir hadisədən, məkkəli köçkünləri qonaq etmiş olan mədinəli ilk müsəlmanlardan bəhs edir və onları yaşayan və uygulanan İslamın bir modeli olaraq təqdim edir: “Özlərinin ehtiyacları olsa belə, (onları) öz canlarından üstün tutarlar” (59:9).

257. Və nəticə olaraq:

“Ey iman edənlər! Özünüzün, ana və atanızın və yaxınlarınızın əley-hində olsalar belə, zəngin və ya yoxsul da olsalar, ədaləti tam yerinə yetirərək, Allah üçün şahidlik edənlər olun” (4:135).

İSLAMIN SİYASƏT SİSTEMİ

258. İslamın həyat anlayışı bədən və ruhun əməkdaşlığı əsasına dayandığı üçün, din ilə siyasət, cami ilə kazarma arasında çox sıx bir bağın qurulmuş olması normaldır. İslam sosial anlayışı baxımından ictimaidir. İctimai həyatı üstün tutar, müştərək bir yönə (Kə'bəyə) yönəlik toplu namaz qılınmasını, oruc tutulmasını və yer kürəsinin bütün nöqtələrindəki mö'minlərin eyni anda bayram etmələrini və qadın, kişi — hər bir müsəlmanın əsas vəzifələrindən biri olan Allahın Evinə (Kə'bəyə) həcc edilməsini istər. Şəxsi cavabdehlik üzərində ciddi olaraq durur və şəxsiyyətin inkişafını da unutmaz, ayrıca şəxsləri tək bir bütün halında, Müsəlman Ümməti içində toplayıb təşkilatlandırır. Sinifi və ya bölgəsi nə olursa-olsun, hər kəsə eyni qanun istiqamət verir və irəlidə görəcəyimiz kimi, eyni rəhbər, yə'ni xəlifə dünyadakı bütün mö'minlərdən bağlılıq əhdi (biat) alar.

Millət

259. Bəşər topluluğunun içində sıra ilə bu iki zidd əyilim görülür: Bir mərkəzçi, digəri mərkəzdənqaçan. Bir tərəfdən ayrı-ayrı şəxslər, bə'zən könül razılığı ilə, bə'zən də basqı ilə qoşalaşar, ailələr, qəbilələr, şəhərdövlətlər, dövlətlər, imperatorluqlar halında bir araya gəlirlər. Digər tərəfdən, eyni ana və atadan əmələ gəlmiş qruplar, ayrı, azad və digər əqrəbalardan uzaq bir həyat yaşamaq üzrə böyük qrupdan qopub ayrılırlar. Onlar ara-sıra başqa yerdə daha yaxşı yaşamaq imkanı tapmaq və hər kəsi bəsləyəcək şərtlərdən yoxsul torpaqlar üstündə yaşayan kimsələrin üzərindəki yükü yüngülləşdirmək qayəsi ilə dostca bir ayrılığı seçirlər, arasıra da ehtiraslar, savaqlar və ya daha başqa səbəblərdən ortaya çıxan çətinliklərlə bu yolla gedərlər.
260. İnsanlığın ortaqlar bir kökdən gəldiyinin tam bir ittifaqla qəbul edilməsinə baxmayaraq, iki faktor insan cəmiyyətinin fərqli olmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır: Ölüm və ayrılıq. İnsan yaxın əqrəbalarına, atalarına könlüdən gələn bir bağlanma hissi duyar, amma ortaqların ölümü ilə birlikdə bağlanma nöqtəsi itir və sayları gündən-günə çoxalan geridə qalanlar arasındakı əqrəbalıq, get-gedə tə'siri azalan bir əhəmiyyətə və sakinə çevrilir. Ayrılığa gəlincə, məsafə insanlara sadəcə əqrəbalıq bağlarını unutdurmaqla qalmaz, eyni zamanda, tarixin bizə göstərdiyi kimi, aşılmaz əngəllər də ortaya çıxarar. Çünki artıq eyni dildə danışılmır, eyni faydalar gözlənilmir, müdafiə ediləcək eyni dəyərlər də qalmır.
261. Miladdan sonra yeddinci yüzildə, İslamın əmələ gəldiyi zaman, irq, dil, doğulan yer və digər ilk qanunlar, çoxdan istisna olmaqdan çıxaraq keçərli qaydalara çevrilmişdilər. Bu hökmlər, yaxşıca kök salmış və təbiiləşmiş bir qavram halına gəlmişdir. Dünyanın dörd bir yanında vəziyyət eyni idi: Ərəbistanda, Afrikada, Asiyada, Amerikada və hər yerdə. İslam bu vəziyyəti pis adətlər arasında saydı və buna qarşı tapmanın yollarını aradı.

262. Egoizm və acgözlüyün hər bir kəsin hər kəsə qarşı savaşmasını qaçınılmaz hala gətirdiyi bir dünyada, ailə, soy və hətta qəbilənin birləşdirici bağları müdafiə və güvənlik ehtiyaclarına kafi olmaqdan uzaqdı. Ona görə, müharibə edənlər tərəfindən təzyiq yolu ilə bə'zən qəbilədən daha böyük qruplar əmələ gəlirdi, amma bunlar bütün vətəndaşlar arasında bir fayda meydana gətirməkdən aciz idilər. Ona görə də bu sün'i birlik hər zaman bölünüb parçalanma qorxusu altında idi.
263. Bəşər cəmiyyətinin bu cəbhəsinin inkişafının minlərcə illik tarixinə girmədən, bu güvənlik qayəsini gerçəkləşdirməyə, xaricdən baxıldığında, xeyli güclü görünən çağımızın "milliyyətçilik" qavramını nümunə olaraq almağımız kifayətdir. Şayəd milliyyətçilik dil, irq və ya doğulan yer bənzərliyi əsasına dayanırsa, söyləməyə lüzum yoxdur ki, o zaman milliyyətçilik sürəklilə olaraq əcnəbilər məsələsi ilə qarşı-qarşıya qalacaqdır. Bu mə'nada hər milliyyətçilik, bütün dünyanın sakinlərini heç bir zaman əhatə etməyəcək qədər dardır. Bu səbəblə də, daima çatışmalar, döyüşlər təhlükəsilə qarşı-qarşıya qalacaqdır. Əslində, bu milliyyətçilik bağı da qəti və güvənli deyildir; iki qardaş bir-birinə düşmən ola bilər, bunun yanında ortağ ideologiyaya sahib olan iki əcnəbi isə dost ola bilər.
264. Qur'an dil, dəri rəngi və ya təbiətin qaçınılmaz başqa bir hadisəsinə dayanan hər cürə üstünlüyü rədd edir və tək şəxsi üstünlük olaraq takvanı (tam dindarlığı) əsas alır. İdeologiya cəmiyyətin (İslam, əslində, bu ideologiyanın özü olduğu üçün), İslamdakı "milliyyətçiliyin" əsasıdır. Dini yayılmacılığı qəbul etməyən dinləri bir yana buraxaq; bütün dünya insanlığını qucaqlamaq qayəsini daşıyan dinlər arasında İslam, bu ayırıcı keyfiyyəti ilə özünü göstərir: İslam, dünyada arxasına dönməyi istəməz, əksinə, bədənlə ruhu bir bütün olaraq ələ alar, ikisinə birdən sahib çıxar. Müsəlmanların bu irqlər və bölgələr üstü qardaşlığını nə dərəcədə mənimşədiyini tarix göz qabağına sərməmişdir. Bu gün də onlardakı bu duyğu, əksinə nisbətlə, daha az canlı deyildir.
265. Diqqət edərsək, zamanımızda milliyyət dəyişdirmə, vətəndaşlığa alma tətbiqi bütün "millətlərdə" vardır və həyata keçirilməkdədir. Fəqət yeni bir dil, yeni bir dəri rəngi, yeni bir yurdun içinə qatılma, köhnə dilə, köhnə dəri rənginə, keçmiş yurda az-çox şərəf qırıcı bir arxa çevirməklə həyata keçir. Milliyyət dəyişdirmədəki bu vəziyyət yeni bir ideologiyaya qatılmada əsla görülməz. Başqalarına görə milliyyət özü e'tibarilə təbiətin vaz keçilməz bir hadisəsidir. İslama görə isə yalnız və yalnız insanın iradəsinə və üstün tutmasına bağlıdır.

Beynəlmiləlciliyi gerçəkləşdirmənin yolları

266. Daha əvvəl işarət etmiş olduğumuz hər kəs üçün iman, qanun, qiblə və beynəlxalq görüşmə (həcc) yeri kimi çarələrdən başqa, İslam beynəlmiləlciliyə qovuşmaq üçün tamamilə özünə məxsus bir təşkilata da sahibdir: Beynəlmiləl xəlifəlik təşkilatı.
267. Hz.Məhəmməd özünün Allah tərəfindən insanlığın bütününə göndərildiyini və elçilərin sonuncusu olduğunu e'lan edirdi: — Sonuncu, dolayısıyla qiyamət qopana qədər keçərlidir. Onun tə'limi irq və sınıf bərabərsizlikləri-

ni ortadan qaldırır. Üstəlik, bütün təşkilatları ilə təchiz edilmiş bir dövlət halında təşkilatlandırdığı cəmiyyətinin içində Hz.Məhəmməd maddi, mə'nəvi və digər bütün səlahiyyətləri şəxsən həyata keçirmiş və istifadə etmişdir. Bu səlahiyyətlər vəfatından sonra miras olaraq dövlətin başına keçən xəlifələrinə keçmişdir, yalnız bu fərqlə ki, xəlifələr peyğəmbər deyildilər, ona görə də vəhyləri almamışlar. Hz.Məhəmməd hər zaman bir ümmət həyatının gərəклиyi üstündə durmuş və hətta bu xüsusda xəlifəsini tanımadan ölən birinin büt-pərəst olaraq öləcəyini söyləyəcək qədər irəli getmişdir. İslam cəmiyyəti içindəki birlik mövzusunda da tə'kid etmiş və "camaatdan ayrılan cəhənnəmə gedər" demişdir. ✽

268. Hz.Məhəmmədin zamanında belə, Efiopiyada, Məkkədə (Hz.Peyğəmbər tərəfindən bu şəhər fəth edilməzdən qabaq) — İslam dövlətinin sərhədləri xaricində, könüllü olaraq və ya təzyiq altında yaşayan fərdlər və hətta qruplar var idi. Bu qeyri-müslüm bölgələrdən bə'ziləri dini xoşgörünüşü bilmir və müsəlmanlara əziyyət edirdilər (Məkkə şəhər-dövləti ilə Bizans imperiyası belə davranırdı). Xristian Efiopiya kimi digər bə'ziləri isə, vicdani məsələlər qarşısında liberal bir siyasət izləyirdilər.
269. Az əvvəl gördüyümüz kimi, xəlifə, Hz.Peyğəmbərdən maddi və mə'nəvi olmaq üzərə iki səlahiyyəti miras almışdır: Hz.Peyğəmbər kimi o da camaidəki namazda iman və dünya işlərində də dövlətin başında rəhbərdir.
270. Hz.Peyğəmbər ona and verilərək (biət) və ya itaət müqaviləsi edilərək tanınırdı. Seçildikdən sonra xəlifələrə də and verildi. Dövlət təşkilatının təməli rəhbərlə, rəhbərlik altında olanlar arasında həyata keçirilmiş bir müqavilədir. Uygulamada, bu andı içənlər xalqın ən çox təmsil səlahiyyətini daşıyan insanlardır. Müqavilə şəkli altında verilən bu səsvermə, müqavilənin gerçəkləşdirilməsi imkanını da içində saxlayır, dolayısılə eyni yüksək şəxsiyyətlərin cərarı ilə vəzifədən alınmağı da əhatə edir.
271. Hz.Məhəmməd öz cəmiyyətinə Allahın elçisi sifətilə rəhbərlik edirdi. Ortaya qoyduğu və ondan sonra gələnlərə buraxdığı qanun da ilahi mənbəlidir. Xəlifələri üçün Allahın səlahiyyətləri gerçəklik olaraq var olmağa davam edər. Çünki onlar Allah Elçisinin xəlifəsidirlər. Fəqət onların ilahi vəhyləri alma imkanları yoxdur, dolayısılə qanun qoyma mövzusunda səlahiyyətləri məhduddur: Hz.Peyğəmbər tərəfindən Allah adına qoyulmuş qanunları ortadan qaldıra bilməzlər. Bununla bərabər, onlar bu qanunları sadəcə şərh etməklə qalmaz, Hz.Peyğəmbərin zamanındakı qanunun səssiz qaldığı vəziyyətlərdə yeni qanunlar da qoya bilərlər. Bir başqa deyişlə, xəlifə ən azından, qanunla əlaqəli xüsuslarda bir despot ola bilməz: Konstitusiyaya dayanan bir rəhbərdir və hər hansı bir vətəndaş kimi ölkənin qanunlarına tabedir. Şəxsən Hz.Peyğəmbər tərəfindən ortaya qoyulmuş adət və ən'ənelər, müsəlman dövlətinin rəhbərinin qanun üstündə olmamasını lazım bilmişdir. Belə ki, tarix göstərir ki, xəlifələr hər zaman Xəlifə Hz.Əbu Bəkirdən bu günə qədər ən sadə vətəndaşlar, hətta qeyri-müslümlər tərəfindən ölkənin məhkəmələrində hakim qarşısına çıxarılmışlar:
272. Xəlifəliyin nəzəriyyə və praktikası müsəlman cəmiyyətinin içində hər zaman eyni olmamışdır. Xəlifəlik tarixinin qısa bir xülasəsini vermək bu gündü vəziyyəti anlamaq üçün yararlı olacaqdır.

Xəlifəliyin tarixi

273. Siyasət mövzusunda Qur'an sadəcə krallıq fərziyyəsini göz qabağında tutur (yaxşı və pis krallardan bəhs edir) və respublika kimi digər hökumət şəkillərinə heç müraciət etmir. Hz.Peyğəmbər vəfat etdiyi zaman bu mövzuda fikir ayrılıqlarının olması belə göstərir ki, yerinin necə doldurulacağı mövzusunda Hz.Məhəmməd açıq-aşkar tə'limat buraxmamışdır. Bə'zi qruplar o zaman dövlət iqtidarını Hz.Peyğəmbərin şəxsən ailəsinin mirası olaraq mühafizə etmək istədilər. Hz.Peyğəmbər heç bir erkək övlad buraxmadığı üçün, əmisi Hz.Abbas və ya Hz.Əli onun yerinə alacaq ən yaxın əqrəbələri idilər. Digərləri, seçiləcək nümayəndə mövzusunda aralarında fərqli fikirlər daşımalarına baxmayaraq, şəxsi bir seçki istədilər. Ən çox səs seçim mövzusunda fikir birliyinə verildi. Diqqət etməliyə ki, beləcə gerçəkləşdirilən hökumət şəkli atadan oğla keçən monarxiya ilə respublika arasında olan bir şəkildir. Çünki xəlifə ömür boyu seçilmişdir, seçki onu respublikaya, iqtidar surəsi isə monarxiyaya yaxınlaşdırırdı. Başlangıçdan e'tibarən seçilən xəlifə qarşısında müxaliflər oldu. Daha sonralar isə, zaman-zaman cəmiyyəti qana bulayan rəqib xəlifə namizədləri belə görüldü. Bunun üzərinə sonunda tətbiqatda hər hansı bir xanədana bağlandı. Beləliklə, ilk Əməvilər xanədanı, ardından onların yerini alan Abbasilər ortaya çıxdılar. Abbasilər İspaniya kimi uzaq əyalətlərdə hakimiyyət qura bilmədilər. Oralarda azad müsəlman kralların xanədanları xəlifə rütbəsini almağa cəsarət edə bilməməklə bərabər, hökmranlıqlarını sürdürüdürlər. Müsəlman dünyasının çox sayda xəlifə görməsi üçün iki yüz il daha lazım idi: Bağdad, Qurtuba və Qahirə (Fatimilər) xəlifəlikləri. İslama keçən Türklər yeni bir ünsür gətirdilər: Əvvəl əsgərlərlə tə'min etdilər, sonra komandirlər, dolayısıyla da dövlət rəhbərləri verdilər. Xəlifənin yanında bir "komandirlər komandiri", ardından bir "sultan", idarəçilikdə dövlət səlahiyyətlərini paylaşdılar. Ölkə idəsi xəlifə adına idarə edən sultana aid idi. Bu vəziyyət macərəçilərin ehtiraslarını qamçılıdı və əyalətlər müstəqilləşdilər. Valilik "xanədanları" ortaya çıxdı. Onların da yerini başqa macərəçilər aldı. Xəlifə lazım olduğu zaman həyata keçmiş olan faktları təsdiq etməkdən başqa bir şey edə bilməyirdilər. İlk öncə Qahirə Fatimi xəlifəliyi yox oldu və onların krallığı Bağdad xəlifəliyini tanıyan bir Türk valilər xanədanına keçdi. Bağdad Tatarlar tərəfindən talan edildiyində, xəlifəlik mərkəzi Qahirə oldu. Daha sonra Osmanlı Türkləri orada iqtidarı ələ aldılar və Abbasilər xəlifəliyi xanədanını ortadan qaldırdılar. Daha sonra isə İspaniya xəlifəliyini Fasda yenidən quraraq, ölkəni xristian fatihlərinə buraxdılar. İstanbul (Türk) ilə Dehli (Monqol) xəlifəlik iddiasında oldular. İmperatorluqları nə qədər böyük olursa-olsun, bunlar yalnız hökmranlıq sahələri içində qəbul edildilər. Onlardan əvvəl, heç deyilsə xəlifənin bir qüreyşli (Hz.Peyğəmbər dövrünün məkkəli ərəblərin soyundan) olması şərtinə riayət edilirdi. Nə türklər, nə də monqollar bu xüsusiyyəti daşıyırdılar, fəqət biz bu mövzuya təkrar dönəcəyik.

Monqollar ingilislər tərəfindən Hindistandan qovuldular; İstanbul Türk xəlifəliyi öz vətəndaşları tərəfindən qaldırıldı. Ayrıca yalnız respublika

şəklini qurmaqla yetinmədilər, dövlət rəhbərlərinin xəlifəlik rütbəsini özündə daşmasını da istəmədilər. Xəlifəliyin səlahiyyət və imtiyazları (Ankaradakı) Böyük Millət Məclisinə qismən dövr edildi. Fəqət bu Məclis o səlahiyyət və imtiyazları nə istədi, nə də onlardan istifadə etdi. Son Türk xəlifəsi, Hz.Peyğəmbərdən sonrakı yüzüncü xəlifə, İkinci Əbdülməcidi Parisdə sürgündə öldü. Bu arada müasir tarixilə birlikdə, Fas xəlifəliyi Fransanın mandatı halına gəldi.

274. Burada bə'zi müşahidələr yararlı olacaqdır. Hz.Peyğəmbər xəlifəliyin ondan sonra ancaq otuz il sürəcəyini və ardından müsəlmanların "qatı" bir səltənətləri olacağını əvvəlcədən xəbər vermişdi. Ayrıca Hz.Peyğəmbərin xəlifəliyin Qureyş qəbiləsinin səlahiyyəti içində olduğunu söylədiyi rəvayət edilir. Bu son direktivi nəyə görə vermiş olduğu bilinmir. Fəqət Hz.Peyğəmbərin şəxsən həyata keçirdiyi uygulama belə bir məcburiyyətin doğruluğunu göstərmir. Çünki tarixə baxdığımızda, Hz.Məhəmmədin Mədinəyə gəlişindən və bir dövlət qurmasından e'tibarən, sülhpərvər (həcc kimi) qayələr üçün olduğu qədər əsgəri səfərlər üçün də çeşidli bölgələrə getmək üzrə baş şəhəri ən az iyirmi beş kərə tərk etdiyini və hər dəfəsində də yerinə bir vəkil tə'yin etdiyini görürük. O, yerinə baxmaq üçün hər zaman eyni şəxsi seçməyirdi: Biz bu vəkillərin mədinəli, qureyşli, xınanəli və digər qəbilələrdən olduqlarına şahid oluruq. Vəfatından üç ay əvvəl, həccə getmək üçün şəhərdən ən son dəfə ayrıldığında da baş şəhərdəki "xəlifəliyi" bir kora əmanət etmişdi (və bu, bu cür olan ilk əmanət deyildi).

Bir digər nöqtə: Xəlifə olaraq Hz.Əbu Bəkirin seçkisi zamanı, bir-birinə bağlı bir çeşid iki hökmranlıq, eyni anda iki xəlifəlik də təklif edilmişdi*. Praktiki səbəblərə görə bu təklif o zaman rədd edilmişdi. Yəni də bu hökumət şəkli İslamda izin verilən şəkillərdən biri olaraq qəbul edilmişdir. Çünki bu tip hökumət görünüşü (dövlət rəhbərliyində Hz.Harunun Hz.Musaya yardımçılığında (müavinliyindən bəhs edilir), Qur'an tərəfindən təsdiq edilmiş və eyni şəkildə şəxsən Hz.Peyğəmbər də Ümməndə bu hökumət şəklini mühafizə etmişdir (Ümməndə İslama girmiş olan Cəfər ilə Abd birlikdə hökuməti idarə edirdilər).**

275. Bu gün, İslam dünyasında xəlifəlik mövcud deyildir. Fəqət kütlələr belə bir xəlifəliyin gerçək bir həsrətini hiss etməkdədirlər. Müsəlmanlar indinidən azadlıqlarına qovuşmaqdadırlar və hissə-hissə öz mənlilərini yenidən fəth etməkdədirlər. Dünya çapında bir xəlifəlik təşkilatı gerçəkləşdirməkdən əvvəl, bölgələr arasında rəqabətlər və incimələrin qarşısını almaq üçün, lazım olan dəyişikliklər aparılaraq, əvvəlcə Hz.Peyğəmbər zama-

* Bu xüsus İbni Hişəmdə anlaşıdır. İbni Sə'd isə (III/1 s. 151), ayrıntılar verir və Hz. Peyğəmbərin bə'zi uygulamalarına dayanaraq belə deyir: "Əbu Sə'id əl-Hudri anlaşıdır: Hz. Peyğəmbər son vəfasını verdiyi zaman, Ənsarın nətiqləri ayağa qalxdılar və onlardan biri: Ey Məkkəli köçkünlər (muhacirun), Hz. Peyğəmbər sizin aranızdan birini vali tə'yin etdiyi hər səfərinə, bizim aramızdan birini də ona müavin verirdi. Ona görə bizlər bu iqtidarın (xəlifəliyin) biri sizdən, digəri isə bizdən olmaq üzrə iki adam tərəfindən idarə olunması qənaətindəyik, dedi". Əd-Diyarbakri, ilk təklilin rədd edilməsinin ardından bir razılıq göstərən kimi görünən üçüncü bir rəvayəti nəql edir: "Ənsar belə dedi: Bu gün siz aranızdan birini tə'yin edin, o öldüyündə biz onun yerinə öz aramızdan birini seçərik; o da öldüyündə onun yerinə muhacirlərdən biri seçilər. Bu şəkildəki seçki İslam ümməti var olduqca əbədiyyən belə davam edər".

** Hz. Peyğəmbərin onları İslama də'vat edən məktubu əlimizdədir və biz bu məktubda bunları oxuyuruq: "Əgər ikiniz də İslama girsəniz, ikinizi də rəhbər tə'yin edəcəyəm; ləqət İslama girməyi rədd etsəniz, o zaman krallığınız əlinizdən gedəcəkdir".

nında istifadə olunmuş formulalardan yararlanmaq olar. Bir xəlifəlik şurası qurula bilər. Bu şurada Sünni, Şiiyə, Qureyşi və Qureyş xaricində bütün müsəlman dövlət rəhbərləri yer ala bilərlər və sıra ilə, məsələn, bir illiyinə bu şuranın rəhbərliyini həyata keçirə bilərlər...

İslam dövlətinin fəaliyyəti

276. İslam dövlətinin yerinə yetirməsi lazım olan vəzifələri dörd hissəyə ayırmaq mümkündür: (Mülki və hərbi idarəni üçün alan) idarə etmə, qanun qoymaq, ədalət və mədəniyyət.
277. İslamda idarə etmə hər hansı bir modern dövlətdəki ilə demək olar ki, eynidir. Ona görə bu mövzu üzərində çox durmağa gərək yoxdur. Burada yalnız bunu xatırlatmalıyıq: Səlahiyyət yalnız Allaha aiddir və bu istisnasız hər kəsin rifahını yerinə yetirmələri üçün insanlara ancaq əmanət olaraq verilmişdir.
278. Qanun qoyma səlahiyyətinə gəldikdə isə, bu səlahiyyət, daha əvvəl işarət etdiyimiz kimi, Allah kəlamı, maddi və mə'nəvi bütün sahələrdəki hər bir qanunun qaynağı və əsası olan Qur'ana bağlıdır. Buna görə də məhdud bir hərəkət sahəsinə sahibdir.
279. Ədliyyə bütün insanların qanun qarşısında bərabər olmalarına dayanır. Bu elə bir bərabərlikdir ki, vətəndaşları qarşısında dövlət rəhbəri belə istisna ola bilməz. Qur'an çox əhəmiyyətli daha bir hökm gətirmişdir. İslam dövlətinin müsəlman olmayan sakinləri ayrı bir xüsusiyyətə sahibdirlər. Yə'ni, hər camaatın mədəni hüquqda olduğu qədər cəza hüququnda da öz qanunlarına görə qərar verən ayrı məhkəmələri və ayrı hakimləri vardır. Qur'an yəhüdlərdən Tövrat qanunlarını, xristianlardan da İncil qanunlarını həyata keçirmələrini istəyir. Tərəflərin fərqli camaatlardan olduqları zaman, xüsusi hökmlərin bu qarışıqlıqları həll etməsi lazımdır və bu vəziyyətdə belə məhkəmələri həyata keçirmək üçün beynəlxalq xüsusi hüquqlardan istifadə olunur.
280. Mədəniyyət İslam dövlətinin varlıq səbəbidir. Biz bununla Allah kəlamının bu dünyada yerləşdirilməsini qəsd edirik. Gündəlik davranışlarda özünü yalnız ilahi qanuna uydurmaq deyil, eyni zamanda İslamın nə demək olduğunu başqalarına da hiss etdirmək üçün xarici ölkələrə dəvətçilər göndərmək də hər müsəlmanın və xüsusilə dövlətin başlıca vəzifəsidir. Bu xüsusda Qur'anın verdiyi hökm əsas alınır: "Dində məcburiyyət yoxdur!" (2:256). Zorlamadan tamamilə uzaq olan bu prinsip, tam əksinə, sürəklili və mənfəət gözləmədən bir mübarizəyə, inandırma mübarizəsinə dəvət edir.

Hökumət idarəsi

281. İslam hökumətin xarici şəklinə heç əhəmiyyət verməz. Yetər ki, o hökumət insanın iki dünya xoşbəxtliyinə qayğı ilə yanaşsın və Allahın qanunu tətbiq olunsun. Bu qədəri İslama yetər. Ona görə konstitusiyaya məsələsi ikinci sırada yer alır. Daha əvvəl bildirdiyimiz kimi, bir çox rejim arasında respublika, monarxiya — iki idarəçilik İslam cəmiyyətində qəbul edilir.

282. Əgər qayə tək bir rəhbərlə gerçəkləşdirilsə, bu rəhbər qəbul edilir. Bir dövrdə və bəlli bir vəziyyətlərdə "Mö'minlərin əmri" və ya digər adı ilə xəlifə üçün lazım olan xüsusiyyətlər tək bir adamda rastlanmırsa, hökumətin ən yaxşı şəkildə işləməsi üçün bir iqtidarı sevə-sevə qəbul edər. Bu xüsusda keçmiş bir peyğəmbərin Qur'anda (2:246-247) anılan vəziyyəti nümunə alır. Bu Peyğəmbərə bağlı olanlar, başlarına onları yurdlarından qovmuş və uşaqlarından ayırmış bir düşməyə qarşı onları döyüşə və qələbəyə götürə biləcək bir kral seçilməsini istəmişlər. Bir peyğəmbərin varlığına və hətta bu peyğəmbər vasitəsilə bir kralın təyin edilməsi, bu yolda hansı nöqtəyə qədər gedə biləcəyini göstərir. Belə bir vəziyyətdə din işlərinin dünya işlərindən ayrılmış olacağı doğrudur; amma bu ayırım sözdə deyil, bir cür ixtisaslaşmadan ötrü, yalnız "vəzifəlinin" şəxsinə həyata keçirilən bir ayırımdır. Yoxsa həyatın bu iki cəbhəsi arasında tam mə'nası ilə qopmanı lazım bilən bir ayırım deyildir. Həqiqətən də, bu iki sahənin heç birində heç bir qeyri səlahiyyətə icazə verilməz. Yə'ni, siyasət və kral, eyni ibadətlə Peyğəmbər kimi ilahi qanuna boyun əyər.

Danışmalı görüşmə və xalqla əlaqələr

283. Siyasətdə danışmanın əhəmiyyət və yararı üzərində çox durmağa heç gərək yoxdur. Qur'an sürəklilə olaraq müsəlmanlardan, istər cəmiyyət, istərsə də şəxsi məsələlər olsun, qərarlarını danışqdan sonra almalarını istəyir. Hz.Məhəmmədin uygulamaları bu vəziyyəti daha da gücləndirmişdir. Çünki Hz.Məhəmməd, ilahi vəhyə yol göstərilmiş fəvqə'l'adə insani xüsusiyyətlərə sahib olmasına baxmayaraq, bir qərarı almazdan əvvəl daima əshabına (dostlarına), müsəlman qəbilələrinin təmsilçilərinə danışır. İlk xəlifələr də məsləhətləşmə təşkilatlarının daha az hərərətli müdafiəçiləri olmadılar.
284. Məsləhət mövzusunda da Qur'an xüsusi istiqamətlər verməz. Belə ki, üzvlük sayı, seçki şəklilə, vəkillik sürəsi və b., hər dövrün və hər ölkənin rəhbərlərinin diqqətinə buraxılmışdır. Əhəmiyyətli olan, ətrafında təmsil etmə xüsusiyyətinə sahib, təmsil etdikləri kimsələrin güvənini layiq və əxlaqi dürüstlüklərilə tanınmış şəxsiyyətləri toplamaqdır.
285. Allah ilə görüşdüğü zaman ona dəsək olacaq xalqınin içindən yetmiş adamı Hz.Musanin seçki şəkliləni anlatdığı zaman Qur'an (7:155), bir cür nisbi təmsilə şəxsən işarət edir. Hz.Musanin əsası ilə qayaya vurduğu zaman on iki qəbiləyə bulaq fısqırması hadisəsində də eyni nisbəti görürük (7:160). Bildirilməsi lazımdır ki, istər namaz üçün, istərsə də zaman-zaman həyata keçirilmiş seçkilər üçün olsun, hər cürə nüməyəndəliyin qayəsi, hökumətin ictimaiyyət ilə daima təmasda olması, nəticədə dövlət mə'murlarının şəxsi davranış təzləri haqqında xəbərdar olması, ayrıca qəsdən edilən bir haqsızlıq qədər yanlış bir qərarı da düzəltmə imkanı əldə etməkdir. Bu qayə İslamda camaatla qılınan gündəlik namazlar sayəsində mükəmməl bir şəkildə gerçəkləşdirilmişdir. Gündə beş dəfə, hətta həftəlik tə'til günlərində belə, hər bir kişi və qadın müsəlmanın prinsip olaraq namazı camaatla qılması lazımdır və bu namazı məhəllənin ən yüksək dövlət rəhbəri qıldırmaq məcburiyyətindədir. Söyləməyə lüzum

yoxdur ki, belə bir vəziyyət xalqa, xalqın ən mütəvazi adamlarına belə, hər hansı bir anda məhəllənin rəhbəri ilə qarşılaşma və uğradığı bir haqsızlığı şikayət etmə fürsəti verir. Üstəlik, belə bir girişim nəticəsiz qalır, evindən bəlli bir məsafə uzaqlıqdakı daha yüksək bir rəhbərə, hətta paytaxtdakı dövlət rəhbərinə müraciət etmə imkanı vardır. Çünki dövlət rəhbəri də namazları qıldıran adamdır.

Xarici siyasət

286. Xarici ölkələrlə əlaqələr “beynəlxalq hüquq” adı verilən sistemi əsas alır. Bu sahədəki davranış qaydaları sosial bir qrupun içindəki qarşılıqlı davranış qaydalarından çox az bir irəliləmə göstərmişdir. İslamdan əvvəl, keçmiş zamanlarda beynəlxalq hüququn azad bir varlığı yox idi: siyasətin bir parçasını əmələ gətirər və dövlət rəhbərinin nəzarəti və diqqəti altında idi. Əcnəbilərə çox az “haqq” tanınırdı, düşmənlərə isə daha da az.
287. Bu tarixi gerçək bütün açıqlığı ilə bilinməlidir ki, müsəlmanlar yalnız beynəlxalq hüquq elmini ayrı bir intizam olaraq inkişaf etdirməkdə deyil, eyni zamanda onu şəxsən hüququn içinə soxmaqda da təşəbbüskar və birincilər sırasında olmuşlar. Belə ki, yalnız siyer (millətlərarası hüquq) mövzusunda xüsusi monoqrafiyalar qələmə almaqla qalmamış, üstəlik, ölkənin qanunlarının bir araya gətirilməsində də bu hüquqdan bəhs edilmişdir. Hicrətin ikinci, miladi səkkizinci yüzilin başlanğıcında bu incələmələri ilk dəfə ortaya qoyanlar, müharibə məsələlərini cəza hüququna bağlayırdılar. Yerlilər və həmsəhərlilər tərəfindən işlənən yol kəsmələrdən bəhs etdikdən sonra, məntiqli olaraq əcnəbi istilacılarla qarşı həyata keçiriləcək işləmlərə keçirdilər. Təhlükəsiz güclərin daha geniş bir səfərbərliyini lazım bilən işləmlər idi bunlar. Fəqət müharibəni cəza hüququ bölümünün içinə almış olmaq belə, bunun hüquqi bir məsələ olaraq ələ alındığının açıq nümayişidir. Hüquqi məsələ olunca da, müharibə müqəssiri digər hər bir müqəssir kimi, məhkəmə qarşısında özünü müdafiə haqqına sahib olur.
288. İslamın millətlərarası əlaqələrinin əsas prinsipi müsəlman hüquqsünaslarının lüğətində belə izah olunur: “Müsəlman ilə geyri müsəlmanlar bu dünyanın istirabları qarşısında bərabərdirlər”. Antik dövrdə yunanlar bir millətlərarası hüquq fikrinə sahib idilər. Fəqət bu hüquq yunan şəhərdövlətlərinin öz aralarındakı əlaqələri qaydaya salırdı. Barbarlara gəlincə isə, Aristotel “Onlar yunanlara köləlik etmək üçün dünyaya gəlmişlər” demişdir. Demək ki, onlara qarşı istənilən kimi davranmaq olardı, amma hüquqa görə əsla mümkün deyildi. Romalılar dost olan əcnəbilər üçün bir haqq tanıyırdılar, fəqət digər insanlara sadəcə sərbəst davranış şəklinə idi və bu davranış şəkli rəhbərlərə və dövlətlərə görə dəyişirdi. Yəhudi hüququnun, amalikalılara, yalnız israililərə köləlik xidməti verərək, yaşayış haqqı tanıyırdılar. Fələstinin bütpərəst ibtidai xalqlarının (Ərəb kökündən olan amalikalılar) kökünü necə kəsdiklərini bilirik. Müasir dövrdə isə, qərblilərin 1856-cı ilə qədər millətlərarası hüquqdan faydalanma haqqı sadəcə xristian xalqlarına tanınmışdı. O tarixdən bəri bu haqq genişləndirildilər, amma əslində yanlış olan, mədənilər ilə mədəni olma-

yanlar arasındakı ayrılığı qaldırmamağa da diqqət etdilər. Ona görə mədəni olmayanların heç bir haqları yox idi. Millətlərarası hüququn tarixində müsəlmanlar təşəbbüskar olmuşlar və bu günə qədər heç bir ayırım etmədən əcnəbinin haqqını tanıyan və sülh zamanında olduğu kimi, İslam torpaqlarında olan əcnəbilərin ölkələrinə qarşı aparılan müharibə zamanında da bu haqqı qoruyan tək insanlardır.

289. İlk İslam dövləti Hz.Peyğəmbər tərəfindən qurulmuş və idarə edilmişdir. Bu, Mədinə şəhər-dövləti, müsəlmanlar, yəhudilər və bütpərəst ərəblərin yaşadıkları muxtar kəndlərin federasiyası idi. Dövlətin quruluşu dini bir xoşgörünüşü şərt qoşurdu. O da bu dövlətin konstitusiyasında rəsmən tanınmışdır ki, bu sənəd bu günə qədər mühafizə edilmişdir. İlk müdafiə ittifaqı müqavilələri qeyri-müslümlərlə bağlanmış və bu iş hər zaman tələbkarlıqla həyata keçirilmişdir. Qur'an vədləri yerinə yetirmə və bu mövzuda adil olma məcburiyyəti üstündə (axirət əzabı qorxusunu da yada salaraq) ən qəti ifadələrlə durur.
290. Millətlərarası davranış qaydalarının cürbəcür mənbələri mövcuddur: Yalnız daxili qanunlar deyil, eyni zamanda əcnəbilərlə bağlanmış müqavilələr və s. vardır.
291. Aşağıdakılara baxdığımız zaman, İslamın verilmiş sözə sadıq qalması necə ciddiyyət aldığı mövzusunda bir fikir sahibi ola bilərik. İslam hüquqşünasları açıqca ifadə edirlər ki, əgər bir əcnəbi İslam torpaqlarında bəlli bir müddət qalma izni almışsa və bu sırada iki ölkə arasında müharibə başlayarsa, bu əcnəbi vizasının mö'təbər olduğu müddət boyunca narahat olmayacaq və daha sonra tam bir təhlükəsizlik içində ölkəsinə dönə biləcək və eyni zamanda bu ölkədə qaldığı müddətcə (hətta müharibə sırasında belə), əldə etmiş olduğu sərvət və gəlirini, müsəlman məhkəmələrinin himayəsindən faydalanaraq, özü ilə alıb apara bilər.
292. Elçinin şəxsi, ən xoşa gəlməyən bir məsaj gətirmiş olsa belə, tam bir təhlükəsizlik altındadır. İbadət etmə hürriyyətinə və oturma izninə və geri dönüş təhlükəsizliyinə sahibdir.
293. Mühakimə səlahiyyətinin də bə'zi xüsusiyyətləri vardır: İslam torpaqlarında yaşayan əcnəbilər İslamın mühakimə hüduduna tabedirlər, amma İslam hüququna deyil. Çünki İslam öz torpaqları üstündə fərqli hüquqlara və hər camaat üçün ədliyyə xüsusiyyətinə izin verir. Belə olduğu zaman bir əcnəbi dinindən olan, bir məhkəmə tərəfindən mühakimə edilir. Xristian, yəhudi və ya başqa bir dindənirsə və cavabdeh tərəf öz dinindənirsə, cavabdeh ikinci tərəfin müsəlman dövlətinin vətəndaşı olub-olmaması çox da əhəmiyyətli deyildir, qərar o dini məhkəmə tərəfindən öz qanunlarına görə verilir. Belə vəziyyətdə ümumiyyətlə hüquq və cinayət işləri arasında ayrılıq olmaz. (Tərəflərin fərqli camaatlardan olduqları haldan daha əvvəl bəhs etmişdik). Hz.Peyğəmbərin həyata keçirdiklərindən görüldüyü kimi, bu əcnəbilərə öz xüsusi qanunlarını tətbiq etmə icazəsi verilmişdir: Bir gün zina ilə ittiham edilən yəhudi bir ikili, öz dindaşları tərəfindən Mədinədə Hz.Peyğəmbərin hüzuruna gətirildi. Hz.Peyğəmbər Tövrəni gətirdirdi və daha sonra onlara, bizə Buxarinin nəql etdiyinə görə, öz qanunlarını tətbiq etdirdi (Levililər 20/10, Tesniyə 22/24; bax Yuhanna İncili 8/5). Daha sonrakı hüquqşünaslar, İslam torpaqlarından keç-

məkdə olan əcnəbilər xüsusunda da eyni prinsiplərin qüvvədə olduğunu, Şeybanının Siyeri Kebirində olduğu kimi, uzun-uzun açıqlayırlar. Fəqət, qeyri-müslümlərə bu imtiyazı rədd etmə və "müsəlman" məhkəməsində mühakimə olmaq istəklərinə hər zaman icazə verilmişdir, yetər ki, cavabdeh iki tərəf bu mövzuda razılıq etmiş olsunlar. Belə vəziyyətlərdə İslam hüququ tətbiq edilir. Bu arada xəbərdir etməliyik ki, qanun qayğısı hüquqşünasları, İslam dövlətinin vətəndaşı olan bir müsəlmana qarşı, amma xarici bir ölkədə və əcnəbi biri tərəfindən bir cinayət işləmiş və sonra bu əcnəbi sülhsevər bir yolla və lazım olan izni alaraq İslam ölkəsinə girmişsə, onun vəziyyəti məhəllə məhkəməsi tərəfindən mühakimə ola bilməz. Çünki, bu məhkəmə özünün mühakimə səlahiyyəti xaricində cərrəyan etmiş olan bir fe'li tanımağa səlahiyyətli deyildir. Müsəlman hüquqşünaslar bu xüsusda eyni fikirdədirlər. Əbu Xəlifənin tələbəsi olan Məhəmməd eş-Şeybani, Hz.Peyğəmbərin bu mə'nadakı bir sözünü belə nəql edir: Hz.Atiyə ibni Kays əl-Kilabinin rəvayət etdiyinə görə, Hz.Peyğəmbər belə buyurmuşdur: "Əgər bir adam cinayət, namusa toxunma və ya oğurluq etdikdən sonra düşmən ölkəsinə iltica edərsə, sonra da (bizdən) icazə sənədi alaraq geri (bizə) dönərsə, o yenə də qaçdığı hadisədən mühakimə olacaq (və cəzalandırılacaqdır); fəqət o, düşmən ölkəsində cinayət, namusa toxunma və ya oğurluq işlərsə, sonra da icazə sənədi ilə (bizə) gələrsə, düşmən torpaqlarında etdiklərindən ötrü heç bir cəza görməyəcəkdir" (Şərhi Siyeril-Kebir, IV, 108, Heydərabad nəşri).

294. İslam qanunu dövlət rəhbəri lehinə toxunulmazlığı qəbul etmir. Çünki dövlət rəhbəri də, ölkənin hər hansı bir vətəndaşı kimi, qanuna və məhkəmələrin mühakimə səlahiyyətinə tabedir. Əgər müsəlman dövlətinin rəhbəri öz ölkəsində (həqiqətdə haqsızlıqlar və sinif bərabərsizliyinin izləri olan) belə ayrıcalıqlardan faydalanmırsa, əcnəbi rəhbərlər və elçilərə də bu cür imtiyazların verilməsi gözlənməməlidir. Onlara qarşı qonaq sifətinə və xasiyyətlərinə uyğun düşən bütün hörmətlər göstərilir, amma onlar qanunun və ədalətin üstünə yerləşdirilməməlidirlər.
295. Klassik dövrün bir çox faktları bir başqa xüsusiyyətləri ortaya çıxarır. Müqavilələrin qüvvədə olmasının təminatı olaraq iki tərəf dustaq dəyişdirilməsini həyata keçirir və bu maddədən istifadə olunurdu: Əgər müqaviləsi olan tərəflərdən biri dustaqları öldürərsə, digəri də öz əlindəki dustaqları öldürə bilər. Fəqət Muaviyyə və əl-Mənsurun xəlifəlikləri zamanında, müsəlman dustaqlarının xaincə öldürüldüklərinin açıqca aydın olduğu və buna qarşılıq olaraq düşmənlərdən alınan dustaqların öz hökumətlərinə qarşı heç bir şəkildə nankorluq və ya xəyanət içində olmadıqları vəziyyətlər ortaya çıxdı. Buna görə müsəlman hüquqşünasları onların açıq hökmünə baxmayaraq öldürülməyəcəkləri xəbərdarlığını verdilər. Çünki Qur'an bir başqasının günahından ötrü başqa birisini cavab olaraq cəzalandırmağı qətiyyətlə qadağan etmişdir.
296. İslamda müharibə belə qanuna tabedir və bu qanun insanidir. Müharibə halında olan ölkənin insanı ilə savaşa əsgər arasında bir ayırım edilir. Uşaqların, qadınların, yaşlıların, xəstələrin və din adamlarının öldürülməsinə izin verilmir. Düşmən ölkənin vətəndaşlarına olan borclar müharibə e'lanı üzündən ortadan qalxmaz. Minimum borcluluq xaricində

hər cür öldürmə və ya yaxıb-yandırma haramdır. Müharibə əsirlərilə yaxşı davranılır və onları müharibə sırasındakı fe'lləri günah olaraq qəbul edilə bilməz. Qələbə qazanan əsgərlərin acgözlülüyünü məhdudlaşdırmaq üçün, qənimət onu ələ keçirmək deyil, bütün qənimətləri bir mərkəzdə toplayan hökumətə verilir. Sonra bu qənimətlərin beşdə biri isə dövlət xəzinəsinə gedir. Əsgərin payı ilə baş komandirin payı eyni və bərabər olmalıdır.

297. Qur'an bu marağ oyandıran ayəsində sülhü əmr edir və belə buyurur: "Zəifləməyin, amma siz qalib gəldiyiniz zaman sülhə də'vət edin. Allah sizinlə bərabərdir. O, sizin əməllərinizi zay etməyəcəkdir" (47:35). Qur'an sülh üzərində durur və belə buyurur: "Əgər onlar sülhə yanaşırlarsa, sən də ona yanaş və Allaha söykən" (8:61). Hz. Peyğəmbərin idarə etməsi də bu istiqamətdə olmuşdur. Sözləşməsi, Məkkənin fəthi zamanında günahkar məkkəlilərə belə səslənmişdir: "Gediniz, azadsınız!"
298. Qur'an verilən sözə belə bir dəyər verir ki, bu sözü İslam cəmiyyətinin maddi çıxarına belə üstün tutmaqda tərəddüd etməz və dini işgəncə vəziyyətində belə tətbiq edilməsi lazım olan tərədsizlik qanunu ilə əlaqəli İslami anlayış haqqında bizə bilgi verir: "İman edib hicrət etməyənlərə gəlincə, onlar hicrət edincəyə qədər, sizin onlara heç bir şey ilə ilahiyyətiniz yoxdur. Amma din mövzusunda sizdən yardım istərlərsə, yardım üzərinizə bir mükəlləfdir. Ancaq, aranızda müqavilə (misak) olan bir cəmiyyətə deyil. Allah etdiklərinizi görəndir" (8:72)

Nəticə

299. İslam xalqlar arasındakı tam bərabərliklə, irq, sinif, din ayırımı etmədən bir dünya cəmiyyəti meydana gətirmənin yollarını arar. İnandırma yolu ilə dinə (İslama) girməyə çağırır; hər insan Allah qarşısında şəxsən borclu olduğu üçün, dini inanclarda heç bir təzyiqli qəbul etməz. İslama görə, rəhbərlərin vəzifəsi bir əmanətin mə'suliyəti altına girmək, bir xidməti yerinə yetirmək deməkdir. Belə bir rəhbərlikdə dövlətin mə'murları xalqın xidmətçiləridirlər. İslam baxımından, yaxşılığı yaymaq və pisliliyi qadağan etmək üçün sürəkli bir sə'y göstərmək hər bir mö'minin vəzifəsidir. Allah da bizi niyyətlərimizə və davranışlarımıza görə mühakimə edəcəkdir.

İSLAMIN HÜQUQ SİSTEMİ

Müsəlmanların xüsusi qatqısı

300. Qanunlar insan cəmiyyətlərində çox keçmiş zamanlardan bəri mövcuddur. Hər bir irq, hər bir bölgə, insan cəmiyyəti bu sahəyə bir qatqıda olmuşdur. Müsəlmanların bu sahənin zənginləşdirilməsində rol oynamaları çox əhəmiyyətli bir xüsusdur.
301. Keçmişlərin hamısının xüsusi qanunları var idi. Fəqət qanunlardan, qanun külliyyatından ayrı və mücərrəd bir hüquq elminin eş-Şafiiidən* (H.150-204/M.767-820) əvvəl düşünülməmiş olduğu görünür. Bu hüquqşünasın əsəri olan "Risalə" bu elmin zəngin mənası olan "Qanunların kökləri" adı ilə müəyyən edilir. İnsani davranış qaydalarının bütün sahələrinin bitdiyi köklərdir bunlar. O zamandan bəri müsəlmanlar tərəfindən Fıkih üsulu deyə adlandırılan bu elm həm hüquq fəlsəfəsini, qanunverici qayda və prinsiplərin mənbələrini, həm də hüquqi mətnlərin həyata keçirilməsini əhatə edir. Qanunlar və qaydalar bu ağacın budaqlarıdır (furu). Bu terminlərin seçilməsi də Qur'andan ilham almış kimidir: "Gözəl söz kökü sabit, budaqları göydə olan gözəl bir ağac kimidir. O, Rəbbinin izni ilə hər zaman meyvəsini verir" (14:24-25).

Səbəb və niyyət

302. Hüququn əsas qavramları sahəsinə, İslam tərəfindən gətirilmiş yeniliklər arasında bir hərəkətdə qəti səbəb, niyyət anlayışına işarət etməliyik. Bu anlayış (İslam Peyğəmbəri, vəfatı M.632) Hz.Məhəmmədin hər kəs tərəfindən bilinən bir sözüinə dayanır: "Əməllər niyyətlərə görədir". Bundan sonra qəsdən haqsızlıq ilə, istəməyərək edilən haqsızlıq məhkəmələr tərəfindən eyni şəkildə dəyərləndirilməyəcəkdir.

Yazılı konstitusiya

303. Oxumağı və yazmağı bilməyən İslam Peyğəmbərinə öyrənmə vasitəsi və Allah bəxşişi olaraq vəhy edilən ilk məsajın (96:1-5) qələmin tərifli olduğunu düşünmək həyəcan vericidir. Ona görə, Hz.Məhəmmədin xalqını yoxdan bir dövlət təşkilatı ilə təchiz etməsinə, bu dövlət üçün yazılı bir konstitusiyaya meydana gətirməsinə çaşmamalıyıq. Əvvəl, yalnız bir şəhər-dövlət var idi, amma bu dövlət, qurucusu vəfat etdiyində, çox qısa bir zaman içində və yalnız on il sonra, İraq və Fələstinin** cənub hissəsi ilə birlikdə bütün Ərəbistan yarımadasını içinə aldı. On beş il sonra isə Hz.Os-

* H.204/M.820-də öldü. Onun bir neçə rəhbəri olmuşdur: Kitabur Re'y (hüquqi fikir) kitabının müəllifi Əbu Hənifə və onun tələbəsi olub biri Fıkih Üsulu (qanunun kökləri) haqqında bir kitab yazmış olan Əbu Yusif və Şeybani kimi. Əfsuslar olsun ki, bu əsərlərdən heç biri bizə çatmadığı üçün məzmunu haqqında bir dəyərləndirmə verə bilmirik.

** Hz. Peyğəmbərin İslama dəvət məktubunu alanlar arasında İraqdakı Semave kralı da var idi. Fələstina gəlincə, Tebuk səfəri Eyləni, Cərbəni və Əzruhu İslam torpaqlarına qata bildişdir.

manın xəlifəliyi zamanında müsəlman ordularının arada qalan ölkələri də fəth edərək çəşirdici bir şəkildə, bir tərəfdən Avropanın sərhəddinə, digər tərəfdən də Şərqi Türkistana* girdiklərini görürük. Hz.Məhəmməd tərəfindən qaydaya salınan və əlli iki maddəsi olan bu yazılı konstitusiya bizə qədər tam şəkildə mühafizə edilmişdir. Bu konstitusiya rəhbərin və vətəndaşın qarşılıqlı haqq və vəzifələrini, qanunverici təşkilatı ədalətin qorunmasını, müdafiə təşkilatını, qeyri-müslüm vətəndaşlarla necə davranılacağı, qarşılıqlı yardım əsasına dayanan sosial təhlükəsizlik təşkilatını və s. kimi çeşidli problemləri, qısaca olaraq o zamanın ehtiyaclarına cavab verən bütün məsələləri ələ alır. Yazılı konstitusiya, Miladi 622, hicri tarixinin isə birinci ilində gerçəkləşdirilmişdir.

Beynəlxalq hüquq

304. Çox yaygın olan müharibə zamanı bəşər ailəsinin üzvləri arasında ol- dum, adamı öz əleyhinə və rəqibinin lehinə, ağıla və ədalətə boyun əydir- məyə sövq etmək üçün ən əlverişsiz zamandır. Normal olaraq o sırada, bir ölüm-qalım məsələsi, həyatda qalmağ üçün mübarizə edildiyi və ən kiçik bir səhv və ya yanlış, təmiri imkansız nəticələr verəcəyi üçün, hök- mdarlar və dövlət rəhbərləri düşmən qarşısında rəftar mövzusunda qərar vermə imtiyazının hər zaman özlərində olmasını istəmişlər. Azad hök- mdarların qarşılıqlı davranış elmi ən keçmiş zamanlardan bəri var idi, amma bu elm yalnız təcrübənin rəhbərlik etdiyi siyasətin və sağlamlığın bir parçasını təşkil edirdi. Müsəlmanlar bu elmi, "yə'ni millətlərarası ictimai hüququ", dövlət rəhbərlərinin dəyişkən fantaziyalarından ayıran və onu tamamilə hüquqi bir əsasa oturdan ilk hüquqçular olaraq görünürlər. Üstəlik, azad bir elm olaraq inkişaf etmiş millətlərarası hüquq üzərində insanlıq tarixinin ən köhnə əsərlərini bizə buraxmış olanlar da onlardır. (Belə əsərlərin yazıçıları arasında biz Əbu Həniyə, Malik, Əvzai, Əbu Yu- sif, Şeybani, Züfər, Vəkidi və b. kimi çox dəyərlı isimlərə rast gəlirik. Onlar elm sahəsinin adına "siyer" demişlər, "davranış" demək olan bu kəlməni hökmdarın xarici ölkələrlə əlaqələrdəki davranışı mə'nasında istifadə etmişlər). Ayrıca normal qanunlar bütünü içində də mədəni hü- ququn bir parçası olaraq siyerdən bəhs edilir. Bu termin cəza üsulu ara- sında keçər, yol kəsmənin həmən ardından yerini alır. Sanki müharibə, yolları kəsən haydutların cəzalandırılması ilə eyni xüsusiyyətdə ələ alın- mış kimidir. Buradan çıxan nəticə isə düşmənin vəzifələri olduğu kimi, haqlarının da olduğunu müsəlman məhkəmələri tərəfindən tanınması deməkdir.

İslam hüququnun əsas xüsusiyyətləri

305. İslam hüququ əl kitabını oxuyan kimsənin diqqətini çəkən ilk şey, bu hü- ququn insan həyatının bütünü, maddi cəbhəsini də istiqamətləndirmə- yə çalışdığıdır. Bu kitab ümumiyyətlə ibadətlər bölümü ilə başlanır və

* H.26, M.646-cı ildə Endülüsun fəth edilməsi mövzusunda, digər mənbələr arasında bax Tabəri və Belazuri. Eyni il Şərqi Türküstanın fəthi üçün də bax Belazuri və eyni zamanda Barthold (Türküstan) tərəfindən zikr edilən Çin tarixləri.

buraya hökmranlıq məsələsi də daxil edilir (bax: imam Şafinin “Kitabül-Ümmü”, I, 143-4). İslam hüquq əsərlərinin vergilər məsələsini ələ almasına da təəccüb etməmək lazımdır, çünki imam eyni sifətlə həm dövlət rəhbəri, həm də namazlarda imamlıq edən adamdır. Zəkat məsələsi də burada yer alır — Qur’an çox sıx-sıx olaraq namaz ilə zəkatdan eyni anda söz edir və namaz bədənə əlaqəli bir ibadətdirsə, zəkat vermək sərvətlə əlaqəli bir ibadətdir; daha sonra hər cür müqavilə işləmləri bölümü gəlir. Onun ardından, cəza üsulu bölümü yer alır və buraya diplomatiya ilə millətlərarası hüquq da daxil edilir. Nəhayət, kitab miras və vəsiyyətlə əlaqəli qaydalarla bitir. Söyləməyə lüzum yoxdur ki, insan bədənə ruhun birləşimidir. Əgər hökumət bütün böyük imkanları ilə birlikdə yalnız maddi məsələlərlə maraqlanırsa, ruh şəxsi imkanlara buraxılmış olacaqdır ki, bu imkanlar hökumətin maddi işlərə ayırdıqları ilə müqayisə edilməyəcək qədər əhəmiyyətsizdir. Hökumət mə'nəvi təşkilatların işləyə bilməsi üçün xüsusi təşəbbüslərin fəaliyyətlərinə icazə verməzsə, ruh yoxsul qalacaqdır. Bədənə ruhun bərabər olaraq inkişaf etməməsi insanda bir müvazinətsizlik meydana gətirəcək və bunun nəticələri uzun zamanda mədəniyyət üçün fəlakətlərə yol açacaqdır. Bədənə ruhun birlikdə müalicəsi mövzunun mütəxəssisi olmayan kimsələrə din sahəsində kefinə görə söz söyləməyə və müdaxilə etməyə haqq qazandırmaz. Belə ki, heç bir şair heç bir zaman əməliyyat masasının arxasına keçib xəstəni əməliyyat etməyə sə'y göstərməz. Belə olduğu halda insani fəaliyyət sahələrinin hər bir sahəsində mütəxəssislər olacaqdır.

306. İslam hüququnun bir digər ayırıcı xüsusiyyəti haqq və vəzifələrin bir-birinə bağlılığı üzərində qəti olaraq durmasıdır. Belə ki, yalnız insanların öz aralarındakı əlaqələri deyil, insanın Yaradıcısı ilə olan əlaqələri belə eyni əsasa dayanır. Məsələn, ibadətlər, insan üçün, Allahın bu dünyada ona bəxş etdiyi yararlanma haqqının qarşılığı olan bir vəzifənin yerinə yetirilməsidir. Eyni anda vəzifələrinə də diqqət çəkmədən, sırf “insan haqları”ndan bəhs etmək, insanı vəhşi heyvana, qurd və ya şeytana dəyişməkdən başqa işə yaramayacaqdır.

Hüquq fəlsəfəsi

307. Klassik müsəlman hüquqşünasları qanunların yaxşı və ya pis olması üzrə iki əsas üzərində qururlar. Yəni yaxşı olanı həyata keçirmək, pis olandan isə qaçmaq lazımdır fəlsəfəsilə. Yaxşı və ya pis, bə'zən açıq və mütləq, bə'zən də sadəcə nisbidir. Bu vəziyyət bütün hüquqi qaydaları, əmrləri olduğu qədər qadağanları da, beş qat bölünməyə götürür: a) Mütləq yaxşı olan şey məcburi bir vəzifədir (fərzdir), həyata keçirilməsi lazımdır; b) Yaxşılığı pisliyədən çox olan şey, tərifi layiqdir və tövsiyə edilir; c) İki tərəfi də bərabər olan və ya nə yaxşı, nə də pis olan şey, zamanla uyğulamağı dəyişdirmək də daxil, adamın istəyinə buraxılır; qanunun gözündə bu kateqoriya qeydsiz qalacaqdır; d) Buna qarşılıq olaraq, mütləq bir pislik də tamamilə qadağan edilmişdir (haramdır); e) Son olaraq da pislik tərəfi bir az ağır olan xüsurlar qınanır və rədd edilir. Davranış və ya qaydaların beş kateqoriya şəklindəki bu bölümləri, istiqamət göstərən külək

gülünün ana qollar xaricindəki ara qolları da göstərdiyi kimi, daha bir çox kiçik bölümləri də əhatə edir.

308. Geriyə yaxşı ilə pisin necə tərif və ayırd ediləcəyini bilmək qalır. Bir çox ayadə bu ayırımdan bəhs edən Qur'anın "maruf"u (uyğun olanı, hər kəs tərəfindən yaxşı görüləni) həyata keçirmək və "mümkər"dən (pis olandan) qaçmaq lazım olduğunu buyurduğunu görmüşdük. Demək ki, Qur'an "yaxşı" ilə ağılin və təcrübənin işığında, hər kəs tərəfindən yaxşı qəbul edilmiş şeyi qəsd etmək niyyətindədir və bunun həyata keçirilməsini əmr edir. "Pis" ilə də, hər bir sağlam ağılin qadağan etdiyi şeyi əsas götürür. İslam əxlaqının çox böyük qismi, dirək olaraq bu müəyyən edilənlərə girişir. Əslində Qur'anın mübahisə yaradan (sözgəlişi, spirtli içkilər və ya qumar oynamaq qadağanları kimi) qadağanlardan bəhs etdiyi hallar çox nadirdir. Fəqət həqiqəti söyləmək lazımdırsa, belə hadisələrdə belə qanunun varlığı, dərin düşüncə sahibi və yetişmiş kimsələrin ağılı üçün heç də gizlilik daşımır. Hər nə isə, bunun kimi hallarda, digər bütün xüsulardakı direktivləri, dünya həcmində həqiqətən qəbul görmüş olan qanun qoyanın elminə və zəkasına güvənmək məsələsidir.

Sanksiyalar

309. Bəşər cəmiyyəti ən dəyişik xasiyyətlərə sahib olan insanlardan meydana gəlir. İnsanları üç böyük sinifə ayıra bilirik: Yaxşı olan və onları kimsə məcbur etmədiyi halda, bütün pislik meyllərinə dirənənlər. Pis olanlar və ən ciddi nəzarət altından belə qaçıb qurtulmanın bütün yollarını axtaranlar. Son olaraq da bir qisas qorxusu altında olduqları zaman uyğun bir şəkildə davranan, amma pislik meylinin güclü olması, fürsətin əl verməsi, sanksiyanın isə çox da mümkün görülməməsi halında pislik etməkdə bir əngəl və çətinlik görməyənlər. Çox əfsuslar olsun ki, birinci sinifdə yer alan kimsələrin ədədi son dərəcə məhduddur; bu sinifə aid insanların qanunları aşmanın qarşısını almaq mövzusunda yol göstəricilərə və sanksiyalara ehtiyacları yoxdur. Digər iki sinifə aid olanlar üçün isə, cəmiyyətin xeyrinə olaraq sanksiyalar lazımdır. İnsanın başqalarına qarşı pislik etmə meyli içində olması bir xəstəlik, yırtıcı heyvani hissənin bir qalıntısı, pis bir meylin və ya başqa bir şeyin nəticəsi ola bilər. Sayları bərəkət versin çox artıq olmayan ikinci kateqoriyadakı insanların təxmini zərərlerini ödəməyə və ya əvvəlcədən təsirsiz hala gətirməyə çalışacaqdır. Geriyə ara sinif, insanların çoxusunu təşkil edən sinif qalır. Onlar üçün sanksiyalar lazımdır, fəqət nə cür sanksiyalar?
311. Digər bütün mədəniyyətlərdə olduğu kimi, İslamda da mövcud olan maddi sanksiyaları tərffüatları ilə anlatmağa lüzum yoxdur. Belə hallarda qanun və qaydanı ayaqda tutmaqla, həm nəzarət, həm sülhün qorunması, həm də ölkənin sakitliyini qoruyan dövlət işçiləri olacaq və hər hansı bir kimsə qorxuya məruz qaldığı zaman məhkəmələrə müraciət edə biləcək, bu arada polis cinayətə hakim qarşısına çıxmağa zorlayacaq və nəticədə, hakimin verdiyi hökm yerinə yetiriləcəkdir.
312. İslam Peyğəmbəri tərəfindən irəli sürülmüş olan cəmiyyət anlayışı, bu dövlət xidmətlərinə bir başqa sanksiya daha, bəlkə də maddi sanksiyalar-

dan daha da tə'sirli olanı, yə'ni mə'nəvi sanksiyaları da əlavə etmişdir. İslam bir yandan ədalət mexanizmini olduğu kimi qoruduğu halda, digər tərəfdən də özünə bağlı olanların zehninə ölümdən sonra dirilmə, ilahi mühakimə və digər dünyada bir qurtuluş və ya məhrumiyyət qavramını yerləşdirmişdir. Beləliklə, həqiqi mö'min vəzifələrini, cəza görmədən uzaqlaşma biləcəyi zaman belə yerinə yetirir və bütün günah meyillərinə və heç bir qisas təhlükəsinə mə'ruz qalmayacağından əmin olmasına baxmayaraq, başqalarına haqsızlıq etməkdən çəkinir.

313. Hər biri digərlərini gücləndirən (qanunun hakimiyyətinə boyun əydirmə, maddi cəza və digər dünyada zərərə uğramaq olan mə'nəvi cəza şəklindəki) bu üçlü sanksiya gücü, İslami qanunlara riayət edilməsi və hər kəsin haqq və vəzifələrinin nəzarətini həyata keçirmədə uğurlu olması ehtimalı ən çox olan bir vəziyyətə gətirir. Belə bir sistem bu sanksiyaların sadəcə birinin olduğu bütün digər sistemlərdən əlbəttə daha tə'sirlidir.

Qanunvericilik

314. "Ən yüksək Qanun Verən Allahdır" ifadəsinin özəyini və əhəmiyyətini daha yaxşı qavramaq üçün, bu məsələnin çeşidli yönlərini incələmək lazımdır.
315. İslam tək bir Allaha inanır. Allah sadəcə hər şeyi yaradan deyil, eyni zamanda onları qoruyub himayə edəndir. İslamın müdafiə etdiyi bu vəziyyət kainatın "sine qua non" olmazsa-olmaz şərtidir. Ona görə Allah yaratdıqlarını yaratdıqdan sonra əsla "təqaüdçü" olmamış, yə'ni bir kənara çəkilməmişdir. İslam ayrıca Allahın ucalığına, yə'ni insanın hər cürə maddi qavramının üstündə olduğuna inanır. Buna görə Allah hər yerdə hazır və nazirdir, hər şeyi ən doğrusu ilə biləndir, adildir və mərhəmətlidir. Üstəlik, əlçatmaz mərhəməti üzündən, insanlara yalnız ağıl verməklə qalmamış, eyni zamanda insanı, cəmiyyətin ən elmi və ən xeyirli direktivlərilə təchiz etmiş və insanların arasından seçilmiş olan yol göstəricilər də göndərmişdir. Özü ucalar ucası olduğu üçün də məsajlarını insanlar arasından seçilmiş kimsələrə göydəki elçilər vasitəsilə çatdırmışdır.
316. Hər biri ilahi vəhy olduğu bilinən qanunlar arasında fərqli ayrıntılar varsa, bu Allahın dəyişməsindən deyil, Onun insanlardan şəxsiyyətlərinə görə davranış istəməsindədir. Çünki sürəkli bir inkişafın pəncəsində dəyişməkdə olan insandır. Halbuki Allah hər cürə əksiklikdən uzaqdır və əbədidir. (Belə ki, hüquq elmində son qanun əvvəlki qanunları qüvvədən qaldırır və onların yerini alır. Vəhy olunmuş ilahi qanunlarda da vəziyyət eynidir).
317. Ərəb dilində bir kitab olan Qur'an müsəlmana görə Allahın kəlamıdır, Hz.Məhəmməd tərəfindən alınmış, ona inananlara görə, ilahi vəhydir. Ayrıca, Hz.Məhəmməd, Allahın elçisi sifətilə bu müqəddəs mətn haqqında izahlar vermiş və ya digər başqa direktivlər də vermişdir. Biz bu izah və direktivləri (Hz.Məhəmmədin söz və davranışlarının nəql edildiyi əsərlər olan) Hədis kitablarında görə bilirik.
318. Bir avtoritet tərəfindən e'lan edilən qanunların, ancaq özü və ya onun üstündəki başqa bir avtoritet tərəfindən qüvvədən qaldırılı biləcəyini, fəqət əsla aşağı səviyyəli digər bir avtoritet tərəfindən qaldırılmayacağını söylə-

məyə belə lüzum yoxdur. Ona görə, ilahi vəhy də yalnız sonrakı başqa bir ilahi vəhy tərəfindən keçərsiz qılına bilər. Peyğəmbərin bir təlimatı kim olursa-olsun, başqaları tərəfindən deyil, sadəcə ya özü, yaxud da Allah tərəfindən dəyişdirilə bilər. Qatı görünən bir nəzəriyyə, İslamda insanların şəraitin gərəkdirdiyi vəziyyətlərə uymalarına imkan vermək üzrə yetərinə uyğun bir hal alır:

- a) İlahi və ya Hz. Peyğəmbər mənbəli olmalarına baxmayaraq qanunların hamısı da eyni əhəmiyyətdə deyildir. Daha əvvəl gördüyümüz kimi, onların arasında sadəcə bə'ziləri məcburidir, digərləri yalnız tövsiyə edilmişdir və geriye qalan vəziyyətlərdə də, qanun tərcihini fərdlərə buraxılmışdır. Mənbələrin incələnməsi göstərir ki, birinci kateqoriyada yer alan məcburi qaydalar çox az saydadır. Tövsiyə edilən qaydalar bir az daha çox saydadır. Mətnin susduğu hallar isə saysız problemləri əhatə edir.
- b) Aşağı səviyyəli avtoriter qanunları dəyişə bilməz, ancaq onu şərh edə bilər. İslamda şərh etmə səlahiyyəti kimsənin inhisarında deyildir. (Təbii ki, şərh edə bilmək üçün o "peşəyə" sahib olmaq lazımdır! Xəstə özünü şairə göstərməz, istərsə o Nobel mükafatı laureatı olsun. Ev tikmək üçün cərraha deyil, mühəndisə müraciət edilir. Eyni şəkildə məsələlər üçün də ancaq hüquq təhsili aldıqdan və bu mövzuda yaxşıca irəlilədikdən sonra müdaxilə edilə bilər. Bunun xaricində ortaya atılacaq bir fikir, sadəcə bir macərə xüsusiyyəti daşıyacaqdır). Sağlam və dindar hüquqşünasların şərhləri ilə ilahi qanunlar belə şərtlərlə uydurula bilər. Çünki Hz. Məhəmməd peyğəmbərlərin sonuncusu olduğu üçün şərhlərin fərqli olduğu hallarda məsələni həll etmək üçün yeni bir vəhy almaq imkanı yoxdur. Halbuki, bütün insanlar eyni şəkildə düşünməyəcəklərinə görə, fikir ayrılığı olacaqdır. Bu arada yada salaq ki, hakimlərin, hüquqşünasların və ya digər elm adamlarının hüquqi bir məsələdə fikir ayrılığına düşdükləri zaman xalq daha səlahiyyətli görünən kimsənin dediyini əsas alar (bir məhkəmə prosesində hakimnin qərarı əsas alınır; digər hallarda fikh (hüquq) məzhəbləri o məzhəbdən olanların tərcihini qazanar və s.
- c) Şəxsən Hz. Məhəmməd prinsipləri təyin etmişdir: Ümmətim əsla bir səhv üzərində fikir birliyinə gəlməz". Bu cür "nəticəsiz müqavilə" İslam hüququna böyük irəliləmə və şərtlərə uyma imkanı qazandırır və kəşf etmə ruhunu boğmaq qırağa düşsün, bu həqiqəti gətirir: Cəmiyyət tərəfindən yekdilliklə qınanmayan hər bir fikir uzaqlaşdırma səbəbi daşımayacaqdır. Hüquq (fikh) məzhəbləri bax bundan doğmuşdur.
- d) Hz. Məhəmməd həyatda ikən meydana gələn məşhur bir hadisəni burada yada salmağa dəyər: Yəməne hakim təyin edilən Muaz ibn Cəbəl yola çıxmaq üçün izin almağa Hz. Məhəmmədin yanına gəldi. Hz. Məhəmməd ilə Hz. Muaz arasında bir danışıq keçdi: "Məhkəmə işlərini hansı əsasə dayanaraq həll edəcəksən?"
- Allahın Kitabının (Qur'anın) hökmlərinə görə.
 - Yaxşı bəs orada açıqlama tapa bilməsən?
 - Allah Elçisinin (Hz. Məhəmmədin) davranışına görə hərəkət edəcəyəm.
 - Orada da bir şeylər tapa bilməsən?
 - O zaman öz ağılıma və sağlam hisslərimə dayanaraq hökm verməyə çalışacağam!"

Bu cavab qarşısında Hz.Məhəmməd hirsələnmək bir yana dursun, çox məmnun oldu və belə bağırdı: "Elçisinin elçisini Allahın Elçisinin xoşbəxt olduğu şeyə istiqamət vermiş olan Allaha şükr olsun!" Dürüst bir adamın bu şəxsi fikir və sə'yi hüququn sadəcə inkişaf vasitəsi olaraq qalmamış, hətta Hz.Peyğəmbərin tə'rifinə də layiq görülmüşdür.

- e) Bu xüsusu yada salmaq da yerində olar: Yeni bir problem haqqında qanunvericilik, müqəddəs bir mətnin şərhı və ya İslam qanununun daha başqa bir inkişafı, hətta bu icma (yekdillik) əsasına dayanaraq meydana gəlmiş olsa belə, eyni şəkildə başqa hüquqşünasların qərarı ilə başqa fikirlərlə yer dəyişdirməyə əlverişlidir. Belə ki, (böyük hüquqçu Pezdəvinin bildirdiyi kimi) bir şəxsin fikri bir başqa şəxsininki ilə və bir icma da daha sonrakı bir icma ilə dəyişdirilə bilər. Fəqət bütün bunlar hüquqşünasların fikirləri ilə əlaqəli xüsuslardır və Qur'an və Hədis ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Çünki Allahın bir kəlamı şəxsən Allah tərəfindən qüvvədən düşürülə bilər, Hz.Peyğəmbərin bir sözü də daha aşağı səviyyəli biri tərəfindən deyil yenə də peyğəmbər tərəfindən hökmsüz buraxılır.
319. Tarixi hadisələr İslamda "yaşama" səlahiyyətinin hər cürə rəsmi müdaxilədən uzaq, elm sahibi şəxsi adamlara əmanət edilməsini lazım bilmişdir. Ona görə qanunvericilik siyasətin və şəxslərin, hətta dövlət rəhbərlərinin mənfəətlərinin çalxantılarından qorunmuşdur. Hüquqşünasların hamısı bərabər olduqları üçün hər biri digərinin fikrini sərbəstcə tənqid edə bilər. Belə məsələlərin bütün tərəflərini ortaya çıxarmaq və istər dərhal, istərsə də daha sonrakı nəsillərdə ən yaxşı həllini əldə etmək imkanı vermişdir.
320. Görünür ki, bir qanunvericiliyin ilahi mənbəli olması onu artıq dərəcədə qatı bir vəziyyətə soxmayır. Əksinə, həm də bu daha yaxşı bir dəyər qazanır, qanunun ilahi mənbəli olması, mö'mində qanuna qarşı daha böyük bir hörmət və daha şüurlu və daha tələbkər bir riayət hissi oyandırır. Klassik dövrün hüquqşünaslarının yekdilliklə "Bütün müsəlmanların yaxşı gördükləri şey Allah qatında da yaxşıdır" — bu istər Hz.Peyğəmbərin sözü olsun, istərsə olmasın* hökm vermiş olduqlarını da buraya əlavə edərk. Bu icma prinsipinin həyata keçirilməsi, din alimi olmayan alimlərin gəldikləri hökmə belə ilahi izin xüsusiyyəti qazandırır. Bu hal isə qanuna hörməti insanların gözündə daha da artırır.

Ədalətin həyata keçirilməsi

321. Bu sahədə Qur'an qanunvericiliyinin ayırıcı bir xüsusiyyəti vətəndaşların çeşidli camaatlarının hüquqi azadlığıdır. İslam hər kəsə Qur'an, qanunu zorla qəbul etdirmək bir yana dursun, xristian, müsəvi, məcusi (zərdüşti) və digər hər bir cəmiyyətin öz şəxsi məhkəmələrinin olmasını, bu məhkəmələrə öz aralarından olan şəxslərin rəhbərlik etməsini, hüquqi olduğu qədər cəzanı bütün sahələrdə özlərinin qanunlarını özlərinə tətbiq edilməsini qəbul edir. Əgər bir məhkəmə prosesinin tərəfləri fərqli camaatlardansa, bu qanunların qarşı-qarşıya gəlməməsini millətlərarası xüsusi bir hüquq həll edər. İslam hamısını "suveren" camaatının içində əritmək və bənzər tutmaq yerinə bütün vətəndaşlarının mənfəətlərini qoruyur.

* Sərəhsiyə görə bu Hz.Peyğəmbərin bir hədisidir; İbni Hənbəl isə bunun Hz.Peyğəmbərin səhabəsi İbni Məs'udun bir sözü olduğunu qeyd etmişdir.

322. Müsəlmanlar arasında ədalətin həyata keçirilməsinə gəldikdə isə sadəliyi və sür'ətli işləməsindən başqa "şahidlərin təmizliyi" təşkilatı da diqqətlə müəyyən etməyə dəyər bir əhəmiyyət daşıyır: Hər bir yaşayış sahəsində məhkəmələr, lazım olduğunda bir şahidin inanılan, güvənİLƏN olub-olmadığını bilmək üçün orada oturan bütün xalqın davranış və alışqanlıqları haqqında arxivlər təşkil edirlər; bir şahidliyin keçərliliyini çürütmə sə'yi yalnız rəqib tərəfinə həvalə edilməz. Qur'an (24:4) buyurur ki, əgər bir kimsə bir qadının namusuna iftira atarsa və buna lazım olan bütün dəlilləri ortaya qoya bilməzsə o sadəcə cəza çəkməklə qalmayacaq, ölüncəyə qədər məhkəmələrdə şahidliyi qəbul edilməyəcəkdir.

Hüququn mənbələri və inkişafı

323. İslam Peyğəmbəri Hz.Məhəmməd ona inananlara yalnız ilahiyyat və axirət ilə əlaqəli mə'lumatlar verməklə yetinmədi, eyni zamanda onlara həyatın şəxsi olduğu qədər ictimai, maddi olduğu qədər də mə'nəvi olan bütün sahələrdə riayət ediləcək qanunları da verdi. Ayrıca, rəhbərlik etdiyi yeni bir dövlət komandirliyini etdiyi ordular şəxsən idarə etdiyi diplomatiya və "xarici işləri" meydana gətirdi. Üstəlik, vətəndaşları arasında bir anlaşmazlıq olduğu zaman bunu özü həll edirdi. Belə olduğu halda, İslam hüququnun mənbələrinə enmək istəndiyi zaman hər şeydən əvvəl, Hz.Peyğəmbərin şəxsi davranışını incələmək məcburidir. Məkkədə doğulmuş Hz.Peyğəmbər tacir və karvan sahibi olan bir ailənin içində yaşadı. Gəncliyində Yəmən, Şərqi Ərəbistan, məsələn Umman (bax: İbni Hanbəl, IV, 204), ayrıca Fələstin bazarlarını ziyarət etdi. Həmşəhərliləri yenə də ticarət qayəsilə İraq, Misir və Efiopiyaya da gədirdilər. Peyğəmbərlik vəzifəsinə başladığı zaman həmşəhərlilərinin sərt e'tirazları onu yurdunu tərk etməyə və bir başqa şəhərə, yaşamını kənd təsərrüfatı ilə tə'min edən Mədinəyə yerləşməyə məcbur etdi. Orada bir dövlət həyatı təşkil etdi. Bu əvvəl şəhər-dövlət oldu, sonra onu yavaş-yavaş bir dövlətə çevirdi. O, vəfat etdiyində bu dövlət İraq və Fələstinin bə'zi cənub bölgələri ilə birlikdə bütün Ərəbistan Yarımadasını içinə aldı. Millətlərarası karvanlar Ərəbistanı başdan-başa gəzirdilər. Sasanilər və Bizanslılar müstəmləkə yaratmaq üçün Ərəbistanın bə'zi bölgələrini işğal etmişdilər. İbni Kəlbinin nəql etdiyinə görə, xüsusilə Şərqi Ərəbistan yarmarkaları hər il Hind, Çin, Şərq və Qərbdən gələn tacirləri özünə çəkirdi. Ərəbistanda sadəcə köçərilər deyil, şəhərlilər də var idi. Bunlardan yəmənliilər və lihyanilərin, Afina və Roma şəhərlərinin qurulmasından çox əvvəllərə dayanan minlərcə illik mədəniyyətləri olmuşdur.
324. Ölkənin ən'ənə xüsusiyyətindəki qanunları İslamın ortaya çıxması ilə bir dövlət qanununa çevrildi. Hz.Peyğəmbərin isə tərəfdarları və vətəndaşları üçün sadəcə keçmiş ən'ənələri dəyişdirmə deyil, eyni zamanda yeni qanunlar qoyma imtiyazına da sahib idi. Allahın Elçisi olma xüsusiyyəti ona fəvqəladə bir hörmət qazandırdı. Bu hörmət ölçüsü o qədər yüksək idi ki, müsəlmanlar üçün sadəcə onun sözləri deyil davranışları belə ətrafındakı mö'minlər tərəfindən həyata keçirilən bir ən'ənə və ya davranışa qarşı çıxmadığı mə'nasına gəlirdi. Bu üçlü yaşama mənbəyi, yə'ni sözləri,

şəxsi davranışı və mö'minlərinin adətlərini səssiz təsdiq etməsi, Qur'an və Hədisdə bizə qədər çatdırılmışdır. Daha əvvəl Hz.Peyğəmbər həyatda ikən bir başqa mənbə daha ortaya çıxırdı: Yaşamanın səssizliyi halında dövlət rəhbərindən ayrı olaraq digər hüquqşünaslar tərəfindən bir qanunun ortaya çıxarılması və ya hazırlanması. Həqiqətən də, Hz.Peyğəmbər zamanından e'tibarən baş şəhərin içində və əyalət idarə mərkəzlərində hakimlər və hüquqşünaslar var idi. Yəməne hakim olaraq göndərilən Hz.Muaza verilən tə'limatı daha əvvəl zikr etdik. Əyalət rəhbərlərinin mərkəzi hökumətdən tə'limat gözlədikləri hallar da olurdu. Zaman-zaman da mərkəzi hökumət bə'zi halları xəbər aldığı zaman əmrindəki əyalətlərin yanlış qərarlarına müdaxilə edib düzəldirdi. Keçmiş adətləri və keçmiş idarəçiliyi dəyişdirən və ya yaxşılaşdıran, yə'ni ölkənin qanunlarını İslamlaşdırmağa götürən buyruqlar, faktlar hakimlərin bilgisinə çatdığı ölçüdə ancaq mərhələ-mərhələ olaraq verilir. Lakin ona bildirilməyən faktlar da çox idi. Belə hallarda tərəflər qanunu bilmədiklərindən ona uyğun gələn şəkildə hərəkət edirdilər.

Sözləşməsi, bir müsəlman öz bacısı ilə evlənmişdi. Hz.Ömər bunu öyrəndiyi zaman ilk öncə adamdan bunu nə üçün etdiyini sordu. O da bu cavabı verdi: Mən bunun İslam tərəfindən qadağan olduğunu bilmədiyim üçün etdim. Bunun qarşılığında Hz.Ömər onları bir-birindən hüquqən ayırdı və adama bacısına uyğun bir təzminat ödəməsini əmr etdi. Amma ona qətiyyətlə zina və ya məhrəmilə evləndiyi üçün cəza vermədi.

325. Hz.Peyğəmbərin vəfatı ilə yeni hər hansı bir qanunu əmr edən və köhnə hər hansı bir adəti və ya uygulamanı aradan qaldıran və ya dəyişdirən "İlahi vəhylər" kəsilmiş oldu. İslam cəmiyyəti daha sonra Hz.Peyğəmbər tərəfindən qoyulmuş qanunvericilik və bu eyni qanunverici tərəfindən icazə verilmiş qanunu inkişaf etdirmə çarələri ilə yetinmək məcburiyyətində qaldı. "İnkişaf etdirmə", Hz.Peyğəmbər tərəfindən ortaya qoyulmuş qanunu qüvvədən salmaq deyil, yalnız qanunda tam olaraq bildirilməyən bir nöqtəni açıqlığa qovuşdurmaqdır.
326. Bu çarələr arasında bəlkə də ən əhəmiyyətli budur: Bir çox yerdə Qur'an bə'zi qadağanları tə'yin edərkən geri qalanının hamısını (hədəf alınan sahədə) qanuni olduğunu əlavə edir. Demək ki, Hz.Peyğəmbər tərəfindən gələn qanunlara əks olmayan hər bir şey qəbul olunur və yaxşı bir qayda əmələ gətirir. Ona görə əcnəbi ölkələrin qanunları və hətta adətləri müsəlman hüquqşünaslara hər zaman xam maddə vəzifəsini görmüş və İslam hüquqşünaslarına sadəcə bunların İslam ilə uyğunlaşdırıldığını tə'yin etmək qalmışdır. Bu mənbə bitib tükənməzdir.
327. Bir digər, bəlkə də çaşdırıcı bir mənbə, Qur'anda verilən bir direktiva (6:91) görə keçmiş peyğəmbərlərə verilən ilahi vəhylər—Qur'an aralarında Hz.İdris, Nuh, İbrahim, Musa, Davud, Süleyman, İsa, Yəhyanın da olduğu bu peyğəmbərlərdən iyirmiyə qədər adını verir—müsəlmanlar üçün də keçərlidir. Bu qanunların sayı və həcmi təbii olaraq Qur'an və Hədis tərəfindən Hz.Məhəmməddən əvvəl peyğəmbərlərə göndərilmiş vəhylərin dəqiq olan hissələri qəbul edilmiş olan xüsuslarla məhdudlaşdırılmışdır. Hz.Musanın qisas qanunu Qur'anda bunun bir nümunəsidir. Belə ki, Qur'anda bu xüsüs "və sizin üçün də ey müsəlmanlar" əlavəsinə

etmədən bu şəkildə bildirilmişdir: "Allah Tövratda yəhudilərə bunu əmr etdi" (5:45).

328. Hz.Peyğəmbərin vəfatından sadəcə on beş il sonra müsəlmanlar çoxdan üç qitə üzərində —Asiyanın, Afrikanın və Avropanın geniş torpaqlarında hökm sürürdülər. Hz.Ömər sasanilərin vergiləndirmə sistemini yaxşı olaraq anlamış və onu İraq və İran əyalətlərində davam etdirmişdir. Bizanslılarınkini isə təzyiq edən olaraq anlamış və onu Suriya və Misirdə dəyişdirmişdir və s. Hicrətin birinci yüzili bir istifadə, sağlamlaşdırma və dəyişim dövrüdür. Misir mənbəli-papiruslara qeydli sənədlər bizə, ən azından, Misir idarəçiliyi haqqında çox şey öyrədir. Hicrətin ikinci yüz ilinin əvvəlində xüsusi hüquqşünaslar tərəfindən qələmə alınmış hüquq kitablarına sahibik. İlk hüquqşünaslardan biri olan Zeyd ibni Əlidir. O, H.120, M.738-ci ildə vəfat etmişdir.
329. Keçmişdə Yəmənə "Xoşbəxt Ərəbistan" deyirdilər və bu səbəbsiz deyildi: Bə'zi fiziki və digər şərtlər Yəmənə, xristianlıqdan qabaq keçmiş zamanda Ərəbistanın digər bölgələrinə qarşı mədəniyyət mövzusunda müqayisə qəbul etməz bir üstünlük qazandırmışdır. Keçmiş sözləşmələrdə də dilə gətirilən zənginliklər dillərdə dastandır və krallığı güclü idi. Miladi təqviminin başlanğıcında bir köç dalğası bə'zi yəmənli qəbilələri İraqa sövq etdi. Orada Xirə krallığını qurdular. Bu krallıq ədəbiyyatı qorumaqla çox məşhur oldu və İslamın ortaya çıxışına qədər davam etdi. Fəqət bu arada Yəmənlin özünü bir yəhudi hökəmranlılığı (Zü Nuvəs), ardından (efiopiyalılar zamanında) bir xristian suverenliyi, daha sonra da iranlılar tərəfindən Məcusi (zərdüşti) işğalı tanıdı. Bu sonuncularsa yerlərini İslama buraxdılar. Bu sonsuz qarşı təsirlər üzündən narahat olan yəmənliyə, xəlifə Hz Ömər zamanında İraqa, xüsusilə də Kufəyə (Xirə şəhərinin yeni məhəlləsinə) köçərək yerləşməyə inandırıldılar. Hz.Ömər Hz.Peyğəmbərin səhabələri arasında ən görkəmli hüquqçularından İbni Məs'udu orada bir məktəbi idarə etmək üçün göndərdi. Elə oldu ki, bu məktəbdə Hz.İbni Məs'udun davamçıları-Alkamə, İbrahim Nahi, Xəmməd və Əbu Hənifə böyük hüquq mütəxəssisləri olmuşdular. Bu arada Hz.Peyğəmbərin səhabələrindən bir digər böyük hüquqşünas Hz.Əli Mədinədəki xəlifəlik mərkəzini Kufəyə köçürdü. Ona görə bu şəhərin hüquq sahəsində kəsintisiz bir adət-ənənə meydana gətirmiş olmasına və bu sahədə daima artan bir şöhrətə qovuşmasına çaşmamalıyıq.
330. Hakimlərin və hüquqçuların mərkəzi bir avtoritetin hər cürə müdaxiləsindən uzaq olması bu elmin sür'ətlə irəliləməsini asanlaşdırmış, fəqət bunun çətinlikləri və əngəlləri də olmuşdur. Təcrübəli və yüksək mövqedəki bir idarəçi olan İbni əl-Müqəvva Hicri ikinci yüz ilin əvvəlində İslami hüquq elmində, yə'ni cəza hüququnda, şəxsi statusunda və hüququn bambaşqa bir sahəsində çox saydakı fikir ayrılıqlarından şikayət etdi. İbni əl-Müqəvva xəlifəyə hüquq qərarların yüksək bir nəzarət təşkilatını qurmasını və xəlifənin əmri ilə bütün ölkədə tək bir qanunun bərqərar olmasını təklif etdi. Bu təklif nəticəsiz qaldı. Müasir elm hürriyyətinin aşiqi və elmi-siyasi dalğalanmalardan qorunma mövzusunda çox diqqətli olan Əbu Hənifə bir hüquq akademiyası qurdu. Hər biri hüququn yardımçısı-Qur'an təfsiri, hədis, məntiq, lügət bilgisi və s. bir sahədə mütəxəssis olan

qırx üzvü ilə bu akademiya dövrünün hüquq elminin inkişafı ilə yetinmədi qanunları da qaydaya saldı. Ayrıca mənbə mətnlərin olduğu qədər hüquq elminin də hələ bir söz söyləmədiyi nöqtələrdə İslam hüququnun əskikliklərini də doldurmağa başladı. Əbu Hənifənin (ö.150 H.) həyatını qələmə alanlardan birinin yazdıqlarına inanacaq olursaq “yarım milyon qayda qoymuş, fitva vermişdi” (əl-Müvəffəq, II, 137). Digər tərəfdən Mədinədə Malik və Suriyada Evzai eyni anda bir-birinə bənzəyən bir işə başladılar, fəqət yalnızca öz bilgilərindən və şəxsi imkanlarından yardım almışdılar. Əbu Hənifə (Qur’an və Hədis hər qanunun əsası olaraq qalmaqla bərabər) ağıl verməyə üstünlük verərkən, Malik Hz.Peyğəmbərin adətlərilə dopdolu olan Mədinə xalqının adətini hər cürə məntiqi nəticə və ya şərhinə tərcih edirdi.

331. Qur’an Hz.Peyğəmbərin vəfatından sadəcə bir neçə ay sonra “çap edilmiş” oldu. Hz.Peyğəmbərin “söz, şəxsi davranış və susaraq təsdiq etmələri” haqqındakı məlumatların (bunlara hədis deyilir) toplanmasına bir çox yazıçı tərəfindən Hz.Peyğəmbər həyatda ikən başlanmış və digər yazıçılar tərəfindən isə vəfatından çox sonra təşəbbüs edilmişdir. Hz.Peyğəmbərin yüz mindən çox səhabəsi bu xüsusda az və ya çox bildikləri bütün hədisləri çatdırmışlar. Bunu bə’ziləri yazı ilə (ən yeni tədqiqatlara görə əllidən artıq yazıçı), bə’ziləri də şifahi olaraq nəql etmişlər. Yüksək bir hüquqi dəyəri olan bu bilgilər üç qit’əyə dağılmışdı, çünki Hz.Peyğəmbərin səhabələri daha Hz.Ömər və Hz.Osman zamanlarında gedib buralara yerləşmişdilər. Sonrakı nəsillərdə tədqiqatçılar get-gedə anlaşılan hədisləri qələmə aldılar və bu əsərlərdə Hz.Peyğəmbərin dostlarının şəxsi xatirələrini bir araya gətirdilər.
332. Hüquq elminin inkişafı və Hədisin bir yerə yığılması çox sür’ətlə irəlilədi, həm də bir-birindən xəbərsiz tamamlandı. Şəfi Əbu Hənifənin doğulduğu il dünyaya gəldi. Qarşılıqlı hücumlar hüquqşünasları Hədis mövzusunda daha çox məlumat əldə etməyə götürdü. Hədis mütəxəssisləri isə Hz.Peyğəmbər haqqında əldə etdikləri məlumatları bəlli bir qaydaya salmağa hədis rəvayətlərini söyləyən kimsələrin şəxsiyyətlərini və onların keyfiyyətlərini yaxından incələməyə başladılar. Onlar Hz.Peyğəmbərin fərqli sözlərindən hökmlər çıxarıla bilməsi üçün bunların söyləniş zamanlarını və hansı şəraitdə və nə münasibətilə söylədiklərini tə’yin etməyə çalışdılar. Şəfi həm hüquq, həm də hədis sahələrində güclü bir mütəxəssis olmuşdu. Yüksək düşüncə qabiliyyəti və özünün cəhdləri sayəsində bu iki sahəni bir bütün içində bir yerə toplamağı bacardı. Şəfinin dünya tarixində qanunların incələnməsindən ayrı mücərrəd bir hüquq elmini meydana gətirən ilk kimsə olduğunu da xatırlatmaqla fayda vardır.
333. Aralarında Əbu Hənifə, Malik, Şəfi, Cəfər əs-Sadiqin də olduğu bir çox hüquqşünas fıkıh (hüquq) məzhəbləri buraxdılar. Bu məzhəblərə bağlı olanlar bu gündə İslamın alt cəmiyyətlərini əmələ gətirirlər. Bunun mənası aralarında bə’zi fərqliliklər var deməkdir. Sözləyişi, Hz.Əlinin nəvəsi və Əbu Hənifənin müasiri Cəfər əs-Sadiq tərəfindən qurulmuş olan məzhəbdə siyasi səbəblər miras mövzusunda xüsusi bir qanunun inkişafını təmin etdi. Fəqət bu məzhəblər arasındakı fərqlər çox da əhəmiyyətli deyildi, hətta fəlsəfi məktəblər arasındakı fərqlərdən daha azdır. Belə ki,

sonrakı yüz illərdə şəfəfililərin, Şəfinin tə'limindən ayrılıb bə'zi nöqtələrdə Malik və ya Əbu Hənifənin tə'limini mənimsədikləri və qarşılıqlı olaraq digər məktəblərdəkilərin də belə hallara yönəldikləri görülməkdədir.

334. Göründüyü kimi, İslam imperiyası çox az bir zamanda çox geniş torpaqlara yayıldı. Buralarda daha əvvəl fərqli hüquq sistemləri qüvvədə idi: İran, Çin, Hind, Bizans və digərləri. Şəxsən Ərəbistanda yerlilərin ilk dövrün müsəlmanlarına olan köməyi nəticədə bu tarixi həqiqət hüququn əcnəbi mənəbli hər hansı bir sistemi tərəfindən hər cürə monopolıyanın qarşısını almış oldu. Həm də əslində bu məktəb qurucuları arasında Əbu Hənifə fars soylu, Malik, Şəfi və Cəfər əs-Sadiq ərəb, həyat hekayəsi yazan zəhəbinin ifadəsinə görə, Evzai sind əsilli idi. Daha sonrakı nəsillərdə hər irqdən müsəlman hüquqşünaslar əmələ gələcəkdi. Belə olduğu zaman İslam hüququnun inkişafı "millətlərarası" bir təşəbbüs olmuşdur. Çünki bu hüquq çox dəyişik soylardan gələn, fərqli dillər danışan və çeşid-çeşid adətləri bilən müsəlman hüquqçuların əsəridir. İspaniya, Portuqaliya, Siciliya əsilli Avropalı müsəlman hüquqşünaslar var idi. Daha bir çox başqaları da var idi: çinlilər, efiopiyalılar, iranlılar, türklər və ərəblərin yanında bir çox millətlər.
335. Hər bir dövrdə fanatik adamlara və azad düşüncülərə rastlayırıq. Bu insani bir haldır. Bə'zi kimsələr məsələnin ruhunu keçmiş bir ustadın sözü-nə fəda etmək, bə'zi kimsələr də adətləri bir tərəfə buraxmaq kimi bir məcəraya dalmaq istəyərlər. Belə hallarda orta yol daima daha doğrudur. Alçaqlıq hissi daşımayan, amma problem haqqında lazım olan bütün mə'lumatlara sahib olan və ibadətlərini yerinə yetirən bir mö'minin məsələsində də əcnəbi olmayan bir kimsə keçmiş insanların belə fikirlərinə həm əlverişli, həm də məntiqli şərhlər verməkdə əsla çətinlik çəkməzlər. Böyük hüquqçu Pəzdəvi bu sözlərini baxın necə söyləyir: Yalnız şəxsi bir fikir deyil, fəqət keçmiş bir "icma" belə sonrakı bir icma ilə dəyişdirilə bilər.

Nəticə

336. Müsəlman hüquqi bir dövlətin bir suveren cəmiyyətin qanuni olaraq başladı və bu hüquq Atlantikdən Sakitə qədər hakim olaraq hökm sürdüüyü sırada cəmiyyətin bütün ehtiyaclarına sürəkli cavab verdi. Bu hüququn özündə zaman və məkanın gərəklərinə cavab verəcək inkişaf və itaət etmə qabiliyyəti vardır. Bu gün də o, dinamizmini itirmiş deyildir və həqiqətən də keçmişdən əcnəbilərin siyasi dolayısıyla da hüquqi suverenliyi altında qalmış olan müsəlman ölkələr tərəfindən daha yaxşıya yönəlik bir dəyişmə olaraq bu hüquqa dönüş get-gedə daha çox göz önünə alınır.

İSLAMIN İQTİSADİYYAT SİSTEMİ

337. İslamın maddə planında olduğu qədər mə'nəvi planda da bacarıqlı bir rəhbər olaraq qarşımıza çıxdığını söylədik. İqtisadiyyat sahəsində də əsas təhsil Qur'andan alınmışdır. Çünki Qur'an bir çox ayəsində insanın öz maddi rifahını israf etməməsi üzərində durur. Qur'an maddi rifahı israf etmək bir qırağa dursun, "Allahın yaşayışınızın səbəbi qıldığı mallarınızı..." (4:5) ifadəsilə bunu təsdiq edir və bu əmri verir: "Dünyadakı nəsibini də unutma" (28:77). Fəqət Qur'an insanı əmələ gətirən iki tərəf üzərində, yə'ni ruh ilə bədən birliyi üzərində duraraq bu gərəклиyi həqiqi yerinə də oturtur: "İnsanlardan bir qismi: — Rəbbimiz! Ne'mətlərini bizə bu dünyada ver, - deyir. Bunların axirətdə heç bir nəsibi yoxdur. Onlardan bir qismi də: — Rəbbimiz, bizə dünyada da, axirətdə də yaxşılığı ver və bizi cəhənnəm əzabından qoru, - deyirlər. Bax, onların qazandıqlarından payları vardır. Allah hesabı sür'ətli olandır" (2:200-202). Digər ayələr Allahın yerdə, dənizdə və hətta göylərdə olan hər şeyi insan üçün yaratdığını və ya yerdə, göylərdə, dənizdə, ulduzlarda və s. olan şeyləri Allahın insana boyun əydirdiyini bildirir. Allahın yaratdıqlarından necə faydalanacağını və gələcəyi də hesaba qataraq bunlardan ağıllı bir şəkildə necə istifadə ediləcəyini bilmənin insana düşdüyünü söyləməyə lüzum yoxdur.
338. İslamın iqtisadiyyat siyasəti Qur'anda yenə açıq-aydın ifadələrlə bildirilir: "Beləliklə, mallar sadəcə aranızdakı zənginlər arasında dönüb-dolaşmasın" (59:7). Zənginlik və komfort qarşısında bütün insanların bərabərliyi bir ideal belə olsa, mütləq və qatqısız bir xeyir gətirməz. Çünki hər şeydən əvvəl, təbii qabiliyyətlər çeşidli şəxslər arasında eyni deyildir. Belə ki, tam bərabərliyə sahib bir insan qrupu meydana gətirilə bilsə idi çox keçmədən sovurqanlar iqtisadi çətinliklər üçün düşərlər və dostlarının sərvətinə acgözlüklə və qısqançlıqla baxardılar. Sonra ən yoxsul adam daha sıx işləmək arzusu daşıyacağı üçün bir zənginlik dərəcələnməsinin olması insan cəmiyyətinin şəxsi faydası baxımından, fəlsəfi və psixoloji əsasda arzu edilir kimi görünməkdədir. Buna qarşılıq olaraq hər bir adam bilsə idi ki, ona yüklənən vəzifədən başqa daha çox çalışmış olsa belə mükafatlandırılmayacaqdır, o zaman tənbel və ehmalca davranardı və bir kimsənin sahib ola biləcəyi bir qabiliyyət insanlığın böyük zərərinə olub gedərdi.
- 338a. Digər heyvan çeşidlərinin əksinə insan sürəkli inkişaf halındakı bir yaşayış növünə sahibdir. Bunun səbəbi hər halda insanın eyni zamanda həm sosial bir həyata, həm qarşılıqlı bir yardımlaşmağa və həm də bir yarış hürriyyətinə qərar vermiş olmasındandır. Digərlərində bu ünsürlərdən biri, bir digəri və ya tamamı əskikdir. Soylarını sərbəst cinsəl təmaslarla sürdü-rən heyvanlar vardır; bə'ziləri isə cift halında yaşayarlar. Arılar, qarışqalar və ağ qarışqalar cəm yaşamada ən irəli getmiş kimi görünürlər. Beləliklə, aralarında iş bölümü vardır, fəqət yaşayış görünüşü baxımından bərabərdirlər. Bununla bərabər aralarından birinin özünə daha çox komfort əldə etməsi üçün rəqabət imkanı yoxdur. İnsanın və onun maddi olaraq irə-

liləmələrinin keçmiş tarixi yarışmaya, cəmiyyət içindəki şəxsiyyətçiliyə, düşünmə və hərəkət hürriyyətinə dayanır. Əlbəttə, kollektiv və sosial həyatın qarşılıqlı mənfəətləri ortada olduğu zaman hürriyyətin tərki edilməsi lazımdır. Necə ki, vergilər ödəmək və müdafiə üçün köməkləşmə kimi məcburi vəzifələr vardır. Sədaqət vermək və xeyir işlər görmək üçün də vəzifələr vardır. İnsan öz əməyindən əmələ gələn qazanclardan özünün ailəsinin və mirasçılarının faydalanacağını bildiyi zaman çalışmağa və yeni-yeni işlər görməyə can atar. Aşağı səviyyəli insanların üst dərəcəyə keçmənin nəyi gərəktirdiyini və özünün səyi nəticəsində nə edəcəyini bilməsi üçün dərəcələnmənin olması insanın təbii yararına olduğu görünür. Ona görə Qur'an belə buyurur: "Şübhəsiz insan üçün çalışdığından qarşılığında başqa bir şey yoxdur. Şübhəsiz, insanın etdiyi əməlin qarşılığı mütləq görülür" (53:39-40).

339. İslam bütün iqtisadi sistemini bax bu əsas prinsiplərdən çıxış edərək qurmuşdur. Zəngin azınlığa izin verməsinə verir, amma onlara çox məsəfləli vəzifələr yükləyir. Çünki zənginlər yoxsulların faydasına olaraq vergi ödəməklə mükəlləfdirlər. Ayrıca onların sərvəti qeyri əxlaqi yollarla əldə etmələri və yığımları qadağandır. Bu xüsuslarda o biri dünyada mükafat və d etməklə birlikdə sədaqət və fədakarlıq üçün bəzi tövsiyələr olduğu kimi, bəzi əmrlər və bəzi qadağanlar da vardır. İslam ən minimum yaşayış şərtləri ilə arzulanan bolluq arasındakı fərqi müəyyən etdikdən sonra tam bir müvazinətə çatmaq üçün müraciət edilməsi lazım olan çarələrin içində zorlayıcı əmrlər ilə (təhsilə dayanan) qanəedici əmrlər arasında bir ayırma gedər.
340. Məsələnin əxlaqi cəbhəsi bax buradadır. Ən başda bu mövzuda bir neçə söz söyləmək yerinə düşər. Bəzi nümunələr bunun nələri əhatə etdiyini daha yaxşı anlamağa imkan verəcəkdir: Dilənmənin iyirənc bir şey olduğunu bildirmək üçün İslam tərəfindən ən ağır ifadələrdən istifadə edilmişdir. Dilənçilik qiyamət günündə bir utanc səbəbi olacaqdır. Digər tərəfdən başqasına yardım edən adamlar isə ucsuz-bucaqsız təriflərdə böğuləcələr. Belə ki, insanların ən yaxşısı fədakarlıqlar edən və din qardaşını özündən üstün tutan kimsədir. Eyni şəkildə həm xəsislik, həm də israfçılıq qadağan edilmişdir. Bir gün Hz.Peyğəmbərin ictimaiyyətə faydası üçün çox böyük miqdarda pula ehtiyacı oldu. Dostlarından biri ona bəlli bir məbləğ təqdim etdi. Hz.Peyğəmbərin evdə nə qədər saxladın sualına cavab olaraq, "Evdə sadəcə Allahın və Onun Elçisinin sevgisini buraxdım" - dedi. Bunun üzərinə çox səmimi təriflər aldı. Fəqət bir başqa gün Hz.Peyğəmbər xətrini sormağın üçün ziyarətinə getdiyi ağır xəstə olan bir başqa dostu ona, "Ey Allahın Elçisi, mən zəngin bir adamam və bütün sərvətimi yoxsullara miras buraxmaq istəyirəm" - dedi. Hz.Peyğəmbərin qarşılığı belə oldu: "Xeyr, yaxın əqrəbanı dilənməyə tərki etməkdənsə, mirası onlara buraxıb azad yaşamalarına imkan yaratmağın daha yaxşı olar". O adamın sərvətinin üçdə ikisini və ya yarısını da yoxsullara vəsiyyət etməsinə izin vermədi. Sadəcə üçdə birini buraxmasına icazə verdi və "Yaxşı! Amma üçdə bir belə çoxdur!" - dedi. Bir gün Hz.Məhəmməd səhabələrindən birini acınacaqlı bir halda gördü. Ona nədən bu halda olduğunu soruşdu, adam "Ey Allahın Rəsulu, yetəncə malım-mülküm

var, amma bunları özüm üçün xərcləmək yerinə yoxsullara verməyi üstün tuturam” - cavabını verdi. Buna qarşılıq Hz.Peyğəmbər “Xeyr, Allah quluna verdiyinin izlərini onun üzərində görməyi sevər”-dedi. Bu fərqli direktivlər içində heç bir zidd olan bir şey yoxdur, hər biri öz bağlamı içində ələ alınır və ayrı bir vəziyyət ilə əlaqəlidir. Buna qarşılıq bu hadisələr bizə xeyir işlərinin məcburiyyəti aşdığı zaman ölçülüyün sərhədlərini qurmaq imkanı verir.

Miras

341. Hər bir miras hüququnun həm şəxsin sərvətinə sərbəstcə sahib olma haqqını, həm də hər bir şəxsin cəmiyyətin üzvü olması sifətilə bu cəmiyyətin sərvət qarşısındakı haqqını qoruması lazımdır. Xasiyyətlər çox fərqlidir; digər yandan qanun qoyanın cəmiyyət yararına hər hansı bir intizamı qəbul etdirmək üçün yaş, xəstəlik və digər məsələlər insana təsir edicidir.
342. Buna görə İslam iki əsas hökmü qoymaq məcburiyyətində qalmışdır. Ölən kimsənin mirasının yaxın əqrəbaları arasında paylaşdırılmasını məcburi qılmış və vəsiyyət yolu ilə miras buraxma səlahiyyətinə qəyyumluq etmişdir. Qanuni mirasçıların heç bir vəsiyyətə ehtiyacları yoxdur. Çünki onlar avtomatik olaraq ölənin mallarına, qanun tərəfindən müəyyən edilən ölçülərdə mirasçı olurlar. Vəsiyyət sadəcə ölənin mirasına sahib olmaq haqqı olmayan kimsələr üçün qəbul edilmişdir.
343. Eyni dərəcədə olan əqrəbalar arasında bərabərlik vardır. (Ən böyük və ya ən kiçik) bir oğula, rəşid və ya rəşid olmayana digərindən artıq verilə bilməz. Bu prinsip müəyyən edildikdən sonra ölən bir kimsə tərəfindən qalanlar bu şəkildə bölüşdürülür: İlk öncə cənazə məsrəfləri çıxılır; ikincisi, borcların ödənməsi üçün lazım olan miqdar ayrılır, alacaqlar hər zaman mirasçılardan əvvəl gəlir; üçüncüsü, ilk iki çıxılmalardan sonra (cənazə məsrəfləri və və borclar) geriye qalan hissənin üçdə birini aşmayacaq ölçüdə vəsiyyət yerinə yetirilir. Bax ancaq bu ilk kateqoriyalardan sonra mirasçılara sıra gəlir. Ər, arvad, üst əqrəbalar (ata və ana), alt əqrəbalar (oğul və qız) birinci dərəcəli mirasçılardır. Yəni bunlar hər zaman mirasçı olurlar. Oğlan və qız qardaşlar ilə uzaq əqrəbalar ancaq ölü yaxın əqrəbə buraxmadığı zaman mirasçı olurlar. Uzaq əqrəbalar siyahısına əmilər, dayılar, xalalar, bibilər, bunların uşaqları ilə qardaşoğlu, bacıoğlu və digərləri yer alırlar.
344. Texniki təfərrüatlara gəlmədən öncə bəzi əsas qaydalara işarət edək: Birinin ölümünə səbəb olan kimsə məhkəmə bunun qəsdən olmayan bir hadisə olduğu qərarını vermiş olsa belə, qurbanın mirasından məhrum edilir. Bunda mirasını daha erkən əldə etmək üçün zəngin bir əqrəbanı öldürmə yolundakı hər cür meyli yox etmə qayəsi güdüldüyü anlaşılır. Hz.Peyğəmbər fərqli dindən iki əqrəbə, hətta ər-arvad arasında miras bölüşünü qadağan etmişdir. (Belə bir vəziyyətdə hüquqi miras haqqı olmayan adamın yararına bağış və ya vəsiyyət yolu ilə müdaxilə etmə səlahiyyətini sərbəst buraxır: Sözcəlişi, ər ölüm döşəyində ikən müsəlman olmayan arvadı üçün sərvətinin uyğun bir hissəsini vəsiyyət yolu ilə miras buraxa bilər). Müsəlman hüquqşünasları öz dövrlərinin millətlərarası əla-

qələrinə və siyasi adətlərinə dayanaraq, bir başqa əngəl daha qoymuşlar: eyni siyasi ölkə torpaqları içində yaşamayan iki əqrəba arasında milliyyət fərqliliyi əngəlini. Fəqət ikili və ya millətlərarası müqavilələr, bu xüsusi millətlərarası hüquq məsələsini bir başqa istiqamətdə, yə'ni qarşılıqlılıq əsası içində asanlıqla həll edə bilər.

345. İslam miras qanununun həyata keçirilmədiyi, fəqət vəsiyyət etmənin qüvvədə olduğu ölkələrdə müsəlmanlar özləri öldükdən sonra mallarının paylaşması mövzusunda dini vəzifələrini yerinə yetirmək üçün bundan istifadə edə bilərlər və istifadə etməlidirlər.

Vəsiyyət

346. Yuxarıda izah etdik İslam fərdə malını vəsiyyət yolu ilə alacaqlıları və mirasçıları xaricindəki kimsələrə buraxa bilərlər, fəqət bu vəsiyyət sərvətinin yalnız üçdə biri qədər ola bilər. Belə bir hökmün iki qayə güddüyü anlaşılır: Normal qaydanın bir haqsızlığa səbəb ola biləcəyi fəvqə'adə hallarda şəxsə ədalət yerinə yetirmə imkanı tanımaq — belə olan bütün hallarda malının üçdə biri kifayətdir — və ikinci qayə olaraq da sərvətin çox az sayda insanların əlində yığılmasını əngəlləmək — sərvətinin üçdə birindən daha artığını və ya tamamını insan vəsiyyət edə bilsə idi, bə'zən belə hallar mütləq meydana gələrdi. İslam bir yandan ölünün ailəsinin və əqrəbalarının faydasını da hesaba qataraq zənginliklərin mümkün olduğu qədər çox insanın əlində dolaşmasını arzu edər.

İctimaiyyətin malları

347. İnsanın daha böyük bir "ailənin", cəmiyyətin vətəndaşı olduğu dövlətin üzvü olaraq bə'zi vəzifələri vardır. İqtisadiyyat sahəsində fərd vergi ödəyər, dövlət də bunları cəmiyyətin yararına paylayar.
348. Vergi tarifələri gəlirlərin kateqoriyasına görə fərqlilik göstərir və büdcə məsrəfləri mövzusunda açıq direktivlər verən Qur'anın, dövlətin gəlirləri üçün qaydalar və ya tarifələr tə'yin etməsi diqqətə dəyər bir xüsusdur. Hz.Peyğəmbərin və onun ilk xəlifələrinin uygulamalarına görə böyük bir tələbkərliklə birlikdə, Qur'anın bu səssizliyi hal və şərtlərə görə qaydaları xalqın həqiqi yararına olaraq dəyişdirmə hürriyyətini hökumətlərə buraxmaqla şərh oluna bilər.
349. Hz.Peyğəmbər zamanında vergi bu şəkildə dağıdılırdı: vergi xaricində minimum bir gəlirin üstündə sulama yağmurla və ya su mənbələrindən asanlıqla həyata keçirilirsə, kəndli məhsulunun onda birini; su quyudan çəkilsə bu nisbətin yalnız yarısını ödəyəcəkdir. Ticarətdə və mə'dən işlərində məhsulun dəyərinin yüzdə 2,5 faizi alınır. Əcnəbi karvançılara gəldikdə Hz.Peyğəmbər zamanında ithalat vergisi olaraq onlardan onda birlik bir kömrük vergisi alınır. Fəqət diqqət etməyə dəyər bir nöqtədir, Xəlifə Hz.Ömər Mədinəyə gələn bə'zi ərzaq növləri üçün bu vergini yarı-yarıya azaltdı. Bu yüksək avtoritet nümunə olaraq bizə İslamın maliyyə siyasətinin prinsiplərini görmək imkanı verir. Hz.Peyğəmbər zamanında dəvə, qoyun və öküz sürüləri də ən azından ictimaiyyət otlaqlarından

bəslənənlər vergiyə tabe tutulurdular, təbii minimum bir gəlir səviyyəsi hər zaman vergi xaricində buraxılırdı. Daşımacılıqda, sürmədə və sula-mada istifadə edilən heyvanlar da vergidən azad idilər.

350. Mülk, qızıl və gümüş üzərindən də yüzdə iki yarımliq bir vergi alınır. Bu, şəxsi sərvətini gəlir gətirəcək şəkildə istifadə etməyə və pullarını bir kənara yığıb toplamağa məcbur edirdi.

Dövlət xərcləri

351. Qur'an İslam dövlətinin xərc büdcəsinə yön (istiqamət) verən prinsipləri aşağıdakı terminlərlə müəyyən etmişdir:

“Zəkat Allahdan bir fərz olaraq ancaq yoxsullara, zəkatı toplayan mə'murlara, ürəkləri İslama qızıdırılmaq istənənlərə, kölələrə, borclulara, Allah yolunda cihad edənlərə və yolda qalana verilir. Şübhəsiz Allah hər şeyi çox yaxşı biləndir, hökm və hikmət sahibidir” (9:60).

Praktiki olaraq bir cəmiyyətin bütün ehtiyaclarını qarşılayan bu səkkiz xərcləmələr yerinin tam əhəmiyyətli anlaşılması üçün bə'zi izahları lazım bilirik:

352. Zəkat deyə tərcümə etdiyimiz “sədəqə” kəlməsi normal dövrdə müsəlmanların hökumətlərinə ödəmələri lazım olan bütün vergiləri içinə alır: kənd təsərrüfatı, mə'dənlər, ticarət və sənaye, bəslənən sürülər, mülk və s. üzərindən alınan vergilər... Fövqəladə zamanlardakı keçici vergilər və təndaş və ya əcnəbi qeyri-müslümlərdən alınan vergilər, məcburi olmayan digər bütün qatqılar bunun xaricindədir. O dövr İslam hüququnun mənbə əsərləri, xüsusilə də Hz.Peyğəmbərin hədisləri “sədəqə” termininin bu mə'nada istifadə edildiyi mövzusunda heç bir narahatlıq buraxmamışdır. Burada sədəqə heç mövzu deyildir; sədəqələr nə məcburidir, nə də ödəmə zamanı və ya miqdarı bəllidir; (bunlara “infak fi səbilillah” Allah yolunda xərcləmə və ya “tatavvu”-könüllü adı verilir).
353. Dövlətin xərcləmələrindən faydalananlar arasında anılan ilk iki kateqoriyanı “füqara və məsakin” (yoxsullar və kasıblar) əmələ gətirir. Demək olar ki, eyni mə'nalı bu kəlmələr Hz.Peyğəmbər tərəfindən şərh olunmamış fikir ayrılıqları da buna görə əmələ gəlmişdir. Xəlifə Hz.Ömərin söz və tətbiqinə görə, “füqara” müsəlmanlar arasındakı yoxsullar, “məsakin” isə İslam ölkəsində yaşayan əcnəbilər—yəhudi, xristian və s. qeyri-müslümlər arasındakı kasıblardır. Hüquqsünas Şəfi bunların tamamilə bərabər mə'nalı kəlmələr olduğunu və Allahın böyük lütfü ilə kasıblara daha çox yardım edilsin deyə iki kəlmə ilə müəyyən etdiyini düşünmüşdür; (Ona görə səkkiz kateqoriyadan hər biri dövlət gəlirlərinin səkkizdə birini alacaq dolaşılacaq və ya kasıblara səkkizdə iki hissə düşəcəkdir). Hər nə isə dövlət gəlirlərinin ana qayəsi İslam torpaqlarında yaşayan heç bir insanın yaşamaq üçün gərəkli bəslənmə — geyim, sığınacaq və s. kimi imkanlardan yoxsul qalmasını tə'min etməkdir.
354. Daha sonra vergiləri toplayanlar, hesabını tutanlar, xərclərlə, təmizə çıxarmaqla, nəzarətlə mükəlləf olanlar və b. mə'murların maaşları gəlir. Doğrusunu söyləmək lazımdırsa az sonra yardım alan bu səkkiz sinif nəql edilərkən görülməyi kimi bu kateqoriya dövlətin mülki, hərbi və diplo-

matik bütün idarəsini əhatə edir. Tarixçi Belazuri əl-Ənsabında bizə bir sənəd haqqında nəql edir. Bu sənədə görə, Xəlifə Hz.Ömər Suriya valisinə “Gəlirlərimizin hesabını qaydaya salmaq üçün bizə (Mədinəyə) bir rumlu mütəxəssis göndər” əmrini verir. Qeyri-müslümlərdən dövlət rəhbərliyində istifadə etməklə yetinməyib, eyni zamanda yalnız müsəlmanlardan alınan (Müsəlman və qeyri-müslüm kəndlilərdən alınan təsərrüfat vergiləri büdcənin ehtiyacları üçün qarışa bildiklərindən) “sədəqə”dən də faydalana bildiklərini söyləmək üçün dörd-dördlük bir avtoritetə gərək yoxdur.

355. Ürəklərini qızırdıracaq olanlar kateqoriyası asanlıqla anlaşılacağı kimi dövlətin örtülü ödəmələri ilə əlaqəlidir. Hüquqşünas Əbu Ya'la əl-Fərra bu açıqlamanı etmişdir: “Ürəkləri qazanılacaq olanlara gəlincə, bunlar dörd sinfə ayrılırlar: 1.Müsəlmanlara yardım etmələri üçün ürəkləri qazanılanlar. 2.Müsəlmanlara pislik etmələri və ya zərər verməkləri önənlənmək istəmənlər.3.Müsəlman olmağa dəvət edilənlər. 4.Özlərinin vasitəsilə aşırət və ya ailələri İslama girə biləcək olanlar. Bu sinifdə yer alanların hər birinə istər müsəlman, istərsə bütpərəst olsun, zəkat vermək caizdir”.
356. “Kölələr” tə'birilə hər zaman iki cür istifadə şəkli anlaşılımışdır: Kölələrin hüriyyəətə qovuşdurulması və düşmən əlindəki müharibə əsirlərinin qurtarılması. İslam hüququna görə, kölənin sahibinə öz dəyərini ödəyərək hüriyyəətini satın alma haqqı vardır. Ayrıca gərək olan pulu qazanması üçün kölə sahibini lazım olduğu zaman çöldə işləməsinə izin verməyə zorlama haqqı vardır. Digər tərəfdən, daha əvvəl gördüyümüz kimi, hüriyyətlərini qazanmağa çalışan kölələrə hər il büdcəsindən bir fond ayırması hökumətin vəzifəsidir. Əməvi Xəlifəsi Ömər ibni Əbdüləzizdən qalma bir sənəd düşmən tərəfindən əsir alınmış qeyri-müslüm vətəndaşların azadlığa buraxılmaları üçün lazım olan ödəməni müsəlman hökuməti tərəfindən ödəməsini bizə öyrədir.
357. Ağır borca girmiş və borc mükəlləfi altında olan kimsələr kateqoriyası klassik dövrün uygulamasına görə bir sıra uygulamaları əhatə edir: Sel və ya su basqınları yer sarsıntıları kimi fəlakətlərə uğramış kimsələrə yardım göstərirdi. Burada haqqında danışılanlar əsla ayənin əvvəlində keçmiş olan fikirlər deyildir, əksinə, onların güclərini aşan anormal borclar altına girmiş insanlardır. Xəlifə Hz.Ömər keçici olaraq pul ehtiyacı olanlara və geri ödəmənin zamanətlərini tə'min edənlərə dövlət xəzinəsindən faizsiz kredit vermək üçün xüsusi bir təşkilat yaratdı. Xəlifə özü də şəxsi ehtiyacları üçün buraya müraciət etdi. Faizsiz borc vermənin “dövlətləşdirilməsi”, faizlə borc vermənin İslama görə qadağan edilməsinin təbii nəticəsidir. Eyni xəlifə ictimaiyyətin pulunu bəlli sürələr içində tacirlərə borc verir və xəzinə (bu halda ehtimal edilən qazanc və zərəərə də ortağ olaraq) qazancdan bir pay alırdı. İctimai xərcləmələr içində yer alan bu eyni kateqoriya bir uygulamayı daha əhatə edirdi: Bu gün “sosial sığorta” dediyimiz bu təşkilatı da əmələ gətirirdi; əgər bir kimsə təsadüf nəticəsində bir kimsənin ölümünə səbəb olmuşsa və öz imkanları ilə qan pulu ödəyə bilmirsə, hökumət büdcədən ona yardım əlini uzadardı. Bu uygulamanın Hz.Peyğəmbər tərəfindən bir çox dəfə həyata keçirildiyini görürük. İrəlində daha dəqiq olaraq bu mövzuda söhbət açacağıq.

358. "Allah yolunda" ifadəsi İslam terminologiyasında hər şeydən əvvəl, hərbi müdafiə olaraq anlaşılır və istər əsgər, istərsə də təchizat üçün mö'təbərdir. Bu termin tələbələrə kömək, cami tikdirmə və b. bu kimi dini təşəbbüslərə qədər uzanan bütün xeyirxah işləri əhatə edir.
359. Məsərlərin son kateqoriyasına "yolçunun", yə'ni istər sadə yolçu, istər tacir, istər iş adamı, istərsə də turist olsun, tarixini yaxşılaşdırma bilən hər şey girir: Yollar və körpülər inşaatı, mehmanxanalar, yeməxanalar; təhlükəsizlik və səhiyyə xidmətləri, rabitə imkanları; ümumiyyətlə də tranzit yolçuların komfort şəraiti ilə əlaqəli — imkanların əl verdiyi ölçüdə pul almadan qonaq etmə də daxil — hər şey (keçmişdə pul almadan qonaq etmə bir yerdə üç günlük yaşayış üçün uygulanırdı) nəzərə alınır.
360. Bu hökmlərin dəyərini haqqı ilə təqdir edə bilmək üçün onların İslamın doğuşunun əvvəlində, yə'ni bundan tam 14 əsr öncə qoyulmuş olduqlarını unutmamaq lazımdır. Vətəndaşlarının rifahı mövzusunda tələbkar və qabaqcıl bir dövlətdə bunları bu gün belə tətbiq etmək üçün bu hökmlərə əlavə ediləcək çox az şey vardır.

İstisna vergilər

361. "Sədəqə" Hz.Peyğəmbər və ilk dörd xəlifə dövründə yeganə hökumət vergiləri idi. Sonrakı dövrlərdə fəvqə'l'adə ehtiyaclar ortaya çıxdığında hüquqşünaslar hal və şərtlərin uyğun gördüyünü yerinə yetirmək üçün, amma qəti olaraq müvəqqəti, bə'zi əlavə vergilər qoymanın qanuni ola biləcəyini qəbul etdilər. Bu vergilərə Nəvaib (müsibətlər) adı verilir.

Sosial sığortalar

362. Ancaq əhəmiyyətli risklər sığorta edilir. Bu risklər isə dövr və çevrələrə görə dəyişir. O dövrdə, xüsusilə də ərəblərdə, təbiətə daha yaxın olduqları üçün bugünkündən daha az xəstəliklərə rast gəlirdi. Dərman qiymətləri isə demək olar ki, heç yox dərəcəsiyəndə idi. Orta səviyyəli bir insan öz evini özü inşa edir və materialların çoxu üçün heç pul ödəməyə gərək qalmırdı. Xəstəliyə, yanğına və s. qarşı heç bir sığorta ehtiyacı olmaması bax buna görə idi. Buna qarşılıq olaraq dustaq və öldürməyə qarşı sığorta həqiqi bir ehtiyac idi. Bu ehtiyac həqiqətən də Hz.Peyğəmbər dövründən etibarən düşünülürdü və o sırada irəlidəki inkişaflara və qaydalara itaət etmə son dərəcə əlverişli çeşid-çeşid tədbirlər alındı. Hicrətin birinci ilində qurulan Mədinə şəhər-dövlətinin konstitusiyasında bu sığortaya "məqbul" deyilməkdə və bu tərzdə işləməkdə idi: Əgər bir kimsə düşmən tərəfindən müharibədə əsir alınırıdsə, azadlığa qovuşmaq üçün ona pul ödəmək lazım idi. Eyni şəkildə bədənə verilən zərərlər və ya adam öldürmə hallarında zərər (ziyan) və ya qan qarşılığı ödənməsi lazım idi. Bu məbləğ çox vaxt əlaqəli kimsənin—dustağın və ya günahkarın imkanlarını aşardı. Hz.Peyğəmbər yardımlaşma əsasına dayanan bir sığorta əmələ gətirdi: Bir qəbilənin üzvləri, hər birinin gücü yetdiyi dərəcədə qatqıda iştirak etdiyi bu qəbilənin mərkəzi sandığına bel bağlaya bilirdi. Əgər bir qəbilənin sandığı yetməzsə, əqrəbə və ya qonşu digər

qəbilələr tam bir bütün içində olmaq üçün köməyə gəlirdilər. Mədinədə şəhərin yerli ənsar qəbilələri var idi. Hz.Peyğəmbər oraya gəlib sığınan və Məkkənin və ya Ərəbistanın digər bölgələrindən, hətta Efiopiyadan olan mühacirlərə sosial güvənlik ehtiyacları üçün özlərinə aid yeni "Mühacirun" (hicrət edənlər) adı verilən bir "qəbilə" halında bir yerə gəlmələrini əmr etdi.

363. Daha sonra — Xəlifə Hz.Ömər dövründə sığortalar, peşələr, mülki və ya hərbi idarələr və ya bölgələrə görə ayrı-ayrı "yarıdım sandıqları" şəklində qaydaya salındı. Lazım olduğu zaman mərkəzi hökumət və ya əyalət bu yardım sandıqlarına hökumətin xərcləmələri ilə əlaqədar prinsiplərdən bəhs edərkən bildirdiyimiz kimi yardımçı olurdular.
364. Əslində sığorta bir şəxsin borcunu mümkün olduğu qədər çox sayda kimsənin üzərinə dağıtmaq və yükü yüngülləşdirmək deməkdir. Kapitalist sığorta şirkətlərinə qarşıqlıq İslam yardım sandığı həmrəylik əsasına dayanan və mərkəzi hökumətdə sona gələn bir yardımlaşma ilə himayə edilən sığorta sistemini üstün tutmuşdur.
365. Bu təşkilatlar sərmayələrini artırmaq üçün əllərində qalmış fondlarla ticarət işi görə bilirlər. Yardımlaşma sandığı üzvlərinin yeni üzvlük haqqı ödəmələrinə gərək qalmadığı və ya gəlirə qatılma adı ilə özlərinə bəzi məbləğləri ödədikləri zamanlar belə oldu. Söyləməyə lüzum yoxdur ki, yardımlaşma sandıqları bütün riskləri öz çiyinlərinə alır. Avtomobil qəzaları, yanğın, daşımaçılıqdakı itkilər və s. Yenə söyləməyə lüzum yoxdur ki, sığorta "dövlətləşdirilə bilər" və bütünü hökumət tərəfindən idarə oluna bilər.
366. Texniki incələmələrə girmədən söyləmək gərəkdir ki, sığortalının şirkətin gəlirinə ödəmələri nisbətində qatılmadığı kapitalist sığortalara İslamda izin verilməyəcəkdir. Çünki bu sığortalar bir cür şans oyunu əmələ gətirirlər.
367. Bu arada Hz.Ömər zamanındakı digər sosial təşkilatdan da söz edək. Hz.Ömər ölkənin bütün sakinləri üçün bir ödəmə sistemi qaydaya saldı (və İbni Zəncüveyhə və digərlərinə görə qeyri-müslümlər belə bu ödəmələrdən yararlananlar arasında idilər). Uşaq doğulduğundan e'tibarən bundan istifadə edir və bu ödəmək yetkinə minimum yaşama imkanı verirdi. Başlanğıcda adı keçən xəlifə dəyişik insanlar kateqoriyaları arasında bir ayırım edirdi. Ən azı bir alırdısa, ən çox himayə edilənlərə (Hz.Məhəmmədin dul arvadları) qırx verilirdi. Ümumiyyətlə, bu nisbət 1-ə 15 olurdu. Fəqət həyatının sonuna doğru tam bir bərabərlik qurmağa qərar verdi; amma bu reformanı həyata keçirə bilmədən vəfat etdi. Hz.Ömərin xəlifəliyi zamanında "divan" adı ilə bilinən bu təşkilat mənbəyini Hz. Peyğəmbər dövründən almış kimidir, belə ki, nəql edilənlərdən bu qənaətə gəlirik: "Bu mövzuda bu rəvayət əsas alınır: Hz.Peyğəmbər Bənul-Müstalik səfəri zamanında Mahmiyyə ibni Cez əz-Zübeydini qənimətdən alınan beşdə bir dövlət hissəsinin mühafizi olaraq tə'yin etdi. Həqiqətən də, qənimətlərin beşdə biri (Dövlətin xəzinəsi üçün) ayrılırdı və bu vəzifə Mahmiyyənin idi. Digər vergilər də (zəkatlar) eyni şəkildə ödənirdi və bunlar üçün də xüsusi mə'murlar var idi. Mühəribə xaricində düşmənlərdən əldə edilən mallar üçün (illik cizyə və s.), başqa xüsusi mə'murlar var idi. Hz.Peyğəmbər zənginlərdən toplanan vergilər (zəkat) ilə yetimlərin, yox-

sulların və yaşlıların ehtiyacını qarşılayırdı. Bir yetim buluğ çağına yetişdiyi və əsgərlik xidmətinə tabe tutulduğu zaman onun ehtiyaclarının qarşılınması zəkat hissəsindən düşmənlərdən müharibə xaricində əldə edilən mallar bölümünə köçürülürdü. Əgər bu gənc Cihad qatılmadan xoşlanmırsa yuxarıda bəhs edilən mülki vergi təşkilatlarından heç bir şey ala bilmir və ona həyatını öz imkanları ilə qazanması tövsiyə edilirdi". (Serahsi, Şərhüs-Siyəril-Kebir Li'ş-Şeybani, Qahirə, Munəccid nəşr., 1978).

Qismət oyunları

368. Qur'an qismət oyunlarını qadağan edərkən onları "Şeytan işi" (5:90) olaraq xarakterizə etmişdir. Bunda da yüzdə yüz haqlıdır. Bilindiyi kimi, sosial narahatsızlıqların bir çoxu milli sərvətin pis bölünməsindən irəli gəlir. Çünki bəzi şəxslər aşırı dərəcədə zəngin, bəziləri də aşırı dərəcədə yoxsul olurlar və zənginlər tərəfindən istismar edilən vətəndaşlar halına gəlirlər. Qismət oyunlarında və lotereyalarda asan yolla bol pul qazanma meylli böyükdür. Halbuki hər asan qazanc cəmiyyət üçün zərərdir. Deyək ki, at yarışlarında və ya ona bənzər yarışlarda, milli və ya xüsusi lotereyalarda və bütün qismət oyunlarında bir xalq həftədə 30 milyon fransız frankı xərcləyir. Bu, bir çox ölkələrdə yaşanmaqda olan bir həqiqətdir. Bu gedişlə yalnız on il ərzində çox böyük sayda bir kütlənin 15 milyard 60 milyon frankı çəkilib alınmış və gülünc saydakı bir kəsimə dağıdılmış olacaqdır. Olsa-olsa, yüzdə bir adam yüzdə 99-un zərərinə olaraq qazanacaqdır; bir başqa deyişlə, yüzdə bir adamı zəngin etmək üçün yüzdə 99 adam yoxsullaşdırılmaqda, yüzdə 99 sistemli bir zərəmə düşürülərək, yüzdə bir milyoner meydana gətirilir. İstər şəxsi, istər milli olsun (lotereya da daxil), qismət oyunlarının, zənginliyin çox böyük bir hissənin zərərinə olaraq kiçik bir azınlığın əlində toplanması şəklində olması pisləyə yol açdığı mütləqdir. Bax, İslamda qismət oyunları ilə lotereyanın hamısının qadağan olunması buna görədir. Kapitalist sığortalarda olduğu kimi, qismət oyunları sadəcə tək bir yanlı risk daşıyır.

Faizlə borc vermə

369. Faizi qadağan etməyən bir din belə yoxdur. İslamın ayırıcı xüsusiyyəti bu cür qazancı qadağan etməklə yetinməyib, cəmiyyətin bu yarasının səbəblərini də ortadan qaldırmış olmasıdır.
370. Heç kimsə aldığı pul üçün könül rızasız faiz ödəməz. İnsan bu cür ödəməyə sadəcə pula ehtiyacı olduğu, onu da faizsiz tapa bilmədiyini üçün qatlanır.
371. İslam ticari gəlir ilə faizlə borc vermə yolu ilə əldə edilən qazanc arasında çox aşkar bir ayırım edir. Qur'an buyurur: "Allah alış-verişi halal, faizi isə haram qılmışdır" (2:275). Bir az sonra da belə deyilir: "Əgər belə etməsəniz Allaha və Rəsuluna qarşı müharibə elan etmiş olduğunuzu bilin. Şayyə, tövbə etsəniz, yalnız sərmayəniz sizindir. Beləliklə, haqsızlıq etməmiş və haqsızlığa uğramamış olarsınız" (2:279).
372. Bu qadağan edilmənin əsas səbəbi kapitalist sistemi və qismət oyununda

- olduğu kimi faizlə borc vermə də riskin tək tərəfli olmasıdır. Çünki insan gəlir əldə etmək məqsədi ilə bir miqdar borc alır, amma şərtlər əlverişli olmaya bilər və faizi ödəmək üçün lazım olan qədər qazanılmaya bilər. Bax belə vəziyyətlərdə pulu verən adam zərəərə qatılmaz.
373. Vətəndaşlar başqalarına gəlirsiz və faizsiz borc verməyə zorlanıb pulundan "məhrum" qalmağa "məcbur" edilə bilməz. Daha əvvəl bildirdiyimiz kimi, İslam dövlət xəzinəsinə, digər yüklər arasında çox ağır borc altına girmiş kimsələrin yardımına gəlmə yükünü də yükləmişdir. Çünki dövlət xəzinəsi faizsiz borclar verir və azalan hissə xeyirxah insanlardan və yardımlaşma əsasına dayanan təşkilatlardan gələn borc pullarla tamamlanır.
374. Ayrıca, ticari borcların üçün "mudarebə" sistemi vardır. Bu sistemə görə, borc pul verilir və həm gəlir, həm də zərərdə iştirak edilir. Sözləşmə, iki adam bir şirkət qurar, hər biri sərmayənin yarısını tə'min edər və ortaqlar olaraq birlikdə işləyərlərsə qazancın paylaşması çətin deyildir. Fəqət sərmayə bir tərəfdən gəlir, çalışma başqa tərəfdən gələrsə, yaxud sərmayəni hər ikisi tə'min edər, fəqət yalnız biri çalışarsa və s., daha əvvəl müəyyən edilmiş şərtlərə dayanaraq çalışmanın ağıla uyğun bir maaşa bağlanması, gəlir və qazancın paylaşılmasından əvvəl diqqətə alınacaqdır. Zərərlərin qarşısını almaq üçün, əlbəttə, tədbirlər görülür, fəqət İslam, hər anlaşmalı qatılımda, gəlirlərin də, zərərlərin də müqaviləni bağlayan iki tərəf tərəfindən paylaşılmasını tələb edir.
375. Banklara gəlincə, onların fəaliyyətlərini üç əsas başlıq altında toplaya bilərik: Fondların transferi, mülklərin, əmanətlərin qorunması və sərmayələr (və ya pul qazanmaq məqsədilə borc vermələr). Bu işləyişin məsəfləri puldan istifadə edənlərin boynuna yüklənəcəkdir. Geriyə sadəcə ticarət, sənaye və ya başqa bir iqtisadi səbəblə borc vermə məsələsi qalır: Əgər bank borc verdiyi adamların gəlirlərində olduğu kimi, zərərlərində də iştirak edərsə, İslam buna izin verir, deyilsə verməz.
376. E'timad e'timaddan doğar. Şayəd bir hökumətin əmanət sandığı ilin sonunda müştərilərinə bağış dağıda biləcək halda olursa, İslam bunu yalnız qanuni qılmaqla qalmaz, üstəlik, xalqın əmanətlərini hökumət kassasına əmanət etməkdən də qorxmaz, hətta bu xalqa əvvəlcədən gözlənilən qazanc söyləməsə belə. Çünki milli iradəyə inanılacaqdır.
377. Xülasə, gəlirə olduğu kimi, zərəərə də qarşılıqlı qatılım prinsipi, bütün ticari müqavilələrdə həyata keçirilməlidir.

Statistika

378. Hər bir iş və ya fəaliyyət planı üçün əldə olan mənbələr haqqında bir fikir sahibi olmaq lazımdır. Buxarinin bizə nəql etdiyinə görə, Hz. Peyğəmbər bütün müsəlmanları siyahıya almışdır. Xəlifə Hz. Ömər zamanında heyvan, meyvə ağacları və digər sərvətlər siyahıya alınmışdır. Yeni qazanılmış əyalətlərdə əkili ərazilərin ölçüsü həyata keçirilmişdir. Geniş düşüncəli və xalqın rifahının qayğısı ilə dolu olan Xəlifə Hz. Ömər zəkat toplayanların davranışlarında şikayət mövzusu olub-olmadığını ona bildirmələri üçün hər il zəkat toplanmasından sonra vilayətlərin xalqlarının nümayəndələrini də'vət edərdi.

Gündəlik həyat

379. Bu bölümü bir müsəlmanın gündəlik məsəflərilə əlaqəli və çox əhəmiyyətli iki vacib qadağan mövzusunə diqqət çəkməklə bitirək. Bu qadağan olanlar — qismət oyunları ilə spirtli içkilərdir. Qismət oyunlarından daha əvvəl bəhs etdik. Bu oyunlarda çox zaman illər boyunca heç nə qazanmadan pullar xərclənir. Xüsusilə də iqtisadi yöndən zəif olanlar üçün nə böyük itki! Spirtli içkilərə gəlincə spirtin bu xüsusiyyəti vardır ki, az miqdarda alındığı zaman bizi nəş'ələndirir və bizdən daha çox içməmək qərarını alıb götürür. İnsan sərxoş olduğu zaman özünün davranışlarını belə nəzarət altında tuta bilməz. Buna görə də fərqi nə varmadan pulunu dağıdır. Spirt üzündən sağlamlığını itirir, uşaqlarına və nəvələrinə belə bə'zi xəstəlikləri miras buraxır. Bu iki mövzunu birlikdə ələ alan Qur'an ayələrindən biri xüsusilə ilgi çəkicidir: "Sənə içki və qumardan soracaqlar. De ki, onlarda böyük günahlar vardır. Ancaq günahları faydalarından daha böyükdür" (2:219). Qur'an spirtin bə'zi yararlarını əsla inkar etmir, fəqət onu (cəmiyyətə qarşı, özünün məhv olmasına çalışan şəxsin özünə qarşı və əlbəttə, Qanun Qoyucuya qarşı) işlənən böyük bir günah olaraq e'lan edir. Başqa bir ayədə də (5:90), Qur'an spirt ilə qismət oyunlarını bütpərəstlik ilə eyni səviyyədə görür, bunları "Şeytanın işləri" deyə xarakterizə edir və hər iki dünyada da xoşbəxt olmaq istənilirsə, bunlardan qaçınılmasını əmr edir.

MÜSƏLMAN QADIN

380. İslamda qadının haqq və vəzifələri bölümünə başlayarkən dərhal bildirmək bəlkə də yerində olacaqdır ki, İslam hüququ inkişafa və şəraitə uyma qabiliyyətinə sahib olmasına baxmayaraq istər kapitalist ölkələrində, istərsə də sosialist ölkələrində sosial həyatın bə'zi kəsimlərində bir qadının bu gün hüquqən və ya fe'lən faydalandığı aşırı hüriyyətin bərabər dəyəri ni bu hüquqda tapmaq mümkün deyildir. Çünki İslam qadından məntiqli bir varlıq olaraq qalmasını tələb edər və onun mələyə dəyişməsinə gözləməkdən və ya şeytanlaşmasına izin verməkdən qəti olaraq qaçar. Hz. Məhəmməd "İşlərin ən yaxşısı ortasıdır" buyurmuşdur. Digər dini və ya hüquqi sistemlərlə müqayisə etmək və ya qarşı-qarşıya gətirmək istəndiyində, tək-tək uyğulamalar deyil, bütününü göz qabağına gətirmək lazımdır. Həqiqətən də, əxlaq mövzusunda İslam zamanəmizdəki bə'zi həyat sistemlərindən daha sərt və daha tələbkardır.

Ümumi bilgiler

381. İslam adət və ən'ənələrində ananın yeri çox yüksək tutulmuşdur. Hətta Hz.Məhəmməd "Cənnət ananızın ayaqları altındadır" buyurmuşdur. Buxari bizə bunu nəql etmişdir: "Biri Hz.Peyğəmbərə sordu: Allahın ən xoşuna gedən davranış nədir? — Zamanında qılınan namaz! — Yaxşı, ondan sonra? — Anana və atana qarşı yaxşı davranmağın". Qur'an bu məsələ üzərində sıx-sıx durar və insana anasının onu qarnında daşdığı, onun üzündən çox iztirab çəkdiyini və əlindən gələn bütün fədakarlıqlarda olub onu yetişdirdiyini unutmamasını xatırladır.
382. Həyat yoldaşı olması baxımından qadına gəlincə bu xüsusda Hz.Məhəmmədin çox bilinən sözü budur: "Aranızda ən yaxşı olanınız, arvadınıza qarşı ən yaxşı olanıdır". Hz.Peyğəmbərin İbni Hanbəl tərəfindən nəql edilən (No: 6681) dəyərli bir nəsihəti vardır: "Ərinin izni olmadan bir qadına hədiyyə təqdim etməyiniz". Son həccində verdiyi o unudulmaz Vida xüt-bəsində qadınlardan da bəhs etmiş və bu mövzuda xüsusilə bunları söyləmişdir:

"Ey insanlar! Həqiqətdə, qadınlarınızın sizin üzərinizdə və sizin də onların üzərində haqlarınız vardır. Sizin onların üzərindəki haqqınız yatağınızı sizdən başqasına çiyənməmələri, izniniz olmadan sevmədiyiniz kimsələri evə almamaları və biabırçılıq istəməmələridir. Əgər belə şeylər edərlərsə, Allah onları danlamağınıza, yataqlarınızı ayırmanıza və çox sərt olmamaq şərti ilə onlara vurmanıza izin verir. Əgər bunlardan qaçınır və sizə itaət edərlərsə, onların yeyəcək və geyəcəklərini ən gözəl şəkildə təmin etmək boynunuzun borcudur. Ayrıca, sizlərə qadınlara qarşı yaxşı davranmağı əmr edirəm. Çünki onlar sizin evinizdə heç bir şeyləri olmayan dustaqlar kimidirlər. Sizə gəlincə, siz onları Allahdan bir əmanət olaraq alırsınız və Allahın əmri gərəyi onların şəxsindən yararlanırsınız. Beləliklə, qadınlarla əlaqəli xüsuslarda Allahdan qorxun. Sizə onlara qar-

- şı yaxşı davranmanızı əmr edirəm. Diqqət edin! Sizə məsajımı çatdırı bil-dimmi? Ey Allahım, şahid ol!”
383. Qızlara qarşı İslamdan əvvəl bə'zi bütperəst uygulamaların Qur'andakı bu tənqidlərinə baxaraq İslamın qız uşağı mövzusunda davranışını açıqca görə bilərik: “Onlar Allaha qızlar isnad edərlər. Allah bundan uzaqdır. Onlara isə sevdiklərini, erkək uşaqlarını isnad edərlər. Onlardan biri qız uşağı ilə müjdələndiyi zaman, içi öfkə ilə dolar, üzü qapqara qaralar. Qız uşağı ilə müjdələnməsindən utanaraq xalqdan gizlənməyə çalışır və belə düşünər: Qız uşağını zillət və ar bahasına qorusunmu, yoxsa diri-diri basdırıb öldürsünmü? Diqqət edin! Verdikləri hökm nə pisdir” (16:57-59). Qur'an durmadan Allahın hər şeyi cüt yaratdığını və bunlardan hər birinin özünə aid vəzifəsi baxımından, soyun davamı üçün lazım olduğunu xatırladır və bu açıqlamanı edir: “Erkəklərə də haqq etdiklərindən bir pay vardır. Qadınlara da haqq etdiklərindən bir pay vardır”(4:32).
384. Təbiət lazımsız ikiləmədən qaçmaq üçün iki cins arasında tam bir bərabərliyi deyil, bir qabiliyyət və vəzifə dağılımı istəmişdir. Doğan erkək deyildir, dölləyən də qadın deyil!.. Faktlar belədir. Qadın beyninin ağırlığına və sümüklərinə yetişincəyə qədər ona tə'sir edən daha narın bir quruluşu sahib olacaq və bu incəliyi qorumağa daha əlverişli zövqlər daşıya-caqdır. Daha sağlam olan erkək daha güclü görünəcək, buna görə də həyatın ağır yükünü yüklənməyə daha qabiliyyətli olacaqdır.
385. İki cins arasında bə'zi təbii bərabərsizliklər varsa da, həyatın digər bir çox yönündə iki tərəf bir-birinə bənzəyir, ona görə bu sahələrdə onların vəzifələri də bənzərlik göstərəcəkdir.
386. Bütün bunlar İslamın qadın haqqındakı düşüncəsini ortaya qoyur. Qadın bə'zi məsələlərdə kişiyə bərabər tutulmuş, digər bə'zi məsələlərdə isə bərabər tutulmamışdır. Qadın vəzifələri və haqları izah edilərkən bu xüsüs daha yaxşı bir şəkildə aşkar olacaqdır.

Qadının vəzifələri

387. Dini məsələlərdə qadının birinci vəzifəsi kişi kimi, o biri dünyada qurtuluşun tək çarəsi olan Allahın birliyinə inanmaqdır. Bilindi ki, İslam insanların bu dinə girmələri üçün təzyiq göstərilməsini qadağan etmişdir, — bu arada xatırladaq ki, bir müsəlmanın qeyri-müslüm arvadı öz dinini qorunalı və müsəlmanın arvadı olmağa davam etməklə bərabər, dininin qaydalar və tələblərini yerinə yetirmə haqqına tam mə'nasilə sahibdir. Yenə bilindi ki, həyat quruluşunun tamamını qorumaq üçün İslam cəmiyyətinin içində sıx bir disiplin davam etdirmişdir. Xəyanətlər cəzalandırılır; fəqət ilk dörd xəlifə dövründəki bə'zi faktlar bizə qadınların cəzasının erkəklərindən daha az sərt olduğunu göstərməkdədir.
388. Dini uygulamada namaz kişilər olduğu kimi, qadınlara da fərz qılınmışdır. Fəqət bə'zi fərqliliklər vardır: Buluğa çatmış bir qadın ayın bir çox gününü beş dəfə namazdan azaddır. Cümə namazına gəlincə bu məcburi deyildir, istəyə bağlıdır. Oruc tutma belə qadın üçün yüngülləşdirilmişdir: doğum zamanı və s. Ramazan orucunu başqa zamana keçirmə haqqı vardır. Əgər öz cinsini doğrudan ilgiləndirən səbəblərdən ötrü yerinə ye-

tirə bilmirsə, həccdə də bə'zi vəzifələri yerinə yetirməyə bilər. Qısacası, din qadına qarşı sərt deyildir. Əsas vəzifələrin axırıncısı olan zəkata gəlincə, bu xüsusda kişilərlə bərabərdir, fəqət bə'zi məzhəblər qadına sərbəstlik verir: mülk və əmanətlərdən zəkat alınır, amma qadınların istifadə etdikləri mücəvhər və bəzək əşyalarından zəkat verilməz. İslam milli sərvətin artmasını təmin etmək üçün, sürəkli dolaşımı mövzusunda təkid etməsinə və zəkatının verilməsini istəyərək pulun yığılmasının qarşısını almasına baxmayaraq qadın lehinə və onun sırf qadın zövqləri lehinə bir ayrıcalıq tanıyır.

389. Qadının da sosial vəzifələri vardır. Milli sərvətin bərabər dağılımı üçün sərvətin az sayda kimsələrin əlində toplanmasının yolları qadağan edilmişdir. Bu qadağanlar arasında faizi və qismət oyunlarını deyək. Müsəlman qadın, kişi qədər bu qadağanlara tabe olmaq məcburiyyətindədir. Lotereyalar və müştərək mövzular cəmiyyətin iqtisadi müvazinətini baxımından son dərəcə zərərliyə. Ona görə də bunlar həm kişilər, həm də qadınlar üçün qəti olaraq qadağan edilmişdir.
390. Məsrəf və yoxsulluğun digər mənbəyi olan spirtli içkini də xatırlayaq. Bundan qaçmaları müsəlmanların qəti olaraq borcudur. Qur'an spirtli içkini "Şeytanın işi" olaraq xarakterizə edir. Spirtli içkinin sağlamlığa, iqtisadiyata, əxlaqa və başqa şeylərə zərəri vardır. Əslində, spirtli içkinin qadınla çox şəxsi bağlantıları vardır: Qadın körpəsini əvvəl qanı ilə, sonra da südü ilə bəslədiyi üçün özünün sağlamlığını və ya xəstəliyini ona və gələcək nəsillərə də keçirir. Beləliklə, insanlığın istiqbalını zəmanət altına alır.
391. Ruhani istiqamət insanın Yaradıcı ilə əlaqələrini qaydaya saldığı kimi, əxlaq da insanın digər insanlarla münasibətlərini tənzim edir. İslam əxlaq sahəsində başqa sahələrdə də olduğu kimi, pisliklərin sadəcə bə'zi xarici görünüşlərinə və nəticələrinə deyil, mənbələrinin də qarşısını almağa çalışır. Ona görə də bə'zi uygulamaları əmr etmiş, nəsihət vermiş və ya ən azından təşviq etmişdir. Hətta bu uygulamaların dərin səbəbləri bilinməyincə bə'zən nədən belə istənilir deyər insan heyrat edir. Bütün dinlər qeyri-qanuni cinsi əlaqələrin və zinanın günah olduğunu söyləyirlər, amma İslam daha irəli gedir: Günah meyllərini azaldacaq çarələri müəyyən edir və qaydalar qoyur. Hər kəsdən günaha girməyə qarşı özünü dirəncli qılacaq olan şəxsi əxlaqını inkişaf etdirməsini gözləmək asandır, amma insanların böyük bir qismini əmələ gətirən zəif iradəli kimsələrin öncədən udulmuş bir müharibəyə sürükləyəcək fürsətləri azaltmaq daha ağıllı bir davranış olmazdırmı?
392. Ona görə Qur'an (xronoloji olaraq 90-cı olan, 33-cü surənin 59-cu ayəsində) onlara hiss etdiriləcək diqqətləri azaltmaq və ayənin bildirdiyi kimi, onları pis insanlardan qorumaq üçün yetkin xanımlara, ilk növbədə "Hər hansı bir ehtiyac üçün çölə çıxarkən, "celəbib"i (başdan ayağa qədər vücudu örtən bir çeşid yüngül örtülərini) üzərilərinə örtünlər"-deyə əmr edir.

Daha sonra xronoloji sıra ilə 102-ci olan, 24-cü surənin 30 və 31-ci ayələri vəhy edilir: "Mö'min erkəklərə söylə, gözlərini zinadan çəksinlər; namus və qeyrətlərini qorusunlar. Belə davranmaq onlar üçün daha təmiz

və daha xeyirlidir. Şübhəsiz ki, Allah etdiklərinizdən xəbərdardır. Mö'min qadınlara söylə, gözlərini haramdan qorusunlar, namus və qeyrətlərini təmiz tutsunlar, görünməsi zəruri olanlar xaric zinətlərini göstərməsinlər. Baş örtülərini yanlarına salsınlar" (24:30-31). Ayədə istifadə edilən kəlmə "humur" (üzü örtən və bu ayəyə görə döşlərə qədər enməsi lazım olan örtülərdir). Dünyadan əl çəkmiş bir yaşayış heç bir yerdə tövsiyə edilməmişdir və təsəttürün (bürünmə, geyim) tək bir qayəsi əcnəbilərin diqqətini azaltmaq və beləliklə, Qur'anın başqa yerində də deyildiyi kimi (33:59), kişilərin pisliliyindən qadını qorumaqdır. Hz.Peyğəmbər zamanı da daxil, İslam tarixinin hər bir dövründə müsəlman qadınların özlərinə uyğun bütün peşələrlə məşğul olduqları görülür. Qadınlar tibb bacısı, müəllim, hətta lazım olduğu zaman kişilərin yanında savaşan əsgərlər olmuşlar. Bu arada müğənni qadınlar, bərbərxanada işləyənlər, aşpaz və digərləri də vardır. İbni Həcərin (isabəsində) bildirdiyi kimi, Xəlifə Hz.Ömər baş şəhər Mədinə bazarının rəhbəri olaraq bir qadını işə almışdı. Bu qadın Hz.Peyğəmbərin arvadı Hafizəyə oxumaq və yazmaq sənətini də öyrətmişdi. Hüquqşünaslar qadınları məhkəmələrdə hakim olaraq qəbul edirlər və bunun bir çox nümunəsi vardır. Qısacası, qadın müftəxər olmaq bir qırağa dursun erkəklə bərabər işləyir; o, həyatını qazanır və qabiliyyətlərini inkişaf etdirir.

393. Qur'an bu əməkdaşlığı da yerinə oturdur: "Sizə öz cinsinizdən onlarla isinib qaynaşacağınız eşlər (ər və ya arvadlar) yaratması və aranızda sevgi və mərhəmət qoyması Onun varlığını göstərən dəlillərdəndir" (30:21). Kişi ilə qadın bir-birini tamamlayır (2:187); ona görə qarşılıqlı olaraq bir-birilərini nəzarətləri altında tutmaları özlərinin xeyirlərinədir. Fəqət iki bərabər varlıq olaraq yüzə-yüz eyni və bir-birilərindən razı qala bilməzlər. Onların və ən yaxşı ailə yaşayışının yararına olaraq, bə'zi güzəştlərin olması lazımdır. Qur'anın hərəkət və davranışlar mövzusunda ərlərə olan nəsihəti olduqca düşündürücüdür: "Onlara qarşı yaxşı hərəkət edin. Əgər onlardan xoşlanmayırsanız, ola bilər ki, xoşunuza getməyən bir şeydə Allah sizin üçün çox xeyir tədbir etmişdir" (4:19). Həqiqətən də, insan nə qədər ağırbaşlı və bilgili olarsa, üstəlik, bir də daha güclüdürsə, o zaman daha xoş davranır.
394. İnsan evlənmək üçün sevdiyi adamı axtarar və onu üstün tutar. Fəqət sevginin çox sayda insanın həyatında qara bir tarixi vardır. Eşqin səbəbləri, xüsusilə gənclərdə çox zaman keçici olur. Bir səs, bir gülüş tərz, gözlər, üzün rəngi, bir saç tipi, sadə bir hərəkət... nəticəsində xəyal qırıqlığı başlayır. Ancaq bir ər-arvad həyatı üçün bunların heç biri yetməz! Ona görə Hz.Məhəmməd bu xüsusda çox ağıllı bir nəsihət vermişdir: "Yalnız gözəllik üçün evlənməyin, bəlkə gözəllik əxlaqi bir sadəlik səbəbi olacaqdır; yalnız zənginlik üçün də evlənməyin, bəlkə zənginlik bir dikbaşlıq səbəbi olacaqdır; daha ziyadə dindarlığı əsas olaraq evlənin" (İbni Macə, N 1859). İslam dini həyatın bütün sahələrinə istiqamət verdiyi üçün vəzifələrini tələbkarlıqla yerinə yetirən kimsənin yuvada da sülh yaratmağa ən ağıllı kimsə olduğunu söyləməyə lüzüm yoxdur. Bir başqa dəfə Hz.Məhəmməd belə buyurmuşdur: "Dünya, bəlli bir zaman faydalandığımız bir ne'mətdir; dünya ne'mətləri arasında isə xeyir üçün çalışan

bir qadından daha yaxşı bir ne'mət yoxdur" (eyni mənbə N 1855). Tirmizi ilə Nəse'i Hz.Peyğəmbərin bir başqa hədisini nəql edirlər: "Mö'minlərin ən mükəmməlli, ən mükəmməl xasiyyətə sahib olan və həyat yoldaşına qarşı ən yumşaq davranandır".

395. Az əvvəl bildirdiyimiz kimi, İslam əxlaqa xüsusi bir əhəmiyyət verir. Beləliklə, qadın və kişinin təsadüf qarışıqı hər çarəyə müraciət edilərək əngəllənəcəkdir. Qur'ana görə (4:34), qadınların sədaqətsizliyindən qorxularsa, əvvəlcə danlanır, sonra yataq ayrılır və ona təzyiq edilir, daha sonra isə, hətta çox sərt olmamaq şərti ilə döyülə bilər. Qadını heç bir şəkildə yola gətirmənin çarəsi qalmazsa, Hz.Peyğəmbərin bildirdiyi kimi, "Hələl olanlar arasında Allaha ən pis gələnlər" boşanma məsələni həll edə bilər. Fəqət bu namusluluq və sədaqət qarşılıqlıdır. Daha sonrakı ayələrdə Qur'an (4:128-130), şayə ərinin xəyanət və ya ilgisizliyindən narahat olarsa, qadının vəziyyəti düzəltməyə çalışacağını və ən son halda da hüquqən ayrılmağı istəmə haqqı olduğunu bildirir.
- 395a. Qarşılıqlı yaxşı anlaşmaq ər-arvadın fikir birliyini lazım bilir. Ər və arvad nəticədə eyni qənaətə gəldikləri üçün, bu bə'zən öz-özünə meydana gəlir; bə'zən də bu anlaşma ikisindən birinin güzəştə getməsi və fikrindən vaz keçməsi ilə həyata keçir. Fəqət bunun da bir sərhəddi vardır və Qur'an (29:8) və Hədisin bu hökmünə təəccüblənməməyimiz lazımdır: "Yaradana üsyan, yaradılana itaət edilməz". Sevgi və ya uyğunluq gərəyi hər cürə güzəştə getmək qanunidir, fəqət İslamın qəti bir qanunu nəzərə alınmadığı zaman əsla güzəşt olunmaz. Xüsusilə dini əmrlər heç bir zaman xəyanətə uğradılmaz.
- 395b. Bir xüsus Hz.Peyğəmbərin gözündə çox əhəmiyyətli idi və o, bu xüsusdan tez-tez bəhs edərdi: Saç kəsdirmədə, geyimdə, danışmada və buna bənzər şeylərdə dəliqanlı qadın hərəkətlərindən qaçmalı, gənc qızlar da kişilər kimi davranmamalıdırlar. İnsan təbiətinin lazım bildiyi istiqamətdə özünü inkişaf etdirməlidir. Hədisdə bildirildiyi kimi, insan bu qaydadan vaz keçərsə Allahın lə'nətinə mə'ruz qala bilər.
- 395c (Daha əvvəl keçən 311 nömrəli paraqrafı burada da eynən təkrarlamaq yerində olacaqdır). Digər bütün mədəniyyətlərdə olduğu kimi, İslamda da mövcud olan maddi sanksiyaları təfərrüatları ilə anlatmağa lüzum yoxdur. Belə hallarda qanun və qaydanı ayaqda tutmaqla, həm nəzarət, həm sülhün qorunması, həm də ölkənin sakitliyini qoruyan dövlət işçiləri olacaq və hər hansı bir kimsə bir qorxuya mə'ruz qaldığı zaman məhkəmələrə müraciət edə biləcək, bu arada polis cinayətkarları hakim qarşısına çıxmağa zorlayacaq və nəticədə, hakimin verdiyi hökm yerinə yetiriləcəkdir.

Qadının haqları

15, 16

396. İslamdan əvvəl ərəblər insanlıq baxımından qadına kişidən daha az əhəmiyyət verirdilər. Bu o qədər idi ki, əgər günahkar bir kişi pis vəziyyətdə qalan isə bir qadınla qisas alınmazdı. Qur'an bu bərabərsizliyi aradan qaldırmışdır. İstər şəxsinə qarşı, istər sərvətinə, istərsə də qüruruna qarşı işlənmiş olan günahlar ilə kişiye qarşı işlənən günahlar bərabər səviyyədə

ələ alınır. Hətta bə'zi hallarda qadın haqlarının daha çox diqqətə alındığı belə söylənə bilər. Belə ki, Qur'an (24:4-5) bir qadını zina etməklə günahlandırın və bunu sübut edə bilməyənlərin sadəcə bu yalan ittiham üçün qanuni cəza verilməsilə bərabər, eyni zamanda bu kimsələrin bir daha məhkəmələrdə şahidliklərinin də qəbul olunmamasını əmr edir. Təbii ki, buna o biri dünyada görəcəyi cəza daxil deyildir. Bəlkə tövbə və bağışlanması üçün Allaha yalvarmaq yolu ilə o biri aləmdəki cəzadan qurtara bilər — çünki dərhal yekdilliklə qəbul edilən bir fikrə görə, tövbə günahın o biri dünya cəzasını silir, — fəqət bu açıq-aydın tövbə belə iftiraçını bir daha əbədi olaraq şahidliyinin qəbul olunması cəzasından qurtara bilməz. Qur'an xüsusilə də iftiranın asan, amma islahının imkansız olduğu sahələrdə düşüncəsizcə söylənmiş olan sözlərin zərərlərindən cəmiyyəti təmizləyib atmağa çalışır.

397. Qadın özünün mülk əldə etmə mövzusunda çarpıcı bir görünüş daşıyır. İslam qanununa görə qadın öz malları üzərində haqq və səlahiyyətə sahibdir. Əgər qadın rəşiddirsə, sərvətindən kimsəyə — nə atasına, nə ərinə, nə qardaşlarına, nə də hər hansı bir kimsəyə bağlı olmaqla istədiyi kimi istifadə edə bilər. Bu mövzuda kişi ilə qadın arasında heç bir fərq yoxdur. Bir ər, bir ata və ya bir əqrəbə ödəyə biləcəyindən artıq borclanırsa, qadının malı əsla zəmanət altına alınmaz. Eyni şəkildə, qadın borclanırsa, özündən başqa heç kimsə bundan məs'ulyyət daşımaz. Mülk əldə etməkdə də eyni haqlara sahibdir. Miras buraxa bilər, hədiyyə və bəxşiş qəbul edə bilər, qurduğu təsərrüfat yolu ilə sərvət qazana bilər. Bütün bunlar onun öz qazancıdır və yalnız ona aiddir. Mülkü üzərində mütləq səlahiyyətə sahibdir: istədiyi kimi ondan faydalana bilər, onu hədiyyə olaraq verə bilər, sata bilər və ya digər bütün qanuni yollarla onu əlindən tuta bilər. Hər bir halda bu haqlar onun əlindən alınma bilməz: Bu haqların (məsələn, özü ilə əri arasında bağlanan) şəxsi müqavilələrlə və ya üçüncü şəxsin vəkatı ilə əldə edilmələri mümkün deyildir.
398. Miras haqqı buraxmaq izahları gərəkdir. İslamdan əvvəl ərəb qadınının mirasda heç bir haqqı yox idi. Nə atasının, nə də ərinin mirasına ortaqla ola bilərdi. Hz. Peyğəmbər peyğəmbərliyinin ilk 15 ilində bu məsələni düşünmədi. Tarixçilər yazırlar ki, hicrətin 3-cü ilində ənsardan zəngin biri olan Əvs ibni Sabit bir qadın və kiçik yaşda olan dörd qız buraxaraq ölür; Mədinə adətinə görə, müharibə zamanı döyüşə biləcək yalnız yetkin kişilərin mirasa haqqı var idi (kiçik yaşdakı bir erkək uşağın belə atası tərəfindən buraxılan mirasda haqqı yox idi); ölənin qardaşı və bacısı oğlanları onun buraxdığı malların hamısına sahib oldular və ailə bir gün içində tamamilən yoxsullaşdı, hətta yeməyə heç bir şeyi qalmamış hala gəldi. Bax o zaman miras qanununu qoyan və o gündən bəri yalnız müsəlmanlar tərəfindən deyil, digər (Suriya və Livan xristianları kimi) camaatlar tərəfindən də həyata keçiriləcək Qur'an ayələri endi. Bu qanunla (4:7-12 və 176) çeşidli qadın əqrəbalar xüsusilə qadın, qız, ana, bacı miras haqqını əldə etdilər. Miras mövzusunda İslamda daşınar və ya daşınmaz mallar arasında heç bir fərq yoxdur. Bunların hamısının da qanuni varislər arasında paylaşdırılması lazımdır. Kaprizdən irəli gələn zərərlərin qarşısını almaq üçün İslam insanın vəziyyətlə yaxınlarını mirasdan məhrum edib

sərvətini əcnəbilərə (yadlara) buraxmamasına sə'y göstərmişdir. Əslində yaxın əqrəbaların vəsiyyətdə göstərilmələrinə gərək yoxdur, bunlar təbii olaraq mirasçı olurlar. Vəsiyyət əqrəbaların miras haqlarını azaldıb və ya çoxalda bilməz. Çünki bu haqlar sabitdir və qanun tərəfindən müəyyən edilmişdir. Vəsiyyət ancaq bir ölünün malları üzərində miras haqqı olmayan yadlar üçün keçərlidir. İslam vəsiyyət yolu ilə buraxılacaq olan miqdarın üçdə birini müəyyən etmişdir. Üçdə birini aşan bir vəsiyyət ancaq varislər ölünün mallarının bölündüyü zaman bunu ittifaqla qəbul edərlərsə həqiqi olar.

399. Miras qanunu çox qarışıqdır, çünki mirasçıların haqları hallara görə dəyişir: Sadəcə tək bir qız, bir oğul ilə bir qız; yalnız ana və ya atanın yanında uşaq və ya uşaqsız ana; yalnız bacı və ya ölünün bir uşağı və ya bir oğlan qardaşı, atası ilə birlikdə bacı; hər hal üçün nisbət dəyişir. Biz burada bu qanunun qaydaları haqqında dəqiq mə'lumat verməyə girişməyəcəyik, amma qadınlara aid xüsusi qısaca olaraq bildirək: Ölən ərin uşaqları da varsa qadın səkkizdə bir pay alır. Tək başına qız mirasın yarısını alır, bir neçə qız varsa mirasın üçdə ikisini bərabər nisbətdə paylaşirlar. Bütün bunlar ölünün oğlu olmadığı zamandır. Bir oğul varsa qız oğlan qardaşına düşənin yarısını alır. Tək başına olan ana mirasın üçdə birini alır. Ölən atası, uşaqları və ya oğlan qardaşları olduğu zaman ana altıda birini alır. Əgər ölən oğlan qardaş oğlan uşaqları buraxmışsa qız miras ala bilməz; əgər bacı təkdirsə mirasın yarısını alır; bir çox bacı varsa oğlan uşağının mirasının üçdə ikisini aralarında bölüşürlər. Ölən qız buraxırsa altıda birini alır; oğlan qardaşı varsa, erkək qardaşına düşənin yarısını alır. Baba bir qızlar, ana bir qızlar, ana və ata eyni qızlar arasında bir fərq vardır.
400. Bu paylaşmada bacı ilə qardaş, ata ilə ana, qız ilə oğul arasında bir cür bərabərsizlik diqqəti cəlb etmişdir. Burada prinsipə dayanan bir bərabərsizlik və ya ədalətsizlik, bir ayrıcalıq yoxdur. Bu bərabərsizliyin ədalətə dayandığını sübut etmək üçün bir açıqlama vermək lazımdır. Qanuni olaraq burada qadının sadəcə digərlərindən qopmuş bir miras haqqının deyil, bütün haqlarının göz qabağında tutmuş olduğu anlaşılır. Qanunun nadir istisnaları (belə istisnalar üçün hər zaman lazım olan xüsusi tədbirlər alınmışdır) deyil, həyatın normal hallarını hesaba qatdığını da yaddan çıxartmaq lazımdır. Ayrıca, daha əvvəl bildirdik, qadın ayrı bir sərvətə sahib ola bilər və bu sərvət üzərində atanın, ərin və ya başqa hər hansı bir əqrəbanın heç bir haqqı yoxdur. Bundan artıq olaraq qadının özünə baxılması (yeyəcək, geyəcək, sığınacaq və s.) haqqı da vardır və məhkəmə atarı, əri, oğulu və ya əlaqəli bir kimsəni buna məcbur belə edər. Bundan başqa, qadın ərindən "mihr" (İslamdan əvvəl qadının atasına verilən, fəqət İslamda sadəcə qadının malı olaraq qalan miqdarı) alır. "Mihr" cehiz deyildir; cehiz əslində məcburi deyildir, amma "mihr" olmadan nigah belə qanuni deyildir. Beləliklə, qadın öz məsrəflərini qarşılamaq üçün daha az maddi ehtiyac içindədir, kişi isə daha artıq məcburiyyətlərlə mükəlləfdir. Bu qaydalar altında kişinin mirasdan, qadından daha artıq haqq alması mə'lum bir xüsustur. Qadın başqasının məsrəfilə baxılma haqqına sahib olarkən İslamın ona miras olaraq əlavə bir mülkiyyət haqqı daha verdiyini unutmamaq lazımdır. Yaxşı bir ailə yaşayışının əmək-

- daşlığını gərəkdirdiyini söyləməyə lüzum yoxdur. Qadın da ailənin gəlirini artırmaq üçün işləyər və ya heç olmasa işləmədiyi zaman məsrəfləri azaltmaq üçün sə'y göstərar. Fəqət biz qadının haqlarından bəhs edirik, fərdlərə görə dəyişən sosial uyğulamalardan deyil. Qadın qavramı İslamda elə nöqtələrə çatır ki, şəriətə görə, qadın öz uşağını bəsləməyə "məcbur" deyildir. Belə ki, qadın əmizdirmək istəməzsə, uşağın atası məsrəfini özü qarşılamaq üzərə ona bir süd anası tutmaq məcburiyyətindədir.
401. Son olaraq bir çox problemlər ortaya çıxardan evlilikdən də söz edək. İslamda evlənmə iki tərəfin azad olaraq razılığına dayanan, ikitərəfli bir müqavilədir. Ana və atalar öz təcrübələrinə dayanaraq uşaqlarına bütün bir həyat üçün lazım olan həyat yoldaşı axtarmaqda və ya seçməkdə öz nəsihətləri ilə kömək edirlər, fəqət son söz yenə də evlənəcəklərə aiddir. Bu baxımdan, qanuna görə, kişi ilə qadın arasında heç bir fərq yoxdur. Qeyri-qanuni uyğulamalar bölgələrə və siniflərə görə dəyişə bilər, fəqət şəriət öz hökmlərinə tərs düşən adətləri təsdiq etməz.
402. İslamın çox sayda qadınla evliliyə izin verdiyi doğrudur. Buna görə də İslam hüququ çoxevliliyə heç bir şəkildə izin verməyən qərb hüququndan yaxşıdır və cəmiyyətin ehtiyaclarına cavab vermədə daha uğurludur. Bir vəziyyəti fərz edək və bu deyəcəyimiz vəziyyət heç də xəyal deyildir: Bir və ya bir neçə uşaq sahibi olan bir qadın özünün ev işlərini belə görə bilməyəcək bir vəziyyətə düşürəcək bir xəstəliyə düşər olsa və onun əri ev işləri üçün birini tutacaq qədər zəngin deyildirsə, nə etməli? İndi də belə deyək: Xəstə olan bir qadın ərinin ikinci bir arvad almasına razılıq verir və bu şərtlərdə evlənməyi qəbul edən bir qadın tapılır... Ola bilməz və olmamalı: çünki Qərb hüququ belə bir vəziyyətdə acı çəkən yuvaya xoşbəxtlik gətirəcək qanuni bir evliliyə razılıq verməkdənsə, hər hansı bir qeyri-əxlaqi bir həlli tərcih edəcəkdir.
403. Həqiqətən də İslam hüququ ağıla daha yaxındır. Çünki qadın bu cür bir həyata razı olduqdan sonra çoxevliliyə izin verir. Şəriət çox qadınla evlənməyi əmr etmir, yalnız bə'zi hallarda buna haqq verir. Bir az əvvəl bunun yalnızca qadının razılığına bağlı olduğunu söylədik; bu hal birinci arvada aid olduğu kimi, ikinci arvad üçün də keçərlidir. Belə ki, söyləməyə lüzum yoxdur ki, bir arvadı olan bir kişinin ikinci arvad almasını, birinci arvadı rədd edə bilər. Özünün razılığı olmadan bir qadının evləndirilməsinin mümkün olmadığını yuxarıda görmüşdük. Əgər bir qadın "ikinci arvad" olmağı qəbul edərsə, buna görə şəriətə hirsənmək, zalımlıqla günahlandırmaq, kişilərə üstünlük verməklə və qadınlara qarşı haqsızlıq etməklə günahlandırmaq olmaz. Birinci qadına gəlincə, çox qadınla evlilik yenə ona bağlıdır. Çünki nigah sırasında müqavilə bağlandığı zaman ərinin tək bir qadınla evli qalacağı maddəsi yer ala bilər. Belə bir maddə şəriətdə digər qanuni bir müqavilədəki hər hansı bir maddə qədər keçərlidir. Şayəd bir qadın bu haqqından istifadə etmək istəmərsə qanun bunu ona zorla qəbul etdirəcək deyildir. Az əvvəl istisna olan vəziyyətlərdən söz etdik; fəqət eyni zamanda qanunun da mümkün olan çarələri ortaya çıxararaq bu istisna vəziyyətləri həll etməsi lazımdır. Çox qadınla evlilik bir qayda deyildir, bir istisnadır. Bu istisnanın sosial və başqa cürə bir çox xeyirləri vardır. Bu mövzunu ağırlaşdırmamaq üçün burada bun-

lardan bəhs etməyəcəyik. İslam hüququ belə bir geniş xüsusiyyətlərinə görə fəxr edə bilər.

404. Keçmiş zamanların dini qanunlarında bir kişinin arvad olaraq alacağı qadın sayısında heç bir məhdudiyət yoxdur. Keçmiş zamanlarda olan peyğəmbərlər çox sayda qadınla evli idilər. Bugün bir qadınla evlənmə fikrinin əsası kimi göstərilən xristianlığın içində belə Lutxer, Melanxton, Bucer və başqa görkəmli ilahiyatçılar (bax: Dictionnaire de la Bible, "Çox qadınla evlilik" maddəsi), Hz. İsanın bir kişinin eyni anda on qadınla evlənməsini nümunə göstərdiyi On Bakirə (Matta İncili, 25/1-12) məsələsindən çox qadınla evliliyin qəbul edilmiş olduğu nəticəsini çıxarmaqla tərəddüd etməmişdir. Əgər xristianlar dinlərinin verdiyi anlaşılan izindən yararlanmaq istəmərlərsə belə bu mövzudakı qanunları heç də dəyişmiş deyildir.* Bu vəziyyət çoxsevliyin çox sayını azaldan tək bir qanuna sahib olan müsəlmanlar üçün də keçərlidir. İstər xristian nəzəriyyəsini və həyata keçirməsini görmək, istərsə də ümumi bir fikir əldə etmək üçün Ensiklopediya Britannicanın "Marriage" və "Polygyny" maddələrinə, ayrıca Westermarckin "History of Human Marriage" (bu əsər Fransızca A. Van Qennep tərəfindən "Histoire du mariage/Evliliyin tarixi" adı ilə tərcümə edilmişdir) kitabına baxa bilərsiniz.
405. İslam qanunu nigahı pozmaq imkanını hər zaman tanımışdır. Bu hal çeşidli şəkillərdə həyata keçirilə bilər. Tək tərəfli bir qərarla: Kişinin boşama haqqı vardır; qadın da nigah müqaviləsinə (aktına) qoyacağı bir

* "Çoxsevliyin ağır və canıca bir hərəkət və ya günah olaraq görüləsinə qarşılıq tək və bir evlilik şəkli olaraq verilən tək evlilik, əslində çox nadir olan bir şeydir. Evlilik mövzusunda belə inhisarçı və güzəştiz bir ideal və belə bir qatı bir baxış acısı, Qərb mədəniyyətinin nisbətən yaxın dövrdəki modern inkişalının xaricində bəlkə də ola bilməz. Hətta tək evlilik xristian doktrinində qəti olaraq yer almaz..." (Ensiklopediya Britannica, Marriage, bax: ayrıca Polygyny maddələri). "Müasir Qərb dünyasına tək arvadlılığı təkid edən xristianlıqdır deməyə haqqımız yoxdur... Xristianlıq arxiyepiskoplar xaricində çoxsevliyi açıqca qadağan etməz (1 Timothee, III, 2 və 12)... Fəqət ilk yüzillərdəki xristian kilsələrindən heç biri çoxsevliyə qarşı çıxmamışdır. Paqan dövüründə çoxsevliyin yayılmış olduğu ölkələrin kralları tərəfindən də bu uyğulama qadağan edilməmişdir. VI yüzilin ortalarında, İrlandiya kralı Diarmaitin iki kraliçası və iki sevgilisi var idi (D'Arbois de Jubainville, IV, 292). Çoxsevlik Merovenj kralları tərəfindən əngəllənmədən təbiiq edilmişdir. Charlemagnein (Şarlmanın) iki kraliçası və bir çox sevgililəri var idi və onun qanunlarından biri çoxarvadlılığın keşişlər tərəfindən bilinməliyi bir məsələ deyildiyini göstərir. (Therry, Narrative of the Merovingian Era, s. 17 və davamı; Hellwald, Die menschliche Familie, s. 558, n. 1; Hallam, Europe during the Middle Ages, I, 420, n. 2). Daha sonra Philippe de Hesse və Frederic-Quillanme de Prusse, Lutherci din adamlarının təsdiqli qərarı ilə iki qadınla eyni zamanda evləndilər (Friedberg, Lehrbuch des kath. u. evang. Kirchenrecht, s. 436, n. 2, § 143). Şəxsən Luther birinci şəxsin iki arvadlılığını təsdiq etmiş və Melanhton da eynisini etmişdir (Koestlin, Martin Luther, II, s. 475 və davamı). Bir çox münasibətlə Luther çox qadınla evlilikdən böyük bir xoş görünüşlə söz edib: Çoxsevlik Allah tərəfindən qadağan edilmiş deyildir... Çoxsevlik əlbəttə boşanmağa tərcih edilir (age., I, 347; II, 963 və davamı). 1650-ci ildə Vestalya Müqaviləsindən az sonra, 30 illik müharibə üzündən əhalinin sayı düşmüş olduğuna görə, Franconiye Kieqstağı bundan belə hər bir kişinin iki qadınla evlənməyə haqqına sahib olacağına səsə qoymuş və qəbul etmişdir (Hellwald, s. 559 və davamı). Bəzi xristian məzhəbləri hərəratlə çoxsevliklərin lehində mübarizə etmişlər. 1531-ci ildə Anabaptistlər Münsterdə bunu açıqdan-açığa müdafiə etmişlər və hər bir həqiqi xristiyanın bir çox arvadı olmasının lazım olduğunu sözlərinə əlavə etmişdir. (age., 558 n. 1). Mormonlar isə hər kəsin bildiyi kimi, çoxsevliyə ilahi bir təşkilat olaraq baxdılar". (Westermarck, III, 50-51).

Alman şahzadəsi Philippe de Hesse tərəfindən böyük din alimləri Martin Luther və Philippe Melanhtonla söhbəti lazım olan şeylər mövzusunda verilən təlimatda bunları oxuyuruq: "§ 10. Luther və Melanhtonun gərəksizi bilinən açıqlamalarında görüldüyü kimi, İngiltərə kralına ilk nigahını pozmasını, ayrıca ikinci bir qadınla evlənməsini tövsiyə etmiş olduqlarını bilirəm". (J.-B. Bossuet, Histoire des variations des eglises protestantes, kitab IV, 1537-dən 1546-ya qədər, bu kitabın içində: Bossuetin Bütün Əsərləri, yeni nəşr, Bar-le-Duc 1877, cild III, s. 233-250, xüsusilə də s. 244). Ayrıca bax: F. Vigouroux, Dictionnaire de la Bible, Paris 1912. Poluqamie (çoxsevlik maddəsi), c. IV, 513.

maddə ilə bu haqqı əldə edə bilər. Ayrıca kişinin evlilik vəzifəsini yerinə yetirməkdən aciz qaldığı və ya xüsusilə çox qorxulu xəstəliklərə tutulduğu, yaxud da iz buraxmadan bir çox illər boyunca yox olduğu zaman və s. (nigah sırasında təkbəşinə qərar vermə haqqını qoydurmamış olan) qadının şikayəti üzərinə məhkəmə ər-arvadı ayıra bilər. Ər-arvad nigahı pozmanın şərtləri üzərində anlaşdıqları zaman, ikitərəfli qərarla ayrılma imkanı da vardır. Qur'an (4:35), boşanmağa qərar verməzdən əvvəl iki tərəfin anlaşmazlıq mövzularını bir hakimliyə bildirmələri üzərində təkid edir. Hz.Peyğəmbərin bu hədisi çox məşhurdur: "Halal şeylər arasında Allaha ən xoş gəlməyəni boşanmadır". Qanun, əxlaq və təşviqlər bir-birlərini tamamlayır və bunların hamısının mənbəyi də eynidir, yəni Qur'an və Hədisdir.

Bax qadının İslam qanunu tərəfindən qaydaya salınan halının ayırıcı xüsusiyyətləri bunlardır.

İSLAMDA QEYRİ-MÜSLÜMLƏRİN VƏZİYYƏTİ

406. İnsan üçün yaxın ilə uzaq, əqrəba ilə yad arasında bir fərq, hətta bir ayrıcalıq bəlkə də təbiidir. Fikri və əxlaqi inkişaf ilə birlikdə bəşər cəmiyyətində əcnəbini mənimsəməyi asanlaşdırma meyli özünü göstərir. Bir cəmiyyət sadəcə qan bağı əsası üzərində qurulduğu zaman o cəmiyyətdə hər cürə vətəndaşlığa alınma imkanı əbədi olaraq uzaqlaşdırılır. Gizlədilməsi mümkün olmayan dəri rənginə görə qurulmuş bir cəmiyyət üçün də eyni şey keçərlidir. Ona dayanan vəzifə dil olursa, o cəmiyyətlə bütünləşməsi üçün uzun nüfuzetmə illəri alacaqdır. Doğum yerinə gəlincə insan şəhər-dövlətlərin üfüğünü aşdıqdan sonra əhəmiyyətini durmadan itirmişdir. Bununla bərabər, diqqət edilərsə, bütün bu sosial birlik qavramları içində insan gözlənilməyən rastlantılara dayanır, heyvanlara yaraşan haldan üstün olan insani ağıllıqdan çox heyvani instinktlərə bənzər reflekslərə bağlı qalır. Bilindiyi kimi, İslam bu qavramları həqiqi olmadığını görüb rədd etmiş və sosial bağını, sosial körpüsünü qurmaq üçün bir doğum rastlantısına deyil, insana bağlı bir xüsüs olan fikir cəmiyyətini seçmişdir. Söyləməyə lüzum yoxdur ki, belə bir (İslami) cəmiyyətdə vətəndaş olma və xalqla bütünləşmə bütün insan irqlərinə yalnız asan və açıq deyil, eyni zamanda sülh və sükunət içində yaşamaq baxımından da ən uyğun olanıdır.
407. Sosialist ölkələrində bir mö'min, bir kapitalist, ağların ölkələrində bir zənci, Fransada fransız olmayan biri necə əcnəbi olaraq görülürsə, İslam ölkəsində də bir qeyri-müslümin eyni şəkildə əcnəbi sayılmasına təəcüblənməmək lazımdır. Anlayışlar və ya daha ziyadə baxış açıları dəyişir, fəqət hər kəs özününkülərlə başqası arasında belə və ya digər bir ayırım edər.
408. Digər hər siyasi və ya sosial sistem kimi, İslam da özününkü ilə başqası arasında bir ayrıcalıq edər; fəqət İslamın bu əngəli (ideologiyasını mənimsəyərək) aşma asanlıığı və bu dünya ilə əlaqəli məsələlərdə iki sinif insan arasındakı bərabərsizliyin az olması kimi özünə aid iki eyni xüsusiyyəti də vardır. Burada biz bu məsələnin son cəbhəsini açıqlamağı sinayacağıq.

Vəzifələrin ilahi əsasları

409. Müsəlmanların qanunlarına ölkəni idarə edən əksəriyyətə bağlı insani iradələr olduqları üçün deyil, ancaq Allahdan gələn ilahi hökmlər olduğu üçün boyun əymələrindəki böyük praktiki əhəmiyyəti unutmamaq lazımdır. Bilirik ki, əksəriyyətə tapınmanın hökm sürdüyü yerdə azlıq halında qalanlar öz anlayışlarını çıxarmaq üçün mübarizə etməkdə bir əngəl görməklə qalmırlar, eyni zamanda əksəriyyətlər də seçkidən-seçkiyə dəyişirlər, siyasi vəziyyətlərə görə ortaya çıxır və yox olurlar. İqtidardakı partiya isə özündən əvvəlkilərin güddüyü siyasəti alt-üst edib, başqa dəyişikliklər arasında qanunları da dəyişdirməyə çalışırlar. Burada İslam qanununun

- sosial inkişafının gərəklərinə görə qabiliyyətini incələməyə getmədən heç deyilsə bir qədərini anlatmalıyıq ki, ilahi mənbəli olmasından ötrü İslam hüququ dünyəvi hüquqlardan qəti olaraq daha stabil və daha ədalətlidir.
410. Ona görə İslam hüququ qeyri-müslümlərə qarşı adil davranılsın və bə'zi qaydalara nəzarət edilsin deyər əmr etdiyi zaman qeyri-müslümlərin qaldıqları ölkədəki siyasi münaqişələrdən və millət vəkili seçkilərindən qorxacaq heç bir şeyləri yoxdur. Çünki dini və ya din xaricində heç bir müsəlman avtoriteti, yə'ni kral, parlament və ya digər bir təşkilat qeyri-müslüm olan sakinlərə qarşı İslam tərəfindən müəyyən edilmiş ilahi qanunları dəyişdirə bilməz.

Əsas qavramlar

411. İnananlarla inanmayanlar bərabər ola bilməzlər. Çünki biriləri cənnətə gedəcəklər, digərləri isə cəhənnəmə. Fəqət burada əsas məsələ olan digər aləmdir. Dünya həyatına gəldiyində isə ed-Debusi və digərləri kimi müsəlman hüquqçular "yaxınlar" ilə "əcnəbilər" arasında mümkün ola bilən (yə'ni, az sonra görə biləcəyimiz kimi, imanla uyuşan) ən böyük bərabərliyi hər zaman tövsiyə etmişdir.
412. Birinci prinsip dini xoşgörünüş prinsipidir. Belə ki, Qur'an (2:256) dində heç bir təzyiq olmadığını hökm etmişdir. Vətəndaşların və keçici olaraq ölkədə yaşayan və ya olanların təhlükəsizlikləri və vicdani azadlıqları qərantiya altına alınmışdır.
413. Ayrıca qonaqpərvərlik, sığınma qavramı vardır və bu anlayış min ildən artıq bir uyğulama ilə yaxşıca möhkəmlənmişdir. Qur'anın bu ayəsini bilirlik: "Müşriklərdən biri sənə sığınırsa onu təhlükəsizlik altına al... sonra onu güvən içində olacağı bir yerə çatdır" (9:6). İrqi, dini, siyasi və ya digər təzyiqlərə mə'ruz qalanlar İslam prinsipində hər zaman bir sığınacaq və gizlənmək üçün yer tapılmışdır.

Hz.Peyğəmbərin icrası

414. Hz.Məhəmməd Mədinəyə yerləşdiyi zaman orada tam bir anarxiya ilə qarşılaşdı. Çünki Mədinə daxili münaqişələrlə parçalanan qəbilələri birləşdirəcək bir kral və ya dövlət üzvü əsla görməmişdi. Hz.Peyğəmbər bir neçə həftə içində bölgənin bütün sakinlərini bir şəhər-dövlət qurmaq üçün bir araya gətirdi. Müsəlmanlar, yəhudilər, müşriklər və sayları çox az olan xristianlar sosial bir müqavilə ilə bu dövlət təşkilatına qatıldılar.
415. Bu ilk "müsəlman" qatılan xalqların çox olması səbəbilə konfederasiya sayılması lazım olan dövlətin konstitusiyası bizə qədər tam mətni halında mühafizə edilmişdir. Biz bu konstitusiyada yalnız "Müsəlmanların dini özlərinə, yəhudilərin dini də özlərinə aiddir" və ya "Aralarında yaxşılıq və ədalətin olması" maddələrini oxumaqla qalmır, eyni zamanda heç gözlənilməyən maddəni də görürük: "Yəhudilər mö'minlərlə birlikdə (yə'ni müttəfiq) bir camaatdırlar". Bu maddə İbni Hişamın qeyd etdiyinə görə və Əbu Ubeydəyə əsaslanaraq "Mö'minlər (yə'ni müsəlmanlar)dən (mö'minləri əmələ gətirən) bir camaatdır.

416. Bu şəhər-dövlətin qurulduğu sırada muxtar yəhudi kəndlərinin öz arzusu ilə konfederasiya halındakı bu dövlətə qatılmaları və Hz.Məhəmmədi ən yüksək siyasi lider olaraq tanımaları, qeyri-müslüm vətəndaşların da ölkənin siyasi həyatında, ən azından müsəlman dövlət rəhbərinin seçilməsi üçün səsvermə haqqına sahib olduqları mənasına gəlir.
417. Sənədlərə görə, hərbi müdafiə yəhudilər də daxil olmaqla, xalqın tamamının vəzifəsi olmuşdur. Bu da onların danışıqlara və qəbul olunan planların yerinə yetirilməsində iştirak etmələri deməkdir. Həqiqətən də, bu konstitusiyanın 37-ci maddəsi açıqca deyir: “Yəhudilərin xərcləri özlərinə, müsəlmanlarınkı da özlərinə aiddir. Bu sənəddə imzası olanlara müharibə e’lan edənə qarşı öz aralarında yardımlaşma olacaqdır...” Daha sonrakı 45-ci maddə isə bu sənəddə sözü gedən tərəflər arasında müharibə və sülhün ayrılmaz bir şey olduğunu bildirir.
418. Bu şəhər-dövlətin quruluşundan bir neçə ay sonra, Hz.Məhəmmədin Mədinə ətrafındakı müşrik Ərəblərlə bir müdafiə və yardımlaşma ittifaqı qəbul olunduğunu görürük. Onlardan bə’ziləri İslamı ancaq on il sonra qəbul etdilər. Bütün bu zaman boyunca qarşılıqlı güvən, aşağıdakı hadisənin göstərəcəyi kimi, son dərəcə mükəmməl oldu.
419. Hicrətin 2-ci ilində Məkkə bütpərəstləri Efiopiyaya, kral Nəcaşidən ölkəsinə sığınmış olan məkkəli müsəlmanları “ölkənin hüdudlarından çıxarılması” üçün diplomatik bir hey’ət göndərdilər. Onların planına əngəl olmaq üçün Hz.Peyğəmbər də həmşəhərililərinin dini təzyiqi üzündən ölkəsinə sığınmağa çalışmış olan müsəlmanlar lehinə aracılıq (vasitəçilik) edəcək bir səfiri Nəcaşiyyə göndərdi. Halbuki İslamın bu səfiri, “hələ İslama girməmiş olan” Amr ibni Ümmeyyə ed-Damridən başqası deyildi. Həqiqətən də, özü Mədinə yaxınlığında yaşayan müttəfiq bir qəbilədən idi.
420. İslam torpaqlarının geniş hüduqları üzərində sürəkli müharibələrin olduğu bir dövrdə məcburi əsgərlik xidməti gəlir gətirən bir peşə olmaqdan çox uzaq idi. Əksinə, bir mücahid ailəsinin həyatı və iqtisadi vəziyyətilə əlaqəli təhlükələr apaqıç ortada idi. Qeyri-müslüm olan vətəndaşların bu xidmətdən azad tutulması onlara qarşı duyulan qorxulardan əmələ gəlmiş olsa belə, müsəlman müstəqilliyinə çatan və müstəqilliyi yıxmaq üçün əcnəbilərlə gizil müqavilə yolu axtarmayan bütün qeyri-müslümlər, əsgərlik, xidmətindən azad tutulmağı çox yaxşı qarşılayırlardı. Çünki müsəlmanlar hərbi vəzifələrin bütün təhlükələrinə sinə gərdikləri zaman, bu azadlıq onlara peşələrini rahatca həyata keçirmələrinə təmin etmə imkanı verirdi. Onlardan “cizyə” adı ilə qeyri-müslümlər arasındakı qadınlardan, kiçik yaşda olanların, yoxsulların ödəmək məcburiyyətində olmadıqları əlavə kiçik bir vergi almaq nə acımasızlıq idi, nə də zülüm idi. Hz.Peyğəmbər zamanında “cizyə” ildə 10 dirhəmə qədər yüksəlirdi, bu da orta səviyyəli bir ailənin on günlük xərcinə bərabər idi. Ayrıca qeyri-müslüm bir vətəndaş hər hansı bir səfər sırasında əsgərlik xidmətinə gedirsə, o ili cizyə ödəməkdən azad edilirdi. Bir neçə klassik hadisə bu verginin həqiqi xarakterini göstərəcəkdir.
421. İslamın başlanğıcında bu vergi yox idi — nə Mədinədə, nə də başqa bir yerdə. Qur’an bunu hicrətin 9-cu ilində əmr etdi. Burada İslamın doqmatik bir təşkilatının deyil, tapdığı bir çarənin olduğunu aşağıdakı hadisələr

yetərinə sübut edir. Əz-Zühriyəyə əsaslanaraq İbni Sə'd Hz.Peyğəmbərin oğlu İbrahim öldüyü zaman söyləmiş olduğu bu sözünü nəql edir: "Əgər yaşamış olsa idi, İbrahimin (Kopt olan) anasının xatirinə, bütün koptları cizyə vergisindən azad tutardım". Bir başqa hadisə: "Misirli bir qeyri-müslüm İslam hökumətinə Qahirə Fustatdan Qızıl dənizə qədər bir kanal açmaq və beləliklə, Misirdən Mədinəyə ərzağın dəniz yolu ilə məşhur Nehr Əmir əl-Mö'minin daşınılmasını asanlaşdırmaq üçün açıq-aydın bilgilər vermişdi. Xəlifə Hz.Ömər bu misirlini həyatı boyunca cizyədən azad edərək mükafatlandırdı. Hüquqşünaslara görə, bu hadisələrə bir hüquq və ya daha doğrusu, ağıllılıq dəlili də əlavə edilir. O da budur: İslamın bütün dünyaya nüfuz etdiyi və milyonlarca müsəlmanın qeyri-müslüm rəhbərlikləri altında olduğu o sırada İslam torpaqlarında yaşayan xristianlar, yəhudilər, hindular və digərlərindən alınan cizyə İslam xaricində olan torpaqlarda, xüsusilə də cizyəyə tabe olan dindarların ölkələrində yaşayan müsəlmanlar üzərində əks-səda verəcəkdir.

422. Hz.Peyğəmbər ölüm döşəyində ikən Hicaz yəhudi və xristian xalqının başqa bölgələrə köçürülməsi direktivini verdiyi də bildirilir. Bu direktivi çatdırınlr bunun səbəbi haqqında bizə bir mə'lumat vermirlər. Ancaq verilmiş direktivin bu bölgədə olan bə'zi xalqları hədəf alır və bunu da onların siyasi davranışlarından irəli gəlmiş açıq-aydın ortadadır. Bu iki camaatın tamamını əhatə edən bir qadağan deyildir. Xatirlədaq ki, xəlifələr zamanında müsəlmanların qeyri-müslüm kişi və qadın kölələri vardı və bunlar sahiblərilə birlikdə Məkkə və Mədinədə yaşayırdılar. Ayrıca, bir məşhur xristian doktor var idi. Bu doktorun ilk dörd xəlifə zamanında müayinəxanası Kə'bə camisinin minarəsinin altında idi (bax: İbni Sə'd, § Davud ibni Abdurrəhman; Davud müsəlman idi, fəqət atası Abdurrəhman yalnız xristian olaraq qaldı). İbni Sə'd (III/i, s. 258) bir başqa xristiandan bəhs edir: Adı Cüfeynə idi və Mədinə məktəblərində gənclərə oxuma-yazma sənətini öyrədirdi.
423. Hz.Peyğəmbərin yenə ölüm döşəyində ikən verdiyi tə'limatı da yada salaq: "Tərəfimdən qeyri-müslüm vətəndaşlarına verilmiş olan himayəyə tələbkarcasına riayət edin" (bax: Maverdi). Hz.Peyğəmbərin bir başqa sözü də budur: "Əgər bir kimsə qeyri-müslüm vətəndaşlarına əziyyət edərsə, qiyamət günündə mən onların (müsəlman təzyiçilərə qarşı) vəkili olacağam".
424. Söyləməyə gərək yoxdur ki, Hz.Peyğəmbərin direktivləri və uygulaması müsəlmanlar üçün ən üstün qanunu əmələ gətirir. Bu qanunların müsəlmanların həyatına fe'lən necə keçirildiyini və əvvəlki zamanlarda necə həyata keçirildiyini görmək üçün tarixə diqqətlə baxmağımız lazımdır:

Sonrakı icralar

425. Xəlifə Hz.Ömər bir valisi qeyri-müslüm bir katib seçmişdi. Bunu öyrənən Hz.Ömər onu bir müsəlmanla dəyişdirməsini əmr etdi. Burada, əyalət hələ sülhə və hüzura qovuşmadığı və fəth mübarizəsinin davam etdiyi bir dövr idi. Təzə fəth edilmiş ölkənin çox əhəmiyyətli mövqelərindən birinə tə'yin edilmiş bir "əcnəbiyə" qarşı bu güvənsizlik çox təbiidir.

Xəlifə Hz.Ömərin bu davranışı yenə öz həyatındakı (Belazurinin Ensabında izah edilən) digər hadisənin işığında dəyərləndirilə bilər: Hz.Ömər bir gün Suriya valisinə bir məktub yazaraq, "bizə gəlirlərimizin hesabını qaydaya sala biləcək bir qrek göndər"-dedi. Beləliklə, Mədinədəki bu rəhbərliyin başına bir xristian gətirilmiş oldu.

426. Eyni xəlifənin hərbi, iqtisadi və idari məsələlərdə qeyri-müslümlərə danışıdığını görürük.
427. İmamlıq (camilərdə namaz qıldırmaq) məqamını yalnız öz dindəşlarına ayırırlar deyər müsəlmanlara təəccüblənmək olmaz. Ona görə İslam dövlət rəhbərliyi məqamını da yalnızca müsəlmanlara məxsus görmələrindən ötrü də onlara sithəm edilə bilməz. Çünki həyatın maddi-mə'nəvi bütün cəbhələrini qaydaya salmaq istəyən İslam namazı qıldırma rolunu dövlət rəhbərinin imtiyazına verdi.
428. Bu istisna heç bir şəkildə qeyri-müslüm vətəndaşların ölkənin siyasi və idari həyatından uzaqlaşdırılmaları mə'nasına gəlməz. Xəlifələr dövründən bu günə qədər qeyri-müslümlərin İslam dövlətlərində nazir səviyyəsinə belə yüksəldikləri görülmüşdür; (müsəlman olan vətəndaşların heç də əskik olmadıqları Qərbi demokratiyasında bənzəri bir hal hələ görülməmişdir). Üstəlik, xəlifələrin bu uygulamaları İslamın tə'liminə əsla tərs düşmür. Klassik əsərlər bunu açıq-aydın ortaya qoyur. Belə ki, (Mavərdi kimi) Şəfi və (Əbu Yala əl-Fərra kimi) Hənbəli kimi hüquqşünaslar xəlifənin qeyri-müslümləri nazir olaraq, İcra Şurası üzvləri kimi tə'yin ediləcəklərini dəstəkləməkdə tərəddüd etməmişlər. Daha əvvəl şəxsən Hz.Peyğəmbər tərəfindən Efiopiyaya göndərilən o qeyri-müslüm olan səfirdən söz etmişdik.

Sosial müstəqillik

429. İslamın bəlkə də qeyri-müslümlərə qarşı davranışlarındakı ən ayırıcı xüsusiyyəti onların sosial və hüquqi müstəqilliyinə izin verməsidir. Qur'anın uzun bir ayələr sırası içində bunları oxuyuruq: "Əgər (yəhudilər) sənin yanına gələrlərsə, onlara hökm et və ya onlardan üz çəvir. Onlardan üz çəvirsən sənə heç bir zərər verməzlər. Əgər aralarında hökm etmiş olsan, ədalətli ol. Şübhəsiz, Allah ədalətli davrananları sevər. Allahın hökmü yanlarında olan Tövrata yazılı olduğu halda necə olur ki, sənin hökm etməyini istəyirlər? Sonra da verdiyin hökmlərdən üz çevirirlər? Onlar mö'min deyillər. Şübhəsiz ki, biz, içində hidayət və nur olan Tövrəni endirdik. Allaha təslim olan peyğəmbərlər yəhudilərə onunla hökm edərtilər. Rəbbələrinə səmimi olaraq qulluq edənlər və alimlər də Allahın kitabından özlərindən qorunması istənilənlə hökm edərtilər. Onlar Tövrənin haqq olduğuna şahid idilər. İnsanlardan qorxmayın, Məndən qorxun. Ayələrimi az bir qiymətə satmayın. Kim Allahın endirdiyi ilə hökm etməzsə, bax onlar kafirlərin özüdürlər! Biz, Tövrətdə onlara bu hökmləri fərz qılmışdıq: Cana-can, gözə-göz, buruna-burun, qulağa-qulaq, dişə-diş ilə qisas alınır. Yaralarda da qisas vardır. Fəqət kim haqqından vaz keçərsə, bu onun günahlarının bağışlanmasına bir səbəbdir. Kim Allahın endirdiyi ilə hökm etməzsə, bax onlar zalımların özləridirlər! O peyğəmbərlərin arxasından,

özündən əvvəlki Tövrati təsdiq edən Məryəm oğlu İsanı göndərdik. Və ona, içində nur və hidayət olan özündən əvvəl gələn Tövrati təsdiq edən və Allahdan qorxanlar üçün bir hidayət rəhbəri və bir nəsihət olan İncili verdik. İncilə tabe olanlar, Allahın onda endirdiklərilə hökm etsinlər! Kim Allahın endirdiyi ilə hökm etməzsə, bax onlar günahkarların özləridirlər. Ey Elçi! Sənə də keçmiş kitabları təsdiq edən və onları mühafizəsi altına alan Qur'anı haqq ilə endirdik. Aralarında Allahın endirdiyi ilə hökm et. Onların hava və həvəslərinə uyaraq sənə gələn haqdan dönmə. Hər biriniz üçün bir şəriət və yol təyin etdik. Əgər Allah diləsə idi, sizi tək bir ümmət qılardı. Fəqət sizi ümmətlərə ayırması, verdiklərilə sizi imtahan etmək üçündür. O halda yaxşılıqlara doğru qaçın. Hamınızın dönüşü Allahadır. O, mübahisə etməkdə olduğunuz şeyi sizə bildirəcəkdir" (5:42-48).

430. Bax bu buyruğu əsas alaraq Hz.Peyğəmbər və xəlifələri İslam dövlətinin vətəndaşları arasındakı hər qeyri-müslüm camaata, yalnız şəxsi statusunda deyil, əksinə, həyatın mədəni cəza və digər bütün sahələrində hüquqi bir sərbəstlik tanımışdır. Sözləşmə, ilk dörd xəlifə zamanında o zamandan qalma xristian sənədlər müsəlman hökumətinin keşişlərə böyük ölçüdə dünyəvi və hüquqi səlahiyyətlər vermiş olduğunu göstərir. Abbasi xəlifələri zamanında yüksək mövqə sahibi olan dövlət rəhbərləri arasında xəlifəyə bağlı xristian keşişlər və yəhudi hahamları görürük.
431. Hz.Peyğəmbər zamanında yəhudilərin Mədinədə Beyt'ül-Midras (Təhsil İnstitutu) var idi. Nəcəran (Yəmən) xristianları ilə bağlanan müqavilədə Hz.Peyğəmbər orada yaşayanların yalnız özlərinə və mallarına qarantıya verməklə bərabər, eyni zamanda yepiskop və keşişlərin tə'yini də qəti olaraq xristianlara buraxılmışdı.
432. Bir çox insanlar öz davranışlarında müstəqil cəmiyyətin və ölkədə qanunverici olan kəsimin (geyim, başlıq, adətlər və s.) hal və hərəkətlərini təqlid etmə meylli daşıyır. Bundan yüzlərcə bənzəsmə ortaya çıxır. Bunun isə müstəqil cəmiyyətə heç bir xeyri yoxdur, zərəri isə yalnız kölə olaraq təqlid edənlərdir. Bir İslam dövlətində qeyri-müslümlər himayə altındakı camaatları əmələ gətirir. Ona görə İslam hüquqi onların qanuni mənfəətlərinin himayə edilməsini də bir vəzifə olaraq görmüşdür. Belə ki, Abbasi xəlifəliyində "əcnəbiləri" zorla assimilyasiya etmək bir qırağa dursun, hökumətin kimlərin kimi təqlid edəcəyini əngəllədiyini görürük: Müsəlmanlar, xristianlar, yəhudilər, məcusilər və digərlərinin öz xüsusi geyim şəkillərini, sosial adətlərini və şəxsi fərqliliklərini qorumaları lazım idi. Çünki aranan, din dəyişdirmək surətilə, xaricdən olduğu qədər içəridən də tam bir dərinlik içində bənzəmə və ya assimilyasiya idi; camaatların qarışması deyildi. Təbii olaraq bu məcburi ayırım heç bir şəkildə İslamın dini bir gərəyindən əmələ gəlməz, — belə bir hala Hz.Peyğəmbər dövründə heç rastlanmır; — bu o zamankı sosial həyat haqqında əldə edilən bir anlayışdan irəli gəlirdi. Hər fərdin dini camaatının güvənsizlikdən və ya gərəksiz bir tədbir üzündən deyil, əksinə, hər birinin mədəniyyətini qorumaq, dəyərləri və qüsurları ortaya çıxarmaq üçün ilk baxışda ayırılmalı lazımlı gəlirdi. Bu arada İslamda milliyət anlayışının nə etnik əsasla, nə doğum yerinə, fəqət ideoloji, yə'ni din birliyinə dayandığını bir kərə daha yada salaq.

433. İstər yerli olsun, istər əcnəbi, hər bir fərdin şəxsi malları və şərfi İslam torpaqlarında tam mənası ilə qoruma altındadır. Gündəlik istifadə olunan hüquq əl kitabı Şərhi Hidayə sözgəlişi, bu xarakteristik ifadədən istifadə edir: "İstər müsəlmana, istərsə bir himayə olunana (qeyri-müslümə) qarşı edilmiş olsun, iftira qadağandır". Digər avtoritet sahibi və Bəxr ər-Raik yazıçısı, böyük bir hüquqşünas belə deyir: "Himayə olunanlar (qeyri-müslümlər) arasındakı ölümlərin sümükləri belə eyni ilə müsəlmanların sümükləri qədər hörmətə layiqdir. Bunlara hörmətsizlik edilməz. Çünki bir himayə altında olana (qeyri-müslümə) qarşı pis davranış himayədən yararlanmasından ötrü özü həyatda ikən necə qadağandır, ölümündən sonra sümüklərinin hər cür hörmətsizliyə qarşı qorunması da yenə məcburidir".

Müsəlman hüquqşünaslar yekdilliklə bildirmişlər ki, bir müsəlman qeyri-müslüm bir qadının namusuna toxunarsa, müsəlman bir qadının namusuna toxunduğu zaman həyata keçirilən cəzanın eynisini çəkməlidir.

434. Xəlifə Hz.Ömər zamanında bə'zi müsəlmanlar bir yəhudiyə aid ərazinin bir parçasını mənimsəmiş və orada bir cami inşa etmişdilər. Xəbəri alan xəlifə caminin sökülməsinə və ərazinin yəhudiyə geri verilməsinə əmr etdi. La Hayədə Beynəlxalq Xüsusi İslam hüququ üzərinə verdiyi dərslərdə (Livanlı xristian) Prof.Cardaxi 1933-cü ildə bunu qeyd etmişdir: "Bu yəhudi evi (Beyt'ul-yəhudi) hələ də mövcuddur və məşhurdur". İbni Kəsir və digər tarixçilər tərəfindən zikr edilən bir başqa klassik nümunə olaraq Şamdakı ulu cami ilə əlaqədardır. Bir əməvi xəlifəsi şəhərin bu camisini genişlətmək üçün qonşu bir kilsəni zəbt etmişdi. Daha sonra, adil Ömər ibni Əbdüləziz xəlifəliyə keçdikdən sonra bu şikayəti dinləmiş, caminin bu hissəsinin sökülməsinə və kilsənin bərpa olunmasını əmr etdi. Fəqət xristianlar özləri zərərin pul ilə ödənməsini tərcih etdilər və iş barışıqla bağlandı.

435. Yenə də bu mövzuda İbni Sə'd tərəfindən nəql edilən, Xəlifə Ömər ibni Əbdüləzizin olduğu qədər gözəl bir mə'lumatını verək: "Rəhman və Rəhim olan Allahın adıyla! Allahın qulu, Mö'minlərin əmrini Ömər (ibni Əbdüləzizdən) (vali) Adi ibni Ərtat və yanındakı mö'min müsəlmanlara! Sizlərə salam olsun! İndi sizlərdən özündən başqa ilah olmayan Allaha şükr etməyinizi istəyirəm. Bundan sonra: Himayə altında olanların (qeyri-müslümlərin) vəziyyətlərinə diqqət edin və onlarla səfəqli davranın. Onlardan biri qocalar və keçim imkanları tapa bilməzsə, onun xərclərini siz qarşılayacaqsınız. Əgər əqrəbaları varsa, onlardan onun yaşayışını təmin etməsini istəyiniz. Əgər ona biri pislik edərsə qisasını siz alınız. Eyni şəkildə, bir kənləni yaşlandığında da ölüncəyə qədər ona baxmaq borcunuzdur və yaxud onu azad ediniz. Şərab idxalından onda bir vergi aldığıınızı və bunu Allaha aid olan xəzinəyə daxil etdiyinizi öyrəndim. Sizi xəbərdar edirəm, Allaha aid olan xəzinəyə halal mallardan başqa heç bir şey əsla soxmayın. Sizlərə salam olsun!"

436. Eyni xəlifə bir başqa mə'lumatında belə deyir: "Qeydlərinizi məcburi yüklərdən (yə'ni, haqsız olaraq alınmış mallardan) təmizləyin və köhnə qovluqları da tədqiq edin. Şayəd bir müsəlmana və

- ya bir qeyri-müslümə qarşı bir haqsızlıq edilmişdirsə, onun haqqını qaytarın və əgər ölmüşsə onun haqqını mirasçılara veriniz”.
437. Bilindiyi kimi, satışlarda hüquqşünaslar qonşulara bir alim haqqı tanımışlar. Əgər biri binasını satacaq olarsa, qonşunun yadlara qarşı daha çox haqqı vardır. Bu haqq qeyri-müslümlər üçün də keçərlidir.
438. İslam ölkəsində qeyri-müslümlərin haqlarının mühafizə olması, onlara İslamla tamamilən zidd adətləri belə həyata keçirə bilmək hüriyyəti verəcək qədər irəli getmişdir. Sözcəlişi, spirtin istehlakı müsəlmanlara qadağan edilmişdir; fəqət ölkənin qeyri-müslüm olan sakinləri sadəcə istehlakı deyil, istehsal və satış mövzularında tam bir hüriyyətə sahibdirlər. Qismət oyunları, yaxın əqrəbalar arasında evlənmə, faizli ticarət müqavilələri və s. üçün də vəziyyət eynidir. Keçmiş zamanlarda bu vəziyyət müsəlmanlara təsir etmirdi və yan təsirləri olmaqla bərabər sui-istifadələr nadir hallarda olurdu. Müasir hüquqşünaslar millətlərarası ticarət ortada olduğunda bu hüriyyəti rədd etməyə başlamışlar; spirtin istehlakını azaltmaq üçün irəli sürülən təşəbbüslər, ölkənin bütün xalqını əhatə etmədikcə təsirsiz qalacaqdır. Bu qayə ilə qeyri-müslümlərin nümayəndələrinin razılığı, prinsip olaraq, çeşid-çeşid camaatların dinlərə görə dəyişik istifadələrinə müdaxilə etmək istəməyən hüquqşünasların işini asanlaşdıracaqdır.
439. İslam hüququ cürbəcür qeyri-müslüm camaatlar arasında heç deyilsə onların üzvlərinin müsəlmanlarla qura biləcəkləri əlaqələrin bə'zilərində bəlli bir ayırımı edər. Həqiqətən də, İslam hüququ qeyri-müslümləri “inkişaf etmişlər” və “ibtidailər” deyərək biləcəyimiz bölümlərə ayırır. Tək Allaha inanan və dinlərin qurucularına vəhy edilmiş olan ilahi qanunları izləyən kimsələr ilə digərləri, yə'ni bütperəstlər, atələr, paqanlar, animislər və s. arasında bir fərqi nəzərə alır. Vətəndaşlar olaraq hamısı da xoş görülür, vicdan və həyat azadlıqları mövzusunda himayə altındadırlar. Fəqət müsəlmanlar şəxsi həyatlarında onlarla başqa cür davranırlar. Belə ki, bir müsəlmanın “inkişaf etmiş” bir qeyri-müslümlə evlənmək haqqı vardır, fəqət “ibtidai” (yə'ni inkişaf etməmiş) bir qadınla evlənmə bilməz. Üstəlik, bir müsəlman bir xristian qadın və ya bir yəhudi qadınla evlənməklə bərabər, eyni zamanda ona öz dinini və himayə olma haqqını da verir. Çünki o kilsəyə gedə bilər, hətta şərab belə içə bilər. Bir müsəlmanın Allaha inanmayan bir qadınla evlənməyə haqqı yoxdur. İbtidai camaatın üzvləri tərəfindən kəsilmiş olan heyvanların ətlərindən belə yeyə bilməzlər. Fəqət bir müsəlman qadın hansı kateqoriyadan olursa-olsun bir qeyri-müslümün arvadı ola bilməz.

Din dəyişdirmə

440. İslam qanunu qeyri-müslümlərin inanclarını mühafizə etmə hüriyyətini rəsmən qəbul etməsinə və onların İslama dönmələri üçün ediləcək hər cür təzyiqli qəti olaraq qadağan etməsinə qarşılıq özününküləri sıx bir intizam içində tutur. Bilindiyi kimi, İslam “milliyyətin” əsası dindir, irq, dil və ya bölgəyə dayanmaz. Ona görə də təbii olaraq, dindən dönmə (irtidat) siyasi bir xəyanət olaraq görülür. Bu günah sanksiyalarına yol

açır; fəqət tarix göstərir ki, bu sanksiyaları uyğulama imkanı olmamışdır. Müsəlmanların Atlantik okeanından Sakit okeanına qədər hökm sürdük-ləri dövrdə bu siyasi, maddi və fikri gerilik dövrümüzdə belə, müsəlman-lar içində dindən dönənlər (mürtədlər) açıq-aşkar ortaya çıxmamışlar. Bu hal yalnız müsəlman kimi görünən bir dövlətin olduğu ölkələrdə deyil, müsəlmanları digər dinlərə döndərmək üçün mümkün olan bütün cəhd-ləri göstərən sümürücü güclərin rəhbərliyi altındakı başqa yerlərdə belə keçərlidir. Bu gün belə İslam Finlandiya və Norveçdən İtaliyaya, Kana-dadan Argentinaya qədər Qərb xalqları arasında belə torpaq qazanmaq-dadır. Üstəlik bu, heç bir dini fəaliyyət olmadan əmələ gəlir.

Cihad

441. Bu qısa açıqlamanı qeyri-müslümlər tərəfindən çox da yaxşı anlaşılma-yan bir məsələ, yə'ni cihad (müqəddəs müharibə) qavramı məsələsi haq-qında bir neçə söz ilə bitirək. İstər ruhi işlər, istərsə də dünyəvi işlər olsun bir müsəlmanın bütün həyatı ilahi qanunla qaydaya salınmışdır. Əgər bir müsəlman inanmadan (sözgəlişi göstəriş üçün) namaz qılarsa bu ruhi bir meyil olmamaqla bərabər, eyni zamanda Allaha qarşı bir günah özünü bütələdirmə olar və axirətdə cəzaya uğraya bilər. Buna qarşılıq olaraq əgər bir müsəlman yeməyini Allaha qarşı vəzifələrini yerinə yetirmək üçün güc əldə etmək məqsədilə yeyərsə, yenə ilahi qanuna uyaraq arvadı ilə yatarsa, bu ehtiyac və zövq hərəkətləri daxil, Qazalının dediyi kimi, xeyrili işlərə və'd edilmiş bütün mükafatlarla dini ibadətlər halına gəlirlər.
442. Belə bir həyat anlayışı içində haqlı bir mübarizə müqəddəs bir xüsusiyyət daşımaqdan geri qalmaz. İlahi qanuna uyğun olmayan haqlı bir dava üçün olmayan hər bir müharibə İslamda qadağandır. Hz.Peyğəmbərin həyatı yalnız üç müharibə çeşidini göz qabağında tutur: Müdafiəçi, cəza-landırıcı və önləyici. Bizans torpaqlarında müsəlman bir elçinin öldürül-məsi üzərinə Bizans imperatoru Herakliusa göndərdiyi məşhur məktu-bunda Hz.Peyğəmbər üç seçənək təklif etdi: "İslama gir, ... olmazsa ci-zyə-vergi ödə, ... olmazsa sənin vətəndaşların İslama girmək və ya cizyə ödəmək istəyərlərsə vətəndaşların ilə İslam arasına girmə" (bax: Öbu Ubeyd). Dünyada vicdan, inanc azadlığını qurmaq, Hz.Məhəmməd tərə-findən idarə edilən mübarizənin qayəsi bax bu idi; (İndi İslamda kim on-dan daha yüksək bir avtoritetə sahibdir?). Müsəlmanların cihadı (müqəd-dəs müharibəsi) bax bundan ibarətdir; əsla bir sümürmə qayəsilə deyil, fədakarlıq ruhu ilə başlanan bir müharibədir. İslam cihadının birinci hə-dəfi Allahın kəlamını üstün gətirməkdir (ila-yı kəlmətullahdır). Bunun xa-ricindəkilərin hamısı qeyri-qanunidir. İnsanları müsəlman olmağa zorla-maq qayəsilə müharibə açmaq qəti olaraq olmaz. Şəxsən din özü bunun dinə zidd olduğunu e'lan edir.

ELM VƏ SƏNƏTƏ MÜSƏLMANLARIN QATQISI

443. Müsəlmanların elm və sənətə verdikləri qatqını tam olaraq müəyyən edə bilmək üçün nə qədər elm və sənət sahəsi varsa, o qədər sayda mütəxəssisə müraciət etməyimiz lazımdır. Biz burada mövzunu sona qədər incələmək iddiası daşımadan bu sahələrdən ən əhəmiyyətliyinə müsəlmanların qatqısı haqqında bəzi bilgilər verməyə çalışacağıq.

Bu sahədə İslamın davranışı

444. İslam sadəcə insanla Yaradanı arasında ələ alan hər hansı bir din olmadığı və ümumi bir həyat düşüncəsinə sahib olduğu üçün İslamın elmlər və sənətlər sahəsindəki davranışını müəyyən etmək son dərəcə əhəmiyyətlidir.
445. Qur'an bu dünyada rifahı aramanın önünü kəsmək qırağa dursun, bir çox yerdə bunu təşviq edər: "De ki, Allahın qulları üçün var etdiyi zینəti və təmiz qidaları kim haram etdi?" (7:32). Qur'an, "Rəbbimiz! Bizə dünyada da yaxşılığı, axirətdə də yaxşılığı ver. Və bizi cəhənnəm əzabından qoru, deyənləri" (2:201) öyər və insana bunu öyrədir: "Dünyadakı nəsibini də unutma. Allahın sənə verdiyi yaxşılıq kimi, sən də başqalarına yaxşılıq et" (28:77). İnsanı dünyada olan hər şeyi mümkün olduqca mükəmməl bir şəkildə bilməyə və bunlardan faydalanıb, Allaha şükür etməyə yönəldən bax bu rifah arayışıdır. Qur'an buyurur: "Sizi yer üzünə yerləşdirdik. Orada sizin üçün yaşamaq imkanları yaratdıq. Nə qədər də az şükür edirsiniz!" (7:10 və bax:15:20). Yenə buyurur: "Yer üzündə nə varsa hamısını sizin üçün yaradan Odur" (2:29). Bir başqa yerdə belə deyilir: "Allahın göylərdə və yerdə olan hər şeyi əmrinizə verdiyini və sizlərə açıq və gizli bol-bol ne'mətlər bəxş etdiyini görmürsünüzmü?" (31:20; 14:32-33; 16:12; 22:65; 45:12-13 və s.). Qur'an bir yandan "Onları açıqdan qurtarıb doyuran və onları qorxudan əmin qılan" (106:4), Allaha ibadət etmələrini insanlara xatırladır, digər yandan da onlara bu səbəblər və nəticələr dünyasında cəhdin lazım olduğunu təkrar edir: "İnsan üçün işlədiyinin qarşılığından başqa bir şey yoxdur" (53:39). Qur'an insanı keçmişə araşdırmağa (tədqiq etməyə) təşviq edir: "Yer üzündə gəzib dolaşın ki, sizdən əvvəlkilərin aqibəti necə olmuşdur bir baxın" (30:42), həm də yeni ixtiralara da dəvət edir: "Onlar ayaqda ikən, otururkən, yanları üstündə yatarkən Allahı zikr edərlər. Göylərin və yerin yaradılışını düşünürlər və Rəbbimiz! Sən bunu boş yerə yaratmadın!,-deyərlər" (3:191).
446. Bu elmi tədqiqatda ilk addımı atdırmaq üçün oxumaq və yazmaq bilməyən bir cəmiyyət içindən çıxmış və nə oxumaq, nə də yazmaq bilən Peyğəmbərə gələn ilk vəhy oxuma və yazma əmri olduğunu, bu ilk əmrin dərhal ardından da insan bilgisinin əsas vasitəsi olan qələmin tərifiyin yer aldığı düşünmək nə qədər həyəcan vericidir:

"Yaradan Rəbbinin adı ilə oxu!
O, insanı bir qan laxtasından yaratdı.

Oxu! Rəbbin, qələmlə öyrədən,
İnsana bilmədiyini bildirən
ən böyük kərəm sahibidir”

(96:1-5).

Sonra bir çox elmi təlim-tərbiyə nəsihətləri gəlir: “Əgər bilməsəniz, kitab əhlindən sorun!” (16:43; 21:7). Bir başqası: “Sizə ancaq az bir bilgi verilmişdir” (17:85). Bir digəri: “Biz dilədiyimizi dərəcə-dərəcə yüksəldirik. Hər bilənin üstündə daha yaxşı bilən biri vardır (12:76). Qur’anın insana öyrətdiyi bu dua nə gözəl duadır: “Rəbbim! Elmimi artır!-de” (20:114).

447. Hz.Peyğəmbər buyurmuşdur: “İslam beş əsas üzərində qurulmuşdur: Allaha iman, namaz, oruc, həcc və zəkat”. İndi, Allaha iman ilahiyyat elmlərini öyrənməyi lazım bilirsə geri qalanların hamısı dünya elmlərini öyrənməyi lazım bilir. Namaz ancaq qibləyə, yəni Məkkədəki Kə'bəyə yönələrək qılınır. Ayrıca, namazlar ancaq bəlli təbii hadisələrin görünüşü diqqətə alınaraq qılınır. Bunlar isə coğrafiya və astronomiyanın ümumi əsaslarını bilməyi məcburi bilir. Oruc üçün də pəhriz zamanı günəşin doğuş və batması kimi təbiətin bə'zi hadisələrinin nəzərə alınması şərtidir. Həcc, Məkkəyə aparın yollar və nəqliyyat vasitələri mövzusunda bir bilgi istəyir. Zəkatın verilməsi çox yaxşı bir riyaziyyat bilgisi olmadan olmaz. Mirası doğru-dürüst paylaşdırma bilmək gücündə olmaqla bərabər, Qur'anı anlamaqda əsl vəzifədir. Bundan başqa, bu mövzuda bir bilgilərə sahib olmaq lazımdır. Qur'anın incələnməsi, hər şeydən əvvəl Qur'anın vəhy olduğu dili (dil elmi bilgilərini) bilməyi lazım bilir; xalqlara və ölkələrə göndərilənlər tarix və coğrafiya mədəniyyətini istər və buna bənzər bir çox elmləri bilməyi məcburi qılır.
448. Bu arada yada salaq ki, Hz.Peyğəmbər Mədinəyə yerləşib, azad həyatına başladığı zaman ilk gördüyü iş bir cami inşa etmək oldu. Bu caminin bir qismi məktəb kimi istifadə olunurdu. “Suffə” adı ilə məşhurlaşan bu məktəb gündüzləri sinif, gecələri isə tələbələr üçün yataqxana kimi istifadə edilirdi.
449. Qur'anın dediyi kimi, Allahın davasına kömək edənə Allah kömək edər. Ona görə müsəlmanların elmini kütlələr arasında yaymaq üçün lazım olan kağızın ucuz və bol olmasına heç də təəccüblənməməliyik. Hicrətin ikinci yüzildən başlayaraq müsəlmanlar geniş imperiyalarının hər bir tərəfində kağız fabrikalari qurmuşdular.
450. Bu qısa xülasə səbəbilə insanlığın dünya tarixi içində müsəlmanların qatqısının xüsusi bir əhəmiyyət daşıdığını sadəcə bə'zi elmlərdən bəhs etməklə kifayətlənəcəyiz.

Dini və fəlsəfi elmlər

451. Din elmləri, təbii olaraq Qur'anla başladı. Ümumiyyətlə, müsəlmanlar Qur'anı Allahın kəlamı, insanlara yönəlik ilahi məsaj və ya buyruq olaraq qəbul etmişdilər. Qur'anı anlamaq ehtiyacı bir çox elm sahələri arasında yavaş-yavaş xeyrə çevrilən azad elmlər halında inkişaf edən dil elmi, dil

bilgisi və tarixi incələmələrinə, hətta nəzəri tədqiqatlara sövq etmişə, müqəddəs mətnin əzbərlənməsi də İslamın dini "musiqisini" (biz bundan sonra bəhs edəcəyik) ortaya çıxardı. Qur'anı qorumağa yönəlik cəhd isə ərəb yazısını yalnız açıqlıq baxımından deyil, eyni zamanda gözəllik baxımından da inkişaf etdirdi. Nöqtələnməsi və hərəkətə gəlməsilə (səslə hərflərin istifadəsi) birlikdə ərəb yazısı qəti olaraq hər bir dilin ehtiyacına ən yaxşı cavab verə biləcək xüsusiyyətdə bir yazıdır. İslamın dünyəvi xüsusiyyəti Qur'anın ərəb olmayanlar tərəfindən də anlaşılmasını lazım bilir.

Ona görə Qur'anın ta Hz.Peyğəmbər zamanından (Salam əl-Farsi Farsçaya tərcümə etməklə vəzifələndirilmişdi) günümüzdə qədər tərcümələrilə qarşılaşırıq. Bu tərcümələrin sonu da gələcək kimi görünür. Dərhal deməli ki, bu tərcümələr ərəbcəni bilməyənlərə öyrətmək üçün edilmiş, əsla başqa dillə ibadət etmək üçün edilməmişdir. Çünki ibadətlərdə yalnız və yalnız ərəbcə istifadə olunur. Qur'an mətninin bütünlüyünü nəsil-lər boyunca qorumaq üçün şəxsən Hz.Peyğəmbərin əmri ilə mənimsənmiş olan metod davam etdirilmişdir. Bu metod isə budur: Qur'anı yazmaq və əzbərləmək. Bu iki çarə eyni anda edildiyi üçün bir əskiklik halında — unutma və yalnız yazmaq kimi—biri digərinə kömək edəcəkdir. Ayrıca hüquqi metod-kontrol və ya dəlilə dayanan metod-təşkilatı da bu sistemi gücləndirmişdir: Xüsusi rəsmi bir sənədə sahib olmaq üçün əldə yalnız bir Qur'an nüsxəsinin olması yetərli deyildir, eyni zamanda tanınmış və qəbul edilmiş bir xocanın önündə tamamını da oxumaq lazımdır. Bu uyğulama günümüzdə belə sürdürülməkdədir.

452. Qur'ana böyük ehtiram göstərildiyi kimi, Hz.Peyğəmbərin də sözlərinə eyni şəkildə diqqət edilirdi. Xüsusi həyatında olduğu kimi, xarici (bayır) həyatında da olan hərəkətləri və ya söylədikləri olduğu kimi qorundu. Belə xatirələrin yazılmasına, bə'zi dostlarının xüsusi tədbirlərilə, Hz.Peyğəmbər həyatda ikən başlandı və vəfatından sonra da bu yazı işi davam etdirildi. Bilgilər ilk əldən toplanırdı. Eyni Qur'anda olduğu kimi, hər bir rəvayət üçün dəqiqlik arandı. Hz.Nuh, Musa, İsa, Budxa və ya keçmiş zamanların böyük adamlarının həyatları haqqında bilinən şeylər bir neçə səhifəni aşmadığı halda Hz.Peyğəmbərin həyatı haqqında bilinənlər yüz-lərcə səhifəni gərəkdirir. Sənədlərə dayanan və açıq-aşkar bilinənləri son-rakı nəsillərə çatdırmaq üçün çox cəhdlər göstərilmişdir.

453. İmanın nəzəri cəbhəsi üzərində xüsusilə də inanclar və doqmalar mövzu-sundakı müzakirələrin hələ Hz.Peyğəmbər həyatda ikən başlanmış oldu-ğunu görürük. Bu mövzulardakı müzakirələr daha sonra "Kəlam (Doqma-tik-Sxolastik) və Təsəvvüf (Mistik-Spiritüalist) kimi xüsusi elmlərin sahələ-rini əmələ gətirmişdir. Qeyri-müslümlərlə və ya şəxsən müsəlmanlar ara-sındakı dini polemikaları xarici ünsürlər içəriyə soxdular: Yunan, hind və digərlərinin fəlsəfi əsərləri tərcümə edildi. Daha sonra müsəlmanlar ara-sında Kindi, Fərabı, İbni Sina, İbni Rüşd və başqaları kimi orijinal və daha keyfiyyətli böyük filosoflar da əskik olmamışdır. Bu aktiv ərəbləşdirmə xoş və sevincli nəticələr vermişdir. Orijinalları bugün itirilmiş olan yunan və sanskritcə əsərlər tərcümə edilmiş və bu əsərlər ərəbcə olan tərcümələrilə bizə qədər mühafizə edilmişdir.

Sosial elmlər

454. Az sonra görəcəyimiz kimi, müsəlmanların sosial elmlərə qatqısı çox əhəmiyyətlidir. İslam elminin təqdirəlayiq ayırıcı xüsusiyyəti onun sür'ətlə inkişaf etməsidir. Qur'an ərəb dilində yazılmış olan ilk kitabdır. Hələ iki əsr keçmədən, oxuyub-yazmaq bilməyən bədəvilər bu dili çox qısa bir zamanda dövrün ən zəngin dillərindən biri olmaqla bərabər eyni zamanda hər çeşid elmlər üçün də beynəlxalq bir dil halına gətirmişdilər. Belə tez inkişafın səbəbləri üzərində çox durmadan digər bir hadisəni yada salaq: İlk müsəlmanların, demək olar ki, hamısı ərəb idi, fəqət Allahın və Peyğəmbərin sözlərinin əmanət edildiyi dil olan dilləri müstəsna ərəblər İslamın tə'siri ilə bütün irqləri bərabərlik içində mənimsədikləri üçün kölgədə qalmışdılar. Ona görə bütün irqlər bu "İslami" elmə qatqıda olmuşlar: İslama girmiş olan ərəblər, yunanlar, farslar, türklər, efiofiyalılar, bərbərilər, hindlilər və digərləri. Dini xoşgörünüş elə gözəl olmuşdur ki və elmi himayə elə mükəmməl həyata keçirilmiş ki, xristianlar, yəhudilər, məcusilər, buddistlər və digərləri yalnız xüsusi dini ədəbiyyatları sahəsində deyil, bütün elmlər də daxil müsəlman elmini zənginləşdirmək üçün əməkdaşlıq etmişlər. Ərəb dili dünyanın başqa hər hansı bir dilindən daha çox yayılmışdır. Çünki müsəlman imperiyasının rəsmi dili idi və torpaqları Çindən İspaniyaya qədər uzanırdı.

Hüquq

455. Əhatə etdiyi xüsusiyyətinə görə, hüquq elmi müsəlmanlar arasında çox erkəndən inkişaf etmişdir. Ölkə qanunlarının ümumi bütünündən tamamən ayrı olaraq, mücərrəd bir hüquq elmini düşünmüş olanlar dünyada ilk dəfə müsəlmanlar olmuşlar. Keçmişdə hamının az-çox inkişaf etmiş və hətta bir araya gətirilmiş qanunları var idi. Fəqət qanunun fəlsəfəsindən və mənbələrindən, nizamnamə metodundan, şərhindən, tətbiqindən və s. söz edən bir elm yox idi. Belə bir elm müsəlmanlardan əvvəl hüquqşünasların ağına heç gəlməmişdir. Hicrətin ikinci yüzilindən e'tibarən Usul əl-Fıkh adı altında bu cür ərəbcə əsərlərə rast gəlirik.
456. Beynəlxalq hüquq keçmiş zamanlarda nə hüquq, nə də millətlərarası xüsusiyyət daşıyırdı. Çünki o zamanlar siyasətin (dövlət adamlarının kefinə qalmış) bir parçasını təşkil edirdi. Üstəlik, bu hüququn qaydaları sadəcə eyni irq, eyni din və eyni dildən insanların oturduqları çox az saydakı ölkələrdə həyata keçirilirdi. Müsəlmanlar təkrar və vəzifələri müəyyən etmək surətilə hüquq sistemində ona bir yer verən ilk hüquqşünaslar olmuşlar. Belə ki, İslamın ən keçmiş dövrlərindən e'tibarən, millətlərarası hüquq qaydaları İslam hüququ qaydalarında və əl kitablarında ayrı bir bölümün mövzusu olmuşdur. (Həqiqətən də, sahib olduğumuz ən köhnə əl kitabı Zeyd ibni Əlinin məcmuəsidir, ö. H. 120/M. 737; bu əsər daxil sözünü etdiyimiz bölümü əhatə edir). Üstəlik, müsəlmanlar bu incələmə sahəsinə azad bir elm olaraq inkişaf etdirmişlər. Bu mövzu ilə əlaqəli əsərlərə "Siyer" ümumi adı altında hicrətin ikinci yüzilinin ortasından öncə rastlanır. "Tevali ət-Tesis" adlı kitabında İbni Həcər, bu sahədəki ilk

- əsərin yuxarıda adından söz etdiyimiz Zeyd ibni Əlinin müasiri, Əbu Hə-nifənin qələmindən çıxdığını yazır. Bu millətlərarası hüququn xüsusiyyəti (prinsip olaraq İslam tək bir şəxsiyyəti tək bir orqanik cəmiyyəti əmələ gətirdiyi üçün) bütün dünyadakı qeyri-müslüm dövləti də ələ almasıdır.
457. Bu sahədə müsəlmanların digər bir qatqısı da qarşılaşdırmalı hüquq elmi-dir. Çünki İslam hüququnda çeşidli məzhəblərin ortaya çıxması fərqlilik-lərin səbəblərini və hər hansı hüquqi bir mövzuda hər prinsip ayrılığının nəticələrini göstərmək üçün bu cür fəaliyyətləri məcburi hala gətirmişdir. Əd-Debusi ilə İbni Rüşdün əsərləri bu mövzudakı klassiklərdir. Əs-Sey-mari hər bir fikrin dəlillərini göstərərək hüququn qarşılaşdırmalı metodo-lojisi üzərində böyük həcmli bir kitab belə yazmışdır.
458. Dövlətin yazılı konstitusiyası da müsəlmanların bir yeniliyidir. Ümumiyyətlə, ilk yazılı konstitusiyayı qaydaya salmış olan Hz.Peyğəmbərə daya-nır. Mədinədə bir şəhər-dövlət qurduğu zaman bu dövlətə bir yazılı kon-stitusiya vermişdir. İbni Hişam və Əbu Ubeyd sayəsində bizə qədar çat-mış olan bu konstitusiya 52 maddədən ibarət idi. Orada dövlət rəhbəri-nin, dövləti əmələ gətirən təşkilatların və vətəndaşların idarə, nizamna-mə, ədalət, müdafiə və s. sahələrində qarşılıqlı haqq və vəzifələri müəy-yən edilmişdir. Halbuki biz hələ xristian təqviminə görə 622-ci ildə idik.
459. Əslində hüquq sahəsində qanunların toplanması ikinci yüzilin başından e'tibarən ortaya çıxmışdır. Bu sahə üç ana bölümə ayrılırdı: İbadət, hər çeşid müqaviləli əlaqələr və cəzalar. İslam hüququ həyatın bütününü qucaqlayıcı anlayışından ötrü cami ilə rəhbər sarayı arasında ayrımı et-məz. Ona görə dövləti idarə edən rəhbər ilə namazı qıldıran kimsə eyni olduğu üçün dövlətin doktrini və ya konstitusiya hüququ ibadətə də bir parçasını əmələ gətirir. Vergi dairəsi və maliyyə də ibadətə bir hissəsi içində yerini alır, çünki Hz.Peyğəmbər vergini iman, namaz, oruc və həcc ilə birlikdə İslamın əsaslarından biri olaraq saymışdır. Millətlərarası hüquq cəza hüququnun bir hissəsini təşkil edirdi. Çünki müharibə, yol kəsənlər, soyğunçular, dəniz quldurları və digər qanun və ya müqavilələri çiyneyənlərə qarşı aparılan işləmlər eyni qaydayla ələ alınırdı.
460. Bax, bu hüququn müsəlmanlar arasındakı əhatəedici yönüdür ki, bizi bu elm haqqında uzun-uzun söz etməyə sövq etmiş oldu.

Tarix və sosiologiya

461. Müsəlmanların tarixə qatqısında bu elm üçün əsas olan iki nöqtə çox əhəmiyyətlidir: Bir tərəfdən, sənədlərin doğruluğunun təsbiti, digər tərəf-dən də, ən fərqli təfərrüatların mühafizə edilməsi. Tarixi zamanların ən aydınlıq dövründə doğulmuş olan İslamın öz şəxsi tarixi üçün əfsanələrə və şayiələrə ehtiyacı yox idi. Digər millətlər haqqındakı mə'lumatlara gə-lincə hər mə'lumata layiq olduğu dəyər verildi, fəqət İslamın gündəlik tar-ixi zamanlar boyunca bütünlüyünü qoruya bilməsi üçün təsirli nəzarət vasitələrinin olması istənilirdi. Şahidlərin şahidliyi hüquq məhkəmələri-nin vazkeçilməz bir xüsusiyyətini əmələ gətirirdi. Müsəlmanlar bunu tari-xə də tətbiq etdilər. Anladılan hər bir hadisə üçün şahidlik istəndi. Əgər hadisə birinci nəsil tərəfindən nəql edilirdisə, hadisəyə şahid olmuş bir

kişi ilə kifayətlənirdi, ikinci nəsildə isə (o və ya bu şərtlər altında, o və ya bu hadisənin baş verdiyini mən filankəsdən eşitdim, o da filankəsdən eşitdiyini söylədi şəkildə) ardı-ardına iki mənbə göstərmək məcburi idi. Üçüncü nəsildə isə üç mənbə və bu şəkildə sürüb gedən bir zəncirləmə şahidlik... Bu əskiksiz göndərmələr bir-birinin ardınca olan mənbələr zəncirinin doğruluğuna hər zaman nəzarət etmə imkanı vermişdir. Bu nəzarət o kişilərin həyat hekayələrini nəql edən əsərlərə göz atmaqla ola bilər. Bu əsərlər insanların şəxsi xarakterləri haqqında bilgi verməklə qalmaz, onların ustadlarının adlarını və bəlli-başlı tələbələrini də adlarını verirlər. Bu cür şahidlik yalnız Hz.Peyğəmbərin həyatı ilə əlaqəli deyil, nəsil-dən-nəslə çatdırılan bütün mə'lumat sahələrində də tətbiq edilmişdir. Hətta sırf əyləncə və zaman keçirmək üçün qulaqdan-qulağa doluşan hekayələr belə bu şahidləndirmə uyğulaması ilə həyata keçirilmişdir.

462. Əhəmiyyətli insanların həyat hekayələrindən bəhs edən əsərlər müsəlmanların tarix ədəbiyyatının çarpıcı bir xüsusiyyətidir. Peşələrə, şəhərlərə və ya bölgələrə, əsrlərə və s. həyat hekayələri, əsərləri hazırlanmışdır. Xüsusilə ərəblər arasında soy ağacına da böyük əhəmiyyət verilirdi. Beləliklə, yüzminlərcə şəxsin əqrəbəliq əlaqələri öyrənilirdi. Ayrıca, bu hadisələrin səbəblərini bilmək istəyən tədqiqatçının işini də böyük ölçüdə asanlaşdırır.
463. Gerçək mə'nası ilə tarixə gəlincə, faktların ayırıcı xüsusiyyətlərilə dünyanın əmələ gəlməsidir. İslamdan əvvəl xalqlar yalnız milli tarixlər ortaya qoymuşdular. Müsəlmanlar dünya çapında beynəlxalq tarixlər yazmış olan ilk tarixçilər olaraq görünürlər. Sözləyişi ən keçmiş müsəlman tarixçilərindən biri olan İbni İshaq (ö.769), kainatın yaradılışı və Hz.Adəmin hekayəsi ilə başlamaqla qalmır, dövrün imkanları içində öz tərəfindən bilinən bütün irqlərdən də bəhs edir. Bu cür çalışma, onun hədəfləri olan Mə'sudi, Miskəvəyh, Səid əl-Əndəlüsi, Rəşiduddin Xan və başqaları tərəfindən də gedərək artan bir hərərlə davam etdirilmişdir. Təbəridən başlayaraq bu tarixçilərin əsərlərini bir zaman qavramı mübahisəsilə başlatmış olduqlarını gözləmək çox maraqlıdır. İbni Haldun məşhur "Beynəlxalq tarixə giriş"ində (Müqəddiməsində) bu sosial və fəlsəfi incələmələri çox inkişaf etdirmişdir.
464. Hicrətin birinci yüzili boyunca iki tarix sahəsi inkişaf etməyə başlamışdı: Hz.Peyğəmbərin həyatı ilə başlayan və xəlifələr dövrü ilə davam edən İslam tarixi və İslamdan əvvəl Ərəbistana qədər İran, Bizans və başqa xarici ölkələri də içinə alan İslam xaricindəki tarix. Daha sonra bu iki sahə birləşdi. Belə ki, Rəşiduddin Xanın dünya tarixinə aid yazılarında bunu açıq-aydın görürük. Eyni anda həm ərəbcə, həm də farsca yazılmış olan bu əsərin hələ də böyük bir hissəsi çap edilməmişdir. Bu yazıçı peyğəmbərlərdən, xəlifələrdən, papalardan, Roma, Çin, Hind, Monqolustan və digər ölkə krallarından eyni səviyyədə bəhs edir.

Coğrafiya və topoqrafiya

465. Həcc ibadəti və ticarətin tələbləri də idari həyatın zərurətlərinə əlavə edilincə geniş müsəlman imperiyası içində nəqliyyat problemi ələ alındı. Be-

lazuri ilə İbni əl-Cevzi belə yazırlar: “Bir poçtalyon hər hansı bir istiqamət üçün hərəkətə keçdiyi hər səfərdə — hər gün Türküstandan Misirə qədər hər yerə bu səfərlər olurdu, — Xəlifə Ömər xüsusi məktubların rəsmi poçtalyona zamanında təslim edilməsi üçün bunu baş şəhərdə e’lan edirdi”. Poçtxana müdürləri yolların cizgilərini hazırlayırdılar. Bu cizgilərlə birlikdə daima hər qonaq yerinin az-çox tarixi və iqtisadi bilgiləri də verilir. Sözləşmə, yerlərin adları əlifba sırası ilə sıralanırdı. Hindlilərin əsərləri kimi, Batlamyusun “Coğrafiya”-sı ərəb dilinə çevrildi. Yolçuların söylədikləri bilinən bilgiləri gündən-günə artırırdı. Bu mövzularda bilgi verən mənbə insanların çox çeşidli irqlərə mənsub olduqları istər-istəməz şovinizmə meydan verməyəcəyi üçün hər şey tətbiq ilə sınaqdan keçirilirdi. Ona dünyanın ortasının hara olduğunu soruşan bir Mutəziliyə Əbu Həni-fənin (ö.767) “Bax tam sənin oturduğun yer” cavabını vermiş olduğunu bilir. Bu cavab ancaq yuvarlaq bir dünya qavramı üçün keçərlidir. Müsəlmanların ən köhnə dünya xəritələri dünyanı dairə şəklində göstərir. Məsələn, İbni Həvkali, (ö.975) belədir. Ayrıca, İbni Həvkalinin xəritəsi, bütün Ağdəniz və ya Yaxın Şərq ölkələrini asanlıqla görməyimizə imkan verir. İdrisinin Siciliya Kralı Roger (1101-54) üçün hazırlamış olduğu xəritə özünün dəqiqliyi ilə bizi təəccübləndirir; (Nilin mənbələri belə göstərilmişdir). Burada ərəb-müsəlman xəritələrində Cənubun yuxarıya və Şimalın aşağıya yerləşdirildiyini yada salaq. Dəniz yolçuluqları ən dairəsi və uzunluğun (məsafənin) çizəlgələrindən istifadə edilməsini, dolayısıyla dəqiqlik və digər gəmiçilik alətləri tələb olunurdu. Skandinaviya, Finlandiya, Rusiya, Qazan və başqa yerlərdə aparılan qazıntılarda tapılan müsəlman pulu orta çağdakı müsəlman karvanlarının ticari fəaliyyətini kifayət qədər gözlər önünə səfir. Vasko de Qamaya Hindistana qədər rəhbərlik etmiş olan İbni Məcid hələ o zaman kompasdan çox tanıyan bir şey kimi bəhs edir. Müsəlman dənizçilərinin Bəsrədən (İraq) Çinə qədər yelkənli gəmilərlə səyahət etmədə göstərdikləri məharət bizi heyrətə gətirir. Admiral, tərsanə, kabel, musson, gömrük və bunlara bənzəyən ərəb köklü kəlmələr, müasir Qərbi mədəniyyəti üzərindəki İslam təsirini kifayət qədər sübut edir.

Astronomiya

466. Astronomiya İslamın unudulmaz qatqısından faydalanmışdır. Qərbi dillərində hələ də ərəbcə adları ilə bilinən çox saydakı ulduzları bir yana qoysaq, günəş üzündəki ləkələri kəşf edən İbni Rüşd olmuşdur. Ömər Xəyyam tərəfindən həyata keçirilən təqvim reformu Qriqorian təqvim reformasiyasını qat-qat geridə buraxır. İslamdan əvvəl ərəb bədəviləri yalnız çöldəki gecə səyahətləri üçün deyil, eyni zamanda meteorologiya mövzusunda da çox astronomik müşahidələr həyata keçirmiş və onu inkişaf etdirmişlər. Ərəblərin bu mövzudakı bilgilərini də bir yerə gətirən onlarca Kitab’ül-Ənva bizim üçün bu xüsusda kifayət qədər dəlidir. Fərqli verilən qarşılaşdırılması yeni təcrübələri və səbiri müşahidələri məcburi hala gətirdi. Hər yerdə müşahidə evləri ortaya çıxdı. Xəlifə Məmun dövründə dünyanın ətrafı bizi təəccübləndirən bir fərqlə ölçüldü. Çox erkən za-

manlarda şafəq, gün açılması, göy qurşağı və xüsusilə də günəş ilə ay və onların hərəkətləri haqqında əsərlər qələmə alındı.

Təbii elmlər

467. İslam elminin bu istiqamətinin ayırddedici xüsusiyyəti bütün əhəmiyyəti təcrübə və müşahidəyə vermiş olmasıdır. Ərəblərin metodları çox təəccübləndirici olmuşdur: Yazıçılar elm incələmələrinə öz dillərində olan texniki terminlərin düzülmüş olduğu lüğətləri hazırlamaqla başlamışlar. Fövqəladə bir səbrlə bütün şe'r və nəslər incələndi və bütün texniki terminlər üzə çıxarıldı. Ayrıca bunlar anatomiya, zoologiya, botanika, astronomiya, mə'dən elmi və başqaları xüsusi elm sahələrinə görə sinifləndirildi. Hər nəsil yeni bir şey əlavə etmək məqsədilə özündən əvvəlki nəsillərin görmüş olduqları işləri gözdən keçirirdi. Ədəbiyyat və ya nəticələrə dayanan müşahidələrlə əmələ gətirilən bu kəlmə siyahısı tərcümə fəaliyyətləri başladığı zaman son dərəcə faydalı oldu və bir sözün ərəbcə-ləşdirilərək mühafizə edilirdi çox nadir halda oldu.
468. Bu baxımdan botanika çox orijinal bir yer sahibdir: Müsəlman imperiyası içində yetişməyən bə'zi bitki adları xaricində botanikada xarici köklü heç bir texniki termin yoxdur. Bunların hamısının qarşılığı ərəb dilində olmuşdur. Dinavərinin (ö.895) altı cild botanika ensiklopediyası botanika ilə əlaqəli yunanca ilk əsər ərəbcəyə tərcümə edilmədən əvvəl yazılmışdır. Silbəlberginin dediyinə görə: Min illik bir fəaliyyətin nəticəsində yunan botanika elmi Dioscorides və Theophrastenin əsərlərində öz əksini tapırdı. Buna qarşılıq olaraq bu mövzu haqqında ilk müsəlman əsəri bilgi və həcmi baxımından onları qat-qat gerilərdə buraxırdı. Dinavəri* bütün bitkilərin xarici görünüşlərini bir-bir anlatmaqla yetinmədi, eyni zamanda onların qida, tibb və digər xüsusiyyətlərini də bildirdi. Üstəlik, o bitkiləri sinifləndirdi və yetişmə yerlərindən də bəhs etdi.
469. Müsəlmanlarda tibbi anatomiya, farmakologiya, xəstəxanaların qaydaya salınması, tibbi kadrların işlədilməsi (peşayə başlamadan əvvəl imtahanlara tabe edildilər) sahələrində çox böyük irəliləmələr qeyd etdi. Bizans, Hindistan, Çin və başqaları ilə ortaq sərhəddi olduğu üçün İslam tibbin, dünya təbabətlər bilgisinə özünə məxsus bir qatqısı və inkişaf etdirilmiş bir sintezi olmuşdur. Razi, İbni Sina və digərlərinin əsərləri son zamanlara qədər Qərbdə belə hər cür tibb təliminin əsasını əmələ gətirmişdir. İndi bilir ki, İbni en-Nəfis tədqiqatları sayəsində müsəlmanlar qan dolaşımını çox-çox əvvəldən bilirdilər.

Optika

470. Xüsusilə optika müsəlman elminə çox şey borcludur. Kindinin (9-cu əsr) yunanların yangın çıxaran aynalar elmindən çox-çox irəlində olan "Şua-

* Silbərberq öz kəlməsində belə deməkdədir: "Bununla bərabər, keçmiş zamanların botanika ədəbiyyatının tamamı içində bizim yazığımızın (Dinavərinin) əsərinə bənzəyən sadəcə iki əsərin olması olduqca təəccübləndiricidir. Nəca olur ki, İslam xalqı ədəbi həyatın çox prinsipli bir dövründə hələ də dahi sayılan dahilərənə yetişə bilir və hətta bu sahədə onları gerikdə buraxa bilir?" (Zeitschrift für Assyriologie, Strassbourg, cild 24-25, 1910-1911, bax: XXV, 44).

lar” kitabı əlimizdədir. Onun ardından haqlı olaraq şöhrətini davam etdirməkdə olan (Alhazen) İbni əl-Heysəm gəlir (965). Kindi, İbni Sina, Fə-rabi, Biruni və digərləri müsəlman elminin dünya tarixində kimsədən geri qalmayan nümayəndələridirlər.

Mə’dən elmi, mexanika və digərləri

471. Mə’dən elmi tibb elmi qədər hökmdarların və zənginlərin dəyər verdikləri qiymətli daşları tanıma qayəsilə də alimlərin diqqətini çəkmişdir. Biruni və digərlərinin fəaliyyətləri bu sahədə hələ də işə yarayan bir vəziyyətdədir.
472. İbni Firnas (ö.888) uzaq bir məsafəyə uçma imkanı verən bir alət icad etdi. O, bir qəzadə öldü və özündən sonra onun fəaliyyətlərini davam etdirəcək birini buraxa bilmədi. Digər alimlər batmış gəmiləri yenidən üzdürmək və ya böyük çaplı ağacları asanlıqla sökmək üçün mexaniki alətlər icad etdilər.
473. Sualtı sahələrdə balıq ovu və mirvari işlətməsi haqqında çox sayda kitablar yazıldı.

Zoologiya

474. Zoologiyada vəhşi heyvanların və quşların həyatlarının müşahidəsi ərəb bədəvilərini hər zaman ovsunlayırdı. Cahiz (ö.868) heyvanların həyatı haqqında böyük bir kitab buraxmışdır. Ayrıca o zamanlar bu mövzunun inkişafından bəhs etmişdir. Daha sonra Miskeveyx, Kazvini, Dəmiri və başqaları bu mövzunu inkişaf etdirəcəkdilər. Şahin ovu ilə heyvanlar və elçiləşdirilmiş, əhilləşdirilmiş yırtıcı quşlar vasitəsilə ovlanma mövzusunda yazılmış olan bir çox əsərdən bəhs etməyi isə lazım bilmirik.

Kimya və fizika

475. Bir çox əyəsində müsəlmanlardan kainatın yaradılışı haqqında fikirləşməyi və göylərin və yerin insana necə boyun əydirildiyini incələməyi istəyən Qur’andır. Ona görə İslamda iman ilə ağıl arasında heç bir zaman çəkişmə olmamışdır. Beləliklə, çox erkən dövrlərdən e’tibarən müsəlmanlar kimya və fizikanı gedərək daha ciddi bir şəkildə incələməyə başlamışdılar. Bu sahədə Xalid ibni Yezid (ö.704) və Cəfər es-Sadiqin (ö.765) əsərləri vardır; onların tələbəsi olan İbni Xəyyam (ö.776) isə, dövrlər boyunca məşhurluğunu qoruya bilməmişdir. Onların fəaliyyətlərinin başlıca xüsusiyyəti saf düşüncənin yerini alan obyektiv yoxlama və təcrübə olmuşdur. Ayrıca, etdikləri müşahidələrlə faktları toplayırdılar. Onların tə’sirilə köhnə simyanı (əlkimya) sübut etməyə əlverişli faktlara dayanan qəti bir elmə dönüş idi. Hələ o zamanlar Cabir kimyadakı əhəngləşmə və bə’zi işləmələri bilirdi. Buxarlaşdırma, qaz halına gətirmə, şəffaflaşdırma və s. metodları da inkişaf etdirən özüdür. Bəşəri elmin digər sahələrində nə-sillərin yüzillər boyunca çalışdıqlarını söyləməyə lüzum yoxdur. Cabir və digərlərinin əsərlərinin latınca tərcümələri müasir elmin bu müsəlman

alimlərinə nə qədər borclu olduqlarını və əgər müasir elm inkişaf etmişdirsə, bunun necə yunanın sırf düşüncəyə dayanan metodlarından başqa, təcrübəyə dayanan ərəb-müsəlman metodu sayəsində gerçəkləşdiyini sübut etməyə yetər də, hətta artıq da qalar.

Riyaziyyat

476. Riyaziyyat elmi müsəlmanların qatqısının silinməz izlərini hələ də mühafizə edir. Cəbr, sıfır, rəqəm və başqa kəlmələr ərəb əsillidir. Xarizmi, Ömər Xəyyam, Biruni və digərlərinin adları, Öklid və hindli yazıçı Siddhantanın adları qədər hər kəs tərəfindən bilinməyə davam edəcəkdir. Triqonometriya yunanlar tərəfindən bilinmirdi; onun kəşf edilmə şərafi, əlbəttə, müsəlman riyaziyyatçılarına aiddir.

İman və ağıl

477. Əslində bəlli-başlı iki mədəniyyət mərkəzi olan şərqdə Bağdad və qərbdə Qurtub-Qranadanın başına böyük fəlakətlər gəlincəyə qədər müsəlmanlar öz fəaliyyətlərini sürdürdülər. Bu iki mərkəz bir-birinin ardınca barbarlar tərəfindən işğal edilməklə bərabər, üstəlik, mətbəəçilikdən əvvəl dövrdəki elmə vurulmuş ən böyük zərbə oldu. Bu şəhərlərdəki yüzminlərcə əlyazma əsərlərə sahib olan kitabxanalar da atəşə verildi. Belə vəhşilikdən elm adamları da nəsiblərini aldılar. Beləliklə, yüzillər hesabı ilə ortaya çıxan şeylər, günlər hesabı ilə ortadan qaldırıldı. İtirilənləri yənidən qazanmaq üçün təkrarən əsrlər boyunca əmək sərf etmək və bə'zi maddi imkanlar lazımdır. Bir mədəniyyət çökdükdən sonra onu yenidən ayağa qaldırmaq istəyənlərin daha əvvəlkilərin fəaliyyətlərini yaxından bilmələri lazımdır. Bundan başqa əsl xarakterlər və böyük beyinlər sifariş üzərinə tapılmazlar. Çünki belələri Allahın bir bağışı və bir lütfüdür. Hal belə olduğunda bu çapda olan kimsələrin rəhbər mövqelərinə oturdulmaq yerinə qıraqda buraxılmaları, yerlərinin pislərə və axmaqlara verilməsi, əksər hallarda üzüləcək bir başqa faciədir.

Sənətlər

478. Eynilə elmlər üçün olduğu kimi, müsəlmanlar arasında sənətlərin inkişafında da birinci dərəcəli cavabdeh olan yenə də Qur'andır. Belə ki, Qur'anın ibadət qayəsilə oxunuşu müsəlmanların musiqisini əmələ gətirdi. Qur'anın şəxsi mətninin qorunması yazı (xətt) sənətini meydana gətirdi. Cami isə me'marlıq və naxış sənətini ortaya çıxardı. Daha sonra bunlara zənginlərin dünyəvi ehtiyacları əlavə olundu. Bədən ilə ruh arasındakı müvazinəti qorumaq qayğısı ilə İslam hər şeydə təmkinli olmağı öyrədir, təbii qabiliyyətləri doğru yola sövq edir və insanda ahəngli bir bütün əmələ gətirib inkişaf etdirməyə çalışır.
479. Müslümün səhihində Hz.Peyğəmbərin diqqətə dəyər bir sözünü oxuyuruq: "Allah gözəldir və gözəlliyi sevər". Bir başqa hədis: "Hər şeydə gözəlliyi arayın! Hətta birini öldürdüyünüzdə, gözəl bir şəkildə öldürün".

Allah Qur'anda çox sıx-sıx olaraq belə buyurur: "Biz dünya səmasını lampa kimi parlayan ulduzlarla bəzədik" (67:5). Və ya: "Biz kimin daha yaxşı əməl işlədiyini ortaya qoymaq üçün yer üzündəki varlıqları, yer üzünün bəzəyi və ulduzu etdik" (18:7). Qur'an bu buyruğu verəcək qədər irəli gedir: "Hər məscidə getdiyən zaman təmiz və gözəl paltarlarını geyin" (7:31).

480. Hz.Peyğəmbərin həyatında keçən bu hadisə çox yaxşı bilinir: Bir gün bir məzarın içinin yaxşı düzəldilməmiş olduğunu gördü, dərhal düzəldilməsini əmr etdi və bunun ölüyə nə xeyri, nə də zərəri olduğunu, fəqət yaşayanın gözüne xoş görünməsi lazımdır, -dedi. Ayrıca, bir kimsə bir şey etdiyində Allahın onu mükəmməl bir şəkildə edilməsini sevdiyini əlavə etdi. (Bax: İbni Sə'd, VIII, 156).
481. Gözəl sənət zövqü insanda doğuşdan vardır. Bütün digər təbii qabiliyyətlər üçün olduğu kimi, İslam sənət qabiliyyətlərinin inkişafına, fəqət bunun ölçülü bir görünüşdə edilməsinə çalışır. Əziyyət və ruhi ibadətlərdə belə aşırı olmaq İslamda qadağan edilmişdir.
482. Hz.Peyğəmbər üçün tikilmiş olan minbərin dekorativ olaraq alma kimi bir topu var idi və Hz.Peyğəmbərin iki nəvəsi bunlarla əylənirdi. Məsəlmanlarda ilk ağac işləməsi bu olmuşdur. Daha sonra Qur'an nüsxələri qızıl ilə bəzədildi və Qur'anın cildləmələrinə xüsusi sə'y göstərildi. Qıscası, İslam sənətin inkişafını əsla qadağan etməz. İslamın sənətə qoyduğu təklə əylə, canlı rəsmin (insan fiqurası olsa belə) qadağan edilməsidir. Əslində bu qadağanın mütləq olmadığı, fəqət Hz.Peyğəmbərin yalnız metafizik, psixoloji, bioloji və sosioloji qaydalardakı bə'zi səbəblərdən ötrü sənətlərin xəyal gücünü yönləndirməyi istəmiş olduğu anlaşılır. Heyvanlar aləmi həqiqətən də yaratmanın görülmə bilən ən yüksək ifadəsidir, ondan sonra sıraya bitkilər və mə'dənlər dünyası gəlir. Ona görə, bunları yaratmaq şərəfini yalnızca Allaha buraxmaq və insanın özü üçün daha alt obyektlərlə kifayətlənməsi yerində olar. Bə'zi ilahiyatçılar tərəfindən verilən izahlar bu şəkildədir. Bir psixoloq bəlkə də belə düşünəcəkdir: Yaratmada heyvanlar aləmi ayrıcalıqlı bir yerə (hərəkət etmə və insan üçün icad etmə qabiliyyəti) sahib olduğundan, heyvan təsviri insanda çox dayana bilməyəcəyi qoşa bir günah meyli oyandırır. İstehsalatçıdan o yana bir şey olmadığı halda, həqiqətdə özünün yaradıcı olduğuna inanma meyli (özü düzəltdiyi heykələ aşıq olan yunan heykəltaraşı bunun bir dəlilidir) və çəkilən rəsm və ya heykələ yetişmək bir ilahlığın ideal ruh və comərdlərini vermə meylini (insanlığın keçmiş zamanların tarixini və qəhrəmanlara, çempionlara və tanınmış ulduzlara duyulan bu müasir heyranlığı) bir diqqətə alağ. Bu anladığımız işin psixoloji və ya ruhi tərəfi bioloji istiqamətə gəlincə, bilindiği kimi, istifadə edilməyən bir qabiliyyət, istifadə olunan digər qabiliyyətləri qüvvətləndirir. Bir kor orta səviyyəli insandan daha güclü bir hafizəyə və bir duyurlılığa sahibdir. Rəsmdə, qravüratçılıqda, heykəltaraşılıqda və s. canlı təmsildən qaçmaq surətilə sənətkarın doğuşdan gələn qabiliyyəti sənətin digər sahələrində daha qüvvətli bir şəkildə özünü göstərir (necə ki, ağac meyvələri artsın deyər daransın). Qadağan edilmənin sosial cəbhəsinə gəlincə şovinizmə nifrət edir. Çünki şovinizm getdikcə deqradasiya edərək bütpərəstliyə dö-

nə bilər. Bu əyləcin əsl səbəbi bəlkə də budur. Bununla bərabər, bu qadağan bir çox istisnayı əhatə edir. Uşaq oyuncaqları, yastıq və döşəmələr (xalçalar) üzərindəki rəsmlər (anatomiya, antropologiya və başqa dərslər üçün), maketlər (adamların tanınması üçün), fotoqrafiyalar və daha bir çox buna bənzər mövzular bu qadağanın xaricində qalır.

483. Tarix müsəlmanlardakı bu fiqurativ sənətin qadağan olunmasının, ümumi sənəti heç bir şəkildə əngəlləmədiyini göstərir. Əksinə, fiqurativ olmayan sahələrdə təəccübləndirici sə'y görülmüşdür. Şəxsən Qur'an (24:36), camilərin inşasında əzəməti tövsiyə etmişdir. İstambuldakı Süleymaniyyə Camisi, Aqrada (Hindistan) Tac-Mahal, Qranadakı Əlhamra Sarayı və digər abidələr nə me'mari, nə də dekorasiya baxımından digər mədəniyyət abidələrindən heç bir şəkildə geri qalmır.
484. Kalliqrafiya sənət olaraq müsəlmanların ixtisas sahəsidir. Kalliqrafiya yazı üçün istifadə olunduğu kimi, tablo olaraq da istifadə olunur; rəsm yerinə və ya divar bəzəyi olaraq istifadə olunur; toxuculuqda da istifadə edilir və s. Bu sənətin qüdrəti və gözəlliyi şəxsən görülməyə dəyər şeylərdir, çünki bunları kəlmələrlə tələffüz etmək mümkün deyildir.
485. Müsəlmanlara məxsus olan bir başqa sənət Qur'an oxumaqdır. Musiqi alətləri bərabərində olmayan, poetik janr şəklində yazılmayan Qur'an, bununla bərabər, Hz.Peyğəmbər dövründən etibarən onun oxunuşuna böyük sə'y göstərilmişdir. Ərəb dili düz (poeziya, nəsr) yazısına, digər dillərdəki qafiyəli janrları aşa bilmədiyi bir melodiya qazandırır. Qur'an oxuyan ustad hafizlər və ya gündə bir neçə dəfə namaza çağıran müəzzinləri dinləyən kimsələr, müsəlmanların bu ixtisas sahəsinin özünə aid gözəlliyini çox yaxşı bilirlər.
486. Dini olmayan musiqi və mahnılar belə, kralların və zənginlərin himayəsində müsəlmanlar arasında inkişaf göstərdilər. Farabi kimi nəzəriyyəçilər, İhvanus-Safa Risalələri yazıcıları, İbni Sina və digərləri yalnız əhəmiyyətli musiqi abidələri buraxmaqla bərabər, yunan və hind musiqisinə çox qiymətli qatqılarla düzəltmələr etdilər. Onlar musiqini notalamaq üçün işarətlərdən və cürbəcür musiqi alətlərindən istifadə etdilər. Ehtiyacları və yerinə görə, — nə'sş üçün, qəm üçün, xəstələrin qabağında və s.—melodiyanın, janrın və musiqi alətlərinin seçilməsi dərin tədqiqatlara mövzu olmuşdur.
487. Şe'r mövzusunda Hz.Peyğəmbər belə buyurmuşdur: "Hikmətlə dolu elə janrlar və elə danışıklar vardır ki, cadu tə'siri edərlər". Qeyri-əxlaqi şe'rın qarşısını alan Qur'anın göstərdiyi eyni reaksiyaya uyaraq Hz.Məhəmməd, dövrünün ən yaxşı şairlərini ətrafında topladı və onlara tə'qib ediləcək yolu və nəzərə alınacaq sərhədləri göstərdi. Beləliklə də, bu təbii qabiliyyətin yaxşı və ya pis istifadəsini bir-birindən ayırdı. Müsəlmanların şe'r mövzusunda əsərlərinə, bütün dillərdə və bütün dövrlərdə rast gəlirik. Elə ki, bunlardan burada qısaca da olsa bəhs edə bilmərik. Ərəb, şe'r deyildiyində özünü öz evində hiss edər. Belə ki, bu iki mə'nalı kəlmələr bunun ən gözəl şahididir: "Beyt" həm iki misradan əmələ gələn janr parçası, həm də ev, çadır mə'nasına gəlir. "Misra" həm bir çadırın yan tərəfi, həm də sətir mə'nasındadır. "Səbəb" həm çadırın ipi, həm də düzgün bir heca deməkdir. "Vetəd" isə həm çadırın payası, həm də düzgün heca

parçası mə'nasındadır... Ayrıca çeşidli şe'r ritmlərinə verilən adlar dövənin çeşidli-sür'ətli, yavaş və s. yürüyüşlərindən alınmışdır. Bura qədər anlatdıqlarımız bu dilin xüsusiyyətlərindən yalnız bir neçəsini göstərir.

488. Bir sözlə, sənət sahəsində müsəlmanlar bə'zi zərərli xüsusiyyətlərdən uzaqlaşmaq, digər bə'zi arzu edilən şeyləri inkişaf etdirmək, daha başqalarını isə heç yoxdan yenidən, başdan icad etmək surətilə öz qatqılarını vermişlər. Üstəlik, onların bu sahəyə qatqısı heç də əhəmiyyətsiz deyildir. Bu arada iki xüsüs üzərinə diqqəti çəkə bilərik: 1. Şayəd müsəlmanların öz mədəniyyətləri olmamış olsa idi—hər şeyi əhatə edici bir mədəniyyət onlara Hz.Peyğəmbər tərəfindən verilmişdi—bu müsəlmanlar çox asancasına və çox sür'ətlə boyun əymiş olduqları kimsələrin mədəniyyətləri tərəfindən qəti olaraq yox edilərdilər. 2. İslam dövlətinin bu ucsuz-bucaqsız torpaqları üzərində vətəndaşlar arasında hər dindən xalqlar var idi. Hər xalq özünün mədəniyyətinə sahib çıxdığı üçün (xristianlar, musəvilər, zərdüştlülər, səbiilər, brahmanlar, buddistlər və başqaları) bu xalqlar öz aralarında əməkdaşlıq etməsələr belə, hamısı da siyasi əfəndiləri olan müsəlmanlarla əməkdaşlıq halında idilər və hər biri onlara öz nöqtəyənəzəriyyələrini izah edirdi. Fəqət, müsəlmanlar onlardan heç birini təqlid etməmək məcburiyyətində idilər, çünki ölkədəki bu çeşidli xalq yığınlarından əmələ gələn çeşidli elmi cərəyanlar arasında təzad var idi, ona görə müsəlmanlar elm və insanlığın xeyrinə olaraq hamısını imtahandan keçirmək və bir neçə sintez ortaya qoymaq məcburiyyətində qaldılar.

ÜMUMİ İSLAM TARİXİ

489. İslam tarixi bugün on dörd əsrlik bir dünya tarixini təmsil etməkdədir. Xüsusilə yalnız əhəmiyyətli hadisələrin altından xətt çəkərək bu tarixin buradadır qısa xülasəsini verə bilərik.

İlk dörd xəlifə dövrü

490. Peyğəmbər Hz.Məhəmməd hicri 632-ci ildə son nəfəsini verdi. 23 il ərzində o, yeni bir dini şəkilləndirməyi və (əlbəttə, kiçik bir şəhər-dövləti olaraq başlayan, on il sonra isə bütün Ərəb yarımadasını, Fələstin və İraqın bəzi cənub hissələrini əhatə edən) yepyeni bir dövlət ortaya çıxartmağı bacardı. Ayrıca, təlimatı ruhlarına işləmiş olan və başladığı işi davam etdirə biləcək gücdə olan yüzminlərcə insandan əmələ gələn bir ümmət buraxdı.
491. Hz.Peyğəmbərin dünyəvi bacarığı və uğuru hələ onun həyatının sonlarından e'tibarən peyğəmbərlik atributunu daşımaq istəyən bəzi macəraçıların iştahını qabartmışdı. Onun vəfatından sonra onun yerini alan Hz.Əbu Bəkirin işi, bir neçə ay boyunca yalnız bu saxtakarlarla savaşımaq oldu. Bu yalançı peyğəmbərlərə Hz.Məhəmmədin ölümünü eşidənlərin digərləri də qatıldılar.
492. Bu sıralarda, Bizans və İran müharibə vəziyyətində idi. Bir müsəlman səfiri Bizans torpaqlarında şəhid edilmişdi və imperator bu zərərin əvəzini ödəmək bir yana dursun, Hz.Peyğəmbər tərəfindən təklif edilən bütün imkanları rədd etməklə bərabər, eyni zamanda müsəlmanların cəzalandırmaq üçün edəcəkləri səfərə qarşı, səfirin qatilini qorumaq üçün hərbi müdaxiləyə belə səy göstərmişdi. İran isə, bir çox ildən bəri, bu ölkə ilə onun himayəsi altındaki ərəblər arasında qanlı döyüşlər var idi. Ayrıca himayəsi altındaki torpaqlarda yaşayan bəzi qəbilələr müsəlmanlığı qəbul etmişdilər. İranlıların təzyiqli davranışları o andan e'tibarən millətlərarası çapda məsələlər əmələ gətirmədən ola bilməzdi. Yeri gəlmişkən, Bizans imperiyası ilə Sasani İran imperiyasının o dövrdə dünyanın iki Super Dövləti olduğunu yada salaq. Ərəblərə gəlincə, onlar hər kəsin gözündə hərbi təcizə və maddi imkanları olmayan bir ovuc köçərilərdən ibarət idilər.
493. İnsanı heyranlıqdan donduran bir cəsarətlə Hz.Əbu Bəkir dünyanın iki Super Dövlətinə qarşı eyni anda müharibə başladı. İlk döyüşlərdə müsəlmanlar bəzi sərhəd bölgələrini işğal etdilər. Daha sonra xəlifə, İstanbula barışçı bir sülh yolu aramaq üçün bir səfir göndərdi, fəqət bir nəticə ala bilmədi. Bizans komandirinin Kayseridə uğradığı məğlubiyyət, yenə də imperatoru həyəcanlandırdı və buna görə yeni hərbi hissələri səfərə çıxartdı. Hz.Əbu Bəkir İraqdakı (İran imperatorluğu) müsəlman ordusunun bəzi ünsürlərini Suriyaya köçürməyin uyğun olduğuna qərar verdi. 634-cü ildə Qüds yaxınındakı Acnadeyndə yeni bir zəfər qazandı. Dərhal ardından Pellada bir başqa zəfər əldə edildi və beləliklə, Fələstin Bizans üçün qəti olaraq itirilmiş oldu. Yaşlı Xəlifə Hz.Əbu Bəkir, bu tarixə doğru

öldü, fəqət onun yerini alan Hz. Ömər miras aldığı işi davam etdirdi. Qısa bir zamanda Suriyanın şimalındakı Şam və onun ardından da Humus qapılarının müsəlmanlara açdılar. Bir neçə hadisə bəlkə də bu bölgənin xalqlarının müsəlmanları nə üçün fatehlər və düşmənlər olaraq deyil, əksinə, xilaskar olaraq qarşıladıklarını göstərir. Humusu aldıqdan sonra Herakliusun son cavabları müsəlmanları bu şəhəri eyni şəkildə də digər bə'zi bölgələri yenidən toparlana bilmək üçün boşaltmaq məcburiyyətində buraxmışdı. Boşaltma qərarı alınar-alınmaz, müsəlman komandir boşaldılacaq şəhərlərin tamamilə qeyri-müslüm olan xalqlarından alınmış bütün vergilərin sakinlərə geri verilməsini əmr etdi. Əgər onların qorunması həyata keçirilməyirsə, onlardan vergi alma haqqı da ola bilməzdi. Öz qaliblərinin geri çəkilmək məcburiyyətində qaldıqlarını görünmə məğlub olanlar göz yaşları tökmüşlərsə buna təəccüblənməyək. Digər tərəfdən, De Qoeje bu həqiqəti bildirir: "Həqiqətən də Suriyadakı insanların ruh halı ərəblər üçün çox əlverişli idi və ərəblər də buna layiq idilər. Çünki məğlub olanlara qarşı yumşaqılıqla rəftar etmələri, əvvəlki (bizanslı) əfəndilərinin iyrenc despotluğu ilə tam bir təzad təşkil edirdi". Taktiki geri çəkilmədən sonra müsəlmanlar qısa bir zamanda daha güclü və daha sevilən insanlar olaraq tanındılar.

494. İrənin taleyi də fərqli olmadı. İlk hücumlar Xirənin (indiki Küfe) və digər bir neçə yerlərin fəthi ilə nəticələndi. Gücləndirilmiş qüvvələrin Suriyaya gedişi İraqda bəlli bir sürə sakitliyə səbəb oldu, fəqət bir neçə ay sonra mübarizə yenidən başlandı və baş şəhər Mədain (Ctesiphon) asanlıqla fəth edildi. İran imperatoru 3-cü Yəzdqird, Çin imperatoru, Türkiyə kralı və digər şahzadələri yardımına çağırırdı. Aldığı yardımlar ona heç xeyir vermədi və hətta müttəfiqlər ağır itkiyə uğradılar.
495. Hz. Ömər zamanından e'tibarən (634-644) müsəlmanlar təbii Suriya, İraq və İrəndən keçərək, Trablüsdən (Liviya) Bəlhə (Əfqanıstan) və Ermənistan-dan Sındə və Qucarata (Hindistan-Pakistan) qədər ərazilərdə hökm sürdülər. Onun varisi Hz. Osman zamanında isə (644-656) Donqola yaxınlığına qədər Sudanın hakimləri olmuşdular. Əndəlüsün (İspaniya) bir hissəsini də fəth etmişdilər. Şərqdə Ceyhun çayını keçib, Çinin bə'zi bölgələrini əldə etmişdilər. Kipr, Rodos və Kirit adaları o dövrdən e'tibarən İslam torpaqları idilər və şəxsən İstanbul ilk İslam istilasına şahid oldu. Hz. Peyğəmbərin vəfatından sonra 15 il keçmədən müsəlmanlar Şərqdən Qərbə, Atlantikdən Sakit okeanın sahillərinə qədər, Avropa səthi qədər geniş bir sahəyə yayılmışdılar. Bu çox cür'ətli fəthlər sırasında təəccüblü olan şey, məğlub olanların heç də qeyri-məmnun olmamaları idi. 656-cı ildə müsəlmanlar arasında ilk daxili müharibə olduğunda, heç bir mitinq və ya üsyanın olmamasını bunun dəlili olaraq görürük. Bax bu dövrdə Bizans imperatoru keçmiş vətəndaşlarına heç bir şəkildə güvənə bilmədi və Suriyadakı müsəlman valisindən bir miqdar maddi təzminat almaqla yetindi.
496. Bu yayılmanın sür'ətini qarşılıqlı müharibələrlə dağılmış Bizans və Sasani imperiyalarının yalnız zəifliyi ilə izah etmək yanlış olar. Nə çox əhalisi, nə təchizatı, nə təşkilatı, nə də başqa maddi imkanları olan ərəb fatihinin "qüvvəsi" yanında bu çox nisbi zəifliyin ağırlığı nədir? Bunu bir cür kütlə halında köçlər və ya zorla işğallarla da izah etmək mümkün deyildir.

Çünkü Çindən İspaniyaya qədər ucsuz-bucaqsız torpaqların o az saydakı ərəb tərəfindən üzlənmiş olacağı düşünülə bilməz. Bu müharibələrin daha çox siyasi olduğunu görmüşdük. Dini zorlama kimi bir səbəb qəti olaraq yox idi, çünki şəxsən İslam bunu rəsmi olaraq qadağan etmişdir. Ayrıca, tarix o dövrdə boyun əydirilmiş xalqlara zorla dini qəbul etdirmək üçün heç bir təzyiq edilmədiyini göstərməkdədir. (Daha ziyadə doktrinaların açıq-aydın sadə olmaları, ziyalılara təsir etmiş və onları bu dinin yayıcısı etmiş olması lazımdır. Fəqət, ilk fəthlər sırasında bunlardan nə qədər adam var idi ki?) Soyğunçuluq və iqtisadi qazanc səbəbləri fəthlərin sür'ətinin izahında daha zəif qalır. Məğlub olanlar tərəfindən bir yaxşılıq olaraq görülən əfəndilərin dəyişməsi də bu son səbəbləri haqlı görməz. Misirdə papiruslar üzərində son zamanlarda tapılmış olan o çağlara aid idari sənədləri ərəblərin Misirdə və dolayısıyla fəth edilmiş ölkələrin hər yerində vergilərin yükünü çox yüngülləşdirmiş olduqlarını göstərir. İdarənin xərcləri də sadəcə ərəblərin azla kifayətlənmələri və sadə həyatları üzündən deyil, eyni zamanda müsəlman mə'murların dürüstlükləri üzündən də xeyli azalmışdır. Hərb qəniməti İslamda əsgərlərin deyil, hökumətidir və səfərə çıxan kimsələr arasında qanunla müəyyən edilmiş nisbətdə dağıdan hökumətdir. Belə ki, Hz.Ömər əsgərlərinin və zabitlərinin dürüstlüyü qarşısında sıx-sıx təəccüblənmişdir. Çünki onlar gizlədilməsi heç də çətin olmayan mücəvhərləri və ya böyük dəyəri olan hər cür əşyayı belə gətirib təslim edirdilər.

497. O dövrün müasiri bir xristian sənədi ilə bu mövzunu bitirək. Bir Nesturi yepiskopunun dostlarından birinə yazdığı bu məktub əlimizdədir. (bax: Assemani, Bibl. Orient., III, 2, s. XCXI): "Allahın bugünlərdə azadlıq verdiyi bu taylılar (ərəblər), bizlərin də əfəndilərimiz oldular. Fəqət, xristian dininə qarşı əsla müharibə e'lan etmirdilər. Bundan başqa bizim dinimizi qoruyurdular, din adamlarımıza və əzizlərimizə hörmət edirdilər və kil-sələrimiz ilə monastirlərimizə bağış edirdilər".

Əməvilər

498. Üçüncü xəlifə Hz.Osmanın ölümündən sonra İslam dünyası iyirmi il içində bir çox dəfə yenilənən bir vərasət müharibələrinə şahid oldu. Yarım düjünə qədər hökmdar gəldi-getdi. Əbdülməlikin taxta çıxması ilə (685-705), hökumət istiqlala qovuşdu və yeni bir fəth dalğası başlandı. Mərkəş və İspaniya bir yandan, Hindistanın şimalı ilə Mavəünnəhir digər yandan müsəlman torpaqlarına qatıldılar. Bordeaux, Narbonne və Toulouse (Fransa) şəhərlərinin onların əlinə keçdiyini görürük. Paytaxt Mədinədən Şama köçürüldü. Fəqət Hz.Peyğəmbərin mübarək şəhəri yerini keçmiş bir Bizans şəhərinə buraxdığı zaman dini atəş də din xaricində düşüncələr lehinə zəifləməyə başladı. Lüks, israf, iltimas aldı yürüdü və bunun nəticəsi olaraq üsyanlar baş göstərdi. Amma fikri və sosial sahələrdəki fəthlər durmadı. Sənayedə böyük sıçramalar oldu. Xüsusilə tibb, yunanca və digər dillərdən əcnəbi əsərləri ərəbcəyə tərcümə etdirməyə girişənlər hökumət tərəfindən himayə altına alındılar. Ömər ibni Əbdül-əzizin (817-820) qısa sürən hökumranlığı xüsusilə çox parlaq oldu. Tək

arvadlı olan bu xəlifə dindarlığı ilə Hz.Əbu Bəkir və Hz.Ömər dövrlərini yenidən yaşatdı. Dövlət tərəfindən edilən müsadirə işlərini yenidən gözdən keçirdi və alınmış olan malları həqiqi sahiblərinə və ya mirasçılarına geri verdi. Haqlı olmayan bir çox vergini aradan qaldırdı. Tərəfsiz ədalət mövzusunda əyilməz, bükülməz bir xarakterə sahib idi, təzyiq edən bir müsəlman təzyiq altında olan da bir qeyri-müslüm olsa belə. Baş şəhərin ulu camisinin bir hissəsinin sökülməsinin əmrini verməkdə heç tərəddüd etmədi (bax: § 434), çünki o hissə xristianlardan zorla alınmış bir sahənin üzərində inşa edilmişdi. Müsəlmanların orduları tərəfindən xainliklə işğal edilmiş olan şəhərlərin boşaltmalarını əmr edəcək qədər irəli getdi. Nəticə təəccübləndirici oldu: Bu xanədan başa keçdiyi zaman, sözgəlişi, İraqdan əldə olunan gəlir 100 milyon dirhəm ikən, bu 2-ci Ömər in sələfi zamanında sadəcə 18 milyon idi və bu dəyərli xəlifə zamanında isə təkrar 120 milyona qədər çıxdı. Ömər ibni Əbdüləzizin dindarca davranışı elə tə'sirli olmuşdu ki, Sınd kralları belə İslamı qucaqladılar. Dini təhsil ilə maraqlandılar və bir sıra böyük sənətkarlar və alimlər yetişdi. Bunlar İslam ümməti içində elm ən'ənəsini qurdular. Rüşvətin qəti olaraq qarşısının alınması idarənin hər yerdə düzgün bir şəkildə işləməsinə tə'min etdi.

499. O dövrün me'marlıq abidələri arasında 691-ci ildə Qüds qayaları üzərində inşa edilmiş olan Kubbətüssəhranı görürük. Şam və digər yerlərdəki başqa abidələrin izləri, müsəlmanların bu sahədə də çox erkən sıçrayış etmiş olduqlarını göstərməkdədir. O dövrdəki böyük bir musiqi inkişafından da bəhs edilir, fəqət nota alma işarətləri o zaman icad edilməmişdi, buna görə də onu anlamağımız çox çətinidir. Müsəlmanlar arasındakı sünnülər və şiyələr şəkildəki iki böyük məzhəb də o dövrdən qalmadı. Bu iki məzhəb siyasi bir məsələdən irəli gəlmişdir. Hz.Peyğəmbərin xəlifəsinin seçki yolu iləmi olmasının gərəkliliyini bilmək məsələsindən... Şiyələr üçün bir xalq məsələsi halına gəlmişdi üçün fikir ayrılığı şaxələndi, budaqlandı və daxili müharibələrin ortaya çıxmasına səbəb oldu. Bu üsyanlardan biri Əməvi xanədanını ortadan qaldırdı və onun yerinə 750-ci ildən etibarən Abbasilər keçdilər. Şiyələrin bu üsyandan heç bir xeyri olmadı. Günümüzdə dünya müsəlmanlarının təxminən yüzdə 10-u şiyədir, geri qalanı tamamilə yenə eyni dövrdə ortaya çıxmış və son dərəcə kiçik bir qrup olan xaricilər məzhəbini hesaba almasaq sünnülərdən ibarətdir.

Abbasilər

500. Abbasilərin iqtidara gəlməsi (750-ci ildə) İslam ölkəsinin siyasi birliyində ilk ayrılığın ortaya çıxması ilə eyni zamana rast gəlir. İmperiya əvvəlcə ikiyə ayrıldı, ardından da durmadan artan saydakı muxtar əyalətlərə bölündü. Rəqib bir xəlifəlik Kurtubada (İspaniya) doğuldu və 1492-ci ildə—yıxılıncaya qədər Şərq ilə heç bir zaman birlik təşkil etmədi. Şərqdə isə Bağdad xəlifəlik mərkəzi olaraq Şamın yerini tutdu.
501. Abbasi tarixi bölgə liderlərinin girişimləri xaric tutularsa, böyük əsgəri fəthlər görmədi. Bu liderlər Bağdad xəlifəsinin hökmdarları olaraq tanınırlar, fəqət hər hansı bir mövzuda, istər xarici siyasətdə, istərsə də daxili

idarədə özlərini ondan asılı hiss etmirdilər. Ayrı bir başlıq altında ələ alaçağımız Hind ölkəsinin tarixini bir yana buraxaq. Bizansla əlaqələr getdikcə daha da qanlı hala gəldi və Yunan imperiyası Anadolunu qəti olaraq tərk etmək və bəlli bir zaman Avropadakı sömürüsülə yetinmək məcburiyyətində qaldı.

502. Abbasilər könüllü xalq ordularının yerinə professional ordular qoymaqdan ibarət siyasəti başladılar. Onlar davamlı orduların əsgərlərini get-gedə daha çox türklərdən toplayırdılar. Abbasilər, beləliklə, başında valilərin "xanədanlarının" göründüyü kimi azad "əyalətlərin" qurulması ilə nəticələnəcək bir dərəcəyəliyin doğmasına yol açdılar. İqtidara gəldiklərindən təxminən bir əsr sonra Abbasi xəlifələri hökmlərini ittiyazlarını bu "mərəzdənqaçma" valilərə dövr etməyə, hətta öz səlahiyyətlərini itirməyə başladılar. Yavaş-yavaş onların gerçək hökmlərliqləri sarayın içi ilə məhdud qaldı, geri qalan hissə isə, əmrlərin nəzarəti altında idi və bunların ən güclüsü baş şəhəri işğal edirdilər. Xəlifəlik iqtidarının bu inkişafında papalıq tərəfindən təqib edilən şəkilə tərs, qərib bir inkişaf görürük. Heç bir siyasi iqtidarı olmadan yola çıxan papa, bu siyasi iqtidarı sonunda əldə etdi və hətta yavaş-yavaş artıb böyüdüyünü gördü. Bu vəziyyət müqəddəs Roma imperiyası quruluncaya qədər sürdü. Bu imperiyada papa imperatordan belə üstün hala gəldi. Sonra da yavaş-yavaş təkrar bütün siyasi avtoritetini itirdi. Buna qarşılıq olaraq xəlifələr tam səlahiyyətli hökmdarlar olaraq işə başladılar, sonra iqtidarını sultanla böldülər və nəhayət, heç bir avtoriteti olmayan, yalnız rütbələri olan liderlərə çevrildilər.
503. Yenə də Abbasilər dövründə Tunis valisi Sicilyadakı daxili müharibələrdə müdaxilə etmək üçün dəvət edildi. O da bunun üzərinə sadəcə bu nümayəndəni işğal etməklə yetinmədi, İtaliyanın böyük bir hissəsini də fəth etdi və Roma səddinə qədər getdi. Cənubi Fransaya və İsveçrənin əhəmiyyətli bir hissəsinə yerləşdi. Bunlar Ağlabilər idilər. Onların yerini, əlbəttə, zorla Fatimilər aldılar. Bu sonuncular şeyx məzhəbindəndilər, daha sonra onlar Qahirəyə keçdilər və orada rəqib bir xəlifəlik qurdular. Ümumiyyətlə, aydın (ziyalı) hökmdarlar olan bu Fatimilərdən biri bir çılğınlıq halında xristianlığın Qüdsdəki müqəddəs yerlərinə sayqısızlıq etdi. Bu hərəkət Avropada elə bir reaksiya yaratdı ki, şəxsən papalar İslama qarşı müqəddəs müharibə açılmasını vəd etdilər və bunun üzərinə Şərq ilə Qərbi iki yüz il boyunca qana bulayan Xaç müharibələri sırası başladı. İlk xaçlı səfəri sırasında Fatimilər Fələstini çoxdan tərk etmişdilər və istilaçıların hirsələrinin qurbanları isə mə'sum insanlar oldular. Bundan sonra Fatimilər bir də qalxıb Şərq ölkələrinə qarşı xaçlılarla ittifaq qurdular. Türklər ilə kürdlər Qərbə qarşı müharibədə get-gedə ərəblərin yerlərini aldılar. İkinci xaç yürüşü zamanı müsəlman qəhrəmanı Səlahəddini Əyyubi sadəcə avropalıları Suriya-Fələstindən qovmaqla qalmadı, Fatimiləri də Misirdən silib-süpürdü. Səlahəddin və xəlifələri Bağdad xəlifəliyini tanıyırdılar, fəqət xəlifə heç bir zaman siyasi səlahiyyətlərini geri almağı bacarmadı. Bu səlahiyyətlər daima bir yığın dövlət tərəfindən paylaşıldı, hətta bu dövlətlərdən bəziləri İslam torpaqlarını genişlətdilər.
504. 921-ci ildə "Bolqar" (Rusiyadakı Volqa çayı üzərindəki Qazan bölgəsi) kralı, Bağdaddan bir müsəlman dəvətçi (missiyoner) istədi, oraya İbni

Fədlan getdi. Son dərəcə maraqlı olan rəvayətə baxılırsa, o kral İslama girdi və ətrafı qeyri-müslümlərlə sarılı olan o bölgədə bir baxıma bir İslam adası meydana gətirdi. Qafqazın və qonşu bölgələrin İslamlaşması yavaş-yavaş davam etdi.

Hindistan

505. Əfqanıstandakı Qəznəvilər xanədanı Hindistanın yenidən fəthinə başladı. Ölkənin şimalı ilə yetinən bir neçə xanədandan sonra, (Türk əsilli) Hilcilər fəthləri cənuba doğru irəlilətdilər. Qara rəngli bir komandır — Malik Qafur bir ildırım sür'ətilə Camorinin burnuna qədər getdi, fəqət Hindistanın cənub hissəsi ancaq müsəlman dövlətlərinin qurulduğunu gördü. Hindistanın tarixində ən məşhur hökmdarları Böyük Monqollardır (1526-1858). Onlar uzun zaman bu geniş ölkənin tamamına sahib oldular və dünyanın Böyük Dövlətləri arasında sayıldılar. Mərkəzi iqtidar 18-ci əsrdən e'tibarən əyalət valiləri lehinə zəifləməyə başladı, fəqət onları ingilislər ancaq 1858-ci ildə qəti olaraq qovdular və ölkənin beşdə üçünü birləşdirib, London taxtına bağladılar. Geri qalan hissə yerli dövlətlər arasında paylaşıldı. Əslində bu dövlətlərin bə'ziləri müsəlman dövlətləri idi. Bu muxtar dövlətlər Hind-Müsəlman mədəniyyətini bugünə qədər mühafizə etdilər. Bunlardan biri Hindistanın ortasında olan, İtaliya dövləti qədər böyük və iyirmi milyondan artıq əhalisi olan Heydərabad İslami tədrisdəki reformu ilə diqqətimizi çəkəcəkdir. Qərb tipli universiteti biri ilahiyat və İslami tədqiqatlar olmaq üzərə ona qədər fakültəni idarə edirdi. Hər səviyyədə və bütün fakültələrdə təhsil ölkənin rəsmi dili olan və ərəb hərflərilə yazılan urduca aparılırdı, amma orta təhsildən sonra ixtisaslaşma başlayırdı. Bu ixtisaslaşmada ərəb dili, fıkıh (İslam hüququ) və hədis (Hz.Peyğəmbərin həyatı və sözləri haqqındakı sənədlər), digər dərslərin yanında, ingiliscə, riyaziyyat və müasir təhsilin bütün başqa dərsləri kimi məcburi idi. Universitetdə bu fakültənin tələbələri yüksək səviyyədə ingiliscə bilməklə bərabər, eyni zamanda ərəbcəni və tamamən İslami mövzularını da öyrənirdilər. Üstəlik, qarşılaşdırmalı dərslər də var idi. Fıkıh ilə müasir hüquq elmi, kəlam ilə Qərb fəlsəfəsi tarixi, ərəbcə ilə ibrani və ya müasir bir Avropa dili (fransızca, xüsusilə də almanca). Tələbələr dərslərini hazırladıqları zaman onlara daima iki rəhbər verilirdi. İlahiyyat fakültəsindən bir professor və vəziyyətə görə hüquq və ya ədəbiyyat fakültəsindən bir professor. Bu uyğunlaşma eyni mövzu üzərində həm İslami mə'lumatları, həm də modern Qərb qavramını tam olaraq bilmək imkanı verirdi. Otuz illik təcrübə və gözəl nəticələrdən sonra o mədəniyyət qeyrətindən yalnız xatirələr qaldı. Çünki bilindi ki kimi, ingilislər 1947-ci ildə imperiyalarını Pakistan (müsəlman) ilə Hindistan (qeyri-müslüm) arasında paylaşıdıraraq ölkəni tərk etdilər. Hindistan yalnız yerli dövlətləri, qonşularını üçün qatmaqla qalmadı, onları öz aralarında da parçalayaraq çeşidli idari mərkəzlər altında birləşdirdi və beləliklə, sosial mədəniyyətləri alt-üst etdi.
506. Əsl mövzumuzə dönək. Passiv bir şəxs olan Bağdad xəlifəsi "əyalətlərin" alt-üst olmasını hər zaman seyr edirdi: Hökumət çevrilişləri bunları ikiyə

və ya daha artığa bölür, yaxud da tam əksinə, bir çoxunu tək əldə toplayır və valiləri dəyişdirirdi. Bununla bərabər, İslam torpaqlarının qeyri-müslümlər tərəfindən işğal edildiyi nadir hallarda görüldü. Yalnızca Selçukluların vəziyyətinə diqqət çəkək: 11-ci yüzildə səhnəyə çıxan Selçuklular qısa bir zamanda sadəcə Orta Asiyaya deyil, Anadolunun ucqarlarına çatıncaya qədər hökmran oldular. Parıltılı bir rəhbərlikdən bir neçə nəsil sonra yerlərini böyük ölçüdə Osmanlı türklərinə tərk etdilər. Osmanlı Türkləri isə Boğazi keçdilər və Vyanaya qədər hakimiyyətlərini genişlətdilər. Türklərin paytaxtı əvvəl Konya, sonra İstanbul, daha sonra isə Ankara oldu. 18-ci əsrdə Avropa ölkələrini buraxmaqla başlayan geriləmələri Birinci Dünya müharibəsində hər şeylərini itirdikləri zaman 1919-da tamamlandı. Beynəlxalq hadisələr Türkiyənin bir cumhuriyyət olaraq ortaya çıxmasına imkan tanıdı. Əvvəllər şiddətli milliyətçi və layiq (dünyəvi) olan rejim gedərək demokratlaşdı və qatı müsəlman olan xalqın dini duyğuları özünü uydurmaq məcburiyyətində qaldı. 16-cı əsrdə Osmanlı İmperiyası Avropadan Avstriyaya, Şimali Afrikadan Cəzairə və Asiyaya, Anadolu və Mesopotamiyadan keçərək, Gürcüstandan Yəmənə qədər hökm edirdi. Onların İslamlaşmış bəzi keçmiş əyalətləri bu gün azad dövlətlər halına gəlmiş, fəqət bəziləri də rus istifası altına düşmüşdür. Hamısı da Türkiyədən qopmuşdur. Qeyri-müslüm bölgələrdən isə burada bəhs etmirik.

507. 13-cü əsrdə tatarların bir hissəsi hələ müsəlman olmamışdı. Onların başına keçən Xülaqu yolu üstündəki yüzminlərcə müsəlmanı qətl etməklə bərabər, 1258-ci ildə paytaxt sayılan Bağdadı belə dağıtdı. Bununla bərabər, onun ordusu Fələstində Misirin müsəlman kralı Baybars tərəfindən məğlub edildi. Xülaqu yeni bir istilaya girişdi və bir geniş hücum üçün xaçpərəstləri belə dəvət etdi, fəqət, bacara bilmədi. Xülaqu hadisəsi İslam elminin yox olması (batması) və Qərb elminin doğuşunun işarət nöqtəsi oldu. Bu 20-ci yüzilimizdə belə, müsəlmanlar bəzi Amerika və Avropa ölkələrindən hələ çox geridədir. Burada qeyd edək ki, müsəlman sülhün qeyrəti ilə çox qısa bir zamanda barbar tatarlar İslamlaşdılar. Müsəlman olduqdan sonra sadəcə İslam üçün cihad etməklə bərabər, hökmranlıqları altına almaq üçün Şərqi Avropanın çeşidli ölkələrinə belə getdilər. Finlandiya, Litva, Polşa və Rusiyanın müsəlman camaatları içində onların hələ də canlı izləri vardır.

Əndəlüs xəlifəliyi

508. Yuxarıda işarət etdiyimiz kimi, Abbasilərin iqtidara gəlişilə birlikdə İspaniya müsəlman olan Şərqdən qopdu. Təxminən bir illik hakimiyyətdən sonra — 1492-ci ildə bu müsəlman dövlətinin son izləri xristian kastilyalıları tərəfindən yox edildi. Əslində bu uzun hökmranlıq İspaniya üçün sadəcə əhəmiyyətli bir rifah çağı deyil, eyni zamanda və əsasən bir prestij səbəbi oldu. Çünki Əndəlüsün müsəlman universitetləri Avropanın dörd bir yanından qeyri-müsəlman tələbələr cəlb etməyə davam etmişdi. İber yarımadasında hələ də İslam me'marlığının qalıntıları bu sahədə gerçəkləşdirilmiş olan təəccübləndirici irəliləmələri gözlər önünə sərməkdədir.

Siyasi düşükdən sonra müsəlmanlar özlərini xristianlaşdırmaq istəyən insanlar qanlı təzyiqlərinə və zülmələrinə uğradılar. Ayrıca kitabxanalarının dağıdılmasına acı içində şahid olmaq məcburiyyətində qaldılar. Dağıdılan bu kitabxanalardakı yüzminlərcə əlyazması, əsərlər yandırılıb kül edildi. O mətbəənin icadından əvvəlki dövr idi, ona görə də yox edilən əsla bərpa edilə bilməzdi!

Şərqi və cənub-şərqi Asiya

509. Çin heç bir zaman müsəlmanların siyasi rəhbərliyi altına girmədi. Orta Asiyadan gələn müsəlmanlar Şərqi Türküstanı İslamlaşdırdılar və çox güman ki, dəniz yolları ilə də Yunan əyalətinin cənub hissələrini ələ keçirdilər və keçici şahzadəliklər qurdular. Ümumiyyətlə, müsəlman dəvətçilərinin sülhsevər fəaliyyətləri sayəsində milyonlarla çinli və tibetli İslamı qazandılar. Bununla bərabər, çinlilərin böyük əksəriyyəti tək Allah inancına dayanan İslam dinini qəbul etməmişlər.
510. Cənub-şərqi Asiyanın tarixi isə bambaşqadır. Son əsrlərdə Cənubi Hindistandan olduğu kimi, Cənubi Ərəbistandan da müsəlman tacirlər oralara getdilər. Onların dini yayma cəhdləri sayəsində yalnız Malaziya yarımadası deyil, bu bölgədəki minlərlə ada da tamamən İslamlaşdı. İndoneziya və Filippinin cənub adalarında da İslam hakim bir dindir. Çox sayda şahzadəliklərə bölünən bölgə yavaş-yavaş avropalılardan, xüsusilə də ingilis və hollandların boyunduruğu altına düşdü. Yüz illərlə əcnəbi hökmranlığından sonra İndoneziya (186 milyon əhəlisilə) azadlığına qovuşdu və Malaziya yarımadası İngilis Millətlər cəmiyyəti içində tam olaraq hökmranlığını yenidən qazandı.

Afrika

511. Misirdən Mərakeşə qədər Şimali Afrika ilk dövrdən e'tibarən İslam torpaqlarına qatıldılar. Qit'ənin geri qalan yerləri üçün tarix bölgədən-bölgəyə dəyişir. Şərqi Afrika Ərəbistana yaxın olduğu üçün təbii olaraq İslamın tə'siri altında qalan ilk yerlər oldu. Oralarda olan geniş bölgələr güclü bir şəkildə İslamlaşmaqla bərabər, çox sayda müsəlman dövlətləri quruldu.
512. Qərbi Afrika İslamı çox gec tanıdı. Bə'zi kralların dövrün lokal mədəniyyətinə uyğun olan sə'yləri nəticəsində, oraları böyük ölçüdə bu dinə qazandırdı. Ayrıca hadisə, digər ölkələrdə olduğu kimi, eynilə təkrarlandı, yə'ni İslam müsəlman fəthlərin rəhbər olduqları dövrlərdən çox, avropalılardan xristianlaşdırmağa yönəlik təzyiqləri altında daha çox irəliləmə qeyd etdi. Yüz illər boyunca buralarda həqiqi müsəlman imperiyalarına rastlandı. Ərəb tarixçilərinin yazdıqlarına görə, Qara Afrikanın müsəlmanları Amerikanın, xüsusilə də Braziliyanın yolunu ilk olaraq kəşf edən insanlar oldular. Xristofor Kolumb və onun ardıcılıarı zamanında, ilk avropalılar orada qaradəriliyə rast gəldilər. Tarixi sənədlərin yox edilməsinə baxmayaraq, yalnız qaradərili Afrika müsəlmanlarının deyil, Barbarların da Amerikanın müstəmləkələşdirilməsinə qatıldıqlarına inanmağı-

mız üçün səbəblərimiz vardır. Belə ki, “Braziliya” ismi bizdə bu qənaəti oyandırmaqdadır. Çünki həqiqətən də Biralah çox tanınmış böyük bir Barbar qəbiləsinin adıdır. Ayrıca, bu qəbilənin üzvləri cəmiyyət ismi olaraq “Brazil” adını daşıyır. Bu kəlmə isə, nə bir Braziliya kəlməsi, nə də bir Avropa kəlməsidir. Bənzəri bir hal Fortuna (Atlantik okeanında olan Kanar Adaları) adalarındakı La Palma üçün də qəbul edilə bilər. Buranın keçmiş adı Bene Xoare idi. Bu da, bir başqa Barbar qəbiləsi olan Beni Xuvaradan əmələ gəlmişdir. Bu isə Braziliya haqqında olan düşüncələrimizi gücləndirir. Müsəlmanların bu Afrika-Amerika əlaqələri bir çox tarixi hadisələri sübut etdiyi kimi, müsəlman olan İspaniyanın düşüşünə və Amerikanın avropalılar tərəfindən müstəmləkələşdirilməsinə qədər davam etdi. Afrikanın özü belə, fransız, ingilis, alman, Portuqaliya, Belçika kimi avropalı güclərin pəncəsi altına düşdü. Bə’zi geniş bölgələr heç bir zaman İslam rəhbərliyi görmədi, amma qərblə əfəndilər tərəfindən qoyulan əngəllərə baxmayaraq, İslam buralarda bu gün belə yayılmasını sürdürməkdədir. Müstəmləkəlikdən qurtarmaqla bərabər, müsəlmanların çoxluğuna sahib bir çox ölkələr müstəqilliyinə qovuşmuşlar. Bə’zi müsəlman xalqlar başlarında diktatorlara hələ də boyun əyməkdə və qeyri-müslüm zorbaların təzyiqi altında qalmaqda davam edirlər. Digər bölgələr isə get-gedə artan azadlıqlarına doğru getməkdədirlər. Fransızların əlindəki Somali sahilləri ilə Komor adaları və İspaniya çölləri bəlli-başlı nümunələrdir.

Müasir dünya

513. İndoneziyadan Mərkəzə qədər Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv olan 40-dan çox müsəlman ölkəsi vardır. Avropada Türkiyə və arnautlar varsa, Rusiya Federasiyasında da başqa respublikalar vardır. Bu respublikalar həm siyasi, həm də İslam dini mövzusunda get-gedə müstəqilliklərinə qovuşmaqdadırlar. İngilis Millətlər Cəmiyyəti bizə, qeyri-müslüm dövlətlər qrupasına bağlanmaq, müsəlman cəmiyyətlərin həqiqi müstəqilliyi ilə uyğun olmadığını göstərir. Yetər ki, dövlət işlərinin başında olan insanlar zəki və fayda güdməyən olsunlar. Milli mənfəəti şəxsi mənfəətdən üstün tutsunlar. Əgər İspaniya, Fransa, Rusiya, Çin və digərləri onlara bağlı olan müsəlman cəmiyyətləri həqiqi müstəqillik istiqamətində təhsilləndirilirlərsə, indiki hüriyyət üçün mübarizə səbəbini itirəcək və hər kəs öz yardımçısının qarşılıqlı rifahı üçün ahəng və əməkdaşlıq içində yaşaya biləcəkdir.
514. İslam bugün (Amerikalı qızıldərililəri xaric) bəlli-başlı bütün irqlərin sinəsində uzun yüzillərdən bəri kök salmışdır. Ərəbcə danışanlar İslamın orijinal tə’liminin, yə’ni Qur’an və Hədəslərin öz dillərində olmasından iftixar edirlər. Hindlilər və pakistanlılar ilə malaziya və indoneziyalılar ən çox olan iki etnik qrupu əmələ gətirirlər. Qaradərili irqin xüsusiyyəti isə günümüzə qədər enerjilərini mühafizə etmiş olmalarıdır. Londonlu prof. Toynbee kimi bə’zi alimlər bəşərin gələcək mədəniyyətinin başında qaradərililərin yer alacaqlarını düşünməkdə tərəddüd etməzlər. Bu irq içində İslam çox sayda dəvətçiyə sahibdir. Yeni-yeni dinə girmiş kimsələrin nə

qədər qeyrətli olduğu da bilinir.

515. Dünyadakı müsəlmanların tam sayı heç vaxt qəti olaraq müəyyən edilə bilməz. Çünki ölümlər və doğumlar olmaqda, bir də şəxsi səbəblərdən ötrü bəzilərinin İslamı qəbul etdiklərini bildirməmək halları davam etməkdədir. Fəqət bu açıq-aydın bir həqiqətdir ki, bu gün Hz.Adəm və Hz.Həvvanın nəvələrinin dördə biri ilə beşdə biri arasındakı bir hissə "Allahu-Əkbər" deyərək hər gün Kə'bəyə tərəf təzim etməkdədir.

BİR MÜSƏLMANIN GÜNDƏLİK HƏYATI

Doğum

516. Bir irq və ya bir ölkə ilə məhdud olmayan, əksinə, bütün insanlığı hədəf alan bir dində doğulmanın iki şəkli vardır: iradəli doğum və iradəsiz doğum.
517. İlk öncə, iradəli doğum və ya ihtida, yə'ni müsəlmanlığa keçmə, əsas e'tibarilə gördüyü işin tam şüurunda və tərcihində tamamilə hər bir yetkinin, Hz.Peyğəmbərin ifadəsilə "dili ilə söyləməsi və ürəyilə inanmasından" ibarətdir. Bədənini cəhalət kirindən simvolik olaraq təmizləmək qayəsilə bir hamamda çimdikdən və ya tərcihən bir duş aldıqdan sonra yeni müsəlman olmuş adam, ümumiyyətlə iki adamın hüzurunda bu şəhadət kəlməsini gətirir: "Şəhadət edirəm ki, Allahdan başqa ilah yoxdur, yenə şəhadət edirəm ki, Məhəmməd Onun qulu və Elçisidir — Əşhədü ənlə ilahə illallah və əşhədü ənnə Mühəmmədən abduhü və Rəsulühü".*
518. Yeni müsəlman olanlara adlarını sormağ Hz.Peyğəmbərin adəti idi. Əgər ismin İslamla uyğun olmayan hər hansı bir tərəfi var idisə, onu dəyişdirər və o adama yeni və daha uyğun bir ad verərdi. Sözləyişi, əgər birinin adı "Kə'bəyə Tapan" və ya "Günəşin qulu" və ya "Haylaz" və ya "Sapmış" (dönmüş) və s. idisə Hz.Peyğəmbər bu cür adlandırmağı xoş qarşılamazdı. Günümüzdə də, yeni müsəlman olanlar əsasən bir ərəb adı alırlar. Çünki Hz.Peyğəmbərin və "Mö'minlərin anası" olaraq bilinən mübarək xanımlarının da mə'nəvi baxımdan ana dili səviyyəsindədir.
519. Bax buna görə hər bir müsəlman Qur'anı üzündən oxuya bilmək üçün ərəbcə (ən azından ərəb hərflərini), heç olmasa sosial bir vəzifə olaraq bilməlidir. Müsəlman olanlar hər zaman bu vəzifəyə elə əhəmiyyət vermişlər ki, ərəb hərflərini öz ölkələrinin dillərinə uydurmuşlar: farsca, türkcə, urduca, malicə, peştuca, kürdcə və s. Ona görə yeni müsəlman olanlara öz ölkəsinin dilində heç olmasa müsəlmanlararası yazışmalarda istifadə etmək üçün ərəb yazısı mövzusunda yetərinca bilgi sahibi olmaları tövsiyə edilir. Bu tövsiyə təcrübə tərəfindən yoxsul deyildir, çünki ərəb yazısı bütün səsləndirmə işarətlərilə birlikdə istifadə olunduğunda, dünyanın ən təmiz, qarışıqlıqdan uzaq olan yazısıdır. Bu yazının özündə olan gözəlliyi və iqtisadi dəyəri (həqiqətən də bu yazı bir cür stenoqrafiyadır) isə müsbət tərəfini təşkil edir.
- 519a. Ərəb olmayan müsəlmanlar öz dillərini yazarkən ərəb hərflərini mənim-sədiklərində əlavə bir neçə hərf ilə səsləndirmə işarətinə ehtiyac duyarlar. Əlavə edilən bu ünsürlər ölkədən-ölkəyə və dövrdən-dövrə dəyişir. Çünki İslam dünyası yaxşılaşdırmaları zorlamaq və inkişaf etdirmək üçün mərkəzi bir akademik avtoritetə bu günə qədər heç sahib olmamışdır. Ona

* Qiymətli yazığımız Hənəfi məzhəbindən deyil, Şəfi məzhəbindən olduğu üçün, ibadət və xüsusilə də namaz mövzusunda Şəfi məzhəbinin fikirlərinə ağırlıq verir. Ölkəmizdə Hənəfilərin çox olmasının yanında Şəfiilərin də olduğuna görə yazımızın yazdıqlarını olduğu kimi buraxdıq. Oxucu ibadətlərlə əlaqəli mövzularda bu əsərdə verilənlərlə yetinməməli, ən azından Ömər Nasuhi Bilmənin (Fikri Yavuz tərəfindən sadələşdirilmiş) Böyük İslam ilmi halını alaraq bu mövzuda daha geniş bilgiləri öyrənməlidir.

görə ərəb hərflərindən istifadə edən müsəlman olan ölkələrin, dillərin və ərəbcə olmayan xüsusi isimlərin yazılışında eyni hərf sistemini istifadə etmək və dəyişdirmək üçün təcili olaraq dünya miqyasında bir qurultay keçirmələri lazımdır. Ərəb hərflərilə yazılan çeşidli dillərdəki dəyişik əlavə hərf və ya işarələrin səs dəyəri ilə əlaqəli olaraq, bu gün olduğu kimi fərqliliklərin olmaması lazımdır. Ərəb əlifbasına edilmiş olan ən keçmiş əlavələr çox güman ki, türklər ilə iranlıların etdikləri əlavələrdir. Əlavə edilmiş ən keçmiş səsləndirmə işarətləri isə əndəlüslülərdən qalmışdır. Onlar "aljamiado" (Ərəbcədəki əl-a'camiyatu [ərəb olmayan] kəlməsinin pozulmuş şəkli) yə'ni İber yarımadasının dili üçün bunu etmişlər. Bu dildə bu gün belə (Qur'an tərcümələri də daxil) yüzlərcə yazılmış əsər vardır. Ərəblərin də modern zamanlarda əcnəbi xüsusi isimləri doğru tələffüz edə bilmək üçün və az da olsa xüsusi ləhcələrin istifadəsi və ya yerli tələffüzlər üçün belə əlavələrə ehtiyacları vardır. Bildiyimiz kimi, bu günə qədər təklif edilmiş olan ən yaxşı və ən təmiz sistem Heydərabad-Dakkan Osmanıyyə Universiteti tərəfindən qəbul edilmiş və yüzlərcə həcmli əsərdə (Ernest Nus tərəfindən yazılmış olan "İnsan Haqlarının Əsasları" adlı əsərin urducaya tərcüməsində olduğu kimi) istifadə edilmiş sistemdir. Bu sistemlə, keçmiş və ya yeni, on ikiyə qədər Avropa dili yazılmışdır. Ərəb hərflərinə çevirmə sisteminin təfərrüatları üç aydan bir çap edilən "Islamic Culture" jurnalında (Heydərabad, 1940, s.486) və davamında verilmişdir.

520. Standart ərəb əlifbası ayın 28 övrü kimi 28 hərfdən əmələ gəlir. Üstəlik, bu hərflər fəvqə'l-adə bir şəkildə 1-dən 1000-ə qədər rəqəm təmsil edəcək şəkildə sıralanırlar. Ərəb hərfləri sağdan sola doğru yazılır.

ز	و	ه	د	ج	ب	ا
7	6	5	4	3	2	1
ن	م	ل	ك	ی	ط	ح
50	40	30	20	10	9	8
ش	ر	ق	ص	ف	ع	س
300	200	100	90	80	70	60
1000			60			300
غ	ظ	ض	ذ	خ	ث	ت
1000	900	800	700	600	500	400
900	800	90				

Bildirməliyik ki, Şərq və Qərb (Şimali Afrika) ərəbləri arasında bə'zi hərflərin dəyərlərində bəlli bir fərq vardır. Əgər hərfin altında iki rəqəm varsa, altdakı rəqəm Mağrib Ərəblərinə görə "0" hərfin rəqəm dəyəridir. Bu arada səsləndirmə işarətləri ancaq təxmini mə'nə qarşılığında istifadə olunur, ümumi uygulamada səsli hərflər çox zaman istifadə edilmir.

- 520a. Ərəb əlifbasının bu Sami düzülüşü daha sonra pedaqoji ehtiyaclardan ötürü dəyişmiş və yazılışlarındakı bənzərliklərə görə qruplandırılmışlar. Hər

bir hərfin biri tam, digəri qismi olaraq iki şəkli vardır. Normal yazıda qismi olan hərf, kəlmə sonunda (bir sonrakı kəlmədən ayırmaq üçün) tam şəklini alır. Bax, bu hərflərin hər iki şəkildə, tam (ayrı), qismi (bitişik) yazılışları aşağıda verilmişdir:

ا / ا ، ب / ب ، ت / ت ، ث / ث ، ج / ج ، ح / ح ،
 خ / خ ، د / د ، ذ / ذ ، ر / ر ، ز / ز ، س / س ،
 ش / ش ، ص / ص ، ض / ض ، ط / ط ، ظ / ظ ، ع / ع ، غ / غ ،
 ف / ف ، ق / ق ، ك / ك ، ل / ل ، م / م ،
 ن / ن ، و / و ، ه / ه (ه) ، ي / ي .

(Bə'zi hərflər hər iki şəkildə də eyni yazılır. Ayrıca ع / ع və غ / غ

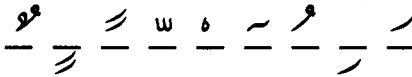
hərflərinin kəlmə içində aldıkları yerə görə ع / ع və غ / غ şəkilləri də vardır. Eyni şəkildə ه şəkilli kəlmənin başında olduğu zamandır, ortada isə bu hərf ه kimi də yazıla bilər).

520b. Sağdan sola doğru yazılan bu 28 hərf təxmini olaraq Qərb dillərindəki bu hərflərin qarşılığıdır:

ا	1-ci Neytral bir səsdır: a, i, ü, ə kimi kəlmə içində olduğu yerə görə səs verir.
ب	2-ci B
ت	3-cü T
ث	4-cü Th (ingiliscədəki ts-yə yaxın)
ج	5-ci C
ح	6-cı H
خ	7-ci Kh (Qırtlaqdan çıxarılan h)
د	8-ci D
ذ	9-cu Z (Dilin ucu ilə çıxarılan)

ر	10-cu R
ز	11-ci Z
س	12-ci S
ش	13-cü Ş
ص	14-cü S (Qalın)
ض	15-ci D (Qalın)
ظ	16-cı Z (Qalın)
ط	17-ci T (Qalın)
ع	18-ci Hala görə a, i və ya u səsi verir.
غ	19-cu Ğ
ف	20-ci F
ق	21-ci K (Qalın)
ك	22-ci K
ل	23-cü L
م	24-cü M
ن	25-ci N
و	26-cı V və ya kəlmədəki yerinə görə U
ه	27-ci H (incə)
ی	28-ci Y və kəlmədəki yerinə görə i

520c. Ərəbcədəki normal səsləndirmə işarətləri bunlardır:

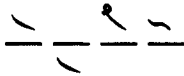
Bu işarətlər sağdan sola a, i, u: səslə hərfin uzadılması ə, i, v, ü, daha sonra yer alan işarətlərə gəlincə: səssiz hərflərinin iki kərə istifadə olunması ilə -an, -in, -un. Bu işarətlərin sadəcə oxuyanı bir mə'nə qarışmasından qorumaq üçün istifadə edildiyini yada salağ. Normal olaraq

əlyazmasında və çap olunmuş əsərlərdə bu işarətlər istifadə edilməz. Çünki ana dili ərəbcə olan oxucunun bunlara ehtiyacı yoxdur. Tanıtığımız hərf sistemi və səsləndirmə işarətləri ərəbcənin ləhcələri və xalq arasındakı tələffüzlər üçün kafi gəlməyə belə əsl ərəb dili üçün kifayətdir.

520d. Ərəbcə olmayan dillər üçün, Şərqdə farsca, kürdcə, peştuca, urduca, osmanlıca və bir çox Qərb dili üçün də kifayətli olan bu hərflər əlavə edilir:

ا	ingiliscədəki aw (fall, of dakı kimi)
پ	P
چ	Ç
ژ	J
ش	Almancadakı ch
ف	V
گ	G
نی	Ny
نو	N (Burundan)
ے	Qapalı e

Əlavə səsləndirmə işarətlərinə gəlincə, bunların da siyahısı belədir:

Bu işarətlər soldan sağa doğru qarşılıqlı olaraq: "a" ingiliscə ("at" dəki kimi); "e" (qısa "e"); "o" (fransızca "de" kimi qısa "ö"); a (ingiliscədəki "and", "Allen"də olduğu kimi uzun).

521. İradəsiz doğuma gəlincə, onun üçün də bəlli dini təntənələri (bayramları) vardır. Müsəlman bir ailədə bir uşaq dünyaya gəldiyində, əbə işini qurtaran kimi, uşağın sağ qulağına "əzan", sol qulağına "kamət" (namaza çağır) oxunur. Beləliklə, uşağın eşitmiş olduğu ilk şey, ona yönəldilən iman, Yaradanına ibadət etməyə dəvət və Onun hüzuruna çağır, qısacası özü ilə Yaradanı arasında keçmiş olan müqaviləni yada salmaqdır ki, Qur'anda bu belə əks-səda verir: "Rəbbin Adəm oğullarının sülblərindən zürriyyətlərini çıxarmış, onları öz nəfəslərinə şahid tutaraq, "Mən sizin Rəbbiniz deyilmiyəmmi?" - demiş, onlar da "Bəli, şahidik, Sən bizim Rəbbimiz-sən"-deyə cavab vermişlər. Bu qiyamət günündə "Bizim bunlardan xəbə-

rimiz yox idi" deməməniz üçündür" (7:172). Əzan* (mətnini, oxunuşunu və mənasını kitabın sonundakı əlavə "A" da verəcəyik) bu ifadələrdən əmələ gəlir: "Allah Böyükdür" (4 dəfə), "Şəhadət edirəm ki, Allahdan başqa ilah yoxdur" (2 dəfə), "Şəhadət edirəm ki, Məhəmməd Allahın Rəsuludur" (2 dəfə), "İrəli, qurtuluşa doğru" (2 dəfə), "İrəli, xoşbəxtliyə doğru" (2 dəfə), "Allah Böyükdür" (2 dəfə), "Allahdan başqa ilah yoxdur" (1 dəfə). Kamət* (və ya namazın başlamaq üzərə olduğunu yada salma) bu ifadələrdən əmələ gəlir (mətni, oxunuşu və mənası üçün bax əlavə "B"): "Allah Böyükdür" (2 dəfə), "Şəhadət edirmə ki, Allahdan başqa ilah yoxdur" (2 dəfə), "Şəhadət edirəm ki, Məhəmməd Allahın Rəsuludur" (2 dəfə), "İrəli, qurtuluşa" (2 dəfə), "İrəli, xoşbəxtliyə doğru" (2 dəfə), "Namaz başladı" (2 dəfə), "Allah Böyükdür" (2 dəfə), "Allahdan başqa ilah yoxdur" (1 dəfə).

Həyatın ilk addımları

522. Uşağın saçları ilk dəfə qırıldığı və ya kəsildiyi zaman, kəsilən saçların ağırlığında gümüş və ya dəyəri qədər pul yoxsullara paylanır. Ayrıca, imkanlar əl verirsə, bir qoç qurban edilir və yoxsullara və dostlara hədiyyə edilir.
523. Erkək uşağın sünət edilməsi üçün bəlli bir yaş məhdudiyəti yoxdur. Fəqət bu iş kiçik yaşlarda görülür. Yetkin olan yeni müsəlmanlar üçün sünət etmək məcburi deyildir.
524. Uşaq təhsil görmə yaşına gəldikdə, ümumiyyətlə bu yaş dörd yaşını doldurduğu zamandır, ailə bir ziyafət verir və uşaq ilk dərslərini alır. Faydalı olsun deyə, Qur'anın 96-cı surəsinin, oxumaq-yazmaq bilməyən Hz. Peyğəmbərə vəhy edilən və oxumaq və yazmaqdan bəhs edən, ilk beş ayət uşağın qarşısında oxunur. Uşaqdan bunları kəlmə-kəlmə təkrar etməsi istənilir. Bu ayələrin tərcüməsi belədir (əsl mətn və oxunuşu üçün bax əlavə "C"):

Rəhman və Rəhim olan Allahın adı ilə
 Yaradan Rəbbinin adı ilə oxu!
 O, insanı bir qan laxtasından yaratdı.
 Oxu! Rəbbin qələmlə öyrədən,
 İnsana bilmədiyini bildirən
 Ən böyük kərəm sahibidir.

525. Daha sonra, gücü yetər duruma gəlir-gəlməz, ona yavaş-yavaş namaz surələri və duaları əzbərləyib, necə namaz qılacağını öyrədir. Bunlardan daha sonra bəhs edəcəyik. Uşaq yeddi yaşına gəldiyi zaman ana və atasının ona namaza alışması üçün bə'zi sanksiyalar tətbiq etməsi lazımdır.
526. Uşağın, həddi-büluğa çatır-çatmaz namaz kimi oruc tutması da məcburidir. Müsəlman ailələrində, bu yaşdan çox daha əvvəl uşaq öz-özünə namaza və oruca alışır. Həqiqətən də, Ramazan ayında qız və ya oğlan uşağı ilk orucunu tutduğu zaman böyük bir xoşbəxtlik və sevincli bayram

* Əzan normal olaraq hər namaz vaxtında minarədən oxunur. Yalnız sabah namazı üçün "İrəli, xoşbəxtliyə doğru"dan sonra iki kərə "Namaz yuxudan xeyirlidir" (Əssalatü hayrun minennevm) əlavəsi edilir. Şiə məzhəbində bu üadənin yerinə bu oxunur: "İrəli, xeyirli əmələ" (Hayyaləl hayril əməl).

* Kamətə gəlincə, təz namazının başlamasından həməən əvvəl oxunur.

havası keçirər. Ümumiyyətlə, 12 yaşına doğru uşaq tam olaraq oruc tutmağa başlayar: Bu yaşdan qabaq, əvvəl bir gün, sonra bir neçə gün və sonrakı illərdə gedərək artan, həddi-bülüğa çatınca bütün ayı oruc tutar.

527. İmkanı olana həyatda bir dəfə Həccə getmək fərzdür. 12-ci ay olan Zilhiccə ayının ikinci həftəsində Məkkəyə toplanılır və səhərə yaxın çeşidli yerlərdə (yə'ni Ərəfat, Müzdəlifə və Minada) təxminən bir həftə keçirilir. Ərəbistan hökuməti tərəfindən təmin edilən mütəxəssislər hər hacıya şəxsən hansı ibadətləri etməsi haqqında bilgilər verir. Kə'bəni ilin bir başqa zamanında ziyarət etməyə "ümrə" adı verilir. Belə bir ziyarət səvəbdir, ancaq adamın həcc borcunu ödəmir. Həccin təfərrüatına gəlincə:
- 527a. Həcc üçün kişilər (qadınlardan ayrı olaraq) üzərilərindəki paltarları çıxarırlar və onun yerinə Həcc ibadətinin paltarları olan "ihramı" geyirlər. İhramı önlük vəzifəsi görün tikişsiz bir parçadır, bir parçası da çiyinləri və kürəyi örtər. Baş açıq qalır. Qadınlara gəldikdə isə, onlar geydikləri paltarları mühafizə edirlər. Bunun ədəbə uyğun, qolları və topuqlara qədər ayaqları örtən bir paltar olması lazımdır. Məkkəyə gedən əcnəbilərin, "haremə" (Məkkə ətrafındakı müqəddəs, mübarək torpaqlara) girmədən əvvəl bu ihram geyimini geymələri lazımdır. Bu torpaqları təyin etmək üçün Məkkənin dörd tərəfində ən'ənəvi sərhədlər (hudud əl-haram) vardır. (Sözləşmə, gəmi ilə Sudan limanından gələn sərnəşinlər üçün və hava yolu ilə gələnələr üçün ihram yeri Ciddədir. Fəqət "mikət" deyilən bu son sərhəddə gəlmədən əvvəl ihram geyilməsi yaxşı olar. (Xəritəyə baxın). İhrama bürünmək üçün hər hacı (ihram paltarını geymiş kişi; normal paltarlar içindəki qadın) iki rükət nəfilə namazı qılar, sonra "Həccə niyyət etdim" (və ya vəziyyətə görə ümrəyə) və bu niyyətini "təlbəyə" (ilahi çağırışa cavab) ilə davam etdirir (bax: əlavə 7). Həcc zamanı boyunca, kişilər ayaqqabı deyil, tərlək və ya başmaq geyirlər (ayaqların üstünün açıq olması lazımdır). İhramlı ikən saçlar, dırnaqlar kəsilməz, həyat yoldaşı ilə cinsi əlaqəyə girməz. İhrama girdikdən sonra Zilhiccə ayının 8-ci günü ilk olaraq günortadan sonra gecələmək üçün Minaya gedilir. 9-nda bütün günü ibadət və düşünməklə keçirmək üzərə Ərəfata gedilir. Axşama doğru Minaya dönülür, gecə Müzdəlifədə keçirilir (Minada Şeytanı daşlamaq üzərə orada 49 çakıl daşı toplanır). 10-cu günün sabahında Minaya çataraq, ayın 12 və ya hacının istəyinə görə 13-ü axşamına qədər orada qalınır. Üç şeytanı daşlama yeri vardır: 10-nda yalnız birincisi yeddi dəfə daşlanır, digər günlər daima yeddi daşla olmaq üzərə üçündən biri daşlanır. Minadakı bu yaşayış sırasında, yalnız Kə'bəni təvaf etmək və Safa ilə Mərvə təpələri arasında qaçmaq üçün Məkkəyə qısa bir ziyarət edilir, ardından Minaya geri dönülür. Kə'bəyə təvaf sırasında söylənəcək dualar üçün əlavədəki W və X maddələrinə və Safa ilə Mərvə arasındakı qaçış sırasındakılar üçün də "Y" maddəsinə baxın. Xatırladaq ki, "ihrama" girdikdən çıxıncaya qədər, xüsusilə də hər namazdan sonra "təlbəyə" (Allahın çağırışına cavab) təkrarlanır; "təlbəyə" ifadələri üçün əlavədəki "Z" maddəsinə bax.
- 527b. Ümrədə nə Mina, nə Ərəfat, nə də Müzdəlifə ziyarət edilir. Ona görə şeytanı daşlama da edilmir. Yalnızca ihramlı olaraq Kə'bə təvaf edilir və Safa və Mərvə arasında qaçış edilir. Əcnəbi Məkkənin harem bölgəsi sərhədlərinin xaricində ihrama girər. Şəhərin sakinləri də ümrə edə bilirlər və ih-

rama girmək üçün onlar da müqəddəs bölgənin xaricinə çıxmaq və orada ihrama girmək məcburiyyətindədirlər. Daha sonra şəhərə döner və lazım olan ibadətləri yerinə yetirirlər.

528. "Zəkat" kənd təsərrüfatı, ticarət, mə'dənçilik, ictimai otlaplardan otlayan kiçik buynuzlu heyvanlar, öküz və ya dəvə sürüləri ilə mülklərdən alınan bir vergidir. Sonuncu günümüzdə də, bu məsələ yalnız qeyri-müslüm ölkələrində deyil, müsəlman ölkələrində də fərdin öz vicdanına buraxılmışdır. Digər vergilər isə hökumətlər tərəfindən tə'qib edilir. Əgər bir kimsə bəlli bir miqdar mal varlığı əldə edərsə (Hz.Peyğəmbər zamanında ən az 200 dirhəm gümüş və gümüş pul yığılmış olması əsas alınır). Bu miqdar günümüzdə təxminən 90 qram qızıl olaraq əsas alınır) və bu miqdar onun əlində bütün bir il durur isə, bunun yüzdə 2,5-ini zəkat olaraq ödəməsi lazımdır. Şayəd borcları varsa, yığılmış olduğu mal varlığından bunlar çıxılaraq zəkat verilir. Zəkat, əgər ölkədə bu mövzuda təşkilatlar varsa, onların vasitəsilə, yox, əgər belə təşkilatlar yoxdursa, şəxslər tərəfindən paylanır. Qur'ana görə zəkattan faydalanacaq olan kimsələr bunlardır: Zəkat Allahdan bir fərz olaraq ancaq kasıblara, yoxsullara, zəkat toplayan mə'murlara, ürəkləri İslama isidilmək üzərə olanlara, qullara, borclulara, Allah yolunda cihad edənlərə və yolda qalanlara verilir". (9:60). İllik zəkat tutarı yuxarıda sayılan kateqoriyalardakından birinə və ya bir neçəsinə verilə bilər (bax: §353-359).
529. Bir başqa vergi illik iki bayramla əlaqəlidir. Belə ki, orucluq ayının sonunda yetkin bir insanı bir gün doyurmağa yetəcək bir məbləğ bir yoxsula verilir. Məkkəyə gedilən Həcc səfəri ilə eyni zamana rast gələn ikinci bayramda isə imkanları əlverişli olan kimsələr qurban kəsərlər və atının bir qismini yoxsullara paylayarlar, bir qismini də ailə fərdləri və qonaqlar tərəfindən yeyilmək üzərə özləri götürürlər.
530. Pul məsələsinə gəldikdə xatırlamalıyıq ki, bir müsəlman faizə dayanan alış-veriş işlərinə, qismət oyunlarına, lotereyalara və bunlara bənzəyən digər şeylərə qatıla bilməz. Kimsə könül razılığıyla faiz ödəməz! Banklara yatırılan pullara bank tərəfindən verilən faiz qarışıq bir şeydir və hər bankın rəhbər mexanizmasına bağlıdır. Əgər bank faizçidirsə, qazanclarından əldə edilən gəlir də qeyri-qanunidir. Fəqət bə'zi ölkələrdə başqa cür, yəni faizsiz bank olmaya bilər və belə banklara yatırılmış pullardan faiz almamaq İslam davası əleyhində nəticələr doğa bilər. İslamda borc verməkdə faiz almaqdan qaçınılmalıdır. Bank tərəfindən alınan faizlər pis işlərə və ya İslam düşmənləyi kimi fəaliyyətlərə yatıra bilərlər. Belə hallarda yatırılan pulların faizini almaq, amma bunları özünün xeyrinə deyil, xeyrli işlərə sərf doğru yerində olar.
531. Dövlət və ya ictimaiyyət şirkətlərilə bağlanmış sığortalar ilə, qarşılıqlı yardımlaşma yolu ilə gerçəkləşdirilən sığortalar qanunidir. Kapitalist sisteminin sığortaları isə qeyri-qanunidir.

Evlənmə

532. Bir müsəlman kişi yalnız bir müsəlman qadını ilə deyil, bir yəhudi və ya bir xristian qadını ilə də evlənə bilər. Fəqət bir bütpərəst, bir çox tanrılı

- dinə inanan və ya bir Tanrını tanımayan qadınla evlənə bilməz.
533. Evli bir kişinin müsəlman olması halında həyat yoldaşı yəhudi və ya xristiandırsa və ərinin yolunu təqib etmək istəməzsə, nigah heç bir şəkildə zərər görməz. Fəqət qadın müsəlman kişinin evlənməsi qadağan olmuş kəsimlərdəndirsə və dinsizliyində də tə'kid edirsə, evlilik həyatının dərhal pozulması lazımdır. Belə olduğu hallarda qadına düşünməsi üçün bir zaman verilir. Bu surə sonunda fikirini dəyişdirməzsə, o zaman boşanma yoluna gedilir.
534. Əri müsəlman olmayan evli bir qadın İslama keçdiyində ər-arvad həyatı dərhal sona gəlir. Ər üçün yetərli bir zaman tanıdığından sonra, bir dəyişiklik olmazsa, bu qadın nigahı pozmalı və hüquqən ərindən ayrılmalıdır.

Ölüm

535. Ölüm döşəyində olan bir müsəlman kəlimeyi-şəhadətini oxumağa çalışacaqdır: “Şəhadət edirəm ki, Allahdan başqa ilah yoxdur. Yenə şəhadət edirəm ki, Məhəmməd Allahın qulu və Rəsuludur”. Ətrafındakı insanlar o can çəkişirkən kəlimeyi-şəhadəti yüksək səslə oxumaq surətilə ona kömək edirlər. Ölümdən sonra və bədən qatılasmadan əvvəl, cənazənin qollarını namaz qılımadakı şəkilə gətirmək lazımdır, yə'ni fərqli məzhəblərə görə, qollar ya sinə üzərində bir-birinə qovuşdurulur və ya iki yana buraxılır.
536. Cənazə dəfndən əvvəl yuyulur. Üzərindəki paltarlar çıxarıldıqdan sonra üç hissə bez ilə kəfənlənir. Bədəni yumaq üçün ilk səfərində sabunlu su, ardından ikinci səfərində sabun izlərini yox etmək üçün şəffaf su tökülür. Üçüncü dəfəsində də bütün vücuda kamforlu su tökülür. Əgər bədəni yumaq mümkün olmaz isə, uğur kafidir (bax: aşağıda §552). Kəfənlənib hazırlandıqdan sonra cənazə namazı qılınır (təfərrüatı aşağıda). Bu namaz cənazə olmadan da, dünyanın hər hansı bir yerində qılına bilər. Dəfn üçün mümkün olduğu qədər Məkkəyə paralel olacaq, şəkildə məzar qazılır. Ölünün üzü Kə'bəyə dönmüş şəkildə olacaq ölünün başı azca sağ tərəfə çevrilir. Ölü məzara qoyularkən belə deyilir: “Allahın adı ilə və Allahın Elçisinin dini üzərinə” (əsl mətn və oxunuşu üçün əlavədəki “D” maddəsinə baxın). İslam inancına görə, məzardakı ölünü iki mələk ziyarətə gəlir və ona inancları mövzusunda suallar verirlər. Ona görə dəfndən sonra veriləcək cavabları öyrənmək üçün bə'zi ifadələr söylənir. Bunların tərcüməsi belədir (mətn və oxunuşu üçün əlavədəki “E” maddəsinə baxın):

“Ey Allahın (qadın və ya kişi) qulu! Bu dünyadan ayrılmazdan əvvəlki əhdini və bunları xatırla! Allahdan başqa ilah yoxdur və Məhəmməd Allahın Elçisidir. Cənnətə inanmaq haqdır, Cəhənnəmə inanmaq haqdır. Qəbir sualı haqdır. Cəza və hökm günü gələcəkdir, bunda şübhə yoxdur. Allah qəbirlərdə olanları dirildəcəkdir. Sən Allahı Rəbbin, İslamı dinin, Məhəmmədi Peyğəmbərin, Qur'anı bələdçin, namazlarda yönəldiyin Kə'bəni qiblə və bütün mö'minləri qardaş qəbul etdin. Bu imtahanda Allah səni gücləndirsin. Ona görə Qur'an (İbrahim surəsi, 14:27) buyurur: Allah

iman edənləri dünya və axirətdə haqq və həqiqətdə sabit qılar. Zalımları azdırar. Allah dilədiyini edir! Yenə Uca Allah buyurur (89:28-30): "Sən Rəbbindən razı, Rəbbin də səndən razı olaraq Ona dön! Saleh qullarımın içinə qarış! Cənnətimə gir!"

537. Mümkün olduğu qədər sadə olması lazımdır, məzarın üstünə aşırı dəyərdə xərc çəkilməsi qəti olaraq qadağandır. Bu cür xərcləri daha çox yoxsullara və ehtiyac içində olanlara edərək, bunlardan sevgili ölüyə nəsib etməsi üçün Allaha dua etmək lazımdır.

Ümumi vərdişlər

538. Gündə beş dəfə namaz və illik orucdan ayrı olaraq müsəlmanların bəzi ibadətləri də etmələri tövsiyə edilir. Bu ibadətlərdən ən əhəmiyyətli Qur'anı (lazım olduğu zaman tərcüməsi ilə birlikdə) davamlı oxumaq və içində anladılanlar mövzusunda dərin-dərin düşünməkdir. Qur'anda yazılanların gündəlik həyata keçirilməsi lazımdır. Rəbbin kəlamı ilə edilən bu yalvarışdan daha verimli ilahi lütf ola bilirmi?
539. Bir şeyə başlayarkən "Bismillah" (Allahın adı ilə), bitirdiyində də "Əlhəmdülillah" (Allaha şükürlər olsun) deyilir. Bir işi görməyə qərar verildiyi zaman, bir kimsəyə bir və'd edildiyində dərhal "İnşaalaha" (Allah dilərsə) deyə əlavə etmək lazımdır.
540. Müsəlmanlar bir-birlərilə qarşılaşdıqları zaman, "Səlamün əleyküm" və ya "əssalamü əleyküm" deyə salam verirlər. Qarşılıq olaraq "və əleyküm salam" deyilir. Bu salamlar "sülh içində olun, səlamətdə olun!" mə'nasına gəlir. Heç şübhəsiz bu salam kəlməsi cahillik çağından qalma "günaydın, iyi akşamlar" və digər salam şəkillərindən daha yaxşı və daha mənalıdır.
541. Yatarkən və ya qalxarkən Allahı uca tutmağı vərdiş halına gətirmək lazımdır. Bunun ən sadə bir ifadəsi "sübhanallah" (Allaha dua edirəm) deməkdir. Tez-tez Hz.Peyğəmbərə salavat gətirmək də yerində olar. Bunun üçün də, sözgəlişi, belə deyilə bilər: "Allahümmə səlli ala Muhəmmədin və bərik və səllim (Allahım, Məhəmmədə ilgi göstər, Onu mübarək elə və qoru).
542. Hz.Peyğəmbər hər zaman sağ tərəfini üstün tutardı. Ayaqqabılarını geyərkən əvvəl sağ ayağını, sonra da sol ayağını geyərdi, çıxarkən də tərsini edərdi. Bir köynək geyərkən əvvəl sağ qolunu, sonra da sol qolunu soxardı. Saçlarını darayarkən əvvəl sağ, sonra da sol tərəfini darayarmış. Evə, camiyə girərkən əvvəl sağ, sonra da sol ayağını qoyaraq içəri girərdi. Buna qarşılıq əl-üz yuyulan yerə və ya hamama girərkən sol ayağını əvvəl atarmış. Çölə çıxdığı zaman da hər iki hallarda bunların tam tərsini edərdi. Eyni şəkildə paltarını, ayaqqabısını və s. çıxarkən əvvəl soldan başlayar, sonra sağ ilə davam edərdi.

Yeyəcəklər və eçkelər

543. Yemək və içmək mövzusunda bir neçə əhəmiyyətli nöqtə.
544. Eynən spirtli içkilərdə olduğu kimi, donuzun da (ətə və yağı) bütün şakil-

ləri ilə müsəlmanlar tərəfindən yeyilməsi qadağandır. Spirtli içkilər mövzusunda bir yanlış anlaşılmanın aradan qaldırılması lazımdır: Qur'an tərəfindən istifadə edilən "hamr" termini, həqiqi mə'nada mayalanmış üzüm suyu mə'nasına gəlirdi. Fəqət, hələ Hz.Peyğəmbər zamanında bu anlayış, üzüm, xurma, arpa və ya digər hər hansı bir maddədən istehsal edilən, sərxoş edici, spirtli bütün içki növlərini əhatə edirdi. "Hamr" qadağanı vəhy edildiyində mədinəlilərin sadəcə şərabları deyil, bütün spirtli içki ehtiyatlarını küçəyə tökmələri bunun açıq-aydın dəlilidir. Mədinədə, Hz.Peyğəmbər zamanında, "hamrın" xurmalardan istehsal edildiyini də xatırladaq. Ətə gəldikdə isə, müsəlman yalnız İslami bir şəkildə kəsilmiş heyvanların və quşların ətinə yeyə bilirlər. Qur'anda belə buyrulur: "Leş, qan, donuz əti, Allahdan başqasının adı anılaraq kəsilən, boğulan, döyülərək, yıxılaraq, bir-birilə döyüşərək ölən, canı çıxmadan kəsdiyiniz xaric yirtici heyvanlar tərəfindən yeyilən, tikilən o daşlar üçün kəsilən heyvanlar sizin üçün haram qılınmışdır... Aclıq səbəbibilə zərurət içində olanlar günaha batmayacaq bir şəkildə, bu haram qılınan şeylərdən yeyə bilirlər. Çünki Allah çox bağışlayan və çox mərhəmət edəndir" (5:3). Yeyilməsi halal olan heyvanlar və quşlar belə, qeyri-müslümlər tərəfindən boğazlanmışlarsa, haram olurlar. Kəsməklə əlaqəli dini qaydaları nəzərə almaq şərtilə Kitab Əhlinin (yəhudi və xristianların) kəsdikləri bunun xaricindədir. İstər xristian tərəfindən olsun, istərsə də müsəlman tərəfindən olsun, boğularaq öldürülən toyuq halal deyildir. Qurbağa və timsah kimi həm yerdə, həm də dənizdə (suda) yaşayan heyvanlar haramdır.

545. İslami heyvan kəsilməsi bu şəkildə olur: Ən başda "Bismillah" (Allahın adı ilə) deyilir, sonra boğaz kəsilir, yə'ni nəfəs və yemək borusu, iki boyun damarı kəsilir, onurğaya toxunmaqdan qaçınılır və heyvan tam olaraq can vermədən başının bədənindən ayrılması və dərisinin üzülməsi olmaz.
546. Yemək və içməklər üçün qızıl və ya gümüş qab-qacaq və çəngəl-biçaqların istifadə edilməsi müsəlmanlara tamamilə haramdır. Hz. Peyğəmbər belə buyurur: "Qızıl və ipəkdən istifadə etmək ümmətimin kişilərinə haram, qadınlara halal qılındı". Bunların bir neçə istisnası vardır. Belə ki, ipəkdən müharibə paltarları olaraq istifadə etmək caizdir. Qızıldan sadəcə pul olaraq deyil, diş cərrahiyyəsində də istifadə etmək olar. Xəlifə Hz.Osman dişlərinə qızıl üst düzəltmişdi. Arfəcə ibni Əsəd adlı bir dostu Hz.Peyğəmbərin ona bir müharibədə itirmiş olduğu burnunun yerinə taxılmış olan gümüş burun iyələndiyi zaman, qızıldan olan bir burundan istifadə etməsinə izin verdiyi haqqında rəvayət edir.

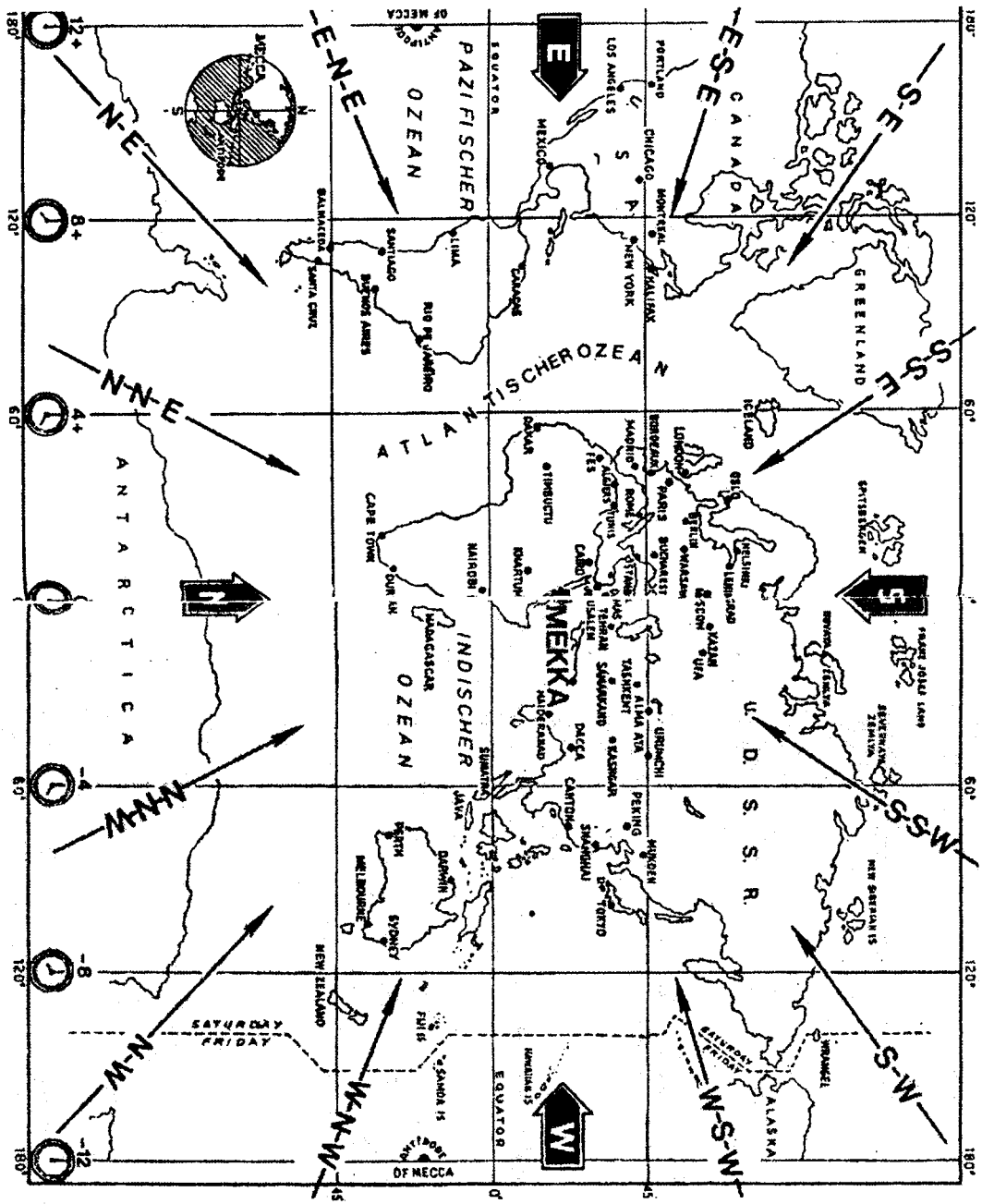
Paltar və saç tualeti

547. Tamamən təbii ipəkdən toxunmuş olan paltar geymək, (qadınlara deyil) kişilərə haramdır. Hz.Peyğəmbər kişilərin qızıldan paltarlar geymələrini də istəməzdi. Özü saqqal saxlayırdı və ətrafındakılara da saqqal buraxmalarını tövsiyə edərdi.
548. Müsəlman qadınlar ədəbə uyğun geyinməli, qısa ətəkdən, dekolte qiyafətdən, şəffaf paltarlardan qaçmalıdırlar. Qiyafət və saç kəsməkdə kişiləri təqlid etməmələri, təhrikedicə və qadınlıq cazibəsini göstərmək rəftarları

rından uzaq olmaları lazımdır. Ayrıca, namaz qılarkən başlarını örtməlidirlər. Hz.Peyğəmbər qadınlara şalvar geyməyi tövsiyə edirdi; paltarlara gəlincə, bunların heç olmazsa diz ilə ayaq arasına qədər enmiş olmaları lazımdır.

Namaz

549. “Təmizlik imanın yarısıdır” buyurur Hz.Peyğəmbər. Ona görə namaz qılmaq istəndiyi zaman, ilk olaraq vücudu təmizləmək lazımdır. Ümumiyyətlə və beş dəfə namaz qılmaq üçün abdəst almaq kifayətdir. Fəqət bə’zi hallarda boy abdəsti və ya bir duş almaq lazımdır. Ər-arvad cinsi əlaqədən sonra, kişilər gecə vaxtı ihtilam olduqlarında, qadınlar aybaşı, doğuşdan sonra. Cümə namazından əvvəl çimmək tövsiyə edilir.
550. Boy abdəsti. Əvvə — aşağıda anladılacaq olan — abdəst alınır, sonra bütün bədən başdan-ayağa qədər su ilə yuyulur və bu ən azı üç dəfə edilir. Əgər vannada çimilirsə, istifadə edilmiş su boşaldılır və (əgər duş cihazı yoxdursa) bir su qabı ilə vücuda təmiz su tökülərək sürtülməlidir.
551. Abdəst. Abdəst belə alınır: Əvvəl niyyət etdim Allah rızası üçün abdəst almağa deyərək niyyət edilir, sonra “Bismillahirrəhmanirrəhim” deyərək əllər biləyə qədər yuyulur, kərə ağıza su verilir və dişlər sürtülür, sonra kərə burun deşiklərinə su verilir və təmizlənilir, üz alından çənə altına və sağ qulaqdan sol qulağa qədər yuyulur, ardından əvvəl sağ, sonra sol qol dirsəklərə qədər kərə yuyulur, islanmış barmaqlarla başın üstünə sürtülür (məsh edilir), yenə islanmış barmaqlarla qulaqlar məsh edilir (bə’zi məzhəblərə görə, boyun da məsh edilir), nəhayət, əvvəl sağ, ardından da sol ayaq dizlərə qədər yuyulur. Bu yuyulmalar, məshlər xaricində üç dəfə edilir, məsələn, ağıza su vermədən əvvəl qollar dirsəklərə qədər üç dəfə yuyulur. Fəqət bu, normal hallar üçündür, şayəd su yetərli deyilsə, bir dəfə də yumaq kifayətdir.
552. Su olmadığı zaman “teyemmüm” (toz ilə abdest), həm abdəstin, həm də boy abdəstinin yerini tutur. Suyun zərər verdiyi xəstələrdə teyemmüm edirlər. Belə bir halda niyyət edilir, “Bismillahirrəhmanirrəhim” deyilir, sonra ovucların içləri təmiz bir torpağın üzərinə (hətta evin divarları üzərinə belə) qoyulur və ardından əllər üzə sürtülür. Ovuc içləri təkrar torpaq üzərinə qoyulur, sonra əvvəl sol ovuc içi ilə sağ qola və ardından da sağ ovuc içi ilə də sol qola dirsəklərə qədər sürtülür. Bu teyemmüm insanın Uca Qüdrət qarşısındakı sadə könüllülüynü göstərir.
553. Hər namaz üçün abdəsti yeniləmək məcburiyyəti yoxdur, fəqət yatmaq, yellənmə, kiçik və ya böyük abdəstə çıxma və ya qusma kimi hallarda təkrar abdəst almaq lazımdır. Tualetlərdə yalnız kağız deyil, mütləq sudan da istifadə edilməsinin, sağlamlığı qorumağa uyğun bir təmizlik qanunu olduğunu xatırlatmağa lüzum varmı? Üstü yazılı və ya çap olunmuş kağızı tualetdə təmizlənmək üçün istifadə etməkdən, yalnız sağlamlığı qorumaq üçün deyil, üzərində Allah adının yazılı ola biləcəyi üçün Rəbbimizə hörmətsizlik edə biləcəyimizdən ötrü də qaçınılmalıdır.
554. Namaz qılmaq üçün də təmiz bir paltar geymək, təmiz bir yer tapmaq (cami və seccadə şərt deyildir) və qibləni, yə’ni Məkkədə olan Kə’bənin

istişamətini bilmək lazımdır. Bir dünya xəritəsi və bir kompasın köməyi ilə qiblənin istiqamətini tapmaq çox asandır: Məkkə Ərəb Yarımadasının Qərb tərəfinə yaxın ortaya doğru yer aldığı üçün, Fransada oturanlar cənubi-şərqə, Moritaniya və Senegaldakılar şərqə, Kvebek sakinləri şərq — cənub-şərqə doğru yönəlməlidirlər... Bununla bərabər, dünya yuvarlaq olduğu üçün, iki yolun bir nöqtədə hər hansı bir nöqtəyə düz xətt halında götürə biləcəyi göz önündə bulundurulmalıdır. Namazda qiblə üçün olan yer ilə Kə'bə arasındakı ən qısa məsafə qiblə istiqaməti olaraq mənimşənməlidir. Belə ki, Kvebek və ya San-Fransiskoda şərq — cənub-şərq, Alyaskada cənub-qərbi istiqaməti qiblə olacaqdır. Havai adalarının cənubundakı hər hansı bir yer Kə'bənin qarşısında yerləşdiyi üçün, dörd yön də bərabər uzaqlıqda olduğundan, bu nöqtədə — sözğalışı, gəmi ilə səyahət edərkən — qiblə üçün hər hansı bir istiqamətə yönəlmək fərdin tərcihinə buraxılmışdır.

555. Gündə beş dəfə namaz vardır. Hər cümə daha ehtişamlı bir şəkildə camidə camaatla qılınan cümə namazı bu namazlardan ikincisinin yerini alır. Ayrıca, ildə iki dəfə qılınan bayram namazları vardır. Bunlardan birincisi Ramazan ayının sonunda, digəri də Həcc zamanına dəng gələn Qurban bayramında qılınır. Bu namazlar şəkil e'tibarilə bir-birinə bənzəyir, fəqət surə e'tibarilə bənzəməzlər. Belə ki, birinci dəfə olan sabah namazının fərzi yalnız iki rük'ətdir (bu kəlmənin mə'nası üçün bax §558) İkinci dəfə olan günorta və üçüncü dəfə olan "ikindi" (günortadan sonra) namazlarının fərzi isə dörd rük'ətdir. Dördüncü dəfə yer alan axşam namazının fərzi üç və beşinci dəfə olan yatsı (yatmazdan əvvəl) namazının fərzi isə yenə dörd rük'ətdir (2+4+4+3+4). Cümə və bayram namazları isə iki rük'ətdir. Hz.Peyğəmbər üç rük'ətlik bir namazın da qılınmasını tə'kidlə nəsihət etmişdir ki, bu namaza "vitir" adı verilir və "yatsı" namazından sonra qılınır.

555a. Fərz namazları gündə beş dəfə qılınır, fəqət Hz.Peyğəmbər hər bir fərz namazının yanında digər bir çox namazları qılmağı da vərdiş halına gətirmişdi. Ona görə bu namazları qılmaq da vacibdir. Belə ki, sabah namazından əvvəl iki, günorta namazından əvvəl dörd və sonra isə iki, ikindi (günortadan sonra) namazından əvvəl dörd, axşam namazından sonra iki, yatsı namazından əvvəl dörd və yatsı namazından sonra iki rük'ət namaz qılmaq lazımdır. Daha sonra da üç rük'ət "vitir" namazı qılınır ki, bunun qılınışı məzhəblərə görə dəyişir. Hənəfilərə görə, bu üç rük'ətlik birbütündür, ikinci rük'ətin sonunda "tahiyat" (bax: əlavə "P") oxunur və üçüncü rük'ətdə "rükua" çatmazdan əvvəl "kunüt" (bax əlavə "V") duası oxunur. Digər məzhəblərdə isə, əvvəl iki rük'ətlik bir bölüm qılınır, sonra da "kunutsuz" yalnız tək bir rük'ət qılınır. Qılınması tövsiyə edilən bu namazların xaricində istəndiyi qədər artıq (nafilə) namaz qılınma bilər. İnsan nə qədər çox takva sahibi olarsa, Allah da ondan o qədər çox razı qalar. Bundan başqa, camiyə girildiyi zaman camiyə hədiyyə olaraq iki rük'ət namaz qılmaq lazımdır. Bu namaz da tövsiyə edilmişdir. Digər nafilə (artıq qılınan) namazlar üçün, bəlli saatlar yoxdur, fəqət bə'zi qadağan (kərahət) vaxtları vardır. Tam günəş doğarkən, günəş batarkən və günəş tam yüksək nöqtədə ikən namaz qılınmaz. Bunlar müəyyən dəqiqə-

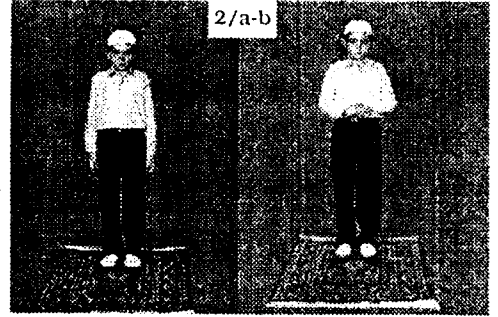
lərlə məhdud olan zamanlardır.

556. Namaz belə qılınır: Lazım olan abdəst alınır, təmiz bir yer seçilir, Kə'bəyə tərəf dönülür, əllər qulaq səviyyəsinə qədər qaldırılır (bax: şəkil 1) və bu şəkildə niyyət edilir: "Niyyət etdim Allah rızası üçün o və ya bu namazın bu qədər rük'ət fərzini və ya sünnətini qılmağa və ya iman olaraq qıldırmağa, yönəldim Kə'bəyə. -Vəziyyətə görə də- uydum imama"*.
- Daha sonra "Allahu Əkbər" (Allah Böyükdür) deyilir və əllər endirilir. Malikilər və Şiələrə görə, əllər yanlara, ayaqlara toxunacaq şəkildə buraxılır (şəkil 2a); fəqət digər bütün məzhəblərə görə, əllər qabaqda birləşdirilir, sol qol bədənə toxunur, sağ qol isə onun üstünə qoyulur (şəkil 2b). Bu zaman namaz başlamış olur, artıq kimsə ilə danışılmamalı, səcdə edəcəyi yerdən başqa nöqtəyə baxmamalı, namazı pozacaq hərəkətlərindən də qaçılmalıdır. Namazdakı hər bir hərəkətdə (əyilərkən, səcdə edərkən, oturarkən və s.) "Allahu Əkbər" deyilir.
557. Namaz "Sübhanəkə" ilə başlar (bax: əlavə "F"). Ardından Qur'anın ilk surəsi olan Fatihə oxunur (əlavə "G"). Daha sonra, insanın istəyinə görə, Qur'andan bir surə və ya bir neçə ayə (məsələn əlavədəki C, H, I, J, K, Z) maddələrində verilən bəlli hissələrdən biri) oxunur. Yalnız Qur'an ayələri yüksək səslə oxuna bilər; bu da ancaq gecə (sabah, axşam və yatsı) namazlarının ilk iki rük'ətləri ilə cümə və bayram namazlarında sadəcə imam tərəfindən oxunur; bunların xaricindəkilər insanın özünün eşidə biləcəyi qədər yavaş bir səslə oxunur.
558. Qur'an oxunması tamamlandıqdan sonra, daha əvvəl bildirildiyi kimi, ovucular diz qapağı üzərinə qoyularaq əyilmək lazımdır, yəni rükuaya çatılır (şəkil 3) və bu vəziyyətdə üç dəfə "Əzəmət və ucalıq böyük Allahındır" deyilir (əlavə L). Ardından "Allah şükr edəninin şükrünü eşidir" deyilərək dikəlmək lazımdır və ayaqda ikən "Allahım, Sənə şükr olsun" deyilir (əlavə "M"). Sonra "Allahu Əkbər" deyərək səcdə edilir, alın, burun və ovuc içləri yerə qoyulur, dizlər bükülür (şəkil 4) və orada üç dəfə "Əzəmət, Ucalar-Ucası Allahındır" deyilir (əlavə "N"). Sonra sağ ayaq sərbəst, barmaqlar qibləyə dönmüş və topuq dik olmaq üzərə sol ayağın üzərinə oturulur (şəkil 5a, b) və bu sırada Allahdan əfv dilənir (əlavə "O"). Sonra təkrar səcdəyə qapanılır və birinci səcdədəki dua üç dəfə təkrarlanır. Nəhayət ayağa qalxılır. Bütün bu hərəkət (ayaqda durma, əyilmə, səcdə etmə) bir rük'əti təşkil edir ki, bundan daha əvvəl sıx-sıx bəhs etmişdik.
559. İkinci rük'ət Qur'anın ilk surəsi olan Fatihə ilə başlar (əlavə "G"), ardından Qur'andan bir bölüm (sözcəlişi, əlavədəki "H" dən "K" ya qədər olanlardan biri) oxunur, fəqət "Sübhanəkə" duası oxunmaz. Sonra rükua-ya çatılır, düzəldikdən sonra, iki dəfə səcdə edilir, bunların hər birinə birinci rük'ətdə anlaşılmış olan dualar təkrarlanır. İkinci səcdədən sonra ayağa qalxmaq olmaz, fəqət sol ayaq üzərində oturulur və "Ettahiyyatü" oxunur (əlavə "P").
560. Sabah namazının fərzi sadəcə iki rük'ət olduğuna görə, "Ettahiyyatü"dən sonra bə'zi dualar oxunur (əlavə "Q") və əvvəl sağa (şəkil 6a) "Əssəlatü

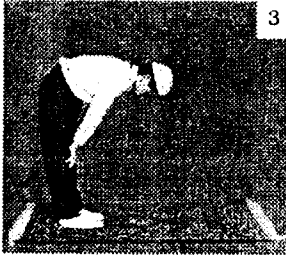
* Yalnız iki nəfər olsa belə, camaatla namaz qılınması lazımdır. Biri imam olur, digəri ona uyar. Uyan adam imam olanın bir neçə barmaq gerisində sağında durur. Üç və ya daha çox adam varsa, hamısı da imamın arxasında bir və ya lazım olduğunda bir neçə sıra halında düzülürlər. İmam uyan adamlar yüksək səslə bir şey söyləməzlər, söylədiklərini ancaq özləri eşidə biləcək şəkildə söyləyərək və ya oxuyurlar, imamı bütün hərəkətlərində və onunla eyni anda təqib edərlər.

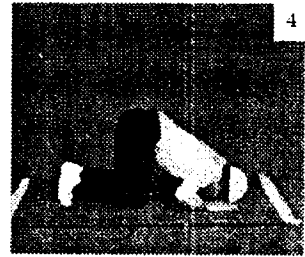
1. Namaza başlayış.

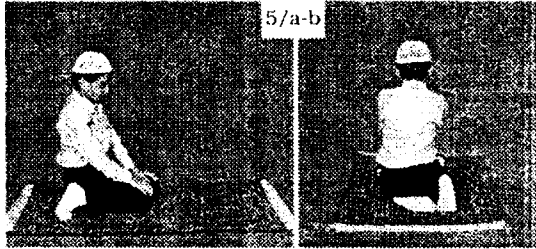
2. Ayakta duruş ve okuyuş:
a- Mâlikî ve Şîî mezheplerine göre,
b- Hanelî, Şâfiî ve Hanbelî.

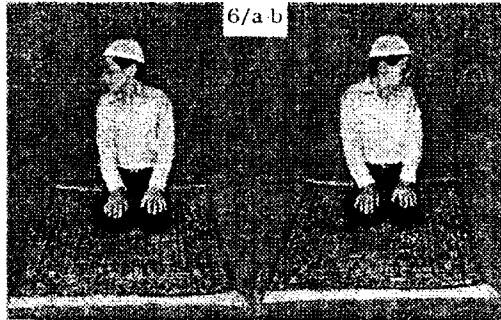
3. Rükû (eğilme).

4. Secde

5. İki secde arasında ve sonrasında oturuyuş biçimi:
a- önden görünüş, b- arkadan görünüş.

6. Selâm veriş:
a- sağa, b- sola

aleyküm və rəhmətullah" (Allahın salamı və rəhməti üzərinizə olsun) deyilərək salam verilir, sonra da eyni söz təkrarlanaraq sola (şəkil 6b) salam verilir. Namaz bitmiş olur. Fəqət, namaz iki rük'ətdən artıqdırsa, ikinci rük'ət sonunda "Ettahiyyatü" (əlavə "P") oxunduqdan sonra ayağa durulur, yenə Fatihə oxunur (əlavə "G"), fəqət ardından başqa ayələr oxunmaz, sonra rükuaya çatılır, düzəldikdən sonra iki kərə səcdə edilir. Şayəd namaz (axşam namazında olduğu kimi) üç rük'ət isə, üçüncü rük'ətin iki səcdəsindən sonra "Ettahiyyatü" və digər dualar (əlavə "P" və "Q") oxunur və iki yana salam verilərək bitirilir. Buna qarşılıq olaraq namaz (günorta, ikinci və yatsıda olduğu kimi) dörd rük'ətdirsə, üçüncü rük'ətin iki səcdəsindən sonra dərhal ayağa durulur, təkrar Fatihə oxunur (əlavə "G"), rükua, səcdəyə çatılır, sonra oturaraq "Ettahiyyatü" və dualar oxunur və salam verilərək tamamlanır.

Bir neçə xüsusiyyətləri

561. Şəfii və Hənbeli məzhəblərinə görə, sabah namazına "kunut" adı verilən bə'zi dualar əlavə edilir. İkinci rük'ətdəki rükuedən qalxdıqdan sonra dərhal səcdə edilməz, əksinə, ayaqda durulur, Allaha əl açaraq dua edərəkən olduğu kimi, əllər sinə səviyyəsində açılır və bir dua oxunur (əlavə "U"), ardından namaza davam edilərək səcdə edilir və s. Digər məzhəblər isə, Hz.Peyğəmbərin bunu keçici bir surə etdiyini düşünərək bu "kunut" oxumazlar.
562. Hənəfi məzhəbinin də "kunut" vardır (əlavə "V"), fəqət yatsı namazından sonra qılınan "vitir" namazının üçüncü rük'ətində oxunur. Üçüncü rük'ətdə Qur'andan bir hissə oxunduqdan sonra dərhal rükua edilməz, əksinə, bu dua oxunur (əlavə "V"), daha sonra namaza normal bir şəkildə davam edilərək bitirilir. Xatırladaq ki, əgər namaz camaatla qılınırsa, hansı məzhəbdən olursa-olsun, bu işləmlərin (hərəkətlərin) edilməsi imama buraxılır və camaat imama uyar.
563. Ayrıca, bə'zi məzhəblərə görə, günorta, ikinci, axşam və yatsı namazlarında ikinci rük'ətdə "Ettahiyyatü" oxunduğu zaman "Salli" və "Barik" oxumaq lazımdır; digər məzhəblərə görə isə, bu son rük'ətdə edilir.

Məzhəblər arasındakı fərqlər

- 563a.1. Başlıca üç qrup müsəlman vardır: Sünnilər, Şiələr və İbadilər (bu sonunculara pis mə'nada xaricilər də deyilir). Bu ana qruplar öz aralarında da istər e'tiqad, istərsə də ibadət mövzusunda bə'zi kiçik fərqliliklər daşıyır. Əl kitabı mahiyyətindəki bu əsərdə bütün bu ayrılıqların tarixini və ayrıntılarını verməyə imkan yoxdur. Fəqət, hər irq və məzhəbdən olan insanların yaşadığı böyük şəhərlərdə çeşidli məzhəblərdən namaz qılanlar olduğu zaman, fərqli hərəkətlər gözə çarpar və o zaman bu fərqliliyin haradan gəldiyi maraqlıdır. E'tiqadda hər məzhəbin ilahiyat alimlərinin verdikləri bilgilərdən ortaya çıxan kiçik ayrılıqları bir yana buraxaraq, xatırladaq ki, ibadət mövzusunda Hz.Peyğəmbərdən sonra gələn insanlar yeni heç bir şey icad etməmişlər. Yə'ni, ibadətlərdə görülən fərqliliklərin ha-

mısı ya zaman-zaman tətbiqini dəyişdirən Hz.Peyğəmbərdən əmələ gəlir və ya Hz.Peyğəmbərdən nəql edilən direktivlərin şərhindən irəli gəlir. Başqa bir şey deyildir.

2.İbadətlərdəki hərəkət və ya oxuduğu dualarda Hz.Peyğəmbər tətbiqi özü dəyişdirmişdir. Bə'zən keçmiş tətbiqin tərki edilməsini açıqlayırdı (sözləşmə, əvvəllər "rükuda" əllər sərbəst buraxılırdı, sonra Hz.Peyğəmbər əlləri sərbəst buraxmağı qadağan edərək dizlər üzərinə qoyulmalarını əmr etdi). Bə'zi hallarda açıqlama və xəbərdarlıq etmədən bir neçə dəyişikliklər etdi və kimsə də bunların üzərində durmadı, çünki əhəmiyyətli deyildi. Yə'ni hər iki uyğunlaşma da yaxşı idi. Hz.Peyğəmbərdən sonra, onun direktivlərini və ya tətbiqini göz qabağında tutaraq, az saydakı uyğunlaşmada mübahisələr oldu.

3.Belə olduqunda, bütün fərqliliklərin, şəxsən Hz.Peyğəmbərin o və ya bu formaya ayrı bir əhəmiyyət verməyən fərqli tətbiqlərindən irəli gəldiyi ortadadır. Hansını qüvvədən düşürüldüyünü bilmək üçün, bu fərqli hərəkətlərin tarixi sıralanışı da çox zaman bilinməmişdir. Ona görə, məsələn bir Şəfi Hənəfi bir imamın arxasında namaz qılmağı rədd edərsə, o kimsə Şəfi məzhəbi tərəfindən bilinməyən bə'zi hərəkətləri edən, şəxsən Hz.Peyğəmbərin arxasında namaz qılmağı rədd edir mə'nasına gəlir. Nə bağışlanmaz səhv!

4.İslam ən'ənələrində Hz.Peyğəmbərə verilən sifətlərdən biri də "Allahın sevgilisi" (Həbib-Allah) adıdır və Qur'ani Kərim (33:21), Hz.Məhəmmədin şəxsində müsəlmanlar üçün təqlid edilə biləcək ən yaxşı nümunə olduğunu açıq-aydın bildirir. Demək, Uca Allah Sevgilisinin hər bir hərəkətinin müsəlman ümməti tərəfindən sonsuza qədər davam etdirilməsini istəmişdir. Tətbiq edilmələrdəki fərqlilik bax bu ehtiyacdən irəli gəlməkdədir. Bunu həyata keçirmək üçün də bə'zi müsəlmanların Hz.Peyğəmbərin bir hərəkətini, digər bə'zilərinin isə bir başqa hərəkətini mənimsəməkdə olduqlarını düşünmək lazımdır. Sanki Uca Allah Sevgilisinin hər bir davranış və hər bir hərəkətinin İslamda çeşidli məzhəblər vasitəsilə əbədiləşdirilməsini Özü istəmişdir. Elə isə qarşılıqlı hörmət və xoş görünüşün göstərilməsi lazımdır.

İstixarə namazı (xeyirli olanın axtarılması)

563b.Qərarı qalındığında, Hz.Peyğəmbər Allahdan doğru yolun göstərilməsini istəməyi tövsiyə etmiş, püşk atmağı, büt-pərəstlik yollarında azmağı və digər batil inanışlara sancılmağı qadağan etmişdir. Rəbbimizdən bu istək bir namazla həyata keçirilir. "Nafilə" olan bu namazın qılınışı belədir: "Yatsı" və "Vitr" namazlarını qıldıqdan sonra yatağa girməzdən əvvəl, normal olaraq iki rük'ətlik namaz qılmaq lazımdır: İlk rük'ətdə Fatihədən sonra (əlavə "C"), "Kafrun" surəsi (əlavə "Z"/i), ikinci rük'ətdə isə, Fatihədən sonra "İhlas" surəsi (əlavə "J") oxunur. Namazın geri qalanı digər bütün namazlar kimidir. Salam verib bitirdikdən sonra Allaha yönəlinir və Allahın doğru yolu göstərməsi üçün istixarə duasının (əlavə "Z"/ii) mümkünsə ərəbcəsi, deyilsə tərcüməsi böyük bir səmimiyyət və təmiz ürəklə

oxunur. Daha sonra Uca Allahı heç ürəyindən çıxarmayaraq gedib ayağa yətilir. Ertəsi günü oyandıqında ağıla ilk gələn düşüncə Allahdan gələn bir ilham olaraq qəbul edilir. Zehinə aşkar bir şey gəlməzsə, qərarlısız olunan məsələni həll edəcək açıq-aşkar bir fikir zehinə gəlincəyə qədər dəfələrlə digər günlər də, eyni əməliyyatlar təkrarlanır.

Namazın pozulması

564. Namaz əsnasında unudularaq biri ilə danışılarsa, qaz çıxarılsa, yüksək səslə gülünərsə, yeyilir və ya içilərsə, bütün bunlar namazı pozar. Belə hallarda namazı yenidən qılmaq lazımdır. Bu hallardan ikincisi olmuşsa əgər, abdesti də yeniləmək lazımdır. Namaz sırasında lazım olan bir hərəkət unudulur və eyni namaz içində bu daha sonra xatırlanırsa, namazı yenidən qılmağa lüzum yoxdur. Namaza davam edilir və salam verdikdən sonra, təkrar iki dəfə səcdə edilir və lazım olanlar oxunub salam ilə namaz bitirilir. Bu “unutma, səhv etmə səcdələrində” normal dualar (əlavə “N”) oxunur və ya onların yerinə daha uyğun gələn bu dua sözləri (əlavə “R”): “Yuxu və unutmazlıq olmayan Allahı tənzih edirəm”.
565. Bir kimsə camaatla qılınan namaza sonradan qatılmışdırsa, digərlərinin qıldıqları rük’ətlər mövzusunda narahat olmamalı, dərhal niyyət edib imama uymalıdır. Bir və ya daha çox rük’əti qaçırmışdırsa, imam salam verdikdən sonra ayağa qalxar və normal olaraq öz başına namaz qılırmış kimi bunları tamamlayar. Deyək ki, imam axşam namazının ikinci rük’ətinin səcdəsində ikən namaza yetişildi və dolayısıyla imam ilə tam olaraq sadəcə üçüncü rük’ət qılındı. İmamı salam verdikdən sonra qalxılır, Fatihə və əlavə surə və ya ayələr oxunur və bu rük’ətin sonunda oturulur, “Ettehiyyatü” oxunur, ayağa qalxılır yenə Fatihə və əlavə surə və ya ayələr oxunub üçüncü rük’ət tamamlanır və “tahiyyət” və dualardan sonra salam ilə namaz tamamlanır. Əgər bir kimsə imam “rükuda” ikən namaza vətşirsə, o rük’əti qılmış sayılır, qaçırılan qismini təlatiyyə (kompensasiya) görək vaxdır. Ləqət rükudan sonra yetişilmişdirsə, o rük’ət qaçırılmış sayılır və imamı salam verdikdən sonra onu tamamlamaq lazımdır. Belə halda o kimsə dərəcə görə, qaçırdığı bir və ya bir neçə rük’əti imamı salam verdikdən sonra qalxar və lazım olanları tamamlayaraq təkbəsinə yerinə yetirər və salam ilə bitirər.

Ümumi bilgiler

566. Qiblə (Kə’bə istiqaməti) tam olaraq təyin edilə bilməzsə, təxmin etmək lazımdır və bu ehtimal kifayətdir. Çünki Allah hər yerdə hazır və nazirdir. Namaz sırasında ağırbaşlılıqla davranmaq və diqqətini dağıtmamaq lazımdır. Buna görə də baxışlarını səcdə etdiyi yerə dikmək, rüku sırasında ayaq barmaqlarının uclarına baxmaq və səcdə əsnasında da gözləri tam olaraq açıq tutmaq lazımdır. Namaz qılarkən yuxarılara, sağa, sola baxmamaq lazımdır. Eyni zamanda sabit və sağlam olaraq yerində durmalı, rüku edərkən və səcdə qılar, yatıb-qalxarkən irəli və ya geri gedilməməlidir. Sağ ayağın baş barmağı ox vəzifəsini daşımalı, namazın heç bir anında

yerindən oynamamalıdır.

567. Namazdan sonra istənilən hər şey üçün Allaha dua edilə bilər. Fəqət ən yaxşı dualar Qur'anın bizə öyrətdiyi dualardır.
568. Namazda oxunanların hamısı ərəbcə olduğu üçün, Fatihədən (Qur'anın ilk surəsi, əlavə "G") başlayaraq hamısının əzbərlənməsi lazımdır. Fatihə elə əsas bir surədir ki, o oxunmadan heç bir namaz tam və mükəmməl olmaz.

Cənazə namazı

569. Cənazə namazı çox dəyişik bir şəkllə sahibdir. Əvvəl normal abdest alınır, qibləyə tərəf yönəlinir, əllər qulaq səviyyəsinə qaldırılır, niyyət edilir və "Allahu Əkbər" deyərək namaza başlanılır. Normal namazlardakı kimi, "Sübhanəkə", ardından "Fatihə" və zammı surə (Qur'andan bir surə və ya ayələr) oxunur, fəqət nə rüku edilir, nə də səcdə, Qur'andan ayələr oxundudan sonra ayaqda qalınır, "Allahü Əkbər" deyilir və heç qımıldamadan yaşayan və ya ölmüş bütün müsəlmanlar üçün əfv dilənərək Allaha dua edilir. Bu duadan əvvəl də Hz.Peyğəmbərə səlatü-salam oxunur (əlavə "S"). Üçüncü kərə "Allahü Əkbər" deyilir və xüsusi ilə ölmüş olan meyit üçün dua edilir (əlavə "T"). Dördüncü dəfə "Allahü Əkbər" deyilir və dərhal ardından da iki yana salam verilir.

Xəstəlik və yolçuluq

570. Xəstə və yatağa düşülmüşdürsə, xəstəliyin halına görə, namaz oturlaraq, hətta yataraq qılına bilər. Oturmaq üçün çətinlik varsa, alın yerə dəyməyəcək qədər rükua varılır, səcdələr isə normal şəkildə edilir. Uzanmış halda qalmaqma cburriyyəti varsa, oxunması lazım olanlar oxunur və bilinən hərəkətlər də zəhinən düşünülərək edilir.
571. Yolçular dörd rük'ətli namazları Hz.Peyğəmbərin izni ilə iki rük'ət olaraq qırlarlar. Yolçular və zor durumda olan yaxşı niyyətli insanlar, günorta və ikindi namazını (gün batımına qədər olan hər hansı bir surə içində) birləşdirərək qılına bilər. Ayrıca axşam ilə yatsı namazını da eyni şəkildə gecənin hər hansı bir vaxtında qılmaq üçün birləşdirilə bilər (bax: §170).

Namaz vaxtları

572. Sabah (fəcr) namazı ikinci fəcirin doğuşu ilə günəşin doğuşu arasında qılınır. Günorta (zuhr) namazı günəşin tərə nöqtəsini aşdıqdan sonra başlar və təxminən üç saat boyunca hər hansı bir vaxtda qılına bilər. İkinci (asr) günorta namazı bitdikdən sonra başlar və günəş batdıqdan az əvvəlinə qədər qılına bilər. Axşam (məğrib) namazı gün tam batdıqdan sonra başlar və aləqaranlıq sona gələnə qədər, təxminən 1,5 saat davam edir. Yatsı (işa) namazı aləqaranlığın yox olması ilə birlikdə başlar və dan ağarana qədər sürər, fəqət, gecə yarısından əvvəl qılınması tərcih edilir.
573. Yuxarıda söylədiklərimiz ancaq ekvator və tropik bölgələrdə həyata keçirilməsi açıqdır. Qütblərə doğru çıxınca, gündüz ilə gecə arasındakı surə

fərqi yaydan qışa doğru elə dəyişir ki, günəşin hərəkətləri vaxtın tə'yi-nində çox az yardımça olur. 90-cı cənub və şimal en dairəsi üzərində, iki qütb üzərində, günəş 6 ay boyunca batmaz, nə də doğmaz. Daha aşağıda isə, 72-ci şimal en dairəsi üzərində may ayının 9-dan avqustun 4-nə qədər, 70-ci şimal en dairəsi 17 may — 28 iyul, 68-ci şimal en dairəsi 27 may — 17 iyul, 66-cı şimal en dairəsi 13 iyun — 29 iyun ayına qədər, günəş “gündüz” və “gecə” boyunca batmadan üfük üzərində durur. Bu zamanların qarşılığı olan qış günlərində isə günəş iyirmi dörd saat boyunca heç doğmadan üfüğün altında qalır. 66-cı şimal en dairəsi üzərində 30 iyunda günəş saat 3-də doğar və 23.46-da batar. İyul ayının 2-də isə saat 3-də doğar və 23.32-də batar. Belə olduğunda, günəşin batmış halda olduğu çox qısa bir zaman içində, gecənin üç vaxt namazını, yə'ni axşam, yatsı və sabahı qılmağı lazım olacaqmı? İnsan oğlu uzun zamandan bəri bu bölgələrdən keçib getməkdə, bu gün buralar çox tez-tez ziyarət edilməkdə və gedərək buralara daha çox insan yerləşməkdədir. Rusiya Federasiyasının bu bölgələrdəki düşərgələrində çox sayda müsəlman işçilərinin olduğu bilinir. Söyləməyə lüzum yoxdur ki, bu anormal iqlimlərdə nə gündəlik namazlar, nə də oruc üçün günəşin hərəkətləri tə'qib edilir. Ona görə İslam hüquqşünasları belə bölgələrdə günəşin deyil, saatın hərəkətlərinin tə'qib edilməsinin lazım olduğunu tövsiyə etmişlər. Fəqət bir proqram tərtib etmək və normal bölgələrin harada bitdiyinə, anormal bölgənin isə haradan başladığına, ruhsatlardan da faydalanaraq qərar almaq lazım idi. Eyni şəkildə, anormal bölgədə uyulması lazım olan saatların müəyyən edilməsi lazımdır. Çeşidli İslam ölkələrinin müsəlman alimlərinin dərnəkləri tərəfindən son zamanlarda qəbul edilmiş olan təklif aşağıdadır.

573a. Qur'ani-Kərim açıqca bildirir: “Allah bir kimsəni ancaq gücünün yetdiyi ilə mə'suliyətli tutar” (2:286). Bir başqa yerdə isə belə buyrulur: “Hər bir çətinlikdə mütləq bir asanlıq vardır. Bəli, hər bir çətinliklə bərabər, əlbəttə, bir asanlıq vardır” (94:5-6). Hz.Peyğəmbərə gəldikdə isə, o bunları möhkəmlətməklə yetinməmiş, nümayəndələrindən bunu istəmişdir: “Asanlaşdırın, çətinləşdirməyin. İnsanları (dindən) nifrət etdirəcək işlər görməyin, əksinə, insanlara qardaşlıq göstərin”. Ayrıca, Hz.Məhəmməd qiyamətlə əlaqəli olan bir hədisində, anormal şəkildə uzun günlər mövzusunda suala aşağıdakı cavabı vermişdir. Bu hədis Müslüm, Əbu Davud, Tirmizi, İbni Məcə və digərləri tərəfindən nəql edilmişdir:

“Deccal (kəlmə mə'nası: Böyük aldadıcı) insanları aldatmaq üçün ortaya çıxdığı zaman, yer üzündə 40 gün qalacaqdır. Birinci günü bir il, ikinci günü bir ay, üçüncü günü bir həftə kimi uzun olacaq və geri qalan günləri sizinkilər (indiki kimi) olacaqlar. Buna qarşılıq səhəbələrindən biri ayağa qalxdı və “Bir il kimi uzun olacaq gündə bir günlük 5 dəfə namaz yetəcəkmi?”-deyə sordu. Peyğəmbər, “Xeyr, hesablamaq lazımdır” cavabını verdi.

O birinci gün burada, şimal və cənub qütbləri üzərində 90-cı en dairəsi üzərində olub bitənə bənzəyir. İkinci gün 68-ci şimal en dairəsinin bir az altında olmaqdadır. Müsəlman alimlər, Hz.Peyğəmbərin az əvvəl anladığımız direktivlərinə dayanaraq, günəşin deyil, saatın hərəkətlərini

təqib etməyi əmr etdilər və asanlaşdırmaq üçün də 45-ci en dairəsi üzərində tətbiq edilən saat proqramını izləməyi qərarlaşdırdılar. Bu saat proqramı en dairəsi ilə qütb arasında olan bütün ölkələr üçün keçici olacaqdır.

574. Ekvatorla günəşin doğuş və batış saatları hər mövsümdə eyni qalır. Buna qarşılıq ən böyük istiqrarsızlıq və ya daha ziyadə ən böyük çətinlik qütb bölgəsində görülür. Digər tərəfdən coğrafiya alimləri qütblərdən ekvatora qədər olan hissəni 90 dərəcəyə bölürlər. Ona görə sərhəd xətti 45-ci şimal en dairəsi ilə 45-ci cənub en dairəsidir. Ekvatorun iki yanında yer alan bu iki en dairəsi arasındakı ekvator və tropik ölkələrin sakinləri günəşin mövsümlərə görə dəyişən hərəkətlərini izləyəcəklər. Bu bəndin digər tərəfində yaşayan kimsələr günəşin yerli doğuş və batış saatlarını diqqətə almadan 45-ci en dairəsində həyata keçirilən saat proqramlarını təqib edəcəklər. Bu anormal bölgələrdə, yay aylarında günəş pırl-pırl parlayarkən orucunu açmaq və qışları günəş uzun zamandır doğmadığı halda yemək və içmək-dən uzaq durmaq lazımdır.
575. 45-ci cənub və 45-ci şimal en dairəsi üzərindəki bu bölmə, teoretik olaraq yer üzünü iki bərabər parçaya ayırır, fəqət praktik olaraq yer üzünün yaşayışla birlər dördüdə üçündən artığı normal bölgədə yerləşir. Ayrıca dünya sakinlərinin ən böyük qismi də buradadır, çünki bütün Afrika, Hindistan, Okeaniya, Çinin təxminən hamısı (Kanada, Argentina və Çilinin sərhədləri xaric) iki Amerika normal bölgədə yer alırlar. Xüsusilə bildirək ki, sərhəd cizgisi müsəlmanların min illik vərdişlərinə təsir göstərmir. Hz.Peyğəmbər və səhabələri zamanında İslamlaşmış Ərəbistan, Suriya, Türkiyə, Misir, İspaniya, İtaliya, Cənubi Fransa, İraq, İran, Türküstan, Hindistan, Pakistan və əhalisi çox olan Malaziya və İndoneziya kimi ölkələrdə oturanların köhnə vərdişlərini dəyişdirmələri heç də lazım deyildir. Aparılan bu qaydalar, Avropada Bordeaux, Brüssel, Sevastopol üstündəki bölgələri; Şimali Amerikada Xalifax-Portlandın üstündəki bölgələri və cənubi yarımkürədə yalnız Argentina və Çilinin kiçik bir qismi və Yeni Zelandiyanın cənubundakı bir neçə adanı maraqlandırır. Fransa, İngiltərə, Almaniya, Hollandiya, Finlandiya, Qazan və Kanada müsəlman camaatları. İslam hüququnun bu düzəltməsindən, Hz.Peyğəmbərin bə'zi direktivlərindən çıxarılan bu düzənləmədən faydalanacaqdır. 45-ci en dairəsinin digər üzündəki bu anormal bölgədə yer alınıb-alınmadığı (bu kitabın içində də verdiyimiz) bir dünya xəritəsinə ilk dəfə göz atdıgımızda asanlıqla fərq ediləcəkdir.

Namaz nə üçün ərəbcə qılınır?

- 575a. a- Hər kəs bilir ki, müsəlman namazlarında (salat) yalnızca ərəb dilindən istifadə edilir. Yə'ni, Qur'andan bə'zi ayələr oxuyur və ilahi uralığı və qulun iman və inamını müəyyən edən dualar və ifadələrdən istifadə edir. Yalnız ərəblər deyil, ərəb olmayanlar da, hətta bu dildən bir kəlmə bilməyən kimsələr belə namazlarını ərəbcə qırlarlar. Hz.Peyğəmbər zamanında bu belə olmuş və o zamandan günümüzə qədər müsəlmanların dili və ya ölkəsi nə olursa-olsun, yenə də bu şəkildə davam etmişdir.

- b- İlk baxışda mö'minin duasını Rəbbinə nə dediyindən tamamən bilincli olaraq yönəltməsi normal və hətta arzu edilən kimi görünəcəkdir. O zaman bu qayəyə çatmanın ən yaxşı çarəsinin də ana dili olacağını söyləməyə lüzum yoxdur. Belə halda müsəlman ümmətinin danışdığı nə qədər dil varsa, o qədər dildə namaz qılınacağı da ortadadır. Fəqət, bir az daha dərinə düşünlürsə bir çox səbəbin bu həllin şiddətlə əleyhində olduğu görülməkdir.
- c- Ən əvvəl mistik və psixoloji səbəb yer almaqdadır. Qur'ana görə (33:6), Hz.Peyğəmbərin xanımları "mö'minlərin analarıdır". Onlar yalnızca ərəbcə danışmış olduqlarına görə, ərəbcə də bütün müsəlmanların ana dilidir. O baxımdan namazın bu şəkildə, ana dilində qılınmasına kimin e'tirazı ola bilər?
- d- Bu dəlil hər bir kəsi razı salmağa bəlkə də yetməyəcəkdir. Bu incələməni bir az daha irəli götürsək, dərhal bildirməliyik ki, İslamı inancına görə, Qur'an Allah kəlamıdır, ayrıca Qur'an, Qur'anın oxunmasının belə savab olduğunu bildirir. Mə'nəvi yöndən bu açıq bir xüsusdur. Mö'min Rəbbinin müqəddəs sözü ilə Ona doğru səyahət edir. Allahın sözü lampanı yandıran elektrik axınıni saxlayan tel kimi, Allaha götürən yoldur. Rəbbə doğru səyahət, hər şeydən əvvəl, hər ruhun aradığı ən uca qayədir. Bu ilahi söz başlanğıcda ərəbcə vəhy olunmuşdur. Tərcüməsi necə olursa olsun, yenə də hər zaman sadəcə bir insan sözü olaraq qalacaqdır və bu halı ilə də mistik yolçuluğun amacına xidmət etməyəcəkdir.
- e- Daha sadə və daha maddi dəlil istəyənlər üçün xatırlatmalıyıq ki, dua ilə namaz arasında çox açıq bir ayırım etmək lazımdır. Namaz xaricindəki ümumi, Rəbb ilə baş-başa olan (münacat) duada, hər bir kimsənin istəklərini, diləklərini Rəbbinə insanın seçə biləcəyi hər hansı bir dil və ya hər hansı bir pozisiyada dilə gətirməsinə heç kimsə heç bir zaman e'tiraz edə bilməz. Dua, bir qul ilə Yaradanı arasındakı sadəcə doğrudan əlaqələri maraqlandıran şəxsi bir məsələdir. Buna qarşılıq olaraq namaz əsas və camaatı əhatə edən bir şeydir. Ona görə namaza qatılan digər insanların istək və ehtiyaclarının da qəti olaraq diqqətə alınması lazımdır. Namazın prinsip e'tibarilə və təcrübən digər insanlarla birlikdə, yə'ni camaatla qılınması lazım olduğunu açıqca vurğulamalıyıq. Şəxsi və təkbaşına namaz qılınmasına sadəcə izn verilmişdir və heç bir zaman tövsiyə edilməmişdir. Təcrübə daima topluca qılınan namazdan yanadır. Hətta iki adam bir araya gəlincə camaat təşkil edirlər, digər gələnlər bu imama uyar və topluca namaz qırlarlar. İndi bu camaatla qılınan namazın digər yönlərini daha yaxından görək.
- f- Əgər İslam bölgəsi irqçi və ya milli bir din olsa idi, əlbəttə, o bölgə, o irq və o millətin danışdığı dilin istifadə olunması lazımdır. Fəqət mö'minləri indi birinin digərini anlamadığı yüzlərcə dil danışan və dünyanın hər yanında oturub bütün irqlərə mənsub olan "evrənsəl" (dünyəvi) bir dinin gərəkləri tamamən fərqlidir. Bizim həyatımız hələ Hz.Peyğəmbər həyatda ikən kosmopolit idi, bu gün isə daha da kosmopolitdir. Müsəlmanların oturduğu (yaşadığı) dünyanın hər bir şəhəri normal olaraq, istər tranzit yolçular baxımından, istərsə orada davamlı oturan insanlar baxımından olsun, bir çox dil qrupundan olan insanları yaşatmaqdadır. O halda əcnə-

- bilərə qarşı nəzakət və qonaqsevərliyi burada diqqətə almaq lazımdır. Deyək ki, bir Türk Çinə getdi. O çincə tək bir kəlmə bilməyir. Fərz edək ki, küçədə birinin “çan çu çi çan” kimi sözlərlə bağırdığını eşidir. Əlbəttə, bu sözlərin nə mə’nasına gəldiyindən xəbərsiz olacaqdır. Şayəd bu səslənənlər, müəzzinin oxuduğu əzanın o dildəki tərcümələridirsə, söz yox ki, müsəlman Türk bunu anlamadığı üçün o gün o şəhərdə qılınan cümə namazını qaçıracaq, digər namazları da camidə qılmaqdan məhrum olacaqdır. (Yeri gəlmişkən, Çin camiləri Fransa, İngiltərə və ya şərqin digər ölkələrindəki camilərində heç bənzəməzlər və minarələri də yoxdur). Əcnəbi ölkələrə səyahət edən bir çinli üçün də eyni şey keçərlidir. O da, əgər digərləri öz məhəllə lisanlarında namazlarını əda edilərsə, öz din-darları ilə heç bir ortaq nöqtədə görüşə bilməyəcəkdə. Ona görə, dünyəvi bir dinin bütün mö’minlər arasında ortaq olan bə’zi əsas şeylərə məcburən ehtiyacı vardır. Əzan və namazda oxunması lazım olanlar, ibadətənin tətbiqində bu əsas şeylərin bir qismini təşkil edir. Bu arada bildirik ki, iki fərqli dilin kəlmələri bə’zən eyni mə’nada olmadıqları halda, bənzər şəkildə tələffüz edilirlər, bə’zən bir dilin mə’sum bir kəlməsi bir başqa dildə gülünc və ya əxlaqsız bir mə’naya gəlir. Belə bir təhlükə heç bilinməyən, fəqət ilk dəfə, məsələn, bir yolçuluq sırasında duyulan bir dil ilə əlaqəli olunca daha böyükdür. Belə bir əskiklik Rəbbə ibadət üçün edilən namazın hörmətinə tərs düşər. Uşaqlıqdan e’tibərən alışılmış olan mətnlər belə bir sıxıntının qarşısını alar, fərd ərəb olmasa belə, mətnləri ərəbcə oxuyar.
- g- Bə’zən əcnəbi olan düşməni çirkin hökm sahibi olan insan oğlunun psixoloji cəbhəsi yox edilə bilməz. Hər gün qarşılaşdığımız bə’zi hallar, siyasi (milli) və ya hətta şəxsi və fərdi sürtüşmələr, sözgəlişi, bir fransız ingiliscə, almanca, rusca və ya başqa bir dildə qılınan namaza qatılmağa sövq edəcəkdir. Ərəbcə, Qur’an və Hədis dili olması hesabı ilə, müsəlmanların zehmində sarsılmaz bir hörmətə və şöhrətə sahibdir. Namazda ərəbcə, ərəblərin dili olaraq deyil, fəqət Peyğəmbər Hz.Məhəmmədin dili, “mö’minlərin analarının” dili, son sözünü, son buyruqlarını bizə çatdırmaq üçün Allahın seçmiş olduğu dil olaraq istifadə edilir.
- h- Dindar həmkarlar arasındakı birlik və dayanışma ehtiyacı üzərində nə qədər tə’kid edilsə, azdır. Ona görə daha əvvəl var olanları yox etmək yerinə, qardaşlıq əlaqələrini gücləndirmək üçün hər gün yeni bağlar ortaya qoymaq lazımdır.
- i- Millətlərarası toplantı və qurultaylar da nümunə olaraq göstərilə bilirlər. Sözgəlişi, BMT yığıncağına qatıldığı zaman, keyfə (istəyə) görə hər hansı bir dil seçilə bilməz. Bu, iclaslara da tərs gələr və oradan gözlənen qayəyə də. Çünki qayə orada olanlara öz baxış acısını anlatmaqdır. Ona görə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının rəsmən qəbul etdiyi dillərdən birini, istifadə edilən ingiliscə və ya fransızca tərcümə etdirmək məcburiyyəti vardır. Kimsə də bu vəziyyətə e’tiraz etməz. Ümumi fayda baxımından, şəxsi mənfəət fəda edilir, yoxsa uzun vadedə şəxsi mənfəət belə hədəf ola bilər.
- j- Məsələnin daha az olmayan əhəmiyyətli bir başqa tərəfi də vardır. Həqiqətən də, heç bir tərcümə əslinin yerini əsla verə bilməz. Sözgəlişi, bu gün fransızcadadır (digər bir çox dünya dillərində də olduğu kimi) bir çox Qur’an tərcüməsi vardır. Belə olduğu halda zaman-zaman yeni tərcümə-

lərə rast gəlirik. Bu tərcümələri edənlər köhnə tərcümələrin bə'zi çatışmayan yanlarını tapdıqları üçün bu işə girişirlər. Bu hal sadəcə fransızca üçün deyil, dünyanın hər hansı bir dili üçün doğrudur. Üstəlik, tərcümə edilmiş digər hər hansı bir mətn üçün də doğrudur. Əskik olan bir şeyimi, yoxsa mükəmməl olanınımı, tərcümənimi, yoxsa əslinimi istifadə etmək lazımdır?

- k- Bu mövzuda dərhal xatırladaq ki, İslam xaricində heç bir din, o dinin dayandığı ilahi vəhyin orijinalına, o dinin qurucusunun tə'liminin əslinə, bu gün tam və əskiksiz olaraq sahib deyildir. Müqəddəs Kitablar olaraq xristianlar, yəhudilər, zərdüştilər və digər camaatların əllərində saxladıkları isə, tərcümələr və ya çox olsa bə'zi müqəddəs mətnlərdən ibarətdir. Müsəlmanların əsl mətnlərinin istisna təşkil etməsi və vəhyin, yə'ni Qur'ani-Kərimin orijinal mətninə sahib olması nə böyük xoşbəxtlikdir!
- l- Əlavə edək ki, Qur'an, nəsr olmasına baxmayaraq, ritm, musiqi, üslub və s. olaraq şe'rin bütün keyfiyyətlərini və cadusunu özündə toplamaqdadır. O qədər mətnə tək bir hərfin əlavə olunması və ya çıxarılması bir şe'rin misrasını pozan kimi pozar. Bir zamanlar müsəlman olmuş peşəkar musiqçi bir fransız mənə, Qur'anın 110-cu nəsr surəsində əskikliyə bənzər bir şeyin olduğunu söylədi, çünki orada "fi dinillahi efvacə fəsəbbih" oxunurdu. Ona görə bu musiqi sənəti yönündən imkansız idi. O zaman Qur'anın oxuma sənəti ilə əlaqədar azacıq da bilgim mənim imdadıma çatdı və ona "Xeyr, bu hissənin doğru oxunuşu "fi dinillahi efvacə fəsəbbih" deyil, "fi dinillahi efvacən fəsəbbih" şəkilində olacaq" dedim. Bunun üzərinə bu musiqiçi və yaxşı niyyətli tədqiqatçı qardaşımız mənə bu qarşılığı verdi: "Sizin imanınız sayəsində imanımı yeniləyirəm, musiqi yönündən əskik olaraq heç bir şey qalmayıb və Qur'anın bu bölümündə heç bir əskiklik görünməyir". Qur'anın nəsrini bir şe'rın misraları qədər ölçülüdür. Belə möhtəşəm və mükəmməl bir şey yerinə, digər adi bir şeyi qoymağı kim arzu edər?
- m-İslam namazının bütünü içində çox az ifadənin olması məsələsini də gözədən qaçırmamaq lazımdır. İlk əzan və kamət (namaza çağrı) vardır. Şəxsən namazın içində, Allahü Əkbər, Sübhanə Rəbbiyel Əzim, Sübhanə Rəbbiyel A'la ifadələri (yalnız 7 ayəlik) qısa Fatihə surəsi və Qur'anın digər qısa surələri, sonra da yenə qısa Ettahriyyatü ilə dualar vardır. Hamısı bundan ibarətdir. Bu mətnlərin tamamı bir səhifənin həcmi aşmaz, üstəlik bu mətnlərdəki kəlmələrin çoxu müsəlman kütlələri tərəfindən bilinir və müsəlman olan ölkələrin dillərinə girmişdir, o qədər ki, yeni başlayan biri bunların mə'nalarını asanlıqla və zəhmətsizcə öyrənə bilər. Bunların mə'naları da bir dəfə öyrəniləndi, müsəlmanın namazı artıq mexaniki və mə'nası bilinmədən bir əzbər oxuma olmaqdan çıxar.
- n- Bu sətirlərin müəllifi şəxsən belə düşünməkdədir: Heç bir müsəlman Qur'anın tərcüməsinə heç bir zaman Allah tərəfindən Elçisinə vəhy edilmiş orijinalı üçün duyduğu hörməti göstərməyəcəkdir. Çünki tərcümə, şəxsən Allah tərəfindən xəbərçisi olaraq tə'yin edilmiş bir Peyğəmbərin vəziyyətindəki kimi, Allah tərəfindən yanlışa qarşı qorunmuş biri tərəfindən deyil, sadə bir adam tərəfindən ediləcəkdir.
- o- Ərəb dilinin burada toxunulacaq daha bir yönü vardır. Hər kəs tərəfindən

ən qəbul edilmiş, müqayisədən uzaq, musiqi xüsusiyyətlərindən ayrı olaraq, dilin özü on beş əsrdən bəri dil bilgisi, lügət, söyləniş və hətta yazılış baxımından dəyişməmişdir. Bu günün ərəb qəzetlərini və radio proqramlarını anlayanlar, Qur'anın dilini də tam mə'nasilə anlayarlar. Son Peyğəmbər və Allahın Elçilərinin mührü tərəfindən gətirilmiş olan bir din üçün köhnəlməyən bir dil də lazım deyildirmi?

- ö- Bir gün bir universitet tələbəsi, mənim önümdə deyilən (namaza oxunanları) anlamamanın əhəmiyyəti üzərində təkidi sürdüdü. Baxdım ki, ona verdiyim dəlillərin heç birinə e'tibar etmir, o zaman ona, "Yaxşı, əgər siz mənə ana dilinizdə beş dəfə namaz qılmağı və'd etsəniz, mən də sizin bunu etməniyə izin verəcəyəm" dedim. O, dərhal mübahisəni kəsdi və bir daha gəlib mənə əsla bu mövzunu açmadı. Bir başqa deyişlə, inancı və ibadəti milliləşdirmək istəyənlər, özləri bunu tətbiq etməyən kimsələrdir. Ən azından bu e'tirazçıların çoxunun vəziyyəti belədir. Bir mö'minin İslama inanmayan və ya tətbiq etməyən kimsələrin nə dərslərinə, nə də nəsihətlərinə ehtiyacı vardır.
- p- Sözü bitirməzdən əvvəl, namazda Qur'anın tərcüməsini oxumanın caiz olduğunu müdafiə edərkən, Əbu Həniyə (ö.M.767) çapında bir avtoritetin dəstəyinə sahib olduqlarını ifadə edən bə'zi yazıçıların olduğunu da bildirək. Bu yazıçılar, Əbu Həniyənin ilk olaraq belə bir fikir irəli sürmüşkən, daha sonra bunu dəyişdirdiyini (xüsusilə bu fikir dəyişikliyi, İslam Həniyəni hüququnun əsas kitabları olan əl-Mərcinəninin Hidayəsində, əl-Has-kafinin əd-Dürrülmuharında çox açıq bir şəkildə görürük) və Əbu Həniyənin ilahiyyətçi-hüquqşünasların əsas qənaətinə qatılaraq namazda sadəcə ərəbcə mətnin istifadə oluna biləcəyini mənimsədiyini söyləməyi qəbul edirlər. Yeni müsəlman olmuş birinin halı kimi, xüsusi hallar, əlbəttə, göz qapağında tutulmuşdur. Belə ki, İslama girən kimsənin beş vaxit (dəfə) namazı qılmağa başlaması lazımdır. Namazda isə bəlli ifadələri əzbərdən oxumaq lazımdır. O, bunları əzbərləyincəyə qədər mə'nalarını öz ana dilində və ya bildiyi başqa bir dildə oxumasına izin verilmişdir. Bu xüsusda, əlimizdə hörmətli bir Salman əl-Farisi nümunəsi vardır. O, Fatiyə surəsini şəxsən Hz.Peyğəmbərin izni ilə Farscaya çevirmiş və bunu İslama yeni girmiş bir qrup iranlılara göndərmişdir (bax: Tac əş-Şaria, Nihayə haşiyə əl-hidayə; əs-Sərahsi, əl-Məbsut). Onlar da bu tərcüməni dilləri ərəbcə mətnə vərdiş edincəyə qədər istifadə etmişlər. Bu halda yeni müsəlman olanlar ərəbcə mətnlərin bir başqa dilə tərcümələrini, bir neçə saatlığa və ya bir neçə günlüyə haqlı olaraq istifadə edə bilirlər.
- r- Qıscası, namazda əcnəbi bir dildən istifadə etmənin həm xeyri, həm də zərəri vardır. Dünyəvi bir dinin mənsubları üçün yerli dildən istifadə etmək də eyni şəkildə həm xeyirlidir, həm də zərərlidir. Belə olduğunda, faydalar isə zərərləri çəkərək tərcih etmək lazımdır. "Evrən işərin" harada olduğuna diqqət edilməlidir.

Nə üçün yalnız ay təqvimini?

576. Hər kəs İslamın dini ehtiyaclardan ötrü ay təqvimindən istifadə etdiyini bilir. Bu təqvimə görə oruc ayı olan Ramazan və həcc ayı olan Zilhicce

sıra ilə fərqli mövsümlərə rast gəlir. İslamdan əvvəl Ərəbistanda ay ilinə gün əlavəsi edərək günəş ili yaxalanırdı. İslamın Peyğəmbəri bu tətbiqi — deyə bilərik ki, yaxşı-yaxşı düşünüldükdən sonra — son həccə sırasında, vəfatından yalnız üç ay əvvəl dəyişdirdi. Bu qüvvədən düşürmə, məsələnin əsasını bilməyinin başını qarışdırır və aşağılıq kompleksinə yaxalandığı üçün başqalarını daima kor-koranə izləmək istəyən kimsələri heyratə düşürür. Bu İslami reformanın bir çox faydalarından burada üçünü vurğulayacağıq:

- a-Oruc əlaqəli xüsusda bu reforma çox faydalıdır. Çünki bütün mövsümlərdə yemək və içmək məhrumiyyətinə alışmaq imkanını təmin edir. Yəni nə hər zaman qatılıq, nə də hər zaman asanlıq var.
- b-İslam bütün dünyanı hədəf aldığına görə, çeşidli bölgələrin fərqli iqlimləri göz önündə tutulmalı idi. Əgər orucun, günəş təqviminin bəlli bir ayında, yəni bəlli bir mövsümdə tutulması əmr edilsə idi, təbiət gözlənen hədəfə imkan tanımaz və maddi olaraq da yerinə yetirilməsi mümkün olmazdı. Həqiqətən də, şimal yarımkürənin, ekvatorun şimalında yer alan ölkələrin yayı, cənub yarımkürənin, ekvatorun cənubundakı ölkələrin qışına dəng gələrdi. Bundan başqa, ekvator bölgələrində xoş bir mövsüm olaraq görülən qışın qütb bölgələrində bir dəhşət olaraq dərk edilməsi mümkündür. Çeşidli ölkələrin mö'minləri arasındakı bu ayrıcalıq ay təqvimini mənimsəyərək asanlıqla bir qırağa qoya bilərlər. Beləliklə, hər kəs Ramazan ayında sıra ilə bütün mövsümləri dadmış olacaqdır.
- c-Mövsümlərə və məhsullara bağlı olan kənd təsərrüfatı məhsullarından alınan vergilər xaric, mülklərdən, ticarətdən və s. alınan zəkat vergiləri ay ilindən ötrü heç fərqi hiss edilmədən artırılmış olur. Çünki 33 ay ilində 32 günəş ili vardır. Ona görə bu surə içində bir il artıq vergi ödənməmiş olur. Dövlətin bütün xalqının rifahı, xüsusilə də yoxsulların rifahı üçün bu vergilərin yalnız zənginlərdən alındığını bir daha xatırladaq.

Son söz

- 576a. Uca Allah bu sadə könüllü sə'yimizi məqsədinə çatdırсын. Bizim məqsədimiz İslamın əsaslarını bilib öyrənmək istəyənləri aydınlatmaqdır. Daha çox bilgilər almaq istəyənlər, mütəxəssislik sahələrində yazılmış və daha ətraflı yazılmış böyük çaplı əsərlərə müraciət edə bilərlər. Ayrıca, İslam alimlərinə və Qahirədəki Ezhər, Tunisdəki Zeytuniyyə, Mərakeşdəki Qaraviyyə və Pakistan, Hindistan və s. ölkələrdəki başqa məşhur təşkilatlara müraciət edə bilərlər.
577. İslam ibadəti, xüsusilə də namazla əlaqəli dini mətnlər:

(A) الأذان : الله أكبر ، الله أكبر ، الله أكبر ، الله أكبر ، أشهد أن لا إله إلا الله ، أشهد أن لا إله إلا الله ، أشهد أن محمداً رسول الله ، أشهد أن محمداً رسول الله ، حي على الصلاة ، حي على الصلاة ، حي على الفلاح ، حي على الفلاح ، الله أكبر ، الله أكبر ، لا إله إلا الله .

(B) الإمامة : الله أكبر ، الله أكبر ، أشهد أن لا إله إلا الله ، أشهد أن محمداً رسول الله ، حي على الصلاة ، حي على الفلاح ، قد قامت الصلاة ، قد قامت الصلاة ، الله أكبر ، الله أكبر ، لا إله إلا الله .

(C) : بسم الله الرحمن الرحيم ○ إقرأ باسم ربك الذي خلق ○ خلق الإنسان من علق ○ إقرأ وربك الأكرم الذي علم بالقلم ○ علم الإنسان ما لم يعلم ○

(D) : بسم الله وعليه ملة رسول الله .

(E) يا عبد الله اذكر العهد الذي خرجت عليه من الدنيا شهادة أن لا إله إلا الله وأمة الله أذكرني ^{خرجت} ^{خرجت} وأمن محمداً رسول الله وأن الجنة حق ، وأن النار حق ، وأن الساعة آتية لا ريب فيها ، وأن الله يبعث من في القبور . و ^{أنتك رضية} بالله ربنا ، وبالإسلام ديننا وبمحمد

رسولنا ، وبالقرآن إماماً ، وبالكمبة قبلةً ، وبالمؤمنين إخواناً . الله ^{يُشَبِّتُكَ} . ^{يُشَبِّتُكَ} . يُشَبِّتُ الله الذين آمنوا بالقول الثابت في الحياة الدنيا وفي الآخرة ، ويضلل الله الظالمين ، ويقفل الله ما يشاء . بأيتها النفس المطمئنة أزعجني إلى ربك راضية مرضية ، فادخلي في عبادي وأدخلي جنتي .
(F) الثناء : سبحانك اللهم وبحمدك ، وتبارك اسمك ، ولا إله غيرك .

(G) الفاتحة : بسم الله الرحمن الرحيم ○ أَلْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ○ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ○ مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ ○ إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ ○ اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ○ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ ○ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ ○ آمين .

(H) : بسم الله الرحمن الرحيم ○ والقضير ○ إن الإنسان لفي خسر ○ إلا الذين آمنوا وعملوا الصالحات وتواصوا بالحق وتواصوا بالصبر .

(I) : بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ○ إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ ○ فَضَّلِي لِرَبِّكَ وَالْحَرَّ ○ إِنَّ شَائِنَكَ هُوَ الْبَاقِر .

(J) : بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ○ قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ ○ اللَّهُ الصَّمَدُ ○ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ ○ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ .

(K) : اللَّهُ لِلَّهِ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ ، لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ ، لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ ، مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ ، يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ .

(L) : سُبْحَانَ رَبِّيَ الْعَظِيمِ .

(M) : سَمِعَ اللَّهُ لِمَنْ عَمِدَهُ . رَبَّنَا فَكِّرْ عَمَدَهُ .

(N) : سُبْحَانَ رَبِّيَ الْأَعْلَى .

(O) : رَبِّ اغْفِرْ لِي وَارْحَمْنِي .

(P) : التَّحِيَّاتُ الْمُبَارَكَاتُ الصَّلَوَاتُ الطَّيِّبَاتُ لِلَّهِ . السَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ . السَّلَامُ عَلَيْنَا وَعَلَى عِبَادِ اللَّهِ الصَّالِحِينَ . أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ . اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ . وَبَارِكْ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ كَمَا بَارَكْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ .

(Q) : اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ التَّائِبِ وَالْمُعْتَرِمِ . اللَّهُمَّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي ظُلْمًا كَثِيرًا وَلَا تَغْفِرُ الذُّنُوبَ إِلَّا أَنْتَ فَارْحَمْنِي وَإِزْحَمْنِي إِنَّكَ أَنْتَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ

(R) : سُبْحَانَ مَنْ لَا يَنَامُ وَلَا يَسْهُو .

(S) : اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَبَارِكْ وَسَلِّمْ ، اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِحَقَّتِنَا وَمَعِيَّتِنَا وَشَاهِدَاتِنَا وَغَايِبَاتِنَا بِرَحْمَتِكَ الْوَاسِعَةِ .

(T) : اللَّهُمَّ اغْنِزْ لِهَذَا النَّيْتِ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَفْوُ الرَّحِيمُ .

(U) : اللَّهُمَّ اهْدِنَا فِيمَنْ هَدَيْتَ . وَعَاقِبْنَا فِيمَنْ عَاقَبْتَ . وَتَوَلَّنَا فِيمَنْ تَوَلَّيْتَ . وَتَبَارَكَ لَنَا مِنَ الْخَيْرِ فِيمَا أَعْطَيْتَ . وَقَنَا شَرًّا مَا قَضَيْتَ . فَإِنَّكَ تَقْضِي وَلَا يُقْضَى عَلَيْكَ . وَإِنَّهُ لَا يَذُلُّ مَنْ وَالَيْتَ . وَلَا يَعْرُؤُ مَنْ عَادَيْتَ . تَبَارَكْتَ وَتَمَالَيْتَ . لَكَ الْحَفْدُ عَلَى مَا قَضَيْتَ . نَسْتَغْفِرُكَ وَتَتُوبُ إِلَيْكَ . وَصَلَّى اللهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ .

(V) : اللَّهُمَّ إِنَّا نَسْتَعِينُكَ وَنَسْتَغْفِرُكَ وَنُؤْمِنُ بِكَ وَنَتَوَكَّلُ عَلَيْكَ . اللَّهُمَّ إِنَّكَ تَعْبُدُ وَلَكَ نُصَلِّيُ وَنَسْجُدُ ، وَإِلَيْكَ نَسْتَعِي وَنُحْفِدُ ، نَرْجُو رَحْمَتَكَ ، وَنَخْشَى عَذَابَكَ إِنَّ عَذَابَكَ بِالْكَفَّارِ مُلْحِقٌ .

(W) : نِيَّةُ الطَّوَافِ أَمَامَ الْحَجَرِ الْأَسْوَدِ : تَوَيْتُ الطَّوَافَ بِسْمِ اللهِ وَاللهِ أَكْبَرُ .
اللهم إيماناً بك ، وتصديقاً بكتابك ، ووفاء بعهدك ، وإيثاراً لشيئتك سيدنا محمد ﷺ

(X) : أدعية الطواف :

أ - أمام باب الكعبة : اللَّهُمَّ إِنَّ الْبَيْتَ بَيْتُكَ ، وَالْحَرَمَ حَرَمُكَ ، وَالْأَمْنَ أَمْنُكَ ، وَهَذَا مَقَامُ الْمَائِدِ بِكَ مِنَ النَّارِ .

ب - عند باقي هذا الجدار : اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الشَّكِّ ، وَالشَّرِّ ، وَالشَّقَاقِ ، وَالنِّفَاقِ ، وَشَوْءِ الْأَخْلَاقِ ، وَسَوْءِ الْمُنْقَلَبِ فِي الْأَهْلِ وَالْمَالِ وَالْوَالِدِ .

ج - عند الجدار الثاني : اللَّهُمَّ أَظَلَّنِي فِي ظِلِّكَ يَوْمَ لَا ظِلَّ إِلَّا ظِلُّ عَرْشِكَ ، وَاسْقِنِي بِكَأْسِ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ ﷺ شَرْبَةَ هَنِيئَةٍ لَا أَظْلَمُ بَعْدَهَا أَبَدًا يَا ذَا الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ .

د - عند الجدار الثالث : اللَّهُمَّ اجْعَلْهُ حَجًّا مَبْرُورًا ، وَذَنْبًا مَغْفُورًا ، وَسَعْيًا مَشْكُورًا ، وَتِجَارَةً لَنْ تَبُورَ ، يَا عَزِيزُ يَا غَفُورُ .

هـ - عند الجدار الرابع : رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ .

(Y) : دعاء السعي بين الصفا والمروة : رَبِّ اغْنِزْ وَارْحَمْ ، وَتَجَاوَزْ عَنَّا ثَمَمٌ ،

إِنَّكَ أَنْتَ الْأَعَزُّ الْأَكْرَمُ . اللَّهُمَّ اجْعَلْهُ حَجًّا مَبْرُورًا ، وَدُنْيَا مَغْفُورًا ، وَسَفِيًّا مَشْكُورًا ، وَتِجَارَةً لَنْ تَبُورَ ، يَا عَزِيزُ يَا غَفُورُ .

الله أكبر ، الله أكبر والله الحمد . الله أكبر على ما هدانا ، والحمد لله على ما أولانا . لا إله إلا الله وحده ، لا شريك له ، له الملك ، وله الحمد ، وهو على كل شيء قدير . لا إله إلا الله وحده ، صدق وعده ، ونصر عبده ، وأمر جنده وهزم الأحزاب وحده . لا إله إلا الله ، ولا تقبلد إلا إيَّاه ، مخلصين له الدين ولو كره الكافرون .

Z (التلبية : لَيْتِيكَ اللَّهُمَّ لَيْتِيكَ ، لَيْتِيكَ ، لَا شَرِيكَ لَكَ لَيْتِيكَ . إِنَّ الْحَمْدَ وَالنِّعْمَةَ لَكَ وَ الْمَلِكُ ، لَا شَرِيكَ لَكَ .

Z/I : بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ○ قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ ○ لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ ○ وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ ○ وَلَا أَنَا عَابِدٌ مَّا عَبَدْتُمْ ○ وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ ○ لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ .

Z/II (دُعَاءُ الْاسْتِخَارَةِ : اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْتَخِيرُكَ بِمَلِكِكَ ، وَأَسْتَعِينُكَ بِقُدْرَتِكَ ، وَأَسْأَلُكَ مِنْ فَضْلِكَ الْعَظِيمِ ، فَإِنَّكَ تَعْدُرُ ، وَلَا أَفِيدُ ، وَتَعْلَمُ وَلَا أَعْلَمُ ، وَأَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ . اللَّهُمَّ إِنْ كُنْتَ تَعْلَمُ أَنَّ هَذَا الْأَمْرَ خَيْرٌ لِي فِي دِينِي ، وَدُنْيَايَ ، وَمَعَاشِي ، وَعَاقِبَةِ أَمْرِي ، وَعَاجِلِهِ وَأَجَلِهِ ، فَاصْبِرْ لِي ، وَتيسِّرْ لِي ، ثُمَّ بَارِكْ لِي فِيهِ ، يَا كَرِيمُ . وَإِنْ كُنْتَ تَعْلَمُ أَنَّ هَذَا الْأَمْرَ شَرٌّ لِي فِي دِينِي ، وَدُنْيَايَ ، وَمَعَاشِي ، وَعَاقِبَةِ أَمْرِي ، وَعَاجِلِهِ وَأَجَلِهِ ، فَاصْرِفْهُ عَنِّي ، وَاصْرِفْنِي عَنْهُ ، يَا كَرِيمُ . اللَّهُمَّ إِنْ عَلِمَ الْغَيْبُ عِنْدَكَ ، وَهُوَ مَحْجُوبٌ عَنِّي ، وَلَا أَعْلَمُ مَا أُحْتَارُهُ لِنَفْسِي ، لَيْكِنْ أَنْتَ السُّخْتَارُ لِي ، فَلْيَاي قَوِّضْ إِلَيْكَ مَقَالِيدَ أَمْرِي ، وَرَجِّعْهُ لِقَفْرِي وَقَافِي . فَارْشِدْنِي إِلَى أَحْسَبِ الْأُمُورِ إِلَيْكَ وَأَرْجَاهَا عِنْدَكَ ، وَأَخْمِدْهَا عِنْدَكَ ، فَإِنَّكَ تَفْعَلُ مَا تَشَاءُ ، وَتُحْكِمُ مَا تَرِيدُ .

578. Əlavələrdə yer alan mətnlərin tərcümələri:
 Əsra and olsun ki, insan mütləq hüsrandır (itkidədir). Ancaq iman edənlər saleh əməllər izləyənlər, bir-birilərinə haqqı tövsiyyə səbri tövsiyyə edənlər bunlar xaricindədirlər.
 A) Allah Böyükdür, Allah Böyükdür, Allah Böyükdür. Şəhadət edirəm ki, Allahdan başqa ilah yoxdur, Şəhadət edirəm ki, Allahdan başqa ilah yoxdur, Şəhadət edirəm ki, Məhəmməd Allahın Elçisidir, Şəhadət edirəm ki, Məhəmməd Allahın Elçisidir, Haydi Namaza, Haydi Namaza, Haydi Fəlah, Haydi Fəlah, Allah Böyükdür, Allah Böyükdür, Allahdan başqa ilah yoxdur.

- B) Allah Böyükdür, Allah Böyükdür, Şəhadət edirəm ki, Allahdan başqa ilah yoxdur, Şəhadət edirəm ki, Məhəmməd Allahın Elçisidir, Haydi Namaza, Haydi Fəlahə, Namaz başladı, Allah Böyükdür, Allah Böyükdür, Allah Böyükdür, Allahdan başqa ilah yoxdur.
- C) Tərcüməsi üçün bax §17 və 524.
- D) Allahın adı ilə və Allahın Elçisinin dini üzərinə.
- E) Tərcüməsi üçün bax § 536
- F) Allahım, Səni təsbəh edir və Sənə şükr edirəm. Sənin adın mübarəkdir. Səndən başqa ilah yoxdur.
- Ğ) Rəhman və Rəhim olan Allahın adı ilə. Şükr aləmlərin Rəbbi, mərhəmət edən, bağışlayan və cəza gününün sahibi olan Allaha məxsusdur. Ancaq Sənə ibadət edir və ancaq Səndən yardım diləriz. Sən bizi doğru yola yönəlt. Ne'mət verdiyin kimsələrin yoluna. Qəzaba uğrayanların və azanlarınkına deyil. Amin.
- H) Rəhman və Rəhim olan Allahın adı ilə. Şübhəsiz, Biz Sənə Kevsəri (cənnəti) verdik! Elə isə Rəbbin üçün namaz qıl, qurban kəs. Əsl soyu kəsik olan, Sənə düşmənlik edəndir.
- I) Rəhman və Rəhim olan Allah adı ilə.
- J) Rəhman və Rəhim olan Allahın adı ilə. De ki, Allah birdir. Allah heç bir şeyə möhtac deyildir, hər şey Ona möhtacdır. O, nə doğmuş, nə də doğulmuşdur. Heç bir dəngi yoxdur.
- K) Allah ki, Ondən başqa ilah yoxdur. Diri və hər bir şeyi idarə edəndir. Onu nə bir yuxulama, nə də bir yuxu tutar. Göydəkilərin və yerdəkilərin hamısı Onundur. Onun izni olmadan hüsurunda kim şəfaət edə bilər? Onların qabaqlarında və arxalarında olanları bilir. Onlar Onun elmindən ancaq Onun dilədiy qədər bir şey qavraya bilərlər. Onun taxtı göyləri və yeri əhatə etmişdir. Göyləri və yeri qorumaq Onu yormaz. O, Uca və Böyükdür.
- L) Böyük Rəbbimi əskikliklərdən tənzih edirəm.
- M) Allah Ona şükr edənə şükrünü eşidir. Rəbbimiz, Sənə şükr olsun!
- N) Uca Rəbbimi əskikliklərdən tənzih edirəm.
- O) Rəbbim, məni bağışla və mənə mərhəmət elə.
- P) Bütün mübarək dualar, öyümlər, bədəni və mali ibadətlər Allaha aiddir. Salam sənə ey Peyğəmbər, Allahın rəhməti və bərəkətləri sənə olsun. Salam bizə və Allahın saleh qullarına olsun. Şəhadət edirəm ki, Allahdan başqa ilah yoxdur və şəhadət edirəm ki, Məhəmməd Onun qulu və Elçisidir.
- Q) Allahım, İbrahimə və İbrahim övladına rəhmət etdiy kimi, Məhəmmədə və Məhəmməd övladına da rəhmət et. Şübhəsiz, Sən öyülmüşsən, ucasan. Uca Allahım, şübhəsiz ki, mən günahdan və borcdan sənə sığınırım. Uca Allahım, şübhəsiz ki, mən özümə çox zülm etdim. Günahları Səndən başqa kimsə bağışlaya bilməz. Məni bağışla, mənə mərhəmət et. Şübhəsiz ki, Sən çox bağışlayan və rəhmət edənsən.
- R) Yuxu və oyanıqlıq tutmayanın şanı nə ucadır!
- S) Allahım, Məhəmmədə rəhmət et, mübarək et və qoru. Allahım, geniş rəhmətinlə, yaşayanımızı, ölmüşümüzü, burada olanımızı, olmayanımızı bağışla.

- T) Allahım, bu ölünü bağışla. Şübhəsiz, Sən çox bağışlayan və çox rəhmət edənsən.
- U) Allahım, hidayət etdiyin kimsələr arasında bizi də hidayətə çatdır. Səlamətə qovuşdurduqların arasında bizi də qurtuluşa erdir. Qoruduqların arasında bizi də qoru. Lütf etdiklərində bizə xeyirli olanı ver. Hökm etdiyin şər olanından bizi qoru. Hökmü Sən verirənsən, Sənə qarşı hökm verilməz. Qoruyuculuğunu öhdənə aldıkların əsla alçaldıla bilməz. Sənin alçaltdığın da əsla yüksələ bilməz. Şanın uca və üstündür. Hökm etdiyin şeylərdən ötrü Sənə şükr olsun! Bağışlamanı istər və Sənə yönəlirik. Allah əfəndimiz Məhəmmədə salatü salam etsin.
- V) Allahım, şübhəsiz, biz Səndən yardım dilərik, Sənə iman edər və Sənə güvənərik. Allahım, ancaq Sənə ibadət edər, Sənə namaz qılar, səcdə edər. Sənə qaçarıq. Rəhmətini umar, əzabından qorxarıq. Şübhəsiz, əzabın kafirlərə çatacaqdır.
- W) “Həcəri Əsvəd önündə tavafa niyyət”: Təvafa (Kə'bə ətrafında dolama adəti) niyyət etdim. Allahın adı ilə, Allah Böyükdür. Allahım, Sənə iman edərək, Kitabını təsdiq edərək, əhdinə uyaraq, Elçin, Əfəndimiz — Allahın salatü salamı üzərinə olsun — Məhəmmədin sünnətinə bağlanaraq buraya gəldim.
- X) Təvaf duaları:
- a- Kə'bə qapısının önündə: Allahım, şübhəsiz, bu ev Sənin evin, bu müqəddəs yer Sənin müqəddəs yerin, güvənlik Sənin güvənliyin və bura cəhənnəmdən Sənə sığınanın yeridir.
- b- Bu divarın geri qalan qismində: Uca Allahım, ortaq qoşmadan, ayrılıqçılıqdan, pis əxlaqdan, ailəm, malım və uşağım mövzusunda hər cürə pis vəziyyətə düşməkdən Sənə sığınırım.
- c- İkinci divarın önündə: Uca Allahım, Sənin Arşının kölgəsindən başqa kölgənin olmadığı gündə Sənin kölgən də məni kölgələndir. Məni Əfəndimiz Məhəmməd sallahü əleyhi və səlləmin bardağı ilə daha sonra əbədi olaraq susamayacağım dadlı və xoş su içirt. Ey ucalıq və comərdlik sahibi Allah!
- d- Üçüncü divarın önündə: Allahım, bunu qəbul edilən Həcc (umrə), bağışlanan günah, qəbul edilən sə'y, zərər etməyən ticarət elə! Ey hər şeyə gücü yetən və bağışlayıcı olan Allah!
- e- Dördüncü divarın önündə: Rəbbimiz, bizə bu dünyada da yaxşılıq və gözəllik ver, axirətdə də yaxşılıq və gözəllik ver və bizi cəhənnəmdən qoru!
- Y) Səfa və Mərvə təpələri arasındakı (Həcc və ya umrə) sə'y duası: Allahım, bağışla və mərhəmət elə və haqqımızda bütün (pis) bildiklərimdən vaz keç. Şübhəsiz, Sən ən uca lütfkar olansan. Allahım, bunu məqbul Həcc (umrə), bağışlanmış günah, sə'yimi qəbul, ticarətimi zərərsiz elə. Ey üstün olan, ey bağışlaması bol olan! Allah Böyükdür, Allah Böyükdür və şükr Allahdır. Bizə hidayət verdiyindən ötrü Allah şükr olsun — Allah Böyükdür —, bizə lütfələrindən dolayı Allaha şükürlər olsun. Allahdan başqa ilah yoxdur, O təkdir, Onun ortağı yoxdur, Mülk Onundur, şükr Onadır. Onun hər şeyə gücü yetər. Allahdan başqa ilah yoxdur. O təkdir. Sözüünü tutdu. Quluna (Hz.Məhəmmədə) kömək etdi, Onun əsgərini üstün qıldı və təkbaşına müttəfiq ordularını pozğuna uğratdı. Allahdan başqa ilah

yoxdur. Dinimizdə Ona qarşı səmimiyyətlə, kafirlər xoşlanmasalar belə, ancaq Ona ibadət edərik!

Z) Allahın çağırışına Həcc sırasında sıx-sıx verilən cavab (təlbiyə): Bax, hü-zurundayam, Rəbbim, bax, hüzurundayam! Sənin ortağın yoxdur, bax hüzurundayam! Şübhəsiz, şükr və ne'mət Səindir, hökmranlıq da. Sənin ortağın yoxdur.

Z/i) 109-cu Kafirun surəsi: Rəhman və Rəhim olan Allahın adı ilə. De ki, ey kafirlər! Mən sizin tapdıqlarınıza ibadət etməm. Siz də, mənim ibadət etdiyimə tapacaq (səcdə edəcək) deyilsiniz. Mən sizin tapdığınıza ibadət edən deyiləm. Siz də mənim ibadət etdiyimə tapacaq deyilsiniz. Sizin dininiz sizə, mənim dinim mənədir.

Z/ii) Allahım, Sənin elminə görə xeyirli olanı diləyirəm. Qüdrətindən güc istəyirəm. Sənin böyük lütfünü gözləyirəm. Şübhəsiz, Sənin gücün yetər, mənim gücüm yetməz. Sən bilirsən, mən bilməm. Bütün gizlilərin təkbilicisi Sənsən. Allahım, Sən bu işin — mənim dinim, keçimim, sonum, indim və gələcəyim haqqında xeyirli olduğunu bilirsən, bunu mənə təqdir elə, onu mənə bərəkətli qıl, ey kərim! Bu işin — mənim dinim, keçimim, sonum, indim və gələcəyim haqqında şərli olduğumu bilirsən, bunu məndən, məni də bundan çevir, xeyir haradadırsa, mənə onu nəsim elə, sonra məni onunla xoşbəxt elə, ey kərim! Allahım, gizli olanın bilgisi Səndədir və o mənə örtülüdür. Özüm üçün nəyi seçəcəyimi mən bilə bilməm, fəqət mənim üçün seçən Sən olarsan. İşimin açarlarını Sənə əmanət edirəm. İşim və yoxsulluğum mövzusunda Sənə ümid bağlayıram. Elə isə məni, Səncə ən sevimli olana, qatında ən ümidli olana, Sənin tərəfindən ən öyülmüş olana yönəlt! Çünki Sən dilədiyini edən və istədiyinə hökm edənsən!

579. Ərəbcə mətnlərin oxunuşu:

- A) Allahü Əkbər, Allahü Əkbər, Allahü Əkbər, Allahü Əkbər, Əşhədü ənla ilahə illallah, Əşhədü ənla ilahə illəllah, Əşhədü ənnə Muhəmmədən Rəsulüllah, Əşhədü ənnə Muhəmmədən Rəsulüllah, Hayya aləs salah, Hayya aləl fəlah, Hayya aləl fəlah, Allahü Əkbər, Allahü Əkbər, La ilahə illəllah.
- B) Allahü Əkbər, Allahü Əkbər, Əşhədü ənla ilahə illallah, Əşhədü ənnə Muhəmmədən Rəsulüllah, Hayya aləs salah, Hayya aləl fəlah, Kad kamətissala, Kad kamətissala, Allahü Əkbər, Allahü Əkbər, La ilahə illəllah.
- C) Bismillahirrəhmanirrəhim. Ikra'bismi rabbikəlləzi halak, halakal insanə min alak, ikra' və rabbükəl əkrəmülləzi alləmə bil kalem, alləməl insanə ma'ləm ya'ləm.
- D) Bismillahi və ala milləti Rəsulillah.
- E) Ya abdallah üzükür (ya əmətəllah üzükür) əl-adəlləzi harectə (harəcti) aleyhi minəd dünya şəhadətə ən la ilahə illəllah və ənnə Muhəmmədən Rəsulüllah və ənnəl cənnət hakkun və ənnənara hakkun və ənnəlkabrə hakkun və ənnəz saate atiyətün la raybə fiha və ənnələhə yeb'asü mən fil kubür. Və innəkə raditə (və innəkə raditi) billahi rabbən və bil İslami dinən və bi Muhəmmədin və bi Muhəmmədin rasulən və bil qur'ani imamən və bil kə'bəti qiblətən və bil mü'mininə ihvanən. Allahü yüsəbbitükə (yüsəbbitüki) yüsəbbitullahül ləzinə aməni bi) kavlis sabiti fihayətit dunya vəfil ahirə. Və yudillullahüz zaliminə və yef alü ma yeşa. Ya əyyətühən nəfsül

- mutmainnə, ircii ila rabbiki radiyətən mardıyyə, fəd huli fi ibadi, vəd huli cənnəti.
- F) Sübhanəkallahümmə və bi hamdike və tebarə kəsmükə və la ilahə ğayruk.
- Ğ) Bismillahirrəhmanirrəhim. Əlhəmdü lillahi rəbbil ələmin. Ərrahmanirrəhim. Maliki yevmiddin. İyyakə na'büdü və iyyakə nəstəyin. İhdinas sıratəl müstakiym. Sıratəlləzinə ən amtə aleyhim. Ğayril mağdubi aleyhim və leddallin. Amin.
- H) Bismillahirrəhmanirrəhim. Vel asr. Innəl insane lefi husr. İlləlləzinə amənü və amilus salihati və tevasav bilhakki və tevasav bissabri.
- I) Bismillahirrəhmanirrəhim. İnna a'taynakel kevsər. Fe salli lirabbike venhar. İnnə şanieke hüvel əbtər.
- J) Bismillahirrəhmanirrəhim. Qul hüvallahü əhad. Allahüs saməd. Ləm yelid və ləm yuləd. Və ləm yekün lehü küfövən əhad.
- K) Allahü lailahə illa hüvəlhayyülkayyum. Late'huzühü sinətün və lanəvm. Ləhü ma fis səmavati vəma fil arz. Men zelləzi yəşteu indəhü illa bi iznin. Ya'ləmü ma beyne eydihim və ma halfəhüm. Və la yühitünə bi şeyin min ilmihi illa bima saç vesia kürsiyyühüs səmavati vel arz. Vəla yeüdühü hıfzu hüma və hüvəl aliyyül azim.
- L) Sübhanə rabbiyel azim.
- M) Səmiallahü limən hamidəh. Rabbənə ləkəl hamd.
- N) Sübhanə rabbiyel ə'la.
- O) Rabbiğ firli verhamni.
- P) Etehiyyatül mübarekatüs salavatüt tayyibatü lillahi. Əssəlamü aleykə eyyühen nəbiyyü və rahmetüllahi və bərəkatühü. Əssəlamü aleyna və ala ıbadillahissalihıyn Əşhədü ən la ilahə illəllah və əşhədü ənnə Muhammədən əbdühü və Rəsülühü.
- Q) Allahümmə salli ala Muhammədin və ala a'li Muhammədin kəma salleytə ala İbrahime və ala a'li İbrahime innəki hamidün məcid. Allahümmə inni euzü bikə minələməsəmi və mağrəmi. Allahümmə inni zaləmtü nəfsi zulmən kəsiran və la yağfiruzzünubə illa əntə. Fağfirli verhəmni. İnnəkə əntəl ğafurür rahim.
- R) Sübhanə mən la yanamü vəla yəshü.
- S) Allahümmə salli ala Muhammədin və barik və səllim. Allahümmə fağfir lihəyyina və meyyitina və şahidina və ğaibina birahmətikel vasia.
- T) Allahümmağfir li hazəl meyyiti innəkə əntəl ğafurur rahim.
- U) Allahümmə fimən hədeytə. Və afina fimən əfeytə. Və kına şərrə ma kazaytə. Fə innəkə takziy vəla yukza aleykə. Və innəhü la yezillü mən valeytə. Vəla yeizzü mən adeytə. Tebarəktə və tealeytə. Ləkəl hamdüala ma kazaytə. Nəstağfirukə və nətübüleykə. Və sallallahü ala seyyidina Muhamməd.
- V) Allahümmə inna nəsteinyükə və nəstağfirukə və nü'minükə və nətəvəkəlü əleykə. Allahümmə iyyakə na'büdü və ləkə nusalli vəscüdü və ileykə nə's'a və nahfidü. Nərcü rahmətekə və nahşa azabəkə. İnnə azabəkə bil-küffari mülhik.
- W) Neveytüt tavafebismillahi vallahü əkbər. Allahümmə imanən bikvə tasti-ken bi kitabik və vəfaən biahdik vətətibəən bi sünnəti nəbiyyik seyyidina muhammədin sallallahü əleyhi və sellem.

- X)a. Allahümmə innəl beytə beytük velharemü haremük vələmnü əmnük və hazəl makakümül aizi bikə minən nar.
- b. Allahümmə inni euzü bikə mineşşək, veşşirk, veşşikak, vennifak və suil ahlak və suil münkalebi fil əhli vel mali vel vələd.
- c. Allahümmə əzillini fi zillikə yevmə la zillü illa zillü arşik. Veskini bi ke'si seyyidina muhammədin sallallahü əleyhi və sellem şərbətün henietün merietün la azmaü badeha əbədən ya zel celali vel ikram.
- d. Allahümməsəlhü haccən mebrurən (umrətən mebrurətən) və zənben mağfurən və sa'yən məşkurən və tacrətən len tebur. Ya azizü ya ğafur.
- e. Rabbena, atina fid dünyə hasenetən və fil ahirəti hasenetən və kına azabən nar.
- Y) Rabbigfir verham və təcəvez amma ta'ləm. Innəkə eazzül əkrəm. Allahüm-məcalhü haccənmebrurən (umrətən mebrurətən) və zənben mağfurən və sa'yən məşkurən və ticarətən len tebur. Ya azizü ya ğafur. Allahü Əkbər, Allahü Əkbər və lillahil hamd. Allahü Əkbər ala ma hədana, vəlhamdü lillahi ala ma əvlana. La ilahə illallahü vahdehü, la şərike lehü. Lehül mülkü və lehül hamdü və hüvə ala külli şey'in qadir. La ilahə illallahü vahdeh. Sadaka va'deh və nasara abdeh və eazze cündeh və hezəmäl ahzabe vahdeh. La ilahə illallah. Vəla na'büdü illa iyyah. Muhlisiynə le-huddine ve lev kərihel kafirun.
- Z) Ləbbeyk, Allahümmə ləbbeyk. La şərikə ləkə ləbbeyk. Innəl hamde və ni'məte ləkə vel mülkü la şərikə lək.
- Z/i) Bismillahirrahmanirrahim. Qul ya əyyühel kafirun. La a'büdü ma ta'bü-dun. Vəla entüm abidune ma a'büd. Vəla ənə abidün ma abettüm. Vəla entüm abidune ma a'büd. Leküm dinüküm və liyə din.
- Z/ii) Allahümmə, inni əstəhırəkə bi ilmike və estakdirükə bi qudrətikə və əs əlükə min fazlikəl azim. Fə innəkə takdirü və la akdirü və ta'lemü vəla a'ləmü və əntə allamül ğuyub. Allahümmə in küntə ta'ləmü ənnə hazəl əmrə hayrun lifi dini və dünyayə və maaşi və aqibəti əmri acilihi və əcil-ihü, fəqdirhü li və yessir li. Sümmə barik li fihi ya kərim. Və in küntə ta'ləmü ənnə hazəl əmrə şərrun li fi dini və dünyayə və maaşi və aqibəti əmri acilihi və əcilihü. Fasrifhü anni vasrifni anhü vəkdirlil xeyra haysü kanə sümmardini bihi ya kərim.
- Allahümmə, innəl ğaybə indəkə və mahcubün anni la a'ləmü ma ahta-rühü linəfsi lakin əntəl mutarü li. Fə inni fəvvaztü iləykə məkalidə əmri və recəvtükə lifakri və fəqəti, fə ərşidni ila əhabbəl ümuri iləykə və ərcaha indekə və ahmədaha lədeykə. Fə innəkə təf'alü ma təşəü və tahkümü ma türid.

ƏSAS İSLAMİ BAYRAMLARIN CƏDVƏLİ

580. Sırf ay təqvimini (ili) əsas alındığında, İslamın hicri ili, araya gün əlavə etmədən, yalnız 354 və ya 355 gündür (otuz illik bir dövrdə 11 il 355, geri qalanında isə 355 gün çəkir). Belə olduğunda günəşə dayanan Xristian-Qreqoryan ilindən 11 gün daha qısaadır. Bax buna görə İslami bayramlar yavaş-yavaş bütün fəsiləri dolaşır. Ümumiyyətlə, hicri il başından 71 gün sonra Hz.Peyğəmbərin doğum (Mövlüd) ildönümüdür, 12 Rebiüləvvəl. 166 gün sonra isə (bə'zən 29, bə'zən 30 gün çəkən) oruc ayı-Ramazan başlayar. 98 gün sonra da 10 Zilhicədə Qurban bayramı və ya Həcc vardır. Aşağıdakı cədvəldə verdiyimiz tarixlər ilə, o və ya bu bölgə sakinləri üçün bayramı müəyyən edən, tək bir şey olan hər hansı bir üfüqdəki hilalın (aypara) görünməsi arasında bir günlük bir fərq ola bilər. Biz burada xristian təqviminin 2000-ci ilinə qədər olan tarixləri veririk.

Hicri il	1 Məhərrəm	Mövlüd <i>(Hz.Məhəmmədin doğum günü)</i>	1 Ramazan	Qurban
1376	8 avqust 1956	18 oktyabr 1956	2 aprel 1957	9 iyul 1957
1377	28 iyul 1957	7 oktyabr 1957	22 mart 1958	28 iyun 1958
1378	18 iyul 1958	27 sentyabr 1958	12 mart 1959	18 iyun 1959
1379	7 iyul 1959	16 sentyabr 1959	29 fevral 1960	6 iyun 1960
1380	26 iyul 1960	4 sentyabr 1960	18 fevral 1961	26 may 1961
1381	15 iyun 1961	25 avqust 1961	7 fevral 1962	16 may 1962
1382	4 iyun 1962	14 avqust 1962	27 yanvar 1963	5 may 1963
1383	25 may 1963	4 avqust 1963	17 yanvar 1964	24 aprel 1964
1384	13 may 1964	22 iyul 1964	5 yanvar 1965	13 aprel 1965
1385	2 may 1965	12 iyul 1965	25 dekabr 1965	2 aprel 1966
1386	22 aprel 1966	2 iyul 1966	15 dekabr 1966	23 mart 1967
1387	11 aprel 1967	21 iyun 1967	4 dekabr 1967	11 mart 1968
1388	31 mart 1968	10 iyun 1968	23 noyabr 1968	1 mart 1969
1389	20 mart 1969	30 may 1969	12 noyabr 1969	18 fevral 1970
1390	9 mart 1970	19 may 1970	1 noyabr 1970	8 fevral 1971
1391	27 fevral 1971	9 may 1971	22 oktyabr 1971	28 yanvar 1972
1392	16 fevral 1972	27 aprel 1972	10 oktyabr 1972	16 yanvar 1973
1393	4 fevral 1973	16 aprel 1973	29 sentyabr 1973	5 yanvar 1974
1394	25 yanvar 1974	6 aprel 1974	19 sentyabr 1974	26 dekabr 1974
1395	14 yanvar 1975	26 mart 1975	8 sentyabr 1975	15 dekabr 1975
1396	3 yanvar 1976	14 mart 1976	27 avqust 1976	3 dekabr 1976
1397	23 dekabr 1976	4 mart 1977	17 avqust 1977	23 noyabr 1977
1398	12 dekabr 1977	21 fevral 1978	6 avqust 1978	12 noyabr 1978
1399	2 dekabr 1978	11 fevral 1979	27 iyul 1979	2 noyabr 1979
1400	21 noyabr 1979	31 yanvar 1980	15 iyul 1980	21 oktyabr 1980
1401	9 noyabr 1980	19 yanvar 1981	4 iyul 1981	10 oktyabr 1981

1402	30 oktyabr 1981	9 yanvar 1982	24 iyun 1982	30 sentyabr 1982
1403	19 oktyabr 1982	29 dekabr 1982	13 iyun 1983	19 sentyabr 1983
1404	8 oktyabr 1983	18 dekabr 1983	1 iyun 1984	7 sentyabr 1984
1405	27 sentyabr 1984	7 dekabr 1984	21 may 1985	28 avqust 1985
1406	16 sentyabr 1985	26 noyabr 1985	11 may 1986	17 avqust 1986
1407	6 sentyabr 1986	15 noyabr 1986	30 aprel 1987	6 avqust 1987
1408	26 avqust 1987	5 noyabr 1987	19 aprel 1988	26 iyul 1988
1409	14 avqust 1988	24 oktyabr 1988	8 aprel 1989	15 iyul 1989
1410	4 avqust 1989	14 oktyabr 1989	29 mart 1990	5 iyul 1990
1411	24 iyul 1990	3 oktyabr 1990	18 mart 1991	24 iyun 1991
1412	13 iyul 1991	22 sentyabr 1991	6 mart 1992	12 iyun 1992
1413	2 iyul 1992	11 sentyabr 1992	24 fevral 1993	2 iyun 1993
1414	21 iyun 1993	31 avqust 1993	13 fevral 1994	22 may 1994
1415	10 iyun 1994	20 avqust 1994	2 fevral 1995	11 may 1995
1416	31 may 1995	10 avqust 1995	23 yanvar 1996	30 aprel 1996
1417	19 may 1996	29 iyul 1996	11 yanvar 1997	19 aprel 1997
1418	9 may 1997	19 iyul 1997	1 yanvar 1998	9 aprel 1998
1419	28 aprel 1998	8 iyul 1998	21 dekabr 1998	29 mart 1999
1420	17 aprel 1999	27 iyun 1999	10 dekabr 1999	17 mart 2000

ANORMAL BÖLGƏLƏRDƏKİ NAMAZ SAATLARI

581. "Gündəlik həyat mövzusunda verdiyimiz açıqlamada bildirdiyimiz kimi, bir müsəlman normal olaraq gündə beş dəfə namaz qılar:

1. Sabah namazı, təxminən günəşin doğmasından 1,5 saat əvvəl "həqiqi fəcrin" ortaya çıxmasından günəşin doğuşuna qədər sürən zaman arasındakı hər hansı bir anda qılır.
2. Günorta namazı, günəşin təpə nöqtəsini aşdığı andan başlayıb 3 saat sonrasına qədər qılır.
3. İkinci namazı verilən bu son saatdan günəş batana qədər olan zaman içində qılınır.
4. Axşam namazı günəşin batışından alacaqaranlığın yox olmasına qədər sürən, təxminən 1,5 saatlıq bir zaman içində qılır.
5. Yatsı namazı alacaqaranlıqdan ağarana, yə'ni sabah namazına qədər olan sürədə qılır.

Ekvator dan uzaq bölgələrdə namaz saatları, ən azından ilin bə'zi fəsilələrində tətbiq edilə bilməyəcək çətinliklər daşıyırlar. Ona görə oralarda günəşin hərəkətləri yerinə saat izlənilir. Daha əvvəl izah etdiyimiz kimi, 45-ci en dairəsi üzərində istifadə edilən namaz saatları bu en dairəsindən qütblərə qədər olan bütün bölgələrdə eynən tə'qib edilir. Bir başqa deyişlə, Avropada Bordeauks-Brüssel və Şimali Amerikada Portland-Halifax normal bölgənin şimal yarımkürə xəttini təşkil edir. Yə'ni bu hərəkət cizgisinin şimalında yerləşmiş olan ölkələr bu şəhərlərdəki namaz saatlarını əsas almalıdırlar. Dəyişdirilməsi lazım olanlar dəyişdirildikdən sonra, eyni qayda cənub ucdakı ölkələrdə, yə'ni Argentina və Çilinin bə'zi hissələri ilə Yeni Zelandiyanın altındakı bir çox adalarda da keçərlidir.

582. Aşağıdakı cədvəldə yerli saatlara görə, şimal və cənub üçün iki 45-ci en dairəsinin namaz saatlarını verəcəyik. Ancaq ilk öncə bə'zi qısa açıqlamalar verməyimiz lazımdır:

- a- Yalnız günəşin doğuşu ilə batış saatlarını veririk. Günorta namazı vaxtı (qış fəslində daha erkən, yay aylarında isə daha gec olmaq üzərə) fəsillərə görə saat 12.00-dan az əvvəli ilə 12.30-a qədər alın bilər. Digər iki namaz, yə'ni ikinci və axşam namazlarının zamanları yuxarıda verilmiş olan formulaya görə hesablanaraq əldə edilə bilər.
- b- Yerli saatla bir ölkədə qüvvədə olan qanuni saat arasında çox böyük fərq vardır. Həqiqətən də ekvator üzərində hər iyirmi kilometrə bir dəqiqəlik fərqi doğurur və nə qədər çox qütbə yaxınlaşılsa, məsafə daha da qısalar və hətta eyni məsafə bir saatlığa çatan fərqlə səbəb olur. Kanada, ABŞ və Rusiya kimi geniş ölkələrdə, şərq sərhədlərində günəş qərb sərhədlərindən 18 saat daha əvvəl doğar. Bizim cədvəlimiz yerli saatlara əsaslanır, amma ağıllı bir tədqiqatçı üçün ölkədə istifadə edilən qanuni saatla verdiyimiz saat arasındakı lazım olan uyğunlaşdırmanı həyata keçirmək çətin olmayacaqdır.
- c- Yer in yuvarlaq olduğuna görə, bir cədvəlin təsbit edilməsi lazım olmuş və günün bu cədvəl üzərindən başladığı qəbul edilmişdir. Hal-hazırda istifa-

də edilən bu “tarixi cədvəl” Asiya ilə Amerika arasından keçər. Siyasi səbəblərə görə, bu cədvəl bəzi nöqtələrdə azdırılmışdır. Bu cədvəl, sözgəlişi, Yaponiya-İndoneziya-Avstraliyadan Amerika və ya bütün tərs istiqamətində gəmi və ya təyyarə ilə gedən müsəlman yolçular baxımından əhəmiyyətlidir. Amerikaya çatdıqda dərhal bu xəyali xətlə qarşılaşır, iyirmi dörd saatlıq bir zaman fərqi ortaya çıxır. Çünki cümə ertəsi avtomatik olaraq cümə olur, ondan sonra da digər bir cümə ertəsi başlar. Buna qarşılıq olaraq, Amerikadan gəlinirsə, bu nöqtədə tam bir günü silib atmaq lazımdır. Çünki cümə cümə ertəsi olur. Bir kimsə bir cümə günü təyyarəyə minərsə əgər, buraxdığı ölkənin gününə deyil, getdiyi ölkənin gününə uymalı və cümə namazına qatılmalıdır.

- d- Gedərək daha sürətli olan təyyarə səyahətləri də həll edilməsi lazım olan məsələlər ortaya çıxarır. Sözgəlişi, bir ölkədən günəş doğduqdan sonra yola çıxmaq, yolda günəşin şərqdə batdığından sonra, çox keçmədən günəşin hələ doğmadığı bir başqa ölkəyə çatmaq indi mümkündür! Qərb istiqamətində yolçuluq edilirsə, bu belə olur. Eyni şəkildə, bir ölkədən günəş batdıqdan sonra ayrılırsa, qərbə doğru uçulur və günəşin təkrar doğduğu görülə bilər, həm də günəş qərbdən doğar! (Görəsən bu, “qoca” dünyanın sonuna yaxınlaşdığında belə bir hadisənin olacağını xəbər vermiş olan Hz.Peyğəmbərin bir mö’cüzəsidir, kim bilir?). Tərsinə, şərqə doğru səyahət edilirsə əgər, deyək ki, bir ölkəni saat 6.00-da tərk etdik və sadəcə üç saat sonra, saat 12.00 olduğu bir yerə çatdıq. Yerüzü cənubunun ən böyük olduğu ekvator üzərində normal saati izləyə bilmək üçün daima səsdən sürətli uçan bir təyyarənin olması lazım idi. Fəqət daha 45-ci en dairəsi üzərində günümüzdə istifadə edilən ticari təyyarələr, az əvvəl söylədiyimizə bənzər bir hadisəni rahatca həyata keçirirlər. Ayrıca qütblərə doğru daha çox gedildikcə günəş ətrafında dönmə dünyanın hərəkətinə ayaq uydura bilmək üçün lazım olan uçuşun daha az bir sürətdə olması lazımdır. Bax belə vəziyyətlərdə, təyyarə yolçuluğu boyunca, günəşin hərəkətini deyil, qalxış edilən ölkənin saatını izləməyimiz lazımdır.
- e- Təyyarə ilə yolçuluğun sürətli olduğundan ortaya çıxan problemlər arasında, orucun iftar saatını müəyyən etmə mövzusu da vardır. Deyək ki, biri bir bahar günü saat 4-də səhur yeməyini yedi və günəş doğarkən (saat 6-da) Tokiodan Daşkənd yolu ilə Tunisə doğru uçar. Saatda 900 km bir sürətlə 8 saat uçduqdan sonra təyyarə limana endiyi zaman, yerli saat (Tunisədə) 14 əsla olmayacaqdır, əksinə, vaxt səhər yenə də 6.00 olacaqdır və günəş hələ yeni doğmuş olacaqdır. Çünki Tokio və Tunisdəki günəşin doğuş anları arasında 8 saatlıq bir fərq vardır. Təyyarə isə günəşin hərəkətini təqib edərək onunla eyni sürətlə və eyni istiqamətdə şərqdən qərbə doğru uçmuşdur. İndi bu yolçu Tunisədə günəşin batma saatını (saat 18-i) gözləməli olarsa, o 14 saat deyil, tam olaraq 22 saat oruc tutmuş olacaqdır. Buna qarşılıq eyni gün o kimsə Tunisdən Tokiyaya uçmuş olsa, zaman normaldan iki qat daha tez keçəcəkdir. Yəni 6 saatlıq bir uçuşdan sonra qolundakı saat 12-ni göstərirkən, günəş Daşkəndin şərqində bir yerdə batmaq üzərə olacaqdır. Oradan da 2 saatlıq bir yolçuluqdan sonra təyyarə Tokiyaya endiyində, Tunisə görə saat 14 ikən, Yaponiyanın paytaxtında saat gecə 22.00 olacaqdır.

Şimaldan cənuba və ya cənubdan şimala doğru uçulduğu zaman da eyni hadisələrlə qarşılaşılır. Bu son vəziyyətdə, yalnız çox böyük saat fərqlilikləri ilə üz-üzə qalmaqla qalınmaz, fəsil dəyişikliklərinə belə şahid oluruq. Belə ki, dekabr ayı Norveç və Kanadada soyuq olduğu zaman, Çili və Cape Townda ən boğucu istilər hökm sürür! Bax belə hallarda, günəşin hərəkətini gözləmək deyil, təyyarə ilə qalxış edilən ölkənin saatını diqqətə alıb təqib edilməsi lazımdır. Bu metod oruc üçün olduğu qədər, namaz üçün də istifadə edilir. Çünki bu şəkildəki sür'ətli yolçuluqlarda günəşin heç batmadığı və ya 24 saat içində bir neçə dəfə batdığı gözləne bilər.

- f- Ayda namaz. Bir müsəlman aya gedəcək olursa, əlbəttə, onun namaza durduğu zaman yer üzündəki Kə'bəyə yönəlmə bilməsi mümkün olmayacaqdır. Dünyadakılar kimi namaz saatlarını günəşin doğuş, təpə nöqtəsinə gəlişi və batmasına görə də müəyyən edə bilməyəcəkdir. Nə etməli? Mən acizənə İslam hüquqşünaslarına ay üzərində bir gündönüşü sırasında, dolunay halı ilə ay, Kə'bənin üzərindən keçərkən tam qarşısında olan bir yerə bir Kə'bə inşa edilməsi üçün fikirlərini söyləmək təklifini edirəm. Bura ayın, bir dünya sakinlərinə görünən üzünün ortasından bir az şimalında yer alacaqdır. Ayın bu nöqtəsinin "Sükunət Okeanı" adı verilən bölgəsində olduğunu təxmin edirəm. Ona ay Məkkəsi və ay Kə'bəsi adını verə bilərik. Mən belə bir işə tərəfdaram. Üstəlik, bizim hüquqşünaslarımıza görə, yer üzünü Kə'bəsi 10 metrə qədər yüksəklikdəki kiçik bir bina ilə məhdud deyildir. Kə'bənin əsasından, ən alt nöqtəsindən ən üst nöqtəsinə qədər uzanan bütün sahə Kə'bə qavramı içində girir. Bu gün Kə'bənin ətrafında zirzəmilər vardır və orada da namaz qılınır. Məşhur bir hədisində Hz.Peyğəmbər, yer üzündəki Kə'bənin Allahın Ərşininin altında olan Beyt'ül-Ma'murun (yeddiinci göyün Kə'bəsinin) tam altında yer aldığı və hətta oradan bir daş atılsa bunun Məkkədəki yer üzünün Kə'bəsinin damına düşəcəyini bildirmişdir. Bu xüsus, böyük alim İbni Kəsir tərəfindən (Bidayə adlı əsərində, cild1, s. 163) nəql edilən bir rəvayətlə də təsdiq edilir. Bu rəvayətə görə, yeddi göyün hər birində oranın sakinlərinə qiblə vəzifəsi görünən xüsusi bir Kə'bə vardır. Eyni alim, (Təfsirində, 52-ci surənin 4-cü ayəsilə əlaqəli olaraq) yeddiinci göyün Kə'bəsinin adının Beyt'ül-Ma'mur olduğunu və yer üzünü Kə'bəsinin o göy Kə'bəsinin tam altına düşdüyünü yazır. Demək ki, bizim dünyaya Kə'bəmiz Allahın Ərşinə (yeddiinci göyə) açılan pəncərə xüsusiyyətini daşımaqdadır. Hal belə olduğunda, o zaman ayda sürəkli yaşayan olan müsəlmanlar Həcc üçün ay Kə'bəsinə belə gedə bilərlər, əslində yerüzünü Kə'bəsinə səyahətləri çox da asan bir şey olmayacaqdır. Bu irəlidə, lazım olduğunda başqa gəzəgənlərdə də oralara müsəlman bir gün gedib yerləşdiyində bir Kə'bə (qiblə) müəyyən etmələrinə yardımçı olacaqdır. Bu arada bildirək ki, ayın təxmini gecə və gündüz müddətləri 12 saat deyil, əksinə, "günü" 14 gün, "gecəsi" də 14 gecədir. Gün və gecə müddəti göy cisimlərinə görə böyük ölçüdə fərqlilik göstərir. Bu məsələlərlə maraqlananların diqqətinə bir nöqtəni də ərz edək ki, ay üzərində oruc tutmaq üçün də problemlərlə qarşılaşılır. Çünki ayda yaşayan bir kimsə, dünyada oturan bizlər kimi, hilali (aypara) gözləyərək oruca başlama və bitirmə imkanına sahib olmayacaqdır.

caqdır. Zamanı başqa vasitələrlə, yerli olan başqa təbii hadisələrlə hesablanması lazım olacaqdır.

g- Ayrıca, dünyanın ətrafında təyyarə ilə deyil, sputniklər və raketlərlə səyahət edilərsə, belə bir yolçuluq (günəşin 24 saati yerinə) 90 dəqiqədə tamamlanacaqdır. Belə bir yolçu üçün, günəşin görülməsinə bilinməsi uçuşun şimaldan cənuba, cənubdan şimala və ya şərqdən qərbə, qərbdən şərqə olmasına görə dəyişəcəkdir. Eyni şəkildə, sputnikin ətrafında uçacağı dünyanın en dairəsinə görə də dəyişəcəkdir. Günəş hər 24 saatda bir deyil, hər 90 dəqiqədə, hətta daha az bir zaman içində doğub batacaqdır. Sputnikin dünyalı yolçusu, namaz və orucları üçün, sputnikdə günəşin hərəkətlərini deyil, dünyanın namaz vaxtlarını əsas alacaqdır.

ANORMAL BÖLGƏLƏR ÜÇÜN DAİMİ NAMAZ SAATLARI

Şimal yarımkürəsində Günəş		Tarix	Cənub yarımkürəsində Günəş	
Doğuş	Batış		Doğuş	Batış
7.39	16.28	1 yanvar	4.17	19.50
7.38	16.35	8 yanvar	4.23	19.49
7.36	16.43	15 yanvar	4.31	19.46
7.31	16.52	22 yanvar	4.41	19.43
7.22	17.06	1 fevral	4.52	19.31
7.13	17.16	8 fevral	5.05	19.22
7.03	17.26	15 fevral	5.16	19.13
6.52	17.36	22 fevral	5.26	19.10
6.39	17.47	1 mart	5.37	18.47
6.26	17.56	8 mart	5.46	18.35
6.13	18.06	15 mart	5.55	18.22
6.00	18.15	22 mart	6.04	18.10
5.42	18.27	1 aprel	6.18	17.50
5.29	18.31	8 aprel	6.26	17.36
5.16	18.45	15 aprel	6.34	17.26
5.04	18.54	22 aprel	6.44	17.13
4.50	19.05	1 may	6.54	16.59
4.40	19.14	8 may	7.02	16.49
4.31	19.22	15 may	7.10	16.42
4.24	19.29	22 may	7.18	16.35
4.17	19.39	1 iyun	7.28	16.28
4.17	19.44	8 iyun	7.32	16.24
4.12	19.48	15 iyun	7.37	16.24
4.13	19.50	22 iyun	7.39	16.25
4.17	19.50	1 iyul	7.39	16.29
4.21	19.48	8 iyul	7.37	16.33

4.27	19.44	15 iyul	7.33	16.20
4.34	19.38	22 iyul	7.28	16.45
4.46	19.27	1 avqust	7.17	16.56
4.58	19.18	8 avqust	7.08	17.08
5.01	19.07	15 avqust	6.58	17.12
5.09	18.56	22 avqust	6.40	17.01
5.45	18.38	1 sentyabr	6.39	17.32
6.10	18.25	8 sentyabr	6.16	17.40
6.38	18.12	15 sentyabr	6.03	17.49
5.46	17.58	22 sentyabr	5.49	17.57
5.57	17.41	1 oktyabr	5.34	18.07
6.06	17.28	8 oktyabr	5.21	18.16
6.15	17.16	15 oktyabr	5.06	18.26
6.24	17.04	22 oktyabr	4.54	18.36
6.38	16.49	1 noyabr	4.39	18.43
6.48	16.39	8 noyabr	4.30	18.56
6.57	16.32	15 noyabr	4.22	19.07
7.07	16.25	22 noyabr	4.13	19.10
7.18	16.20	1 dekabr	4.08	19.23
7.25	16.18	8 dekabr	4.07	19.27
7.31	16.19	15 dekabr	4.06	19.43
7.36	16.22	22 dekabr	4.10	19.47

GÖRKƏMLİ ŞƏXSLƏR

583. Əsərin səhifələrində adı keçən yazıçıların hər biri üçün ən az yazılsa belə, həyat hekayələrini anlatmağa tam böyük bir cild lazımdır. Geniş bilgi üçün bütün maddələri tərəfsiz olmasa belə, İslam Ensiklopediyasına müraciət edilə bilər. (Yazıçının burada bəhs etdiyi ensiklopediya Qərbdə çap olunan Təhsil Nazirliyi tərəfindən türkcəyə çevrilmiş əsərdir. Bu gün bu ensiklopediyadan çox daha güvənən türkcə ensiklopediyalar xüsusilə də Türkiyə Diyanət Vəqfinin çap etdirdiyi İslam Ensiklopediyası vardır). Burada verdiyimiz tarixlər Miladi təqviminə görədir. Ayrıca, bildirilməmişdirsə bu şəxslərin hamısı müsəlmandır.

Bəybars (ö.1277). Aynı Calutda Hüləqunu məğlub edən Misir sultanı. Hüləqu Bağdadı təslim alıb dağıtdıqdan və Xəlifə Mustasimi öldürdükdən sonra Misirə hücum etmişdi.

Belazuri (ö.895). Ən yaxşı tarixçilərdən və həyat hekayəsi yazıçılarından biri. "Fütuh'ul Bülđan ilə Ənsab əl-Əşrəf" in müəllifi.

Biruni (ö.1048). Bir çox sahədə mütəxəssis olmuş. Onun təbiət, tarix və sosiologiya haqqındakı əsərləri olduqca həcmlidir.

Bucer (və ya Butser ö.1552). Məşhur Alman ilahiyyatçısı və xristianlar arasında Protestant kilsəsinin qurucularından biri.

Buxari (ö.870). Ən güvənən Hədisşünas, "Səhih" in və daha bir çox əsərin müəllifi.

Cabir ibni Xəyyam (ö.təxm.776). Təbiət elmləri üzrə ilk olanlardan biri və filosof.

Cəfər əs-Sadiq imam (ö.765). Böyük hüquqşünas və sufi

Cahiz (ö.868). Ədəbiyyatçı və mütəfəkkir.

Dəmiri (ö.1405). Məşhur zoologiya alimi, "Hayat'ül Hayavan" in müəllifi.

Dərimi (ö.869). Hədisşünas və "Kitab'üs -Sünən" in müəllifi.

Dihləvi Vəliyyullah Əhməd (ö.1762). Məşhur Hədis alimi; mütəsəvvüf və Hind-Pakistan müsəlmanları arasında İslam Renesansının qabaqcıllarından biri.

Dinavəri (ö.895). Bir çox elm sahəsində mütəxəssis və ən böyük müsəlman botaniki.

Əbu Davud (ö.888). Hədisşünas və "Kitab'üs-Sünən" in müəllifi.

Əbu Hənəfə (ö.767). Hənəfi məzhəbinin qurucusu; dünyadakı müsəlmanların yüzdə 80-i bu məzhəbdəndir.

Əbu Ubeyd (ö.838). Məşhur Hədisşünas, İslam maliyyəsi mövzusunda "Kitab'ül-əməual" in müəllifi.

Əbu Ya'la əl-Fərra (ö.1065). Hənəbeli məzhəbi hüquqşünası, siyasət elmi haqqında "əl-Ahkam'us-Sultaniyyə" nin müəllifi.

Əlkamə ən-Nəhai (ö.681). Böyük hüquqşünas, (Hz. Məhəmmədin səhəbələrindən) İbni Məs'udun tələbəsi.

- Əvzai** (ö.773). Atası Sind (Pakistan) kökündən böyük hüquqşünas. Bəlli bir dövrdə qurduğu məzhəbə bağlananlar dünya müsəlmanları arasında çoxdur.
- Fərabî** (ö.950). Bir çox özünəməxsus tərəfi olan böyük filosof.
- Qazali** (ö.1111). Məşhur ilahiyyatçı və mutəsəvvüf, parlaq zəkası hansı cür fəlsəfənin həm İslam, həm də ağıla uyuşduğunu göstərmişdir.
- Xəmməd** (ö.737). Böyük hüquqşünas, Əbu Hənifənin müəllimi.
- Həmmam ibni Mühəbbih** (ö.719). Ən köhnə Hədislərdən biri və (Hz. Peyğəmbərin səhabəsi) Hz. Əbu Hüreyrənin tələbəsi.
- İyad** (ö.1149) Tanınmış Hədisşünas və tarixçi.
- İbni Abdal Hakem** (ö.871). Misirli böyük tarixçi və hədisçi, "Fütuħ Mısır"ın yazıçısı.
- İbni Fədlan** 921-ci ildə Böyük Elçi və İslam ilahiyyatının nümayəndəsi olaraq göndərildi. Bolqar kralını (indiki Qazan) İslama qazandıra bildi. "Səyahətnamə" si bizə qədər mühafizə edilmişdir.
- İbni Firnas** (ö.921). İnsan gücü ilə hərəkət etdirilən bir təyyarə icad edən dahi bir adamdır. Yalnız ulduzların, buludlar və şimşəyin də təmsil edildiyi bir göy evi inşa etdi.
- İbni əl-Həysəm** (ö.1039). Optika elmi üzrə əsərləri ilə məşhur bir alim.
- İbni Həcər** (ö.1449). Məşhur Hədis mütəxəssisi və böyük bir həyat hekayəsi yazıçısı.
- İbni Hənbəl** (ö.855). Hənbəli məzhəbinin qurucusu, Şəfiinin tələbəsi və əsas Hədis toplayanlardan biri.
- İbni Havkal** (ö.977) Böyük coğrafiyaçı.
- İbni Xişam** (ö.834). Hz. Peyğəmbərin həyatını qələmə aldığı əsərlə haqlı olaraq şöhrətə qovuşmuş tarixçi. Bu əsər Quillaume tərəfindən ingiliscəyə çevrilmişdir.
- İbni əl-Kelbi** (ö.819). Tarixçi, Ərəbistanın İslamdan əvvəlki mədəniyyəti mütəxəssisi.
- İbni Xaldun** (ö.1406). Sosioloq və tarixçilər tarixinə yazmış olduğu müqəddiməsi yeni bir elmi, tarix fəlsəfəsini ortaya çıxartdı.
- İbni Məcə** (ö.886). Əsas Hədis toplayanlardan biri.
- İbni Məcīd** 15-ci əsrin böyük gəmiçisi Vasko de Qama flotuna Afrikadan Hind sahillərinə qədər rəhbərlik etmişdir.
- İbni əl-Müqəvva** (ö.756). Əhli sünnet yolundan ayrılmış, rəhbər və ədəbiyyatçıdır.
- İbni Rüşd** (ö.1198). Hüquqşünas, filosof və astronomiya alimi.
- İbni Sə'd** (ö.844). Tarixşünas və həcmi böyük olan həyat hekayələri yazıçısı
- İbni Sina** (ö.1073). Böyük fizik və filosof, əsərləri hələ də universitet proqramlarında yer alır.
- İbrahim ər-Nəhat** (ö.713). Böyük hüquqşünas.
- İdrisi** (ö.1164). Coğrafiya və dünya xəritəsi üzrə böyük alim.
- Kazvini** (ö.1283). Təbii elmlər mütəxəssisi, tarixçi.
- Kindi** (ö.təxm.900). Təbiət elmlərinə də ilgi duymuş özünəməxsus bir filosofdur.
- Martin Luter** (ö.1546). Protestant kilsəsinin qurucusu, ərəbcəni çox yaxşı bilirdi.

- Malik** (ö.975). Maliki məzhəbinin qurucusu, "əl-Muvata" nın müəllifi.
- Ma'mar ibni Rəşid** (ö.770). Ən keçmiş Hədis toplayanlardan biri, "əl-Cami"nin müəllifi.
- Mə'mun** (ö.833). Bağdad Abbasi xəlifəsinin, elm və ədəbiyyatın qoruyucusu.
- Məs'udi** (ö.956). Tarixçi, bir çox əsərin müəllifi.
- Maverdi** (ö.1058). Dövlət adamı, hüquqşünas və bir çox əsərlərin müəllifidir. "Ahkamus Sultaniyyəsi" də fransız dilinə tərcümə edilmişdir.
- Melanxton** (ö.1560). Protestant kilsəsinin alman qurucularından biri.
- Miskeveyh** (ö.1030). Şöhrətli tarixçi və sosioloq.
- Mus'ab əz-Zübeyri** (ö.850). Tarixçi, "Nəsəb-i Kureyş" in müəllifi.
- Müslüm** (ö.875). Ən yaxşı Hədis toplayanlardan biri, "Salih" in müəllifi.
- Nəsei** (ö.915). Əsas Hədis toplayanlardan biri, "Sünen" in müəllifi.
- Rəşiduddin Xan** (ö.1318). Məşhur "Dünya tarixi"nin müəllifi, yazıçı.
- Razi** (ö.925). Məşhur filosof və həkim, Avropa ədəbiyyatında "Rhazes" deyə tanınır.
- Səidəl əl-Əndəlusi** (ö.1070). Böyük sosioloq və tarixçi.
- Səlahəddin** (ö.1193). Misir və Suriya hökmdarı. Xaçlılar zamanı bir araya gəlmiş Avropaya qarşı müvəffəqiyyətlə mübarizə apardı. Dindar və xeyirsevər biri idi.
- Sərəhsi** (ö.1090). Böyük hüquqşünasın "Məbsut"u 30 cild olaraq çap edilmişdir.
- Şəfii** (ö.820). Şəfii məzhəbinin qurucusudur. "Əl-Ümm" və "ər-Risalə"nin müəllifidir. Onun sonuncu əsəri dünyada (qanun topluslarından ayrı olaraq) mücərrəd hüquq elmini ortaya qoymuş olan ilk kitabdır.
- Təbəri** (ö.923). Bir çox elm sahəsi ilə maraqlanmış böyük bir alim idi. Qur'an, hüquq və tarix mövzusunda əsərləri zəngin bilgi xəzinəsidir.
- Tirmizi** (ö.888). Hədis toplayanlardan biridir. "Cami"nin müəllifidir.
- Ömər ibni əl-Xəttab** (ö.644). Böyük fəth və eyni zamanda son dərəcə dindar və adil bir xəlifə, Hz. Əbu Bəkirin davamçısı olmuşdur.
- Ömər ibni Abduləziz** (ö.720). Əməvi xəlifəsi və son dərəcə dindar bir hökmdar olmuşdur.
- Ömər Xəyyam** (ö.1131). Böyük riyaziyyatçı, astronom və şair olmuşdur.
- Zəhəbi** (ö.1352). Böyük tarixçi və həyat hekayəsi yazıçısı
- Zeyd ibni Əli** (ö.738). Zeydi məzhəbinin qurucusu. Ən keçmiş Qur'an təfsiri edənlərdəndir. Hədis və hüquq üzrə əsərlər yazmışdır. Bu əsərlər bizə qədər çatmışdır.
- Zübeyr ibni Bekkar** (ö.870). Mus'ab əz-Zubeyrinin qardaşı oğlu, secərə mövzusunda çox qiymətli olan bir əsərin müəllifidir.

İNDEKSLƏR

(Rəqəmlər səhifələri deyil, paraqraf nömrələrini göstərir).

- Abbasilər -273, 430, 432, 499-
507, 583
ABŞ - 99, 582
Abd ibni əl-Culenda -274
Abdəst -17, 549-553, 556, 564,
569
Abdullah, Hz.Peyğəmbərin atası -
10
Abdullah ibni Amir ibni As -84
Abdullah ibni Avf -90
Abdürrəhman, Xristian doktor -422
Abdülkays -12
Abdülməcid, II -273
Abdürrəzak bin Həmmam -97
Adam öldürmə-344, 357, 362
Adli ibni Ertat-435
Afrika -5, 7, 261, 328, 506, 511,
512, 575, 58
Aqra-483
Ağaclar-166, 238, 378, 472,
botanika, kənd təsərrüfatı
Ağ ləbilər -503
Axirət-106, 109, 125, 153, 227,
230, 245, 248, 289, 312,
337, 387, 396, 411, 441,
445, 536
Ahkamus-Sultaniyyə-583
Ağ dəniz-465
Alyaska-554
Alkama ən-Nahi-329, 583
Allah-1, 8, 14, 17, 20, 40, 64, 65,
113-116, 127, 130-136,
165-167, 212, 315-316, 387
Almanlar, Almaniya-99, 512, 520,
575, 583
Amalika-288
Amerika-99, 261, 507, 512, 514,
575, 581, 582
Ana bəbistlər-404
Anadolu-501, 506
Anatomiya-467, 469, 482
Animistlər-439
Ankara-506
Ana, analıq-243, 253, 381, 398-
399, 400, 421, 518
Aristotel-288
Argentina-440, 575, 581
Arnautluq-513
Assemani-497
Astronomiya-447, 466, 467, 583
Asiya-5, 261, 328, 506, 509, 510,
582
Ateizm-4, 130, 131, 232, 439, 532
Afina-323
Atlantik okeanı-336, 440, 495, 512
Avropa-5, 7, 100, 261, 328, 495,
503, 508, 512-513, 520,
575, 581, 583
Avstriya-506
Ayda namaz-582, f
Aybaşı halı-171, 174, 388
Ayişə-92
Adəm-115, 152, 177, 179, 463,
515
Adət və ənənələr-324-326, 334,
382, 398, 401, 438, 575
Abu Talib-10, 11
Abuzər-203
Adam, şəxs-23, 246, 247, 292,
295
Babil-1, 7
Bağdad-273, 477, 500, 501, 503,
504, 506, 507, 582
Bağlılıq andı-27, 258, 270
Baxr ər-raiq-433
Bəhreyn-12
Barbarlar-288, 477, 507
Basra-465
Bətləmyus-465
Baybars-507, 583
Bayramlar-164, 524, 529, 555,
580

- Bədəvilər-10, 454, 466, 474
 Bədir-32, 33, 82
 Belazuri-354, 425, 583
 Belçika-512
 Bene Xoare-512
 Bərbərilər-454, 512
 Beyt'əl-Yəhudi-434
 Beyt'əl-Midras-431, sinaqoq
 Biruni-170, 470, 471, 476, 583
 Bioqrafiya-86, 452, 461, 462, tarix
 Bizans, Bizanslı-6, 9, 36, 76, 253,
 268, 323, 442, 464, 469,
 492, 493, 495, 496, 498,
 501
 Böyük Millət Məclisi (Türkiyə)-273
 Boğaziçi-506
 Borc-33, 122, 190, 196, 296, 343,
 351, 357, 369-377, 397,
 528, 578
 Bordeauks-498, 575, 581
 Boşanma-9, 395, 533
 Botanika Ensiklopediyası-468
 Boykot-24
 Braxmanlar-45, 147
 Bucer-404, 583
 Budha, Quatama, Buddizm-1, 45,
 147, 452, 454
 Buxari-74, 90, 97, 153, 170, 378,
 381, 583
 Bolqar-504, 583
 Buxarest-575, 581
 Büdcə (dövlət büdcəsi)-42, 190,
 195, 348, 351-360, 373,
 498
 Böyük Elçi, Elçi-36, 292, 294, 419,
 428, 442, 492, 493, 583
 Bank-375, 376, 530
 Büt, bütçülük-bütçərəst, 8, 14, 38,
 113-114, 232, 251, 379,
 439, 482, 532, 544
 Bütçərəstlər, müşriklər-24, 26-27,
 30, 32-33, 37, 147, 267,
 273, 289, 439
 Borc vermə, faiz-120, 196, 357,
 369-377, 530
 Bacının mirası-399
 Boyunbağı-253
 Beynəlxalq-266
 Vasko de Qama-465, 583
 Vəsiyyət-342-346, 398
 Vəda xütbəsi-40, 88, 246, 382
 Vədalar-1, 147
 Vəliyullah-əd-Dihləvi-165, 583
 Vergi tarifləri-188, 189, 348-350,
 465, 528
 Vergiləndirmə-186, 328, 349, vergi
 Vergilər-38, 75, 108, 117, 120,
 227, 253, 305, 347-352,
 361, 378, 493, 496, 498,
 528, 529, 576, zəkat sədəqə
 Vestfeliya-404 (dipnot)
 Vicdan-110, 170, 268, 310, 412,
 439, 442
 Vyana-506
 Viza-291
 Volqa-504
 Vətəndaşlıq-265, 406
 Vəhy-3, 17, 19, 20, 21, 50-53, 63,
 142-144, 229, 271, 318,
 325, 327, 329, 429, 446,
 524
 Qavayi adaları-554
 Qardaş edilmə-28, 82
 Qarışqalar-24
 Qiblə-266, 554, 566
 Qisas-247, 312, 327, 396, 429,
 435
 Qızıl dəniz-421
 Qəsdlər-220, 288
 Qonşular, qonşuluq-27, 235, 250,
 256, 362, 437
 Qullar-78, 103, 195, 235, 242,
 288, 340, 351, 356, 422,
 435, 528, 578
 Qübbətüssəhra-499
 Qadın-18, 24, 253, 344, 382, 387,
 394, 395, 398-399, 402,
 405, 441, 459, 9, 31, 40,
 144, 171, 174, 178, 250,
 251, 296, 380, 405, 420,
 422, 439, 548, 549, 400
 Qafqaz-504
 Qahirə-273, 421, 503
 Qələm-17, 303, 446, 524

- Qamət-521
 Qan (diyeti)-357, 362
 Qanun-271, 276, 278, 300-336,
 409, 455-460, hüquq
 Qanunların toqquşması-321,
 millətlərarası hüquq
 Qanunların ləğv edilməsi-58, 150
 Qanunların şərh-i-318, 320, 330,
 335, 455
 Qara (daş)-15
 Qonaqpərvərlik-359, 413
 Qur'an-21, 40, 42, 49-66, 68, 69,
 80, 82, 92, 94, 144, 221,
 317, 324, 331, 451, 454,
 478, 482, 485, 514, 538
 Qur'an oxuma-485, hafiz, Qur'an
 Qureyşlilər-273-275, Məkkə
 Qüds-177, 493, 499, 503
 Qütblər-170, 573-574, 576, 581,
 582
 Qara dərililər-514
 Qismət oyunu-34, 351, 352, 308,
 366, 368, 379, 389, 438,
 530
 Daba-12
 Damiri-474, 583
 Dar'ül-ulum-576
 Darimi-84, 583
 Davud (Hz.)-1, 146, 152, 327
 Davud ibni Abdürrəhman-422
 De Qoeje-493
 Dəfn-164, 343, 383, 536, 569
 Dehli-273
 Deoband-576
 Dəri rəngi-119, 233, 264, 265,
 394, 406, 407
 Dəvə-13, 89, 144, 153, 349, 528
 Dövlət rəhbəri-29, 42, 60, 74, 160,
 168, 185, 269, 271, 273,
 275, 279, 286, 294, 304,
 305, 310, 319, 324, 416,
 427, 458, 459
 Dövlət xərcləri-190, 348, 351,
 363, bütçə
 Dövlət mə'murları-168, 299, 324,
 354
 Dövlətin vəzifələri-274, 282
 Dövlətin gizli ödəmələri-355
 Dinavəri-468, 583
 Diarmait (kral)-404
 Dihləvi-165, 583, Vəliyullah
 Dil-119, 127, 183, 233, 260, 261,
 263-265, 317, 334, 406,
 447, 451, 454, 456, 467,
 485, 487, 498, 505, 519,
 520
 Dilənçi-340
 Din-4, 8, 14, 36, 43, 387, 412
 Din adamları-296
 Dirilmə-8, 21, 112, 129, 134, 153,
 222, 227, 312, 340, 423
 "Discorides"-468
 Doqmalar (Nasslar)-44, 127, 147,
 288, 323, 421, 499, 553,
 inanc
 Donuz-544, yiyəcək
 Donqola-495
 Dönəncə-170, 173
 Dua-38, 227, 231, 441, 485, 555,
 namaz
 Duğatur-36
 Daşkənd-59
 Dotasiya, nafaka-367
 Elhamra-483
 Ensiklopediya Britanika-404
 Əndəlüs-303, 328, 495, 508
 İspaniya, İberik
 Enes-ibni Malik-85
 Ermənistan-56, 495
 Efiopiya-5, 9, 22, 24, 36, 73, 76,
 268, 323, 329, 362, 419,
 428, 454
 Evlənmə, nigah-9, 65, 203, 394,
 400-403, 405, 438, 439,
 532-534
 Evs ibni Sabit-398
 Evzai-330, 334, 583
 Ezhər Universiteti-576
 Eqoizm-71, 104, 108, 214, 232,
 262
 Elm və sənət-126, 215, 231, 304,
 330, 443-488, 583
 Əbdülməlik-498
 Əcnadəyn-493

- Ədalət-29, 39, 40, 42, 110, 119,
 141, 156, 184, 271, 276,
 279, 293-295, 310, 321,
 322, 392, 429, 430, 498
 Ədliyyə qərarları-330, 332, hüquq
 elmi
 Əfv və bağışlama-116, 179, 220,
 228, 238, 239-243, 247,
 558, 569, 578
 Əfqanıstan-495, 505
 Əxlaq-223, 232, 233, 254, 255,
 308, 340, 380, 391, 395
 Əli-60, 231, 273, 329, 333
 Əmr ibni Hazm-87
 Əmr ibni Ümmeyyə əd-Damri-419
 Ərəfat-98, 178, 179, 527
 Ərəb, Ərəbistan-5, 6, 8, 9, 39, 40,
 261, 303, 362, 490, 506,
 511, 554, 575
 Ərəbcə-61, 80, 317, 451, 464,
 468, 476, 485, 498, 505,
 514, 518-520, 568
 Əsgərlik (xidməti)-38, 77, 168,
 193, 196, 274, 276, 358,
 417, 420, 426
 Əbu Bəkir-27, 54, 55, 56, 92, 93,
 271, 274, 491, 493, 498,
 583
 Əbu Bəkrə-90
 Əbu Davud-84, 583
 Əbu Həniyə-329, 330, 332, 333,
 334, 465, 583
 Əbu Hüreyrə-91, 93, 97, 583
 Əbu Ləhəb-24
 Əbu Səid əl-Hüdri-93, 94
 Əbu Şah-79
 Əbu Ubeyd-415, 442, 583
 Əbu Ya'la əl-Fərra-194, 355, 428,
 583
 Əbu'd Derda-203
 Əl-Əmval-583
 Əmanət-27, 382, 530
 Əməvilər-273, 356, 498, 499
 Əmin, əl-15
 Əminə, Hz.Peyğəmbərin anası-10
 Ənsab əl-Əsrəf-354, 425, 583
 Ənsar-83, 362, 398
 Ərzaq-104, yeyəcək
 Ər-arvad-9, 248, 253, 344, 382,
 387, 393, 395, 397, 398,
 400, 402, 403, 405, 533,
 534, 549
 Əzan-521
 Əzbərləmək-47, 62, 80, 96, 98,
 451, hafiz
 Əsas sığorta-368, 531
 Əhalinin sayılması-74, 378, 515
 Zəbid qəbiləsi-13
 Zəhəbi-92, 334, 583
 Zəkət-161, 185-198, 203, 352,
 388, 447, 528, 576
 Zənzəm-182
 Zəncüveyh-367
 Zənd-Avesta-1
 Zərdüştilər-321, Məcusilər
 Zeyd ibni Əli-328, 456, 583
 Zeyd ibni Sabit-55, 56, 60, 93
 Zilhicca-576
 Zimmilər-432, Qeyri-müslümlər
 Zina-38, 246, 382, 391
 Zoologiya-467, 474
 Zü nüvas-329
 Zübeyr ibni Əbdülmütəlib-13
 Zübeyr ibni Bekkar-583
 İbadət-451, 576
 İber Yarımadası-508, İspaniya,
 Portuqaliya
 İbni Abbas-89, 93
 İbni əl-Heysəm-470
 İbni Həcər-89, 583
 İbni Rüşd-453, 466, 583
 İbni Sina-453, 469, 486, 583
 İbrahim-1, 2, 7, 8, 14, 15, 122,
 146, 147, 152, 177, 180,
 182, 221, 327, 578
 İbrahim ən-Nahi-329, 583
 İbrahim (Hz.Peyğəmbərin oğlu)-
 421
 İbranca-505
 İcma-318, 320, 335, 396
 İdeologiya-119, 124, 263-265,
 408, 432
 İdris-1, 152, 327
 İdrisi-465, 583

- İynə-172
 İxvanus-səfa-486
 İki hökmranlıq-274, 281
 İqlim-7, 573, 576
 İqtisadiyyat-120, 251, 252, 337-379, 388, 390, 420, 426, 496
 İlahi sifətlər-134
 İlham-141
 İlham-137, 141, 271, vəhy
 İlk müsəlmanların hicrəti-22, 26, 27, 31
 İltica-413, 419
 İmam-160, 164, 267, 305, 427, 459, 556, 557, 562, 565
 İman və inanc-105, 109, 119, 126, 159, 211, 227, 299, 387, 440, 447, 453
 İncil-146, 221, 279, 404, 429, İsa (Hz)
 İngilis, İngiltərə-99, 273, 505, 510, 512, 513, 554, 575
 İnsan ağılı-229, 231, 315, 330, 403, 406, 475
 İnsan şəkilində Allah-138
 İnsanların sinifləri-223-226, 309
 İntihar-203, 218
 İntiqam-241, qisas
 İraq-5, 39, 303, 323, 328, 329, 465, 490, 493, 495, 498
 İran-1, 6, 9, 36, 76, 328, 329, 454, 464, 492, 494, 495, 575
 İrqlər-103, 119, 151, 183, 233, 260, 261, 263, 406, 456, 514, rəng, milliyət
 İrlandiya-404
 İsa Hz.-1, 4, 146, 147, 152, 327, 404, 429, 452
 İsim alma, adlandırma-518
 İslam-23, 49, 103, 106, 129, 160, 161, 203, 227, 229, 264, 457
 İslam Ensiklopediyası-583
 İsmail-182
 İsmail, Hz-1
 İspaniya-273, 303, 495, 498, 500, 508, 512, 520
 İstanbul-273, 483, 506
 İsveçrə-503
 İşğal edilən ölkəni boşaltma-27, 493, 498, 506
 İtaliya-407, 440, 503, 505, 512, 520, 575
 İttifaq-30, 75, 415, 418, 507
 İyad əl-Kadi-231, 583
 İctimai təhsil-82, 204, 309, 339, 431, 505
 İki arvadlılıq-404
 İndoneziya-510, 513, 514, 575, 582 c
 İndustriya (sənaye)-5, 352, 498
 İstiqraz alma-370, 374
 Yaqub, Hz.-152
 Yazı və əlifba-47, 50, 62, 82, 93, 94, 98, 144, 451, 505, 519, qələm
 Yemək və içmək-172, 176, 216, 564, 574, ərzaq
 Yeni Zelandiya-575
 Yezdgerd-494
 Yəhudilər-1, 27, 29, 33, 45, 256, 279, 288, 289, 293, 321, 329, 353, 414-417, 421, 422, 429, 430, 431, 432, 434, 439, 532, 533
 Yəhya, Hz-152, 327
 Yəmən-6, 12, 87, 93, 318, 323, 324, 329, 431, 506
 Yemək və ərzaq-104, 238, 251, 259, 529, 543-546, 574, yeyəcək
 Yolçular-16, 197, 211, 235, 359, 445, 465, 510, 528, 571, 582, turistlər
 Yun-Nan-509
 Yoxsullar-351, 353, 420, zəkat, vergi
 Yaxşı və pis-109, 110, 113, 115, 123, 129, 137, 153, 155, 157, 299, 307, 308, 309, 310, 337, 393, xeyir və şər
 Yaponiya-582
 Yəpiskoplar-431, 497
 Yuxu-216

- Kayseri-493
 Kazan (ölkə)-465, 504, 575
 Kazvini-474, 583
 Kəfərat-237, günah
 Kəlam-453, 505
 Kəlb-12, 323, 583
 Kənanlılar-274
 Kərvan-5, 9, 11, 12, 30, 35, 349,
 465, ticarət
 Kipr-495
 Kilsə və monastır-404, 439, 497,
 583
 Kimya və fizika-475
 Kind-453, 470, 582
 Kitab əl-Enva-466, meteoroloji
 Kitab əl-Hayvan-583
 Kitabı Müqəddəs Lüğəti-404
 Konya-506
 Kor-274, 482
 Kufə-329, 330, 494
 Kral, krallıq-196, 213, 273, 274,
 281, 282, 329, 414, 471,
 482, 486, 504, 583
 Ka'b ibni Əsrəf-33
 Kə'bə-8, 14, 15, 27, 35, 107, 168,
 177, 178, 181, 258, 422,
 447, 515, 518, 536, 554,
 556, 569
 Kə'bənin döşəmə qarşısı-554
 Kağız-449, 553
 Kanada-440, 575, 582
 Kurtuba-273, 477, 500
 Küdlər-273, 503, 519
 Konstitusiyə-29, 74, 273, 281,
 289, 303, 362, 414-416,
 458
 Kazino-251, 252
 Köçərilər-5, 203, 323, 492
 Könüllülər-77
 Katib-425
 Kənd təsərrüfatı-5, 7, 323, 349,
 352, 576, botanika
 Gəmiçilik-465, 582
 Girit-334
 Göy evi-583 İbni Firnas mad-
 dəsində
 Göstəriş-108, 214, 441
 Gücurat-495
 Günah-473
 Günah meyli-180, 225, 237, 248,
 296, 309, 312, 344, 391
 Günah və səhv-115, 176, 216,
 237, 238, 242, 243, 248,
 251, 379, 396, 404, 544,
 578
 Günəş ləkəsi-466
 Gürcüstan-506
 Günahları qaytarma-35, 419
 Lat-38
 Liviya-495
 Lihyəllər-6, 323
 Linç-36
 Litva-507
 London-514
 Luther, Martin-404, 583
 Livan-434
 Lüğət-461, 462, 467, 583
 Ma'kil-362, sığorta
 Ma'in-6, saba
 Mo'mar ibni Rəşid-92, 97, 583
 Maan-36
 Mə'bəd-9, 24, 38
 Məcid-465
 Mə'dən, mə'dən elmi-188, 349,
 352, 467, 471, 482, 528
 Malayziya (yarımada)-510, 514,
 519, 575
 Malik, imam-330, 333, 334, 583
 Malik qafur-505
 Malik (mələk)-143
 Mə'nəvi həyat-98, 108, 165, 184,
 199, 200, 203, 222, 267,
 337, 481, təsəvvüf
 Matta (incili)-404, incil
 Maveraünnehr-498
 Maverdi-423, 428, 583
 Mazdeizm-8
 Melanxton-404, 583
 Məbsud-80, 583
 Məcmu-456
 Məcusilər-321, 432, 454, parsilər
 Mədain-6, 494
 Mədinə-7, 10, 27-29, 31-33, 35,
 37, 38, 41, 52, 55, 58, 60,

- 73, 74, 82, 189, 204, 256,
274, 289, 323, 329, 330,
349, 354, 362, 392, 414,
418, 419, 421, 422, 425,
431, 448, 458, 498
- Məkkə-7, 9, 12, 13, 26, 27, 33,
37, 38, 40, 52, 73, 79, 88,
98, 164, 177, 178, 268,
323, 362, 388, 419, 422,
447, 515, 527, 529, 536,
554, 555
- Mələklər-17, 64, 128, 137-144,
146, 148, 176, 380, 536,
Cəbrail
- Mə'mun, Xəlifə-466, 583
- Mərvə (təpəsi)-178, 182
- Məryəm, Hz.-429
- Məs'ud-60, 329, 583
- Məs'udi-323, 463, 583
- Meteoroloji-466
- Məzhəblər-499, 503
- Məzmurlar-146, 147, 221
- Mesopotamiya-506, İraq
- Misir-5, 273, 323, 328, 421, 465,
503, 507, 511, 575, 576,
583
- Mihr-400, ceyiz
- Mikail, mələk-143
- Millətlərarası hüquq-65, 279, 286-
288, 304, 305, 321, 456,
459 qanunların toqquşması
- Millət vəkilliyi-29, 270, 283-285,
378, 438
- Milliyət-119, 259-265, 344, 406,
432, 440
- Mimari-478, 499, 508
- Mina-178, 180, 527
- Mirac-25, 165, 167, 212
- Miras və mirasçı-40, 52, 65, 120,
256, 305, 333, 341-346,
397, 398-400, 436, 447,
499
- Misilləmə (qarşı hərəkət)-295
- Miskeveyh-463, 474, 583
- Moñqol (hanedanı)-273, 505
- Moñqolustan-464
- Mormonlar-404 (dipnot)
- Mute-36
- Muaz ibni Cebel-318, 324
- Mudarabe-374, ticarət
- Muqirə ilni Şu'be-90
- Muhafizlər-9
- Müqəddimə (İbni Xəldun)-463,
583
- Müqəvvə-330, 584
- Müqayisəli hüquq-457
- Mus'ab-27, 583
- Musa, Hz.-1, 2, 122, 146, 147,
152, 221, 274, 285, 327,
452
- Musannaf-97, 583
- Mushaf-56, Qur'an
- Musta'sim-583
- Mutəzililər-465
- Müvəffəq-330
- Müvəttə-583
- Mülkiyyət-40, 246, 397, 431, 433
- Mütləcilər-28, 30, 82, 256, 273,
362, 413, 419, köç
- Münafiqlər-57, 208
- Müslüm, iman-88, 153, 170, 479,
583
- Müsnəd-97
- Müzdəlifə-178, 527
- Musiqi-451, 478, 485, 486, 499,
583
- Məktəblər və tələbələr-82, 127,
329, 358, 448, 505, 508,
524, 525, təhsil
- Müqəddəs Kitab-45, 92, 129, 145-
147, 150
- Müqəddəs Roma İmperiyası-502
- Mədəniyyət-195, 215, 276, 280,
465
- Mərakeş-273, 498, 511, 513, 576,
576a
- Məsləhətləşmə (istişarə)-184, 283,
417, 426
- Müqavilələr və paktlar-30, 75, 418
- Müharibə-39, 65, 108, 291, 296,
304, 398, 420, 441, 442,
459, əsgərlik
- Namaz və oruc vaxtləri (zaman-
ları)-170, 172, 572-575,

- 581-583
Namus (şərəf, qürur)-40, 246, 250, 396, 433
Narbonne-498
Necasi-73, 76, 419, *Efiopiya*
Necran-431
Nehr Əmir əl-Mö'minin-421
Nesei-394, 583
Nəvaib-361, *vergi*
Nyu-York-554
Nigeriya-512
Nil-465, *Nehr Əmir*
Norveç-440
Nuh Hz.-1, 327, 452
Nur Dağı-16, *Nur*
Nazirlər-9, 428
Nəzarət-466, *astronomiya*
Namusa toxunma, təcavüz-433, zina
Oxlar-251
Oğurluq-246
Ovçu-228
Okean-575
Oruc-23, 31, 53, 107, 108, 117, 161, 170, 172-176, 186, 208, 227, 258, 388, 447, 459, 526, 529, 538, 555, 573, 574, 576, 580
Osman, Hz. -56-60, 203, 303, 331, 495, 498
Osmanlılar-273, 506, *Türklər*
Oklit-127, 476
Öldürmə-228, 273, 296, 479, cinayət
Ölü-433, 535-537, *dəfn*
Ölünün sümükləri-433
Ömər Xəyyam-466, 476, 583
Ömər ibni Əbdüləziz-356, 434, 435, 498, 583
Ömər ibni əl-Xəttab-52, 56, 82, 92, 94, 184, 189, 192, 196, 251, 253, 328, 329, 331, 349, 353, 354, 357, 363, 367, 378, 392, 421, 425, 434, 465, 495, 496, 498, 583
Örf və adətlər-330
Öşür-349
Pakistan-12, 505, 514, 575
Palma adası-512
Panteizm-206, 211, 212
Papalar-464, 502, 503
Papirus-328, 496
Pul-465, 528
Paris-273
Pella müharibəsi-493
Pəştu-519
Peyğəmbərlər-119, 142, 148-152, 221, 229, 282, 327, 404, 437, 464
Polis-311, 359
Polşa-507
Portuqaliya-512, *Iberik*
Portland-575, 581
Poçt və rabitə-465
Prusiyalı-404 (*Dipnot*) *Almaniya*
Pusula (kompas)-307, 465, 554
Paltar-178, 340, 400, 432, 536, 542, 547, 548, 554
Pişik-238
Pislik və yaxşılıq-224, 225, 228, 379, 383, 390, 391, 396
Ramazan ayı-31, 53, 175, 203, 526, *oruc*
Ramhürməzi-85
Razi-469, 583
Rehinə-295
Rük'ət-555-565, *namaz*
Rəşidüddin Xan-463, 464, 583
Risalə-301, 583
Risalə əl-Osmaniyyə-367
Rəvayət zənciri-60
Rodos-495
Roqer, kral-465
Romalılar, Roma-6, 84, 99, 288, 324, 464, 503
Rusiya-59, 99, 100, 465, 504, 513, 520, 582, 583
Rüşd, ibni-453, 466, 583
Rüşvət-253
Rö'ya-139
Riyaziyyat-447, 476, 505
Rəhbərlik (idarəçi)-193, 253, 273, 276, 303, 322, 328, 354,

- 363, 426, 428, 496, 498,
501, 530, 583
- Respublika-273, 281, 506, 513
- Sə'd-422, 435, 583
- Sə'd ibni Ubadə-89
- Səba-6
- Saç tualeti-394, 432, 547, 548
- Sədəqə və xeyir-112, 340, 352
- Sədəqə, vergi, zəkat-187, 190,
351, 352, 354
- Səfa-178, 182
- Səhifə-88, 97
- Səhifə es-sadika-84
- Səhih-88, 97, 479
- Səhihlik-60, 451, 452, 461
- Saib-12
- Səid əl-Əndəlusi-463, 583
- Sakif qəbiləsi-87
- Saleh, Hz.-152
- Samoa-554
- Samurə ibni Cündəb-89
- Sənətlər və elmlər-9, 443-488
- Sanskritçe-453, 466
- Sasanilər-6, 323, 328, 492, 496,
İran, Fars
- Savaş əsirləri-82, 195, 296, 351,
356, 362
- Sayqı (hörmət) və salamlama-167,
540
- Səbəb və niyyət-107, 228, 229,
247, 259, 302, 346, 391,
394
- Seçkilər-270, 273, 274, 284, 416,
427
- Səlahəddin-503, 583
- Selçuklular-506
- Salman əl-Farisi-80, 203, 451
- Sərahsi-80, 583
- Sərvət, zənginlik-120, 185, 340,
346, 368, 388, 389, 394,
vergi, iqtisadiyyat
- Sərhədlər-74, 268, 420, 469, 493,
503, 582
- Siciliya-465, 503
- Sidxanta-476
- Silberberq-468
- Sina, ibni-453, 469, 470
- Sinaoq-431, 439, Beyt əl-Midras,
yəhudilər
- Sind-12, 334, 495, 498, 583
- Sevastopol-575
- Siyasət-258, 287, 456, 496
- Siyer-284, 304, 456 millətlərarası
hüquq
- Sakit okean-336, 440, 495
- Səsvermə-416
- Skandinaviya-465
- Spirt, şərab-34, 38, 246, 251, 308,
379, 390, 438, 544
- Soltan-273
- Somali-512
- Sosial sığortalar-29, 303, 357, 362-
367
- Sosial müqavilə-397, 400, 401,
403, 405, 414, konstitusiya
- Soy ağacı-462, 583
- Soyğunçuluq-246, 287, 304,
oğurluq
- Sputnik-582
- Statistika-378
- Sudan-495, 512 Efiopiya
- Sufi, təsəvvüf-135, 138, 141, 176,
201, 202, 204-208, 211,
216, 219, 220, 222, 507,
583
- Suffə-82, 204, 448, tə'lim, təhsil
- Suriya-5, 7, 11, 12, 36, 328, 330,
354, 425, 493-495, 503,
575, 582
- Süd anası-10, 400
- Süleyman, Hz.-1, 177, 327
- Sümürgəçilik-323, 440, 507, 512
- Sünən -583
- Sünnət olma-523
- Sünnilər-275, 499, Şiələr
- Təbəri-73, 463, 583
- Tac-mahal-483
- Taif-7, 26, 38
- Təqlid-255, 432
- Təqvim-27, 466, 576, 580-583
- Tərəfsizlik-35, 298
- Tarix-52, 260, 263, 271, 272, 274,
288, 319, 392, 404, 424,
440, 447, 461-464, 470,

- 483, 489-515, 583
Təsəvvüf-201, 453, sufi
Tatarlar-273, 507
Tavaf-15, 178, 181
Tay qəbiləsi-87, 497
Təcəlli-165
Təkarvadlılıq-403, 404
Tək Tnriçılıq-24, 134, 177, 509
Təpələr və dağlar-166
Təravih-53, Ramazan
Tərcümələr-45, 61, 80, 451, 453,
466-468, 475, 498, 519,
524, 536, 538, 578, 582
Təsəllici(son)-27
Təsəttür-248, 392
Təyəmmüm-536, 552
Tövrət-147, 279, 327, 329, 404
Tövbə-116, 220, 236, 237, 242,
243, 396
"Theopharaste"-468
Tibb-215, 362, 468, 469, 471,
498, 582
Tibet-509
Ticarət-12, 65, 82, 349, 352, 365,
371, 377, 438, 465, 528,
576, kərvan
Tirmizi-83, 84, 394, 582
"Toynbee"-514
Trablus-495, Liviya
Tuluz (Toulouse)-498
Tunis-503, 576a
Turist-359, yolçu
Türküstan-303, 465, 494, 575,
Türkiyə
Türkiyə-506, 575
Türklər-273, 454, 503, 519, 520,
Türkiyə
Tütüncəkmək-172
Təzyiç, işgəncə-22, 268, 419
Tibb bacısı-392
Tale-94, 121-123, 155-158, 222
Təyyarə-472, 582, 583
Uhut müharibəsi-32, 33
Urduca-505, 519
Usturlab-465
Uydular (peyklər)-582
Ulduzlar-166, 486, astronomiya
Uşağın oluşu(doğuşu)-367, 383,
521, 549
Uşağın saçını kəsmə-522
Übey ibni Ka'b-60
Ümm-583, Şəfii maddəsində
Üsul əl-Fıkh-301, 455, hüquq elmi
Fadlan-504, 583
Faiz və sələmçilik-40, 120, 196,
357, 369-377, 389, 438,
530, borc
Fərabı-453, 470, 486, 583
Farmakoloji-469
Fatimilər-273, 503
Fədakarlıq, qurban-126, 178, 181,
213, 225, 226, 340, 442,
555, 580
Fəlsəfə-453, 455, 463, 505
Finikililər-99
Fərd (birey)-118, 136, 224, 258
Fidyə-82, 195, 356, 362, əsirlər
Fil-135
Filipinlər-510
Fələstin-36, 39, 288, 303, 323,
490, 493, 503, 507
Finlandiya-440, 465, 507, 575
Firnas-472, 583
"Franconie Krieqstagi"-404
Fransa-99, 273, 498, 503, 512,
513, 520, 575
Frederic Quillaume-404
Füstat-421, Qahirə
Fütuh əl-Büldan-583
Filippe de Hesse-404 (dipnot)
Farslar-6, 12, 80, 451, 464, İran
Xaçlılar-503, 507, 583
Xaldun-103, 463, 583
Xalid ibni Yezid-475
Xalifaks-575, 581
Xəmməd-329, 583
Xaricilər-499
Xarizmi-476
Xeyber-33
Xalid ibni Vəlid-203
Xeyir və şə-r-224, 225, 228, 379,
383, 390, 391, 396
Xəlifələr-60, 117, 186, 258, 267,
269-275, 282, 361, 387,

- 422, 428, 430, 464, 490,
501, 502
- Xəritə və xəritəçilik-465
- Xəstəlik-296, 362, 402, 570
- Xətt(yazı)-478, 484
- Xədicə-12
- Xeyber-33
- Xəyanət-387, 440, 530
- Xəmmən ibni Münəbbih-91, 97,
583
- Xəndək müharibəsi-33, 170
- Xirə-329, 330, 494
- Xristianlıq, xristianlar-8, 27, 29,
39, 45, 279, 288, 293, 321,
353, 398, 404, 414, 421,
422, 425, 430, 431, 432,
434, 439, 454, 497, 503,
508, 532, 533, 580, 583
- Xoşbəxt Ərəbistan-329, Yəmən
- Xoşgörü (xoş görünmək) və dini
hürriyyət-29, 32, 42, 119,
126, 146, 268, 280, 289,
293, 387, 412, 439, 440,
454, 518
- Xuneyn müharibəsi-38
- Hafiz-55, 60, əzbərləmə
- Haham-429, yəhudilər, sinaqoq
- Hakim-85
- Harun-274
- Haqlar və vəzifələr-220, 227, 238,
306, 313, 341, 343, 347,
382, 387
- Hatib əl-Bağdadi-85
- Havkal-465, 583
- Heydərabad-505, 519
- Heyvan kəsimi-439, 544, 545
- Heyvanlar və rəsm-(təsvir)-482,
483
- Heraklius-36, 84, 442, 493
- Heysəm-470, 583
- Hədiyyə-382, 397
- Hədis-49, 67-98, 119, 153, 238,
317, 324, 330-332, 405,
452, 505, 514, 583
- Hənbə-12, 84, 97, 143, 382, 583
- Həkimlik-15, 110, 405
- Həvvə (Hz.)-179, 515
- Həsən eş-Şair-60
- Həcc-40, 161, 177-184, 186, 388,
527, 529, 580
- Həcar-7, 182
- Həcəri Əsvəd-15, Qara daş
- Hilil'ül-Fudul-13
- Hicaz-422
- Hicrət edənlərin malları-27
- Hidayət (din dəyişdirmə)-103, 194,
264, 280, 299, 387, 432,
440, 496, 514, 515, 517,
518, 519, 523, 533, 534
- Hilçilər-505
- Hindistan-1, 5, 12, 99, 273, 323,
454, 464, 465, 469, 498,
501, 505, 510, 513, 575,
576a, 583
- Hindular-288, 421
- Hira mağarası-16
- Hişam-52, 415, 583
- Hollandiya-520, 575
- Hubaşə-12
- Hud, Hz-152
- Hudeybiyyə-35
- Hüquq-300-336, 455-460, qanun
- Hüquq Akademiyası, E. H'nin-330
- Hüquq elmi-301, 330, 332, 455
- Hümus-493
- Hüccətilləh'il-baliğə-165
- Hülaqü-507, 583
- Hamam, duş-517, 536, 549, 550
- Həmrə'ylik, yardımlaşma-364,
365, 373
- Çili-575, 581
- Çin, Çinlilər-1, 12, 99, 147, 323,
334, 464, 465, 469, 494,
496, 509, 513, 575
- Çoban-11
- Çoxarvadlılıq-402, 403, 404 tək
arvadlılıq, evlənmə
- Çox tanrıçılıq-24, 108, 113, 130,
132, 133, 194, 213, 214,
418, 419, 532, müşrik, büt-
pərəstlik
- Çöl və səhra-7, 10, 183
- Cabir ibni Abdullah-88
- Cabir ibni Həyyan-475, 583

Cəfər es-Sadiq-333, 334, 475, 583
 Cəfər (kral)-274
 Cahiz-367, 474, 583
 Cami-97
 Cami-42, 82, 160, 168, 204, 253,
 258, 269, 305, 358, 422,
 427, 434, 448, 459, 478,
 482, 483, 542
 Cardahi-434
 Cəbəl-i Nur-16
 Cəbrail-53, 143, 256, mələklər
 Cəhənnəm-110, 143, 153, 154,
 227, 238, 253, 267, 411,
 445, 536
 Cəllad-228
 Cənnət-153, 154, 179, 203, 240,
 381, 411, 536
 Cəmiyyət-109, 117, 118, 253, 256,
 259, 263, 312, 347, 429,
 454, əxlaq
 Cavabdehlik-65, 115
 Ceyhun-495
 Cəza və sanksiya-186, 227, 230,
 245, 248, 250, 309-313,
 525
 Cəzair-506
 Cibril-143, Cəbrail
 Cihad (müqəddəs müharibə)-441,
 442
 Cinayət və öldürmə-228, 246, 273,
 295, 296, 479, 492
 Cizyə-420, 421, 442
 Coğrafiya və topoqrafiya-447, 465,
 574, 583
 Cümə namazı-388, 549, 555, 557,
 582
 Cüheyriyə-87
 Cüzam-87
 Cüzi iradə-121, tale
 Cəhiz-400, vəfa
 Şahid-82, 322
 Şahidlik-181, 322, 396, 515
 Şam-493, 498, 499, 500
 Şarlamni (Charlemagne)-404
 Se'r-9, 13, 184, 467, 486, 487
 Şeytan-178, 180, 235, 251, 368,
 379, 390

Şeytanı daşlama-178, 180
 Şəfa-231
 Şəfii-301, 332-334, 353, 384, 582
 Şəhər-dövlət-9, 29, 74, 259, 274,
 288, 289, 303, 323, 362,
 406, 414, 416, 418, 421,
 458, 490
 Şərqi Türkiyə-509
 Şərh'ul Hidayə-433
 Şiyələr-275, 499, 503, 521, 556,
 məzhəblər
 Şovinistlər-335, 465, 482
 Şufa(alım) haqqı-437

Rahib Bəhri
 Bilal Həsni
 Bəhri